

گوهر

ڈاکٹر شہباز ملک (ایم اے۔ پی ایچ۔ ڈی)

تلخ بک ڈپو

جملہ حقوق محفوظ منہیں

اشاعت اول ————— ۱۹۸۵ء

ناشر دوم ————— ۱۹۹۹ء

قیمت ————— **Rs 75.00**

پرنٹر ————— منظر پریس لاہور

پبلشرز ————— تاج بک ڈپو

فون ————— ۳۲۳۴۲۳

گوپٹ

(ایم۔ اے، تے مقابلے دے امتحان دے پڑوسی)

(کھوج تے پرکھ)

ڈاکٹر شہباز ملک

(ایم۔ اے۔ پی ایچ ڈی)

خلایق و روح، عقائد و آراء، ان لائے لکھا و لکھا گیا ہے
مدیر چھپا ہئی کھوج
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
لاہور

تلج بک ڈپو۔ اردو بازار۔ لاہور

والد مرحوم ملک تہذیب احمد دا اشاعتی کاروبار دا شوق کوئی ادھی صدی پہیا لے
 "اٹلی تے ستا" اوہناں دامن سی مینوں وی اوہناں دے سائے تلے کم کرن دی
 عزت تے مسرت حاصل رہی اے ہن اوہناں دی ذات لوں میں اپنا رہبتے آگے
 پانا آں تے منا آں۔ میری دل دعا اے خدا آخرت وچ اوہناں دے مرتبے اچے توں
 اچے کرے تے مینوں وی توفیق دیوے کہ میں والد مرحوم دے اشاعتی مشن لے کار بند
 رہ سکا۔ آمین۔

نوید احمد

انتساب

اشفاقِ احمد ہواں دے ذات
جنہاں دے ڈالے
سوچ تے فکر نوں تئبدے
تے نویاں راہوں سبھاندے نیں !

جان بچھان

نام : ڈاکٹر شہباز ملک ولد ملک محمد دین
 پیدائش : ۳۰ اپریل ۱۹۳۷ء، لاہور
 تعلیم : ایم اے - پی ایچ ڈی (پنجابی)
 فاضل پنجابی، پنجابی پروفیسر (گورکھی)
 گولڈ میڈلسٹ (پنجابی یونیورسٹی، پیالہ بھٹا)
 کم کار، تدریس، اسٹنٹ پروفیسر (پنجاب)
 شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور۔
 مدیر، چھاپہ "مکھو"، پنجاب یونیورسٹی لاہور
 سابق مدیر ماہنامہ "لہرا"، لاہور

چھپیاں کتاباں

- (۱) پدھرے راہ : لاہور - تاج بک ڈپو، ۱۹۶۱ء، علمی ادبی
 - (۲) اجوکی کہانی : لاہور - مکتبہ پنجابی ادب، ۱۹۶۲ء، بہ اشتراک چوں پنجابی کہانی
 - (۳) چائن : لاہور - تاج بک ڈپو، ۱۹۶۲ء، تنقید، تحقیق، علمی، ادبی
 - (۴) سوکھے پنڈے : لاہور - تاج بک ڈپو، ۱۹۶۲ء، علمی، ادبی
 - (۵) راہے راہ : لاہور - تاج بک ڈپو، ۱۹۶۳ء، علمی، ادبی
 - (۶) سویلے اکومت : لاہور - پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۶۷ء، پنجابی اکادمی، تحقیق، علم
- انعام یافتہ،
- (۷) پکٹی روٹی (خرد) : لاہور - تاج بک ڈپو، ۱۹۷۳ء / دو جلدیں، ۱۹۸۷ء
- تدوین متن، تحقیق،
- (۸) جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ، لاہور - تاج بک ڈپو، ۱۹۷۷ء، تدوین متن، تحقیق، تنقید، علم، انعام یافتہ

۹ : منہ آئی گل : لاہور۔ اقدس پبلی کیشنز، ۱۹۷۶ء، تاریخ پنجابی ادب تنقید تحقیق

۱۰ : پنجابی لسانیات : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۷۷ء، زبان دانی، تحقیق، پنجاب

یونیورسٹی و گلڈ انعام یافتہ

۱۱ : پنجابی کہاوتیں : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۷۷ء، پنجابی اکھان، چون، تحقیق

۱۲ : ساڈے اکھان : لاہور۔ ڈان بک سوسائٹی، ۱۹۷۸ء، پنجابی اکھان، تحقیق

۱۳ : ستارے : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۷۹ء، تحقیق، تنقید، گلڈ انعام یافتہ،

۱۴ : ادبی مہکان : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۰ء، اشتراک چون پنجابی ادب علمی،

۱۵ : آزادی دے مجاہد لکھاری : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۱ء، تحقیق، تحریک پاکستان

پنجابی ادب،

۱۶ : تنقیدی دھار : تاج بک ڈپو، ۱۹۸۱ء، اشتراک نظری تنقید علمی

۱۷ : چولواں پنجابی ادب : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۱ء، اشتراک چون پنجابی ادب علمی

۱۸ : راقب قصوری دیاں نقاں درج کلاں : قصور، مرکزی مجلس امیر ملت، تدوین متن تحقیق

۱۹ : جنگ نامہ میر محمد کاسبی : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۲ء، تدوین متن، تحقیق

۲۰ : پاکستانی پنجابی ادب : لاہور۔ عزیز بک ڈپو، ۱۹۸۳ء، تحقیق، بلیوگرافی

۲۱ : تحریک پاکستان اور پنجابی ادب : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۳ء، تحقیق

۲۲ : مولوی احمد یار : فکر تے فن : لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۴ء، تحقیق، وارث شاہ

بحری ایوارڈ یافتہ۔

۲۳ : گلو : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۵ء، تنقید، تحقیق

۲۴ : سسی پنوں حافظہ بخور دار (مسلمان) : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۷ء، تدوین

متن، تحقیق،

۲۵ : سسی پنوں حافظہ بخور دار (رہنما) : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۸ء، تدوین متن، تحقیق

۲۶ : نویں ذرے : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۸ء، پنجابی ادبی تاریخ، تحقیق

۲۷ : پنجابی ادبی جائزے : لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۸۹ء، تحقیق، تنقید

ویروا

(صفحہ)

- ۱۰ • پہلی نکل (دیب اچہ) ڈاکٹر شہباز ملک
- ۱۳ ۱۔ پنجابی زبان دی کمائی
- ۲۳ ۲۔ پنجابی ادب اُتے اسلامی اثر
- ۳۳ ۳۔ شاہ حسین دا فکر
- ۴۰ ۴۔ بلیک شاہ دی شاعری وچ رانجھا دی ریز
- ۴۶ ۵۔ وارث شاہ وارا رانجھا
- ۵۲ ۶۔ پنجابی دے دینی ادب وچ "روٹیاں" دی روایت
- ۵۸ ۷۔ پنجابی مرثیے دا ملتان رنگ
- ۶۵ ۸۔ جنگ نامہ مولوی عبدالعزیز
- ۷۳ ۹۔ سندھ دا پنجابی شاعر: سچل سرمست
- ۸۰ ۱۰۔ مولوی غلام رسول دیاں چٹیاں: درد البے
- ۸۶ ۱۱۔ فضل شاہ دے "سوہنی ہینوال" وچ عشق دا مقام
- ۹۳ ۱۲۔ سرحد دا پنجابی شاعر: احمد علی سائیں
- ۱۰۰ ۱۳۔ پنجابی دا لوک بال ادب
- ۱۱۷ ۱۴۔ لوک گیتاں دی باری وچوں: دیاب
- ۱۲۳ ۱۵۔ پنجابی ادب وچ ساڈا قومی مہاندرا
- ۱۴۰ ۱۶۔ پنجابی تے اردو دی لسانی تے تہذیبی سانجھ
- ۱۶۹ ۱۷۔ پاکستان دی تحریک تے پنجابی ادب

(صفحہ)

- ۱۸۔ لہجہ رنج وین عشق لہروی قومی شاعری ۱۹۴
- ۱۹۔ آزاد دی دا مجاہد کھساری : محمد رفیع اختر لاہوری ۲۰۲
- ۲۰۔ پاکستانی پنجابی افسانہ ۲۰۸
- ۲۱۔ پاکستانی پنجابی ناول ۲۱۶
- ۲۲۔ پاکستانی پنجابی ڈرامہ ۲۳۳
- ۲۳۔ پاکستانی پنجابی ادب دی کھوج تے پرکھ دے سرکڑھویں ہمارے ۲۵۱
- ۲۴۔ پاکستانی پنجابی ادب دے دس ورھے ۲۶۵
- ۲۵۔ پاکستان وچ پنجابی رسالے تے اخبار ۲۸۹
- ۲۶۔ حکیم شبیر محمد ناصر : حیاتی تے کلام ۲۹۷
- ۲۷۔ عارف عبدالمیتن دی "پرکھ پڑچول" ۳۱۸
- ۲۸۔ سلیم کاشردی "ہواد دی سولی" ۳۲۷
- ۲۹۔ روفت شیخ دی "چپ دا زہر" ۳۴۶
- ۳۰۔ بشیر منڈری "کٹا رکھ" ۳۵۵
- ۳۱۔ حفیظ تاب دی "سک مٹراں دی" ۳۶۳
- ۳۲۔ یونس احقر دی "سوچ دا سفر" ۳۷۷
- ۳۳۔ سید محمد اسلام شاہ دا پس دا ہوکا "فتویٰ" ۳۹۳
- ۳۴۔ منظور وزیر آبادی دی "دیے ہتھ نیاں" ۴۰۳
- ۳۵۔ افتخار داہر دی "کچے کھٹے" ۴۱۲
- ۔ حوالے لئی ورتے گئے مآخذ ۴۲۱

BIBLIOGRAPHY

پہلی نخل

پاکستان دے قیام دیاں ہور ودھیریاں برکتاں وچلی میری جاچھے سب توں ودھی برکت
ایہہ اے کہ پاکستان بن مگروں پاکستانی قوم نے نویں عزم تے ٹھہرے نال زندگی دے ہر شعبے
وچ کم شروع کیتا، اچ جدول اسی بیٹے ۳۷ درحیاں ول مجات پانے آں تے سانوں قومی
حیاتی دے ودھیرے حسیاں وچ انتاں دی ترقی دے آثار نظر آؤندے نیں۔ تاویں سوچ ایہہ
اے کہ جیہڑی ترقی اساں اک آزاد قوم پاروں حیاتی دے اڈواڈ شعبیاں وچ کیتی اے۔ غلام
کے یاں سانجھی آزادی لے کے ایہہ ترقی کدڑی نہیں ساں کر سکدے۔

پنجابی ادب دے حوالے نال گل کر یے تے اسے جا پدا اے کہ ایہناں بیٹے درحیاں
وچ جیویں اک انقلاب آگیا ہووے ایہہ دس دی تاں ٹوڑ نہیں کہ پنجابی زبان تے ادب نال
مسلماناں دا جوڑ میل ایس زبان دے وکھ روپ ڈال دے ویلے توں ای اے کیوں بے
لسانیات دے سیانے مقامی زبان وچ موجودہ پنجابی زبان دے سفر دا آغاز ۱۲، ۱۳، ۱۴ سال
دس دے نیں تے ایہہ سال عظیم مسلم جرنل محمد بن قاسم دی فتح سندھ دا سال اے ایہوں
مگروں ایس خطے وچ مسلماناں دا نہ نرا پھیرا ٹورا رہیا سگوں مسلمان ایہہ اہم قوم پاروں ایہے ہر
دور وچ موجود رہے حاکم پاروں، محکوم پاروں تے آزاد حیثیت وچ اہر روپ وچ ایہناں
نے اپنے وکھ قومی مہاندیرے نوں قائم رکھیا اے تے ایس خطے وچ اسلام دے حوالے
نال حیاتی دیاں اچیاں سچیاں قدراں نوں جاری ساری کیتا ایہے اچھی سچی تہذیب کھنڈائی۔
پنجاب ہمیشہ ای مسلم اکثریت دا علاقہ رہیا اے پنجابی زبان تے ادب وچ مسلماناں دا نو
سوورے دا کم ایہا اچا سچا تے پتا پڑا اے کہ ایس نوں مکھ رکھ کے ایہہ بچہ اکھیا جاوے

کر پنجابی زبان تے ادب دی پردھان روایت مسلماناں دے پنجابی ادب دھوں ای تھوڑی لے
تے لہر حق پج ہووے گا۔

پاکستان دے قیام توں پہلاں دے نیڑے دے دور وچ انگریز ماکاں دی مسلم دشمنی تے
ووکرے بھری پالیسی نے مسلماناں نوں حیاتی دے ہر شعبے وچ پس ماندہ رکھن دا چارہ اکتا، رب
دا مکھ مکھ شکر اے کہ سانوں آزادی مل گئی ساڈے کول پنجابی زبان تے ادب دی و سوورھیاں دی
امیر روایت موجود سی ایس کر کے آزاد حیثیت وچ تے نویں مالیاں وچ جہوں کم شروع ہویا تے
سانوں ایس امیر روایت نے حوصلہ دی دتا تے اعتماد دی بحشیا۔ تخلیقی پدھرتے ساڈے
کھن ولے نے جدید دور دے نویں تقاضیاں نوں مکھ دیکھ پاکستانی دور وچ کیتھن تے کیتھ
نثر ہر محفل اک نواں جذبہ تے اک نواں دلولہ لہندا اے پنجابی لسانیات (ادیب - عالم - فاضل)
دی سطح تے ناں پہلاں ای موجود سی پھر یکنڈری سکول وچ اختیاری مضمون پاڑوں آئی، مقابلے
دے امتحان ایم۔ اے، بی۔ اے تے انٹرمیڈیٹ توں ہونڈی ڈاکٹریٹ دے پدھرتیکر اپڑ
گئی، انج ایہدا اکادمک تے سائنٹیفک لگ انجریا پنجابی زبان تے ادب نوں جدید دور دے تقاضیاں
سبب گریڈ پچھتے تار سبھاں دی پرت پئی پھلی کتاب گوپتر ایہناں دی کوششاں وچوں اک کوشش لے
گوپتر وچ، کھوج تے پکھ دا دلوں ڈھکواں ڈھنگ اپنا یا گیا اے موضوعاں دا بوہتا جڑ میل
ساٹیاں اپنیاں ادبی حقیقتاں نال اے کیوں جے اجدے دور وچ ایہ ویلے دی اہم نوڑ دی اے
نے ساڈے ادبی ورثے دا تقاضا دی لے، پنجابی ادب اسے اسلامی اثر، پنجابی ادب وچ ساڈا قوی
ہاندرا، پاکستان دی تحریک تے پنجابی ادب، پنجابی تے اردو دی لسانی تے تہذیبی سانجھ ایہہ موضوع
میں جھڑے سانوں پنجابی زبان تے ادب دے حوالے نال پہلاں تے پاکستانی قوم نال جوڑ دے نیں
تے پھر اسلامی ملت نال، پنجابی ادب دے پاکستانی دور دے ویر دیاں تے تاریاں وچ قوی تے
غیر قوی سوچ دی نشانی دی ایسے جذبے دے تحت کیتی گئی اے۔ کتاب وچ پنجابی دے کلاسیکی
ادب تے لوک ادب ول وی مجات پائی گئی اے ہر محفل گوپتر لاندیاں تارے کردیاں تے بٹے

کڑھریاں چنگے نوں چنگا تے منہ نوں منہ کس طرح جھاکھوس نہیں کیتا گیا۔ اینہاں گویڑاں تاریاں
 تے بنیاں نال کسے نوں اختلاف تے ہو سکدا اے پر جہناں حقیقتاں دے اُتار تے ایہ گویڑاں
 تارے کیتے تے سٹے کہدے گئے نیں اوہناں توں انکار دی گنہائش میری جاچے گھٹ ای نکھے گی۔
 ایس می کہ اینہاں حقیقتاں تے سہائیاں نوں با اعتبار حوایاں نال سامنے لیا ندا گیا اے ظاہر اے
 ہج دی کوئن دی اک اہل سہائی اے جس تے کھن دی تھاں ٹھنڈے دل دماغ نال گوہ کرن دی
 لوڑ ہوندی اے۔

ڈاکٹر شہباز ملک

مدیر چھپماہی کھوج

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مورخہ ۳۲ اپریل ۱۹۸۵ء

پنجابی زبان دی کہانی

زمانہ بیٹری انسان بولداتے سمجھا اے اوہی حیاتی واک حتمہ ہندی اے
 اوہ حیاتی جیٹری انسان اک آہتل وچ پنڈا اے ایس حوالے نال دیکھیا جاوے تے
 زبان کیوں جے آہتل وچ انساناں وچالے سمجھ سمجھائی ورتی جاندی اے ایس لئی زبان
 اک لحاظ نال معاشرتی عمل اے ایس اصول دے تحت سانوں پنجابی زبان نوں پنجاب
 تے ایہدے آسے دو آسے دی رہتل تے معاشرتی تاریخ دے حوالے نال دیکھنا
 چاہیدا اے۔

پڑانے زمانے وچ جس علاقے نوں پست سندھویاں پست ہندو آکھیا جاندے
 سی پنجاب دی ایس وچ شامل سی۔ ایہ علاقہ اوہو ای اے جتھے آریہ لوکاں نے
 وسط ایشیا توں آکے اپنیاں مقدس کتاباں وید دجیاں۔ اک زمانہ سی جدوں ایس
 خطے دی تاریخ ایہناں ای آریہ لوکاں توں شروع کیتی جاندی سی ظاہر اے کہ ایس حوالے
 نال ایس خطے دیاں زباناں آتے وی ایہناں آریہ لوکاں دی پردھانی سی پر نویں دور
 دے شروع وچ جدوں ہڑپہ، (پنجاب) کوٹ ڈیجی موہنجو دڑو (سندھ) نال (بلوچستان)
 وغیرہ دے تھہاں دی پٹائی نگرہوں ایہوں جیٹریاں پڑانیاں رہتلاں (تہذیبیں) دے
 آثار ملے یں اہناں نے ایس نظریے نوں ٹھٹھا دتا اے ہن ایہ نظریہ یقین دی حد

۱۔ محمد باقر، ڈاکٹر، پنجابی ادب، معاشرتی فکری اور تہذیبی پس منظر و تاریخ ادبیات مسلمانان

توڑی منیا جان ڈیہہ پیا اے کہ آریہ قبیلیاں دے آؤن توں پہلان ایہتے جیہڑیاں تہذیباً
سن اوہناں وچوں خاص کر ہڑپائی، دراوڑی دہسک اک ترقی دند رہتل سی! شادریں گلے
کہ اک ترقی دند دہسک وچ زبان ڈا اگج دی ترقی دند ای ہوسکد اے ایس کر کے ہن
ایہہ نظریہ وی بھوٹھا ہو چکیا اے کہ آریہ لوکاں نے ایہتوں دے لوکاں دی غیر ترقی
دند زبان نوں اینا متاثر کیتا کہ ایہناں لوکاں نے اپنی زبان نوں چھڈ کے اوہناں دی
زبان اپنالئی تے ایہہ آریائی زبان یاں سنسکرت سی۔ ایس دے مقابلے وچ ہن ایہہ
نظریہ ہرمن پیارا ہو رہیا اے کہ آریہ لوک جدوں ایہتے آئے تے ایہناں دا ٹاکرا ایہتوں
دی دہسک نال ہو یا اوہناں ایس توں ودھیرا اثر قبول کیا کیوں جے ایہہ لوک خاص کر کے
پنجاب دے علاقے وچ آؤندے رہے تے آگے گنگا جمنادے علاقے ول بڑدے
رہے دوہے لفظاں وچ پنجاب دے لوکاں نے ایہناں نوں ایہتے ٹکین نہیں دتا تے
آگے ول دھک دتا جیہڑے آریہ ایہتے رہ گئے اوہ گھٹ گنتی وچ سن ملّا ہرے کہ
ایہناں نے مقامی زبانناں نوں گھٹ متاثر کیتا جدوں کہ گھٹ گنتی وچ ہون کر کے
ایہہ مقامی دہتل توں دودھ متاثر ہوئے تے ایہدے وچ مقامی زبانناں دی سن

ہن آؤ ایہناں گھان دی عمل صورت دل گوہ کر لئی۔ آثار قدیمہ دے ماہراں موجب
آریہ قبیلے ایس خطے وچ کوئی ڈیڑھ ہزار ورے قبل مسیح وچ وارد ہوئے تے ایہہ سلسلہ
کوئی اک ہزار ورے جاری رہیا ایس اک ہزار ورہیاں وچ ایہناں لوکاں نے چار
ویہ مرتب کیتے آخری دید اتھروید چار سو ورے قبل مسیح وچ مکمل ہو یا، دیکھیا جادے
تے ایس خطے وچ لکھت (تحریر) دا دواج چوتھی صدی قبل مسیح وچ ہو یا ایس لحاظ نال
گھٹ وگھٹ سارے ای دید سینہ بہ سینہ چلدے رہے۔ ظاہر اے ایہناں وچ دودھ

۱۔ مہاتر، ڈاکٹر، پنجابی ادب، معاشرتی فکری اور تہذیبی پس منظر اور تاریخ ادبیات مسلمانوں کی پاکستان

جلد ۱۳، قول ۱، لاہور۔ ۱۹۹۱ء، ص ۱۸۷

۲۔ عین الحق فرید کوئی پنجابی زبان دیاں جڑھاں در پھلوٹری، لاہور۔ ۱۹۸۰ء، ص ۱۲۲

۳۔ عین الحق فرید کوئی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۱۷۱

ہل ہوا رہیاتے خاص کر ایہناں دوح مقامی لسانی منصوبے شامل ہوں توں رد نہیں کیتا
 چا سکٹا۔ جس زمان دوح آریہ لوکاں لے دیدہ چھ ایس لوں ویدک ماں ویدک سنسکرت اکھیا
 ہاندا اے۔ چار سو سال قبل مسیح دوح ہندو پانٹی نے گرامر بنائی تے ایس دیکر ویدک
 تے سنسکرت دوح دوجہرے مقامی منصوبہ مل گئے سن ایس اثبوت سنسکرت دوح دیاں
 اوہا وائس نمس جیہڑیاں آبیائی کنبے دیاں دو جہاں زبانان جیہڑی لاطینی، اوستائی، جو منی غیر
 دوح موجود نہیں دوجے پاسے ایہہ آوازاں دراوڑی کنبے دیاں زبانان شامل ہوا ہونیاں
 منڈا کنبے دیاں زبانان سنڈا روہی وغیرہ دوح موجود نیں ایہہ مطلب ایہہ اے کہ ویدک
 سنسکرت تے سنسکرت توں اڈعوام دوح جیہڑیاں زبانان بولیاں جاندیاں سن اوہ دھیری
 طاقت رکھدیاں سن ایہہ کارن اے کہ ایہناں زبانان دی زمیند کھوہند آج دی زبانان
 دے ای روپ دوح موجود اے۔ ایچ ایس عطی دیاں زبانان دے دو وڈے گروہ سٹنے
 آؤندے نیں اک اوہ گروہ جیہڑا آریہ لوکاں دیاں اپنیاں ہویاں زبانان ویدک سنسکرت
 تے سنسکرت والا اے تے دوجا اوہ گروہ جیہڑا عوام دوح بولیاں جان والیاں زبانان دا اے
 ایس گروہ دیاں زبانان توں کچھ ماہراں نے پرکرت داناں دتا اے جیہہ مطلب اوہ دوجیاں
 دیاں زبانان کر دے نیں۔ لسانیات دے ایہناں ماہراں دا اکھنا اے کہ سنسکرت دی گرامر
 بنیاں ایس زبان دے اک خاص طبقے دی زبان متے جان نال پرکرتاں دی ترقی دوح
 وادھا ہویاتے ایہہ ہونی ہولی آگے ودھدیاں، اڈواڈ روپے حارن کر دیاں گیناں۔
 اشوک دے زمانے دوح جیہڑی پرکرت بہت سی ایس توں پالی پرکرت اکھدے نیں
 جس دوح بعد مت دا پرچار کیتا گیا۔

-
- ۱۔ مین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۷۲
 - ۲۔ مین الحق فرید کوٹی، اردو کے ارتقا و رکھوج، پٹریکا، بھائی موہن سنگھ وید
 سمرتی انک، پٹیلہ، ستمبر ۱۹۸۱ء، ص ۱۵ (دگورکھی)
 - ۳۔ ادبی، ص ۱۵ (دگورکھی)

ایہدے مگروں پراکرت برصغیر سے ساریاں علاقیاں وچ ہرمن پیاری ہو گئی ایس دیاں
 پنج تارویاں شاخاں سامنے آئیاں مہاراشٹری پراکرت، گھدی پراکرت، اردھ گھدی پراکرت
 شودرینی پراکرت تے پشچی پراکرت، زمانے دے نال نال ترقی کر دی ایہدے مگروں ایہہ
 آپ بھرنش واروپ دھارن کر گئی تے اچھ ای پنج آپ بھرنشاں سامنے آئیاں، مہاراشٹری
 آپ بھرنش، گھدی آپ بھرنش، اردھ گھدی آپ بھرنش، شودرینی آپ بھرنش تے پشچی آپ
 بھرنش، پرانے پنجاب نوں پشچی دے نال نال یاد کیتا جاندا اسی ایس تعلق نال پشچی آپ
 بھرنش دی نسبت پنجاب نال تھوڑی ملے ایس وچ پنجابی دیاں اوہ ساریاں علاقائی بولیاں
 یاں لہجے شامل نہیں جن نوں DIALECT آکھیا جاندا اسے ایہناں وچ مشرقی بولیاں بھٹیانی
 راسٹی، مالوی، دوآبی، پوادی مغربی بولیاں پوٹھواری، دھنی، چھاچی، شاہ پوری، پراکتی
 ملتان، ماہی، جالنگھو تے پنجاب دے نال ملے علاقیاں دیاں بولیاں ہندکو، ڈوگری یا
 پہاڑی، گجری، سرایتی، کھیرائی یاں نورستانی سب شامل نہیں ایہناں بولیاں وچوں
 ویلے ویلے نال نکالی پنجابی ابھری رہی جس دی آخری شکل ماہی توں ابھرن والی نکالی
 پنجابی آئی

ہن سوال ایہہ پٹنگر دا اے کہ پشچی آپ بھرنش دے درجے توں بعد ترقی کر دیاں زبان
 تے پنجابی واروپ کدوں اختیار کیتا؟ ایس سلسلے وچ اک گل ایتھے بیان کر دینی ضروری آے
 کہ پنجابی زبان نے پنجابی دانان اپنے ہوند وچ آؤن توں بہت بعد وچ اختیار کیتا، مسعود
 سعد سلمان لاہور لکھا دیا رھویں مدی عیسوی ۱۰ دی مناسبت نال ہندوئی یا ہندوئی۔ بعد وچ

۱۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۳۱

۲۔ اوہی، ص ۳۱

۳۔ شہباز سک، پنجابی لسانیات لاہور، پنجاب لسانی جغرافیہ

۴۔ عین الحق فرید کوٹی، پنجابی زبان کی ابتداء و نشوونما در تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند

جلد ۱۳ (۱)، لاہور۔ ص ۲۲۱

زبان بنگالہ، پنجاب، سرائے، ہندوستان اور افغانستان نے قاتالی ملک محمد علی شاہ نے اپنی کتاب
 اکبر و قلی دہا کے حافظ برہمہ دار نے اپنی کتاب مفتاح القدرۃ ۱۱۱۱ء اور پتہ پہلی (۱۱۱۱ء) میں
 زبانوں پنجابی، گجراتی، اسی دے مگروں دی پنجابی دے کئی کھاری ایس نوں ہندی
 مکھسے رہے جو یوں مولوی محمد مسلم (۱۱۱۱ء) اشاریں صدی (۱۱۱۱ء) لے ہندی مکھیا پہیل
 اوڈو اڑناواں دے ہندیوں ہونیاں زبان اکوای سی جس دا پتہ تختہ نام پنجابی پیا۔
 ایہ گل ہن تقریباً سب ماہرین لسانیات مان چکے نیں کہ پنجابی لے اپ بھرنش
 دے اندر اپنا سفر ۱۱۱۲ء وچ عظیم مسلم جرنیل محمد بن قاسم دی فتح سندھ دے ویلے شروع
 کیتا، آج تے اسلامی فکر حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے زمانے وچ ای ایس
 خطے وچ وارد ہو گئی سی پر شک سر مسلمان صوفی تے بزرگ اسلامی لشکرے نال ای
 ایس علاقے وچ آئے ایہناں بزرگاں نے اپنے فکر تے عمل نال ایس علاقے دے
 لوکاں دے ذہناں وچ اک فکری انقلاب پھیرا دتا ایدوں پہلاں بدھ مت نے دی
 لوک پدھر تے اک انقلاب بیاں اسی پر جیہڑا انقلاب اسلامی تعلیم پاروں آیا ایس نے
 ایس خطے دی کایا ای پلٹ دتی لوک جوق در جوق اسلام دل آئے جیہڑے بزرگ عام طور
 تے لوک پدھر تے اسلام دی ہدایت پھیلائے ادا ایتھوں دے لوکاں دی زبان اپنا
 ایہ بزرگ عام کر کے عربی فارسی ترکی زبان نال لیاے جنہاں دیاں درھیاں دیاں لسانی
 تے ادبی روایاں سن ایہناں زبان نال دما مقامی زبان اُتے اثر ہونا اک قدرتی گل سی۔

- ۱۔ شہزاد ملک منہ آئی گل، لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۱۷
- ۲۔ حضرت نعمان دانا یا اس وچ اہم مسائل بہت پنجابی اکھ سناویں جے کو پو دے مائل دیکھو پنجابی
 شاعرانہ تذکرہ ۱۹۶۶ء، لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۸
- ۳۔ اک دی دل وچ گزریا میرے ابھریاں، ہندی وچ دسبریاں داکھ کھاں حال دیکھو
 پنجابی شاعرانہ تذکرہ ۱۹۶۶ء، لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۸
- ۴۔ شہزاد ملک منہ آئی گل، لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۱۰

ایس لئی درھیاں بدھی ایس ای ہوندا رہیا ایس لوک پدھرتے جیہڑی زبان ہوند وچ آئی ایس
تے مسلمان چھاپ ڈوگھسی سی۔

اٹھویں صدی عیسوی توں لے کے اٹھارویں صدی عیسوی تیکر دے دور توں مسلمان
دادور اکھیا جاند اے جس وچ پہلے پنج سو ورے اسلام سندھ دکن تے جنوب ول
برصغیر وچ آیا تے بعد دے پنج سو ورے مکراناں دے دین دے حوالے نال موجود
رہیا ایس عرصے وچ اٹھویں صدی عیسوی توں بارہویں صدی عیسوی دے اخیر تیکر
ملے ادبی نمونیاں اُتے غور کیتا جاوے تے بھانویں ایہہ زبان پنجابی زبان ول سفر کردی
زبان دے نمونے نہیں پرایتھے ای ایہہ گل نتر دی دسدی اے کہ ایہہ سفر شست
نہیں سگوں ودھیرا تیز اے ایہہ پنجابی زبان اپ بھرنش نالوں اپنے آپ نوں دکھ
کردی نظر آوندی اے ایہوں تیکر کہ حاجی بابا رتن دگیا رہویں بارہویں صدی عیسوی،
جدوں اکھدے نیں ۔

رُوپا محمد سونا خدائی (دے) دو نہہ وچ دنیا گوتا (غوط) کھائی (دے)
تے پنجابی زبان تے ادب دا دکھ مہاندرا تے پہچان نتر کھلوندے نیں

جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے کہ پنجابی زبان اک دم وجود وچ نہیں آگئی ایہدے
پچھے ہزاروں درھیاں دی تاریخ اے جدوں ایس نے مسلماناں دی آمد توں بعد اپنا دکھ
مہاندرا تاریا ایدوں پہلاں دی ایہہ کئی جگتاں وچوں لنگھ چکی سی جدوں ایہہ دکھ مہاندرا
نہڑیا ایہہ نہیں ہویا کہ ایس نے اپنے ماضی توں اکار شتر ای توڑ لیا ماضی وچ ایس
اُتے جیہڑے اثر ہوئے ادھ وی موجود رہے تے بعد دے اثر دی ایہہ مجموعی
صورت وچ حصہ پاندے رہے مناسب جا پدا اے کہ ایہناں غیر مقامی اثران دی
مقوڑی جیہڑی نشان دہی کیتی جاوے ایہہ عربی، فارسی، یونانی، ترکی تے انگریزی زبان
دے اثر نیں جیہڑے اچ وی دیکھے جاسکدے نیں۔

۱۔ نزد دھیر: نامہ جو گیاں واساہت در پنجابی ساہت دا اتھاس، بھاگ پہلا، پٹیارہ ۱۹۷۱ء
ص ۹۹ (دو گھنٹی)

فارسی زبان دا اثر پنجابی اُتے دوہرا پیا، فارسی کیوں جے آریائی کنبے دی زبان اے تے سنسکرت تے ایدوں پہلاں ویدک تے ویدک سنسکرت دی آریائی کنبے دیاں دبان سن ایس لئی ایس دوہرے اثر پاروں فارسی تے پنجابی وچ ودھیری سانی سانجھ موجود اے ایہہ اک وجہ ایہہ دی اے کہ جدوں مسلمان برصغیر وچ آئے تے اوہ اپنے نال فارسی تے عربی زبانیں یانے شروع دے دور وچ عربی دا دور دورہ دھیاں بعد وچ فارسی چھا گئی۔ فارسی نوں دفتری زبان بنایا ایہہ سلسلہ پنجاب وچ سکھ دور تیکر چلدا رہیا ایچ مسلماناں دے حوالے نال جیہڑی فارسی ایسے چالو رہی اوہ دے وچ عربی دار لاوی ودھیری سانیات دے ماہراں دا ایہہ خیال اے کہ فارسی وچ جدوں تیکر عربی دی آمیزش نہیں ہوئی سی ایہہ آپ ہمیں تے مفلس بے سواد دی زبان سی عربی تے آن کے ایس نوں نویں نویں لفظاں نال مالامال کر دتا فارسی نے ایہہ دولت سمیٹ کے ایس خطے دی زبان پنجابی دی جھولی وچ پادی۔ عربی فارسی دے پنجابی وچ شامل ہون والے لفظاں وچ کچھ لفظ تے اجیے نہیں جیہڑے پچالے جانے میں جیویں قول قرار، رنج، خوشی موت، صبح، شام، زمین، آسمان وغیرہ ایہہ لفظ شکل ولوں تے معنیاں ولوں تاراویں نہیں ایہناں دی گنتی ہزاراں اے کچھ لفظ اجیے میں جنہاں نوں تھوڑے فرق نال پنجابی نے اپنایا اے جیویں فارسی دا لفظ "کوزہ" پنجابی وچ "کجائین" گیا پنجابی دیاں کئی ترکیباں عربی فارسی وانگ نہیں جیویں وقت لنگھانا وقت فارسی لنگھانا پنجابی، ایچ ای دل ملانا، شان ودھانا، تھرگڑانا وغیرہ کئی فارسی یاں عربی لفظاں نوں ساڈے بکھاریاں نے پنجابی

۱۔ غلام مصطفیٰ تبسم، فارسی کا اثر پنجابی پر، پاکستان کی علاقائی زبانوں پر فارسی کا اثر، کراچی۔ (دس ن)، ص ۲۵

۲۔ ادبی، ص ۲۵

۳۔ ادبی، ص ۲۶

۴۔ شہباز ملک، پنجابی سانیات، لاہور، ۱۹۷۷، ص

۵۔ غلام مصطفیٰ تبسم، فارسی کا اثر پنجابی پر، پاکستان کی علاقائی زبانوں پر فارسی کا اثر، کراچی۔ (دس ن)، ص ۳

بنایا اسے جیوں سووی غلام رسول عالم پوری نے احسن المصنوع ورج . فراق دے مارے دل نون تیل
فراقیں تلیا . کھیا اٹھے ایسے سلسلے ورج ہزاراں دی گنتی ورج مثالاں دتیاں جاسکدیاں نہیں جے
ایہہ آکھیا جاوے کہ پنجابی وچوں عربی فارسی دا اثر کٹھہ لیئے تے ہاتی کھدی نہیں بچداتے ایہہ
ٹھیک ہووے گا . عربی فارسی نے پنجابی نوں اک کھلی ڈھلی تے فصیح زبان بنان ورج اتناں
دی مدد کیتی اے .

پنجابی اُتے یونانی اثر نوں وی لسانیات دے ماہراں نے ودھیرا محسوس کیتا اے ایہہ
لفظ یونانی عربی فارسی تے فرنگی قافلیاں نال پنجاب ورج آئے پنجابی ورج داخل ہوئے ایہناں
دیاں کجھ مثالاں ایہہ میں . قانون یاں کنون (یونانی ، کانونس) دفتر (یونانی ؛ دفینیتیرا) ،
صوفی (یونانی ؛ سوفوس) ، بلغم (یونانی ؛ بیلگم) ، کفن یاں کھپن (یونانی ؛ کرفینوس) وغیرہ
پنجابی اُتے ترکی دا اثر وی ودھیرا اے غرنوی دور ورج ایہہ اثر ودھیرا پیا ترکی دے
ودھیرے لفظ آج وی پنجابی دا اٹوٹ انگ نہیں جیویں شاگرد ، بادرچی ، واروغہ ، بہادر ،
شواروغیرہ

پنجابی اُتے انگریزی اثر وی کچھ نیا جاسکدا اے ایس دی صورت دو قسم دی اے
اک تے پورے پورے لفظ نہیں جیڑے پنجابی ورج ورے جاسے نہیں جیویں ٹکٹ ، سٹیشن ،
ٹیلی ویژن ، ڈاک ، بلیم ، سکول وغیرہ تے دو جے اوہ لفظ جنہاں نوں اپنے حساب نال بنایا
گیا اے جیویں کچنگ ، ہاؤس نوں کابجی ہاؤس ، لارڈ نوں لاٹ پڑ

پنجابی نوں اسی لفظاں دے خاص حصے پاروں پہچان سکے آں ایہناں ورج اسی اک
لفظ "دا" اے جیویں کردا ، جاندا ، کھاندا (پوٹھوہاری لہجے ورج ایہہ نا ، بن جاندا اے)

- ۱ . غلام مصطفیٰ تبسم : فارسی کا اثر پنجابی پر در پاکستان کی علاقائی زبانوں پر فارسی کا اثر کراچی ، ص ۲۱
- ۲ . عین الحق مزید کوٹی : پنجابی زبان کی ابتدا و نشو و نما ، ادبیات مسلمانان پاک و ہند طبع ۱۳۱۳ھ لاہور .

۱۹۶۱ء ، ص ۲۱۸

۳ عین الحق مزید کوٹی ، اردو زبان کی قدیم تاریخ ، لاہور ۱۹۶۹ء ، ص ۲۷۵ توں ۲۸۴

۴ شہباز مسک : پنجابی لسانیات ، لاہور . ۱۹۶۷ء ، ص

جدوں کہ اردو وچ ایہہ تانا ہوند اے۔ پنجابی د امزاج عام کہ کے جوڑواں نہیں پر پینٹے ویلے
ایس دے لفظ یاں ترکیباں جوڑویں ہوندے نیں جیویں اردو دے گھرے۔ نوں پنجابی وچ
گھروں آکھیا جاندا اے انج اسی باہروں، ہتھوں یاں ہتھیں، دندیں پنجابی دے اکھاں نیں۔
گھروں جائے کھا کے تے باہروں ملن پکا کے یاں ہتھیں دتیاں دندیں کھولنیاں پندیاں
نین انج دے جوڑویں لفظ منڈیو، کڑیئے وغیرہ نیں ایہناں ساریاں لفظاں نوں گوہ نال دیکھن
نال پتہ لگدا اے کہ ایہناں سب نال لاحقے ورتے گئے نیں پنجابی وچ لاحقے انتاں دے
وڑتے جاندا نیں سگوں بعض ماہرین لسانیات تے پنجابی نوں لاحقیاں دی زبان اکھدے
نیں پنجابی وچ سلبقے ورتے ضرور جاندا نیں پر بہت گھٹ جیویں ان ردھی، ان دھوتی،
اٹوٹ، نکاری، پنکلا ایہناں وچ سلبقے لاون، لون، ورتے گئے نیں، ایہناں دی
گنتی اک یاں مدود دی اے جدوں کہ لاحقے اک اک لفظ نال چار چارویں ورتے جاندا
نیں جیویں مکھن گیاں وچ لکھ دے نال ن، گ، ی، لو، ن لاحقے نیں۔

پنجابی تفصیلی لفظاں تے آوازاں دی زبان اکھواسکدی اے پراہیدی اک خبری ایہہ
دی اے کہ ایہدے وچ کئی تھاں انتاں دے اختصار کوں دی کم لیا ہوند اے جیویں
انگریزی دا اک جملہ اے THESE MEN WILL GO ایس نوں پنجابی وچ صرف
”جان گئے“ آکھ کے ادا کیتا جاسکدا اے۔

پنجابی وچ فعل دیاں گرداناں وچ دو جیاں زبانان دے مقابلے وچ زیادہ اہتمام
دی لوڑ ہوندی اے جیویں میں کہ اں کارگی، اسیں کہ اں گے (دگیاں) توں کہیں کارگی
تیں کر دے گے (دگیاں) اوہ کرے گا (گی) اوہ کرن گے (دگیاں) ایہدے وچ دیکھو
مونث واسطے ہر تھاں خاص اہتمام کرنا پیا اے۔

۱۔ ہرکیت سنگھ، بھاشا تے بھاشا دگیاں، امرتسر۔ ۱۹۷۲ء، ص ۱۰۸ (گورکھی)

۲۔ ہرکیت سنگھ، ڈاکٹر، بھاشا تے بھاشا دگیاں، امرتسر۔ ۱۹۷۲ء، ص ۲۹ (گورکھی)

۳۔ ادھی، ص ۱۰۹

۴۔ ادھی، ص ۱۱۰

پنجابی لفظاں دے بھنڈار دے لحاظ نال اک ات امیر زبان اے ایس دا اصل لفظی بھنڈار
(BASIC VOCABULARY) دھیری امیر اے دشتے داراں دے بنے ناں پنجابی وچ
ملدے نیں دنیاوی شاید ای کے زبان وچ ملدے ہوں گے جویں چاچا، ماما، پھپھر، ماسٹر
خالو، چچیر، مسیر، پھپھیر، بھابھی، سالہ، سالے دار، سکے ساکاں دے نال نال مترینے ساکاں
دے ناں وی موجود نیں واہی بیجی وچ ورتے جان والے سندراں، موساں، رتاں وغیرہ
دے نال ایسے نیں کہ حیرانی ہوندی اے پھیراڈواڈ پشیاں لوہارے، ترکھانے، دھوبے،
ورنیاں دے، رابے کم دے، منیاں دے کم دے، ٹھٹھیاں دے کم دے، موچیاں دے کم دے
جولاہیاں دے کم دے، اڈواڈتے دکھو دکھ سینکڑے تے ہزاراں دی گنتی وچ لفظ ایس
توں اڈر دزمرہ، محاورہ تے اکھاں سینکڑے ہزاراں تے مکھاں دی گنتی وچ نیں، لفظاں
ول دیکھتے تے اک اک چیزیاں گل لئی کئی لفظ آن کھوندے نیں۔

پنجابی اک ایہی زبان اے جیہڑی سارے پاکستان وچ بولی جا رہی اے پاکستانی
پنجاب دے باہر آزاد کشمیر وچ گوجری تے ڈوگری دے روپ وچ بندہ وچ لڑکی دے لہجے وچ
سرحد وچ ہندکو دے لہجے وچ تے بلوچستان وچ جنگلی، لورستانی وغیرہ دے روپ
وچ پنجابی اپنا پلا کھلا کے بیٹھی اے بھارتی پنجاب وچ ایس دے لہجے بھٹیانی، رابھی، ناوی
دوآبی تے پودھی نیں ایہہ پنجاب توں باہر ہاجل پردیش تے ہریانہ دے اکثر علاقیاں وچ مادری زبان
دھوں موجود اے ایس حوالے نال دیکھیا جاوے تے ایس ویلے گھٹو گھٹ چھ ساڈھے چھ کروڑ انسان پنجابی
مادری زبان پاروں ورت رہے نیں تے جتنے وی ایہہ لوک جا کے آباد ہوندے نیں بھانویں اوہ افریقہ ہووے
تے بھانویں انگلستان بھانویں سنگاپور ہووے تے بھانویں ملائیشیا بھانویں مشرق وسطیٰ ہووے تے
بھانویں کینیڈا تے امریکہ اک اپنا پنجاب آباد کر لیندے نیں ایہہ زبان اپنی طاقت وراے کہ جس دے
خون خمیر وچ موجود اے اوہ ایس نوں چھڈ نہیں سکد بھانویں ایہہ اقرار نہ کرے اوہ ایہہ
دئون مکھ نہیں موڑ سکدا۔

پنجابی ادب اُتے اسلامی اثر

جزیبی ایشیاء دے خطے مالِ عرباں دے تعلق و دھیرے پرانے میں اسلام دے ظہور توں پہلاں عرب تاجراں دا ایہتھے آن کے تجارت کرنا ثابت اے پھیر شمالی ہند و توح حضرت عمرؓ دے زمانے وچ مسلماناں دی آواجائی دا سلسلہ جاری ہو یا جدوں ایران تے مکران اسلامی سلطنت و توح شامل ہوئے تاں مسلماناں نے سندھ اُتے حملے شروع کیتے۔ خلیفہ ولید دے عہد و توح عراق دے گورنر حجاج بن یوسف دی مہم دے سٹے وچ جنوں محمد بن قاسم نے ۶۷۱ء وچ سندھ دے ہند و مکران نوں شکست دے کے ساری سندھ وادی تے ملتان نوں اسلامی سلطنت دا حصہ بنایا۔ اہدے مگر وں بھانویں فتح دا سلسلہ ماند پیا پر جیٹھے علاقے مسلم سلطنت و توح شامل ہوئے ایہناں وچ اسلامی تہذیب تے رہتل دے نقش اُبھتر دے چلے گئے ایہہ نقش اک پاسے تے عربی تہذیب تے رہتل دے سن تے دوجے پاسے عربی ایرانی تے عربی ترک تہذیبیاں دے، انج محمود غزنوی تیکر اڑ دیاں اڑ دیاں مسلمان مغربی ہند و توح اک اثر والا تھل حاصل کر چکے سن ایس اثر نوں مسلمان اسلامی تبلیغ واسطے ورتدے سن جس جس پاسے اسلامی فوجاں و دھیاں تے جتھے جتھے مسلمان تاجراں آباد ہوئے اوتھے اوتھے مسلمان مونیان تے ولیاں دا پھیر اُٹو را دی ہو یا ایس لئی نوویں صدی عیسوی وچ ابو حفص برہم سندھ تشریف لیاے تے ایہتھے ای فوت ہو کے دفن ہوئے دسویں صدی عیسوی وچ منصور الحجاج

۱۔ محمد اکرام، شیخ، اُپ کوثر، لاہور، ۲۱۹۵۲ء، ص ۱۹

۲۔ ادبی، ص ۲۱

۳۔ ادبی، ص ۲۲

بحری رستے توں قشربت یلئے تے ہری رستے توں شمالی ہندوستان تے ترکستان پھر مے واپس چلے گئے۔ یارویں مدی عیسویں دتھ بابا ریکان ددویشاں دی اک جماعت دے نال بغداد توں بفر دتھ آئے ایہناں بارے آکھیا جاندا اے کہ آپ دے ہتھ تے راجے واپتر مسلمان ہو یا تے پیو نال ہما دکر دیاں شہید ہو یا ایہو زمانہ اے جدوں اسماعیلیاں دے پیشوا ایتھے آئے تے ست گورنور نے ایسے علاقے دتھ اپنے رنگ دتھ اسلام نوں پھیلایا

محمود غزنوی دے حملیاں دے بعد دی بہت سارے مسلمان عالم، ولی تے دانشور ایتھے آؤندے رہے تے اسلام دی ہدایت نوں پھیلاندا رہے ایہناں وچوں حضرت علی بن عثمان البجوری دوتا گنج بخش، یارھویں مدی عیسویں دے مڈھ دتھ آئے ایہناں توں اوڈ شیخ اسماعیل بخاری شیخ فرید الدین عطار خواجہ معین الدین چشتی جینیایا ہستیاں ایتھے موجود دس دیاں نیں حضرت علی بھجوری دوتا گنج بخش لاہور دتھ آئے خواجہ معین الدین چشتی اجمیر دتھ آئے۔ حضرت خواجہ معین الدین چشتی نے چشتیہ سلسلے دی نیہہ رکھی ایس سلسلے دے حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی، حضرت بابا فرید الدین گنج شکر، تے حضرت نظام الدین اولیاء جیسے بزرگ ددھیرے مشہور ہوئے۔ اصل گل ایہہ اے کہ اسلام نوں اک دین وچوں تے اک رستل (تہذیب) دتھوں پھیلان دتھ مکراناں نالوں بزرگاں تے ولیاں نے ودھ حصہ لیا کیوں جے ایہہ بدھ لوکانی نال گھل مل جاندا اے سن ایہناں وچوں لوہتے بزرگاں نے ایتھوں دی زبان تے رہتل دے اوہناں انگاں نوں اپنایا جیڑے اسلامی ہدایت نال مکراندا رہے نہیں سن نال ای اک کم ایہتاں بزرگاں نے ایہہ وی کیتا کہ اسلامی رہتل نوں اپنی حیاتی دے حوالے نال ایتھے جانو کرایا مقامی تہذیب تے رہتل آئے اسلام دے اثر داک سبب ایہہ وی سی کہ مسلمان جتھے دی جاندا اے اوہں دھرتی نوں اپنی اسی دھرتی سمجھدا اے ایس لئی مسلمان جتھے جتھے دی آباد ہوئے اوہناں نوں اوتھوں دی آبادی دتھ شیر شکر ہو کے اپنی رہتل دے اثر اوتھوں دی رہتل آئے پاسکے اوہی کایا پلٹ دتی۔

پنجاب و علاقہ وی اوہناں علاقیاں وچ شامل سی جتھے مسلمان نہ رہے واند ہوئے سگن اوتھے
 آباد لای ہو گئے ایران دے رستے آؤن پاروں فارسی زبان تے ایرانی تہذیب وی ایٹھے آئی الخ
 پنجاب جس نوں کدی ہیت سندھویاں ہفت ہندو آکھیا مائنداسی "پنج آب" پنجاب، کماؤن
 لگ پیا۔

سائنات دے ماہراں نے پنجابی زبان دے وکھ تشخص (سماندرا) اختیار کرن بارے خیال
 ظاہر کیتا اے کہ ۱۲۷۱ ایس دے آغاز و النقطہ اٹے۔ اٹھویں صدی عیسوی توں یارویں صدی
 عیسوی تیکر مسلم تہذیب تے تمدن دے ملاپ نال ایٹھے دی مقامی زبان پالی پرکرت توں ہندی
 ہوئی آپ بھرنش تے ایس مگر وں ہندوی دی صورت وچ سامنے آئی ایہہ محمود غزنوی دا زمانہ
 سی جدوں مسعود سعد سلطان لاہوری (محمود غزنوی دا دور) دے اک ہندوی دیوان دی دس
 پیندی اٹے۔ حضرت بابا فرید گنج شکر (۶۱۱ھ - ۶۱۲ھ) تیکر آؤندیاں ایہہ زبان اپنے
 پورے تک نقشے نال سامنے آجاندی اے جتھے پہلی واری ایس دا ادب اک محفوظ صورت وچ
 ملدا اے الخ ایہہ دے توں کھ عرصہ پہلے دے بزرگ ماجی بابا رتن واکلام دی دستیاب ہو گیا اے
 جیہدے توں ایس دور دی پنجابی زبان دے لسانی تجزیے وچ مدد ملدی اے گوہ کیتا جاوے
 تاں ایس مدخلے دور وچ ای پنجابی زبان نے اسلامی اثر دے تحت ایہی چھال ماری کہ لسانی
 روایت وچ اسلامی رنگ اگھڑن ڈیہہ پیاما جی بابا رتن واکلام شعر ویکھو

رو پا محمد سونا خدائی دونہ وچ دنیا فوطہ کھائی

ایہہ دے وچ محمد، دنیا تے فوطہ دے لفظ دھیان دین جوگ نیں ایہہ سلسلہ جدوں حضرت بابا
 فرید گنج شکر تیکر اپڑا اے تاں اوہناں دی بھرپور شاعری پاڑوں ایس نوں ہور
 پکیائی ملدی اے

۱۔ شہباز تک ہندو آئی کل، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۱۳ (پروفیسر کالاسنگھ بیدی: بھاشاتے بھاشا گوگیاں، (گورکھی)

۲۔ شہباز تک، پچھلی سائنات، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۱۷ (پروفیسر دائرہ معارف اسلامیہ پنجاب یونیورسٹی ملہ: ۵)

۳۔ نند دھیر: ماتھ توگیاں و اساہت، پنجابی ساہتہ اتھاس (۱)، پٹیاں، ۱۹۷۱ء، ص ۹۹ (گورکھی)

فرید ابے توں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ

انپڑے گریوان میں سرنیاں کر کے دیکھ

ایسے "عقل لطیف" دی ترکیب خاص اہمیت رکھدی اے بابا فریدی فارسی تے عربی دے
دی شاعر دے جاندے نیں۔ ایس کر کے ایہناں دے پنجابی کلام وچ رب، پطرسراط، مسیت
(مسجد) و منوساز، نماز وغیرہ بہت سارے لفظ عربی فارسی توں لے گئے نیں انج ای ایس
دور دے شاعر شاد شمس سبزواری (۶۱۱۹۵-۶۱۲۷۹) دے کلام ول دھیان ماریے ناں پتہ لگدا
اے کہ ایہناں دے کلام وچ وی عربی فارسی لفظاں دی گنتی دھیری اے

اے سو بھاگارل بھرانواں تینوں وداع کیتا

ہوئے رب دے حوالے سو بھاگ

ایہناں وچ دنیا، مبر، داد بے دلو وغیرہ دے لفظ دی طرح نیں پیڑے ایہناں دی شاعری اتے عربی
فارسی دے اثر دے نال نال اسلامی فکر دی دس دی پاندے نیں۔

ایس دور وچ پنجابی ادب اتے دو طرح دے اسلامی اثر دیکھے جاسکدے نیں۔ پہلا
اثر فکری پتھر تے کہ اسلامی فکر شاعری وچ آیا بابا فرید گنج شکر و تصوف خالص اسلامی
تصوف اے جیہڑا اللہ تعالیٰ دی ذات توں ڈرن، روز قیامت واسطے نیک عمل کمان
دو آئے گھدا اے بابا فرید رب تعالیٰ نال کسے حد توڈی پیار وی کردے نظر آؤندے
نیں پر خست تے محبت وچ برابری دی تھاں خوف و اعتسار زیادہ اے

پنجابی ادب دا اگلا دور بابا فرید گنج شکر، بابا بلک (۶۱۴۶۹-۶۱۵۳۹) دے درمیانی
عرصے دا دور اے پنجابی ادب دی دستیابی دے لحاظ نال ایہ اک تاریک دور کہلدا اے
پر جیہڑا کلام دی ایس دور نال جڑیا ایس ویلے تیکر دستیاب ہو یا اے ایس وچ کچھ لوک
داراں دی شامل نیں ایہہ داراں مقامی بہادران دے جس نیں ایہناں داراں وچ وی

۱۔ فرید، پراکرمی مرتبہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لاہور، ۱۹۶۵ء، ص ۶۱

۲۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۱۹۴

مانوں عربی دیندہ شاعری دی وجاہرت نظر آؤندی اے اک وار دے بول نہیں

مجا حنا راجپوت رائے بھارے بھی

حنے بے ایمانگی نال مہسم کھٹی

بھیڑ دوہاں وچ چھیا سرو گے بھی

مے پانی فتح دن گل حنہ گھٹی

ایہہ وار انج جا پدا اے کہ دو مسلم سرداراں محمدؐ تے حنہ دھالے ہوئی لڑائی دایاں
ایکدی اے ایس وچ ناواں توں اڈبے ایمانگی، فتح وغیرہ لفظ مسلم روایت دے شاہدی نہیں
بایا بلک اک ہندو گھرنے وچ پیدا ہونے پر ایہناں دا اٹھنا ہنسا بولہتا کر کے مسلمان
برزگاں نال رہیا ایہناں دے کلام اُتے گوہ کرن نال پتہ لگدا اے کہ ایہدے وچ
اسلامی فکر تے اسلامی لسانی روایت و دھیری موجود اے، آدی گرنہ وچ اک تھاں
رسول اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا ذکر انج آؤندا اے۔

اٹھے پھر بھوندا پھرے کھاؤں سندڑے سول

دوزخ چوندا کیوں رہے جاں چیت نہ ہوئے رسولؐ

مطلب ایہہ اے کہ جہاں لوکاں دے دلاں وچ رسول پاکؐ دی عزت تے عظمت
نہیں اوہ ایس دنیا وچ وی اٹھے پھر بھنگدے پھرن گے تے مرن مگروں وی ایہناں
دا گناہ دوزخ ہووے گا۔

مسلمان دی تعریف وی ایہناں دے کلام وچ ملدی اے تے قرآن پاکؐ دی ہدایت
وی اک تھاں آؤندا اے

مہر مسیت صدق مصلیٰ، حق حلال قرآن

شرم مننت سیل روزہ، ہو ہو مسلمان

۱. بیت سنگھ سیٹل ڈاکٹر پنجاہی بیرساہت، پٹیالہ۔ ۶۱۹۷۰، ص ۱۱۱ (گورکھی)

۲. ابوالامان امرتسری گوردوگر نکتہ صاحب اور اسلام، لاہور۔ ۶۱۹۷۰، ص ۲۸۳

کرنی کعبہ سچ پیر، کلمہ کرم نماز
تیسرے ساتس عبادسی، نامک رکھے لاج

مطلب ایہہ اے کہ انسان نوں مسجد، مہربانیاں واسطی دیندی اے تے
جائے نماز صدق دل تے یقین دی تلقین کردا اے طلال تے حرام دا پتہ قرآن مجید توں چلدا
اے نبی پاک دی سنت اتے عمل کرنی نال انسان وچ شرم تے حیا پیدا ہوندی اے تے
روزہ انسان نوں صبر واسطی دیندا اے ایہناں گلاں نوں ذہن وچ رکھن مگرہاں مسلمان
ہو جاؤ، کعبہ انسان نوں نیک اعمال دی تحریک دیندا اے تے مرشد کامل انسان نوں راستی
اتے چلن دی ہدایت دیندا اے۔ کلمہ تے نماز وی انسان دی نیک اعمال کرن ول راہنمائی کردے
نہیں تیسرے اوہناں لوکاں واسطی مفید ہو سکدی اے جنہاں دی عزت دا محافظ آپ اللہ
تعالیٰ اے۔

بابا نامک اک ہو رہتھاں لکھدے نہیں

مسلمان کا ایک فدائے

یعنی مسلمان دا اک رب اے، انج ای نماز جنازہ، روحانی نماز، ریاکاری دی نماز،
اذان، عید بقرعید، قبر، قیامت، جنت، دوزخ، پل صراط دے الفاظ وی آدی گزنتھ وچ
موجود نہیں، اک فارسی دی ترکیب اے "عرض داشت" ایس نوں گزنتھ وچ "اردا سن"
بنالیا گیا۔

بابا نامک دے سکال حضرت ابراہیم فریدستانی (۱۲۵۰-۱۲۵۷) دا جیڑا کلام
دستیاب اے اوس دی نوعیت دینی اے ایہدے وچ ای کر بلا د امر شیر پٹی واری
سانوں ملدا اے۔ لکھدے نہیں۔

۱۔ ابوالامان اترسری، گوردو گزنتھ صاحب اور اسلام، لاہور۔ ۱۹۹۰ء ص ۴۸۵

دوسے بی بی تالش جٹے دونوں ہی
 میں کیہ پھیر یا رب دامیری جوڑی خاک رلی
 مہجد علی کہسایا ہے سی وڈا ولی
 پیر پیٹیر او لینے سمرق تشار بجلی

ایہدے مگروں پہلے مثل دور (۱۵۲۹ء-۱۷۷۰ء) توں لے کے موجودہ دور تیکر آجائے سالوں
 ہر دور وچ پنجابی ادب اُتے اسلامی اثر بھرواں نظر آؤندا اے ایس دی وڈی وجہ ایہو اے کہ ایس
 عرصے وچ ادب نوں وجود وچ لیاؤن والے بوہتے مسلمان ای نیں تے ایہناں وچ دی بوہتی گنتی
 صوفیاں، بزرگان، عالماں دی اے جنہاں نے شاعری ای دین اسلام دی تبلیغ واسطے کیتی
 آؤ ایس داوی مختصر جائزہ دیتے۔

پہلے مثل دور (۱۵۲۹ء-۱۷۷۰ء) وچ اسلامی تے صوفی ادب دے نال نال روحانیت
 ہر دی وجود وچ آئی جس توں دنیا داری دا ادب اکھیا جاسکدا اے ایس وچ اکبر دے دور دا محدود پیر
 کھدا اے اوہ بھانویں ہندو سی پر اوہ وی اسلامی اثر توں اپنے آپ نوں نہیں سچا سکیا ایس نے
 محمد توں اڈ اپنے قصے وچ کافی اسلامی عنصر لیاؤندا اے اوہ کدوار حملہ کردیاں علی علی کر دے
 نیں اسلامی اثر دے تحت ای مرزا صاحبان دا مصنف پہلو مرزا صاحبان لکھدا اے ایس دور وچ
 عبدی کون، عبداللہ لاہوری، عبدالکریم جھنگوی، اسلامی فقہ دے رسالے لکھتے
 دے نیں تے بابا زکریا بخش اسلامی عقائد پر محمد کاکی کرطانہ تصوف دے باب وچ شاہ حسین لاہوری تے
 سلطان باہوری دے نامی گرامی صوفی ہوئے نیں ایہناں دے تصوف اُتے تے لغت اُتے
 اسلامی فکر تے لسانی روایت دا ڈونگھا اثر اے خاص کر کے حضرت سلطان باہوری سلسلے وچ
 بہت اگے نظر آؤندا ہے نیں ایس دور وچ طب بار نے جیڑیاں کتاباں پنجابی وچ لکھیاں
 گیناں ایہ وی یونانی طب نوں عربی دے حوالے نال اپناں دا آدم سی ایس لئی مفتوح الحکمت
 دافع لکڑن دغیرہ ایہہ ناں ای ایس گل دی دیں پاندے نیں کہ ایہہ اسلامی روایت دے تحت

لکھیاں منتقل نہیں۔

دوبے منغل دور وچ پنجابی وچ صوفی لہر، بھگتی لہر، رومانٹک لہر نے فنی لہر دے
نال نال لوک واراں وی سامنے آؤندیاں نہیں ایہناں دی روایت بھارتی مقامی اسے پراہناں
د احمدیاری تعالیٰ توں شروع ہونا، نبی پاک دی نعت تے شاعر دا ایہہ اکھنیاں جیہڑے اپنے
وطن لئی لڑوے عیس اوہناں نوں رب تعالیٰ جنت وچ لے جاندا اسے تے فرشتے اوہناں نوں
غسل دیندے نہیں ایہہ خاص اسلامی اثر نہیں انج ای لوک داستاناں وچوں ہیر رانجھاناں ایس
دور دا وارث شاہ جیہا قادر کلام شاعر لکھدا اسے وارث شاہ دی ایہناں تحریراں ہیر توں اڈ
ترجمہ قصیدہ بردہ) وچ اسلامی فکر نوں بڑے تارویں ڈھنگ وچ اپناںدا اسے جیویں ایہہ کردوں
مسجد دایان آؤندا اسے تے مسجد وچ پڑھائیاں جان والیاں اسلامی فقہ، حدیث تے دوبے
علوم دیاں کتاباں دے باقاعدہ نال لکھدا اسے انج ای قاضی شریع دے نال ہیر دے مکملیاں
وچ تھان تھان قرآنی آیتاں نوں لیوناں گوں ایہہ گل بھانویں پوری من والی نہیں پر اوہ کہہ
جاندا اسے کہ

سے ایہہ قرآن مجید دے مسنے نیں جیہڑے شعر میں وارث شاہ دے فیض
انج ای وارث شاہ اپنی ایس رومانی داستان نوں روح قلبوت واقفہ متھ کے اوس نے جو
علامتی نظام اپنایا اسے اوہ سارا اسلامی تصور نال بھر پور اسے وارث شاہ دی ہیر وچوں اک
حصہ دیکھو۔

سے جیہڑے اک دے ناؤ تے محو ہوئے منظور غمائے دے راہ دے فی
جنہاں صدق یقین تحقیق کیتا مقبول درگاہ الہ دے فی
جنہاں اک دانام دست کینا تنہاں فکر اندیشہ کماہ دے فی

۱۔ وارث شاہ، سید: ہیر مرتبہ عبد العزیز پیرسٹر، لاہور - ۱۹۶۰ء، ص ۱۷

۲۔ ادبی ۱ ص ۱۱۷

۳۔ ادبی ۱ ص ۱۱۷

ایس دور وچ پنجابی شروچ پکیتاں روٹیاں مکھیاں گنیاں جیہڑیاں سدھیاں اسلامی تعلیم دے ذیل وچ آؤندیاں نہیں ایچ ای حافظ برہنہ دار و دار دفعہ دار سالہ "پہل نماز" دا ذکر دی کیتا جاسکدا اے مقبل نے مدح غوث پاکؒ تے جگنماہ امان مکھیا حامد شاہ عباسی داسارا کم اسلامی ہدایت نوں پھیلاں والا اے ایہدے مگروں مولوی احمد یار نے جیہڑیاں ۶۶ کتاباں مکھیاں اوہناں وچ بوہتیاں کتاباں اسلامی ہدایت نوں پھیلاں والیاں میں مولوی احمد یار دے فکر تے فن اُتے اسلامی اثر ایسا سی کہ ادہ ہندو داندہ بقیاں وچ وی اسلامی ہدایت تے تصوف دیاں گلاں کر داسے جیویں رام چند و سیتا وچ عاظم طائی بھانویں اسلام توں پہلاں دی عربی داستان اے پراوس ایہدے وچ وی حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا ذکر میاں اے تے عاظم نوں وحدانیت دا قائل دیا اے اودھیاں مکھیاں پھٹکل کتاباں وچ مناجات رسولؐ، علیہ شریف رسول مقبولؐ، وفات نامہ رسول مقبولؐ، قصیدہ غوثیہ، دعا دسریانی تے جس سخی سرور سلطان اسلامی ریت دے تحت مکھیا ادب اے۔

رنجیت سنگھ (وفات ۱۸۳۹ء) تیکر آؤندیاں پنجابی ادب دی اسلامی اثر والی روایت ایہی مقبول ہو چکی سی کہ ایس دور وچ پنجابی دے غیر مسلم مکھاری ایس روایت نوں اپنان تے مجبور سن ایس دا ثبوت ایس دور دا اک سکھ مکھاری حاکم سنگھ لے کے کہ جدوں اوس رنجیت سنگھ دیاں جنگی بھانوں نوں نظم کیتا تے اوس پنجابی ادب دی اسلامی اثر والی روایت نوں ای اپنایا ونگی دیکھو ایس وچ گو بند سنگھ نوں گو رو دی بھال پیر اکھ رہیا اے۔

لا لاتی تخت سلام دے توں کوئی ہو نہیں تیرے سیر دا جی
جس نے کیتیاں جنگ نوں سکھ آوے جائے بھیکہ تے دکھ سرور دا جی
بادشاہ رنجیت سنگھ بی جو دھے تینوں زور گو بند سنگھ پیر دا جی
حاکم سنگھ دی سیمیں ہمیش ہے سدا اٹل ہے بول فقیر دا جی

۱. شہباز ملک، ڈاکٹر مولوی احمد یار، فکر تے فن، مقالہ پی ایچ ڈی پنجابی، لاہور ۱۹۸۴ء، ص ۲۰۸

۲. دھرم سنگھ، ہمارا جہ رنجیت سنگھ دے بھکالی کوں درکھوئے درپن، امرتسر، جنوری ۱۹۷۹ء، ص ۴۶

پنجابی ادب جدوں ویسویں صدی وچ داخل ہوندا اے تے ایہہ سچو کڑو چر اٹھ
 سو ورھیاں دا اسلامی اثر ہیٹھ پنگرن والا ادب سی ایہہ دور کیوں جے برصغیر وچ انگریزی
 غلامی کوں پچھا چھڈان تے اپنے اپنے قومی تے ملی مہاندے نوں اُبھارن تے جاگرتی دا دور سی
 ایس کر کے مسلماناں نے پنجابی تے اردو نال ایس دور وچ اپنے ملی حوالے نال اپنا تعلق جوڑی
 رکھیا ایہہ دکھری گل اے کہ غیر مسلمان خاص طور تے سکھان نے جدوں پنجابی زبان تے ادب دل دیاں
 دتا تے ایہناں نے دھار مک حوالے پاروں ایس دا مہاندہ راہندی سنسکرت والا بنان دا چارا
 کیتا جس پاروں اگے چل کے ایس نوں اوہ ایڈی دوولے گئے کہ ہُن پاکستان دے قیام دے
 ۳۷ ورھے مگروں جدوں اوہناں اپنے دل دھیان کیتا اے تے اوہناں دا اپنا کوئی وجود
 نظر نہیں آؤندا سکوں اوہ ادبی تے لسانی حوالے نال ہندو دے اک انگ توں سو اکھ نہیں
 رہے جدوں کہ ساڈے ایہے پاکستانی دے قیام توں مگروں پنجابی دے اسلامی مہاندے نوں ہُو
 اُگھیرن دیاں شعوری تے غیر شعوری کوششاں جاری رہیاں نیں ایس دوران وچ چند اک
 قلمان نے پنجابی نوں سیکور بنان دی ناکام کوشش کیتی پر ایہہ قلمان بوہتیاں کر کے پتھپ
 نہیں سکیاں، ساڈا ارج دا کھن والا اپنے نوں سو ورھیاں دے ادبی مہاندے نوں ہُن جانول
 چکیا اے تے اوہ جدید فکر تے اظہار دے جدید فن نوں نگاہ وچ رکھدیاں اپنا تعلق ایس
 مہاندے نال شعوری تے غیر شعوری طور تے جوڑن دا اُدم کر دا اے۔
 ایس ساری بحث نوں اسی ہُن سمیٹن دا چارہاں کر دیاں کیتیاں گلاں توں کجھ بے
 کدھن دا چارہاں کر لے آں۔

- ۱۔ پنجابی زبان اک ایہی مقامی بولی توں اُچی اے جس نوں مسلماناں دی ایس خطے
 وچ آمد نال اک دکھ مہاندہ اعلیاں۔
- ۲۔ پنجابی زبان تے ادب وچ ہُن تیکر جو ادب وجود وچ آیا اے اوس دا گھٹ و گھٹ
 ۸۰ فیصدی حصہ مسلماناں دے ہتھوں تخلیق ہويا۔
- ۳۔ پنجابی دے مسلم لکھاریاں نے ادب اپنے دینی حوالے نوں ذہن وچ رکھ کے تخلیق کیتا تے
 ادب نوں ادب دے نال نال تبلیغ دا ذریعہ وی سمجھیا۔

۴۔ پنجاب وچ مسلم عملداری تے مسلم اکثریت پاروں عوامی پدھرتے جیٹری زبان بولی جاندی رہی ایہہ اوس زبان توں اڈ نہیں سی جیٹری مسلمان مکھاریاں نے اپنیاں مکھتاں دے واسطے چنئی تے ایہہ زبان آج وی ساڈے آئے دھولے موجود اے۔

۵۔ پنجابی در ۱۰ فیصدی ادب جیٹری مسلماناں ہتھوں تخلیق ہو یا ایس اُتے گوہ کرے تے ایہہ دے وچوں گھٹ وگھٹ ادھار ادب دین دے حوالے نال تخلیق ہوند اوسد اے ظاہر اے ایس طرح اسلامی فکر تے اسلامی زبانوں دی لغت دا پنجابی وچ آؤنا قدرتی گل سی۔

۶۔ پنجابی ادب دی ایس اسلامی اثر والی روایت نے ایس خطے وچ اسلام دے کھنڈ ان تے ایس نوں ایہتھوں دے وسندہ کال دے دلاں وچ آثارن دے سلسلے وچ بڑا وڈا کردار ادا کیتا اے، ایہہ لوہ اثر اے جس نے ایس خطے وچ دو قومی نظریے نوں پنگر یا جس دے تحت پیارا وطن پاکستان ہوند وچ آیا۔

ایہناں حقیقتاں تے سٹیاں دے چانن وچ ایہہ اکھیا جاسکدا اے کہ پنجابی ادب اُتے اسلامی اثر ایتنا اے کہ جے کدی پنجابی ادب وچوں ایس اثر دے تحت وجود وچ آئے لوہ نوں کڈھ دیوے تے باقی کجھ وی نہیں بچدا، ساڈا خیال تے احساس ایہہ اے کہ پاکستانی دیاں دوجیاں علاقائی زبانوں دے ادباں دی صورت حال وی گھٹ وگھٹ ایہو جیہی اے کہ ایہہ وی مسلماناں دی اکثریت پاروں بڑھتا ادب مسلماناں دے ہتھوں ای وجود وچ آؤندا رہیا اے نوڈ ایس گل دی اے کہ ایہناں زبانوں دے راست فکر کھوجی ایہناں اُتے اسلامی فکر تے سانی روایت دے اثر لہجے تے ایس سانجھی قدرون پاکستانی زبانوں دے ادب دا سانجھا حوالہ مستحکم کے ایس نوں ودھ توں ودھ مقبول بنان تے آج دے ادب وچ ایس نوں برقرار رکھن دا چار اکھن ایہو حوالہ اے جیٹری علاقائییت نوں ختم کر کے سانوں اک قوم بناندا اے اگو مسلم ملت جس دا خدا اک اے رسول آخر الزماں اک اے تے حیاتی دا مقصد اک اے۔

شاہ حسین داسکر

سلطان العارفین حضرت سلطان باہودا اکھنڈا

نام فقیر تنہاں دا باہو قبریاں جنہاں دی جیوے ہو

پنجابی دی صوفی شاعری وچ ایہہ نظریہ اک دھڑے دی جثیت رکھدا اے کیوں جے جس ابدی
حیاتی دی بھال وچ ساڈے ایہہ صوفی شاعر دے نیں ایہہ اک لحاظ نال ایہہ اسی منزل ہوندی
اے ایہناں بندیاں دی حیاتی اک فرد دی حیاتی گھٹ تے انسانیت دی حیاتی ودھ ہوندی اے
ایہہ بھلے لوک اپنی اکلی حیاتی تے اکھوں اوہلے کر کے جس سانجھی حیاتی دا دیوا بالدے نیں،
ایہوں موت وی مار نہیں سکدی ایس لئی کہ ایہناں دا فکر ایہناں دا پیغام اک ایہا روپ
ڈالیندا اے کہ دنیا دیاں اوہ قدراں جیہڑیاں آفاقی ہونڈیاں نیں جیہڑیاں اذلی تے ابدی
ہونڈیاں نیں اک نہ ٹکین والے سوئے دا لگوں حیاتی دی لپٹ تے کھلو جائیاں نیں ایہہ الہی
ابدی قدراں ساڈے صوفی شاعراں وچ اک رب تے اک رسولی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تے
اوہی ہدایت تے پیغام اے جس نوں ایہناں اپنی حیاتی تے لاگو کج کے آب حیات پیتا تے
اگوں دیتا کہ جے انسان سمو لپے پکھوں اپنی حیاتی اُتے لاگو کرے تے دنیا دی موت وی لوہنر
نہیں مار سکدی ایہو وجہ اے کہ شاہ حسین لاہوری نوں جسانی طور تے مویاں پونے چار سو
درے توں وی ودھ ہو گئے نیں پر انج جا پدا اے کہ شاہ حسین اچ وی ساڈے آکے دوالے
حیات اے تے قیامت توڑی حیات رہے گا۔ ایہہ حیاتی ایہدے پیغام وچ اے اوہدے

فکر و چرچ اسے ایس لئی کہ اوہ وی سلطان باہو و انگ کنندا اے

کے حسین حیات لئی توڑیں تاں مرن توں اگے ضرور

مرن توں پہلاں مرنا۔ ایہہ سبق مین اسلمی اسے تے اوہ انج کہ حیات توں جدوں ایہنل

لوکاں نفسانی خواہشاں دی حکمرانی توں باہر کر دینا ہوند اے تے پھر حیات ہیہاں داد نیادی لذت

والا انگ تے انسان دی زندگی وچرچ اکا ختم ہو جاندا اے تے جدوں ایہہ ختم ہو گیتے صوفی

نوں اوہ دی منزل مل گئی مطلب ایہہ اے کہ جدوں صوفی رب تیکر اپڑن لئی طریقت دار ستہ پھڑا

اے تے اوہ دی راہ وچرچ سب توں وڈی رکاوٹ تے صرف دنیا دیاں ایہہ آلاشاں نیں

جیہڑیاں رب دی وحدانیت وچرچ اڈونیاں پاندیاں نیں۔

اوہ انج کہ جدوں دنیا وچرچ انسان ردق، طاقت یاں ہو رکے سلسلے وچرچ رب توں ملاد

کے نوں وڈھپ دے گاتے ظاہر اے اوہ شرک کرے گاتے شرک سراسر بت پرستی اے

ایہو وجہ اے کہ صوفی رب دی ربوبیت تے وحدانیت دے اظہار دے سلسلے وچرچ بڑے

دلیر ہوندے نیں بھانویں ایہہ وحدت الوجودی ہون تے بھانویں وحدت الشہودی۔

شاہ حسین وحدت الوجودی صوفی اے ماسوار اللہ دے اوس نوں کچھ نہیں سمجھدا وحدانیت

نوں اک کُل جان کے شاہ حسین اوہ دے وچرچ اک تجزو دے طور تے اک یک ہون لئی اتا دلا

تے بے چین نظر آؤند اے اوہ دی ساری شاعری اک ترپ اک کرلاٹ ملاپ لئی ترلاتے ہاڑا

نظر آؤندی اے پر ناں ای ایس ترلے تے ہاڑے وچرچ ملاپ لئی اک بواز تے دلیل وندی پڑنا

وی موجود اے تے میری جاچے ایہہ ایس لئی اے کہ شاہ حسین اک عالم فاضل اک سو جھبان

تے اک منکر لے اوہ دے کول رب دی وحدانیت نوں ظاہر کرن دا اک دلیل وند انظام اے اوہ دی شاعری

تے اوہ انکر ایس نظام دی دس پاندے نیں اوہ رب ناں پیار وی کردا اے اوہ دے کولوں

ڈردا وی اے ایہناں ساریاں گلاں نوں جدوں اوہ مقامی ماحول دے مطابق علامتی نظام

رہیں سامنے لیوند اے تے اوہ دی بھاری ہو روی اثر والی ہو جاندا اے اوہ رب تیکر اپڑن

لئی عمل داسہارا لین دی پکی کردا اے ایہہ عمل دنیا دی پکھوں دیکھیا جاوے تے پھڑپھڑے پوئی
 راہیں سامنے آؤندا اے تے ڈونگھی نظرے دیکھیا جاوے تے نیک عملاں دے روپ وچ
 نتردا اے ۔

شاہ حسین بندے تے رب دے رشتے نوں مضبوط کرن لئی نیک عمل دا پروگرام پیش کردا
 اے اوہ اپکا یقین کیوں جے آخرت اُتے اے ایس لئی اوہ اپنے علامتی نظام نوں سدی کائنات
 تے لاگو کر کے گل نوں انجی ٹوردا اے کہ ایہہ دو جہان ، دنیا تے آخرت انجی ای نہیں جویں اک کواری
 کڑی لئی پیکاتے سوہرا۔ ہن ایہہ دو حقیقتاں نہیں جہاں توں انکار نہیں کیا جاسکدا ۔

شاہ حسین دے ویلے تے اچ دی ایہہ ساڈھے معاشرے وچ موجود حقیقتاں نہیں اوہ
 کہندا اے کہ جویں اک کواری کڑی سوہرے جان لئی جسمانی تے نفسیاتی طور تے اپنے آپ نوں
 تیار کر دی اے انجی اسی بندے نوں جسمانی تے روحانی طور تے اگلے جہان لئی اپنے آپ نوں
 تیار کرنا چاہیدا اے اک کواری کھائی دی پرورش اوہی تعلیم تربیت توں اوہ معاشرے وچ
 ایس گل دی آس وی کیتی جاندی اے کہ اوہ سوہرے کوئی داج وی لے کے آئے ظاہر
 اے ایہہ داج اوس نوں اوہی لے دیندے نیں تے کڑی عام کر کے آپ تیار کر دی لے
 شاہ حسین دا اکھننا ایہہ اے کہ بندہ ایس دنیا وچ اوس دنیا داسا مان کرے جویں کواری
 کڑی سوہرے جان داسا مان تیار کر دی اے ظاہر اے چنگے داج تے چنگی تعلیم تربیت
 والی کڑی دی عزت سوہرے ودھ سہندی اے ایس لئی جیہہ بندہ ایس دنیا وچ آخرت
 لئی زاوڑا تیار کرے گا تے آخرت وچ اوہی نجات ہووے گی ، ایہہ ساریاں گلاں اوہنے
 اپنے علامتی نظام جیہدے وچ چرہ پوئی وغیرہ شامل اے راہیں سمجھان دا چارہ کیتا اے ایہہ
 مطلب ایہہ سوہیا کہ شاہ حسین دنیا وچ عمل تے زور دیندا اے ایہدے وچ دنیا وچ حیاتی
 گزارن لئی عمل تے ایہوں حیاتی گزارہ کے اگلے جہان لئی زاوڑا بنان یاں نیکیاں کمان دا
 عمل شامل نیں ۔

حسین نے اپنی شاعری دی نیمہ رب نال پیچھے عشق تے رکھی اے اوہی ہر کانی تے
 کانی دی ہر سطر دا ہر لفظ تے حرف رب دی یاد اوہی بندگی داسینہا دیندے نیں اوہی

شاعری نون تنان وڈے حصیاں وچ وڈیا جاسکدا اے پہلے جتھے وچ دنیا دی بے ثباتی تے
 اوڑک موت دے منہ وچ جان دی حقیقت دا اظہار اے دو جے جے وچ دنیا وچ
 آؤن تے ایس سسے نون رب دی یاد وچ بیتان عبادت ریاضت تے نیک عمل کماؤن دا
 پیغام اے تے میجے وچ رب دے ملاپ لئی کمر لاٹ، ایہو حقہ اے جس دا شمار ایس علامتی
 نظام دے حوالے نال کرایاں ۔

ایہہ گل پکٹی پیڈی اے کے بندے نون موت یاد ہو دے تے اوہ گناہ گھٹ کر دا
 اے ایس لئی حسین اپنیاں کافیاں وچ مڑ مڑ دنیا دی بے ثباتی تے اوڑک خاک وچ سمان دا
 ذکر کر دا اے ۔

اس ویلے نون پھیر تاسیں جد جا پوسیں وچ کھڈی

یاں

دنیا توں مر جا دنیاوت نہ آؤنا

ایہہ دن اگے چل کے اوہ نیک عمل دی پکٹی کر دا اے ایہہ دے وچ جیویں کہ میں پہلاں آکھ
 آیاں و وڈھنگ ورتدا اے اک عملان باجھ خوار ہون دا احساس جیویں کندا اے ۔

کہے حسین فقیر سائیں دا عملان دے باجھ خوار دی

تون آہو کت وٹی ئی تون آہو کت وٹی

یاں

ساری عمر گزرائی آئینویں بھئی نہ گھستی اچھلی

گلیاں وچ پھریں لٹکیندی ایہہ گل نہیوں بھلی

کہے حسین فقیر سائیں دا داج و ہونی چلی

۱۔ شاہ حسین کافیاں، لاہور، ۱۹۷۱ء، ص ۲۲

۲۔ ادبی، ص ۲۹

۳۔ ادبی، ص ۳۹

۴۔ ادبی، ص ۳۳

ایہوں اگے ٹکے اوہ کہند اے کہ

ویا سحرن دا

مطلب ایہہ اے کہ رب تعالیٰ دی عبادت تے ریاضت دا احساس وی نال نال دواندا چلیا جاندا
اے تے نال ای جس گل تے بوہتا زور دیندا اے اوہ عمل اے اوہدا پر ختم تے پونی دنیا
پر رہ کے نیکیاں کمان دی پریرنا اے جس نوں حقوق العباد داناں وی دتا جاسکدا اے ہن
عبادت تے نیک عمل کمان لئی جس گل تے اوہ زیادہ زور دیندا اے اوہ اے عشق نوں اپنانا
مطلب ایہہ اے کہ جیڑے نیک عمل اوہ کمان دی پکی کردا اے اوہدا رستہ عشق دالی گلی وچوں
جاندا اے جس نوں اپنانا دا اوہ چاہوانی اے کیوں جے اوس طریقہ دارستہ پھریا ہویا اے
ایسے عشق نوں انگ لائے کہند اے حسین دی شاعری دا عشق والا پہلو پڑا جاندا اے اوہیاں
کافیاں وچ ربی ملاپ لئی اک جڑپ اے اک کراٹا اے اک سبک اے سگن اک اگلے
عاشق ہوویں تے عشق کماویں

راہ عشق دا سوئی دا نکا دھاگہ ہوویں تان جاویں

ایسے آکے انج جا پدا اے کہ محبوب ازلی توں علاوہ حسین دے سامنے کجھ وی تے موجود نہیں
ایہو مقام اے جتے اوہ اپنی ذات دی نفع کردا نظر آؤندا اے۔

ربا میرے حال دا عزم توں

اندرتوں میں باہر توں میں روم روم چوں

توں میں تانا توں میں باناسب کجھ میرا توں

کے حسین فقیر غاناں میں ناہیں سمجھ توں

عشق دا ایہو مقام اے جتے رب توں سوکجھ وی باقی نہیں رہندا، اصل وچ صوفی

۱۔ شاہ حسین، کافیاں، لاہور۔ ۱۹۷۷ء۔ ص ۲۳

۲۔ ادبی ۱ ص ۲۵

۳۔ ادبی ۱ ص ۲۱

ایہ سبق ایس لئی دی دیندے ہیں کہ انسان دھج رب نوں ایس سمجھے رنگ دھج سادنا جاوے کہ
 انسان رب دی ہدایت توں اڈکھ سوچے دی نہ، کجھ اکھے دی نہ، کجھ سنے دی نہ تے ایہو مقام
 اے جیہڑا انسانیت دی معراج اے جس لئی اسلام ورگے سچے تے سچے دین توں رسول
 عربی حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی ذات پاک تے ہدایت واسو ماں قرآن مجید
 دے کے ایس دنیا تے گھلیا، اللہ تعالیٰ سانوں نیک لوکاں دے اصل پیغام نوں
 سمجھن تے ایہدے اُتے عمل کرن دی توفیق دیوے آمین۔

بہا شاہ دی شاعری و سچ رانجھا دی راز

ازلی حقیقت نوں دو ڈھنگاں نال پچھانیا جاندا اے اک کبھی ڈھنگ نال تے دو جاوہری ڈھنگ
نال، کبھی ڈھنگ عقل داسہارا لیندا اے جدوں کہ دہی طریقہ وجدان (INTUITION) دے
موڈھے پڑھ کے ایس نیں نوں پار کرواندا اے، تارویں گل اے ایناں دونوں
ڈھنگاں وچ دھیر فرق اے، عقل دلیلاں داسہارا لیندی اے تے ایہدے وچ شک
شے دی گنجائش ہوندی اے تے شک شے دی ہوند وچ سٹوپے پھتوں کامیابی یقینی
نہیں ہوندی پر وجدان وچ شک شے دی کوئی گنجائش ای نہیں ہوندی ایہدا ای دو جانل
۔ عشق ۔ اے ایہہ اسی ادہ جذبہ اے چہر اعداں وچ نہیں رہندا ۔ ایس جذبے دا جوڑ
میل ستھار نال ہوندا اے عقل دلیلاں بھالہ سی اے ایس لئی عداں وچ چھاتی رہندی
اے جدوں کہ عشق وجدان دے پڑ لا کے ساریاں قیداں تے عداں آلاہنگ جاندا اے
تے منزل تے جا پڑتا اے ۔

سب توں اعلیٰ تے ارفع عشق، رب تعالیٰ دا عشق اے، اک بزدل اپنے کل نال عشق
ازلی حقیقت دی راہ دے پاندھی جنہاں نوں اصطلاح وچ ۔ ساک ۔ وی اکھدے نیں
ایسے اسی عشق نوں اپنی حیاتی دائرہ متھدے نیں بہا شاہ وی ایسے اسی عشق نال بھرپور اک
ساک اے ۔

بہا شاہ دی شاعری دے حوالے نال اوہناں دے ازلی حقیقت تیکر اپڑن دا
گوٹھ لایا جاوے تے ایہہ تارویں ڈوہ وچ تن منزلاں نظر آوندیاں نیں پہلی منزل
دھار ادہ اپنے مرشد حضرت شاہ عنایت قادری لاہوری دے عشق وچ رنگیا اوہناں دی

ذات وچ اپنے آپ نوں فناہ کر دال نظر آؤند اے جدوں کہ دوجی منزل وچ اوہی ذات سول
 پاک وی ذات اقدس وچ واصل ہوندی جا پدی اے ایہناں دونوں منزلاں نوں وحدت
 الوجود دے حوالے نال دیکھیا ہا دے تے اوٹک بٹھا شاہ دی منزل رب تعالیٰ دی ذات ولید
 لاشریک اسی قرار پاندی اے ایس سارے کھلار نوں بٹھا شاہ دی شاعری وچوں سمجھن لئی ساڈے
 کول بٹھا شاہ دا اپنا اپنا لفظ "رانجھا" اے پھر اک رمز اے اک علامت دے روپ وچ اے۔
 ایہ لفظ تے ایہ رمز اپنے اندر سمندراں دیاں اتھاڑونگھیاں تے معنی رکھدا اے۔ "رانجھا"
 ہیروی منزل اے، ہیر روح اے تے رانجھا اوہی لئی جسم یاں قلبوت اے۔ رانجھا علامت
 یاں رمز دے روپ وچ وحدت داسمندر اے جدوں کہ ہیر اک قطرہ، اوس سمندر توں
 وکھ ہویا قطرہ، اوہی نال کن لئی اوتاوا ایس لئی ایہ قطرہ، ایہ روح ایہ ہیر اُن
 اوس سمندر اوس قلبوت تے اوس مقصود دی سبک وچ کڑ لاؤندی، ہر ویلے "رانجھا"
 لوڑی اے۔

اک رانجھا مینوں لوڑی دا

کُن فیکو نوں اگے دیاں لگیاں

نینہوں نہ لگڑا چوری دا

اک رانجھا مینوں لوڑی دا

آپ چھڑ جائدا نال مجھیں دے

سانوں کیوں بیلویں موڑی دا

اک رانجھا مینوں لوڑی دا

رانجھے جیہا مینوں ہور نہ کوئی

منشاں کر کہ موڑی دا

اک رانجھا مینوں لوڑی دا

مان والیاں دے نین سکونے

سودا دوپٹہ گوری دا

اک رانجھامینوں لوڑی دا

اے، احمد وچ فرق نہ بھتیا

اک رتی بھیت مروڑی دا

اک رانجھامینوں لوڑی دا

حقیقت دی راہ تے تری والے سالک دے تن پڑاواں وچوں اک پڑا مرشد والا
اے بھتیا نوں ایس پڑا وچ عنایت قادری توں سو اکجھ وی نہیں دسد، ایسے اوہدا مقصود
اوہدا مرشد "رانجھا" دے دوپ وچ اے، ایسے اوہدا طبیب اوہدا مرشد اے جیہدے
عشق نے اوس نوں "تھیا تھیا" کر کے بنایا ایسے ایس "تھیا تھیا" نے اوہدے وجود
توں اوہدے "آپے" نوں ختم کرن وچ بڑا اہم کردار ادا کیتا اے ایہو کارن اے کہ رانجھا
دی علامت دے ایس اظہار والی کافی دے وچ دی علامت اپنے معنی بدل دی تے
سالک دے حقیقت ول سفر وچ آگے دھن دی دس پاندی ما پدی اے جدوں اوہ
کھندا اے۔

"اک رتا بھیت مروڑی دا"

تے ایہہ گل نثر جانندی اے کہ بھتیا "ع" یعنی "عنایت" توں "م" یعنی "مرشد"

۱۔ بھٹا شاہ سید، کلیات بھٹے شاہ، لاہور۔ ۱۹۷۰ء، ص ۱۸

۲۔ جیہدے آؤں دے طبیبان نہیں تے میں مرگئی آ

تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا

چھپ گیا سورج باہر رہ گئی آ لالی

ہوواں میں صدقے ٹرے دیں وکھالی

میں بھل گئی آ تیرے نال نہ گئی آ

تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا

(بھٹا شاہ، کلیات بھٹے شاہ، لاہور۔ ۱۹۷۰ء، ص ۲۹)

تیکر اپنے کے ایدوں دی اگے ودھ گیا اے۔ عنایت توں محمد تیکر داسفر بقما شام نے منٹاں سکنتاں
 وچ کر لیا اے ایس سفر نوں ہو راکھیر دیں ڈھنگ وچ دیکھنا ہووے تاں اوہدی ایہ
 کافی دیکھو جس وچ رانجھا، جوگی دے روپ وچ آؤندا اے۔

رانجھا جو گیسٹا بن آیا

واہ ساگلی ساگم رچایا

ایس جوگی دے نین کٹوے

ہاذاں داٹکوں لیندے ڈوے

نکھ ڈٹھیاں دکھ جاوے جھوے

ایہناں اکھیاں لعل ونبسایا

رانجھا جو گیسٹا بن آیا

واہ ساگلی ساگم رچایا

ایس جوگی دھ کیہ نشانی

کن وچ مندراں گل وچ کافی

صورت ایس دی ہے لائانی

ایس القوں احسہ بنایا

رانجھا جو گیسٹا بن آیا

واہ ساگلی ساگم رچایا

رانجھا جوگی تے میں جوگیاں

ایس دی خاطر بھرساں پانی

اینویں پھیل مسہ دہانی

ایس ہن مینوں بھرایا

رانجھا جو گیسٹا بن آیا

واہ ساگلی ساگم رچایا

بہتھا شوہ دی ایہہ گت بنائی
 بیت پرائی شور مچائی
 ایہہ گل کیوں چھپے چھپائی
 فی تخت ہزار یوں دھایا

راجھا جو گیسٹرا بن آیا
 واہ سانگی ساگم دھایا

ایں لحاظ نال بہتھا شاہ دی شاعری وچ ”راجھا“ دا لفظ، رمزیاں علامت اک کلیدی
 حیثیت رکھدی اے ایہہ لفظ اک کچی اے اوہدے معنیاں بھرے کلام نوں سمجھن دی ایہہ
 علامت تے رمز اوس ایں لئی اپنائی اے کہ ”راجھا“ پنجاب دی سوانی دا آئیڈیل ہوندا
 اے تے مقامی شاعری وچ عشق دا اظہار کیوں جے سوانی و توں ہوندا اے تے عورت تے
 عشق وچ کیوں جے خود سپردگی اٹھائی دی ہوندی اے ایں لئی ایں تناظر وچ ایہہ علامت
 اپنے بھر پور معنیاں نال بہتھا شاہ دے عشق دا اظہار تے اوہدے جذبے احساس تے فکر دے
 ابلاغ وچ اٹھائی دی مددگار ثابت ہوندی اے خاص کر کے جہاں بہتھا شاہ فناہ فی اللہ دی
 منزل اُتے اپڑن دا اظہار کردا اے تے ایہہ علامت اپنے پورے نمک نقشے نال اکھڑ کے
 سامنے آجاندی اے ایہہ بڑی آؤکھی منزل ہوندی اے جتھے منصور ورگے سر نہا بیٹھے پر
 بہتھا شاہ نے ایں منزل نوں مانیا دی تے ایں دا اظہار دی بڑے سہستے ڈھنگ وچ کیتا اوہ اک سالک سی حقیقت
 دی راہ دا پاندھی، اوس نے اپنی ”نوں ماریا تے پہلاں مرشد پھیر نی آخر از ناں دی ذات قدس جے پھیر رب تعالیٰ دی ذات
 پاک وچ فنا ہو گیا مرشد تے بی پاک اک لحاظ نال عارضی پڑایاں بو سڑنیں ایہناں راہیں بہتھا شاہ دے من
 دی تار رب تعالیٰ دی ذات وعدہ لا شریک نال جاملی تے اوہ پکار اٹھیا اے

راجھا راجھا کر دی فی میں آپے راجھا ہوئی
 سدونی مینوں دھید و راجھا ہیر نہ اکھو کوئی

راٹھا میں دہے میں راٹھے دہے ہر خیال نہ کوئی
 میں نہیں ادھ آپ ہے اپنی آپ کرے دلجوئی
 راٹھا راٹھا کر دی فی میں آپے راٹھا ہوئی
 سدا دلی مینوں دھید و راٹھا ہیر نہ آکھو کوئی

ہتہ کھوڈی میرے آگے منگو موٹھے بھورا لئی
 بٹھا ہیر سلیٹی دیکھو کتھے جا کھلوئی
 راٹھا راٹھا کر دی فی میں آپے راٹھا ہوئی
 سدا دلی مینوں دھید و راٹھا ہیر نہ آکھو کوئی

وارث شاہ دارانجھا

پتہ وارث شاہ دی میر اصل وچ رانجھے دی پیار کہانی اسے جیہڑی رانجھے توں ٹردی
اسے تے رانجھے تے اسی ٹکدی اے۔ وارث شاہ نے اپنی سوجھ سافٹ اُستکاری تے
اُنکل نال کہانی دا جیہڑا نو لیکلا پلاٹ اُرسا ریا اے اوہ اک دکھانت پریت کہانی دا پلاٹ اے
اپنے ایس پلاٹ لئی وارث نے ایجے کر دار پختے تے گھرے نیں جیہڑے پلاٹ دی مانگ مطابق
ہر کھال اپنی اپنی سمجھ، سوچ عمر تے سمجھا سوجھ عمل کرے نیں ایہناں وچوں رانجھا ایس دا
ٹکھ کر دار اے کہانی جیہدے آلے دو آلے ٹکھدی اے۔

اوسط دے دکھانت نوں ٹکھ رکھ کے جے وارث دے کر دار رانجھے ول جھات پانی جاسے
تے سانوں ایہدے وچ ودھیریاں خوبیاں تے صفتاں بلدیاں نیں جیہڑیاں اک دکھانت دے
ٹکھ پاتر وچ ہونیاں چاہیداں نیں۔ اوسط کہند اے کہ حزنینہ یاں دکھانت دا ٹکھ کر داریاں
بیرد ہوناتے اچھے طبقے وچوں چاہیدا اے پر اوہدے وچ کوئی اندرونی کمزوری ضروری
ہونی چاہیدا اے جیہدی وجہ نال اوہ مخالفت حالیاں وچ مقابلہ کر دیاں مار کھاوے ،
گورچن سنگھ دا خیال اے کہ ایہو حالت ایہی اے جیہڑی لوکاں وچ ترس دا احساس پیدا
کر دی اے، وارث دی بیردے رانجھے ول دیکھئے تے اوہ سانوں اک عاشق مزاج سوبل
لوک، عشق وچ ثابت قدم رہن والا دین دے نال نال گھوگل کتاں جیہاں جا پدا اے، گھوگل کتے
توں میرا اشارہ رانجھے دی اوس اندر لی کمزوری ول اسے جیہڑی رانجھے نوں لڈ کاتے سوبل لوک

ہوں پاروں حیاتی دیاں اٹل حقیقتاں نال اکھاں پار کرن دی تھاں فرار داراہ دکھاندی اے تے
انج ایہہ کمزوری اوہنوں تھاں تھاں دھر جواندی اے۔

رانجھے دے سبھا دی ایس اندر لی انسانی کمزوری نوں ہیر دے کئی نقادال نے اپنے اپنے
دنگ وچ اگھڑیا تے تار یا اے۔ شریف کنجاہی ہوری رانجھے نوں اک دگڑیا ہویا بال، ہوڑی
تے دل دا کچا سجدے نیٹا، قاضی سر فراز حسین ہوراں رانجھے دی ایس اندر لی کمزوری پاروں
رانجھے دی تصویر نوں نامکمل قرار دتا اے انج ای حمید اللہ ہاشمی نے رانجھے نوں پنڈ دا اکھڑ ہوار
تے دلیر گھرومن توں انکار کیتا اے ۱۲

رانجھا، جیہدا اصل نال دھیدوسی، موجود دھری داسب توں چھوٹا پترسی تے بڑا ای لاڈلا
سی جیہڑے بال دا لاڈ ہر کوئی دیکھے عام گل اے کہ اوہ کم کار دا گھٹ ای دھندا اے رانجھے دی وی
ایہو حالت سی پٹے چو پڑ کے پھر چھڈنا تے مڑ لی دھا چھڈتی اوہ اکم سی، بڑا ہویا تے جبریلیاں
نال جھینڈاں کر لیند اسی۔ انج اوہ اک قسم واسکھ رہنا ہو گیا سی تے آپ ہمارے اہدے
سبھا وچ دو جیاں داسہارا ڈھونڈن دی عادت وڑ گئی جیہڑی پکتی ہو کے رانجھے دی اندر لی انسان
کمزوری دا روپ دھاڑ گئی اوہ وہیلیاں کھان ہلیا ہویا سی پیورن مگروں بھراواں نے زمین وڈ
دتی تے کافی دنگ کر کے اوہنوں بھیڑی تے نکلتی زمین مڑھ دتی رانجھے نوں ہتھیں کر کے کھانی
ہئی تے پٹ اٹھیا، اٹا بھابیاں نوں بندن لگ پیا تے حیاتی دیاں ایناں تلخ حقیقتاں نال
ستھالان دی تھاں فرار نوں اپنا یا تے ہیر دا منہ لے کے بھابیاں نال رُس کے جھنگ سیلیں
ٹر پیا۔ سیٹے اڑیا تے سبھا دے سخت نکال نال واہ پے گیا ایستے ذرا کو سختی جھلنی پئی تے
تربیاں تے اتر آیا رات گزار کے جھناں پار کرن لئی لڈن نوں تر لا ماریا پر لوبھاں دا مار یا لڈن
نہ منیا تے پھر مڑ لی دجاں ڈیہہ پیا۔

۱. شریف کنجاہی، بھابیاں، لاہور۔ ص ۸۱، ۸۲

۲. قاضی سر فراز حسین، وارث نزار وارث، لاہور۔ ص ۴۹

۳. حمید اللہ ہاشمی، سخن دا وارث، لاہور۔ ص ۱۷۹-۱۸۱

تخت ہزارے توں سے کے جھناں پار کرن ٹیکر رانجھے تے اوکڑاں دودھ کرن لئی جھڑے
 طریقے درتے اوہ اصلوں پینے سن پر ایہناں دوج پھیر دی آن اکھ تے خود امتدادی دی رتق ہے
 سی پر جدوں میر نال اکھاں پار ہویاں تے رانجھا تران ای جھڈ بیٹھا پھیر تے اپنے آپ توں
 اکا ای پھیر دے واسے کردتا، پھیر جو کھ اکھا اوہ کھ کیتا، ہندی سندی اکھ تے انفرادیت توں
 فرار پھڑ لئی، پھیر دے اکھن تے جھاں چارن ڈیہر پیا اک موقعے تے کم جھڈ دتا تے ٹر پھڑے
 ای اکھن تے کن ولایت کے پھیر کاماں لگ پیا، اوہ ہر ہر سقاں زندگی دیاں حقیقتاں توں
 کئی کتر اندازے فرار واراہ پھڑ دا اے یاں سہارے ڈھونڈ دا نظر آؤندا اے ایہ توں ٹیکر کھیر
 مے ملے اوہا دیاہ سیدے کھیر مے نال کرن تے تل جانڈے نیں، پھیر دے دس دوج کوئی گل
 نہیں دہندی تے اوہ رانجھے توں ایہ توں ٹیکر اکھ دیندی اے

پھیر اکھ دی رانجھا قہر ہويا، ایہ توں اکھ کے مل جے ملنا ای

دو ٹوئی اکھ کے لڑے راہ پیٹے، کوئی اسال نے پس نہ ملنا ای

جدوں جھگڑے وڑی میں کھیریاں دے، کسے اسال توں موڑ دگھلنا ای

ماؤں باپ نے جدوں دیہہ قوری، کوئی اسال دا دس نہ چلنا ای

ایتھے بڑے درست موقعے تے پھیر نے ماحول توں کنارہ کرن دی صلاح دتی، کیوں جے حالات

موجب ایس توں بنناں ہوو کوئی چار نہیں سی پھیر نے جو دی واہ لگ سکدا اسی لایا، ہاپیاں کیمہ

سارے معاشرے دا دس ڈٹ کے مقابلہ کیتا، اکھ کید و اسی مان نہیں سی پھیر شروع دیا

توں ڈانگے کے آن اکھ دلا اکھا بنیا ایہناں دے مگر پیاسی پر پھیر دلیری دانہ وگن والا پہاڑ کن

کھڑی سی ایسے لئی امید دیراز فیصلہ کیتا پر رانجھا اپنے خاص سبھا ہتھوں مجبور ایتھے وی فرار دی

راہے پے گیا تے اکھیا

پھیرے عشق نہ مول سواد دیندا، نال پوریاں اُتے ادھالیاں دے

کرڈاں پونڈیاں سُٹے ہاں دیں دچوں، قصے بُنے سن کھوہنیاں گالیاں دے

مالا کر جمعتوں تیکر چوری عشق کرن دانعلق اے ایہہ سلسلہ تے اوس آپوں شروع توں پھڑپھا
ہو یا سی اوہ ایہہ آکھ کے چوپک دے گھر کا ماں نہیں سی لگا کہ اوہ ہیر نال پیار کر دا اے ہیر
تے رانجھا اپنے عشق نوں لگاندے رہے تے کید و نشکر دار ہیار رانجھے تے کہتے دی ہیر دے
ماہیاں نوں گج وچ کے نہیں آکھیا کہ اوہ وی اک اچے خوادے دا فرداے، رانجھاے چودھری
اے بھراواں تے باہواں والا اے ننانا تے ننانا نہیں جہول کہ اوہ دے کا ماں لگن تے اوہ دے
بھرا خطاں راہیں رانج دی ہوندے نہیں تے اوہ دے پرت آؤن دا ترلا دی پاندے نہیں پر رانجھا پھر
دی کا دے دا کا ماں ای بیار ہندا اے ایہہ دے وچ کوئی شک نہیں کہ اوہ ہیر دے عشق وچ ثابت
قدم سی ہٹھ دا پکا ہوڑی تے کسے حد توڑی مبتدل وی سی پر اوہ ایس دے ہونڈیاں ہو یاں وی
گھوگل کناں دی سی سہارا ڈھونڈن والا، جراتوں دا بنجیا ہو یا تے مخالف نایاں دا مقابلہ کرن
دی تھاں فرار چاہن والا، رانجھے وچ دی ایہہ کیفیت اوس ویلے سکھراں تے اپڑ دی اے جہول
کھیرے اوہ یاں اکھاں دے سامنے ہیر نوں ویاہ لے جان دے نہیں ایتھے اوہ بڑھیاں دا انگوں
دون ٹہن توں سوا کچھ نہیں کر دا خبرے ایس لئی قاضی سرفراز حسین رانجھے نوں اندر دی دنیا دا بندہ
قرار دیندے نہیں۔ رانجھا باپ اے رانجھا ہیر دے عشق وچ اپنی ذات نوں فناء کر چکا سی ہیر
دے آکھن تے اسی جوگی بن جاندا اے ہیر دے عشق نوں جھڈن توں سوا اوہ ہر چیز چھڈ دیندا
اے کہ جہول جوگ دین لگیاں بالنا تھ عورتاں توں منع کر دا اے تے جھٹ اڑ جاندا اے کہ ہیر توں
پتاں اوہ ایہہ وی کر سکدا اے ایہہ دے توں رانجھے وچ اپنے مقصد دی پکیانی دا ضرور پتہ لگدا
اے تے ایہو محل اے بیڑی اوہ دے کردار وچ موجود اندر لی انسانی کمزوری دے باوجود اوہ ہنوں
بدستور گھر پاتر دے طور تے اُنتی تے ترقی دل لئی ماندی اے مقصد دی ایہو پکیانی چھیکڑتے ہیر
دے اُدھالے ویلے اوہ دے کم آؤندی اے پر ایتھے وی اوہ اندر لا سبھا سستی دا سہارا ڈھونڈدا
اے ایہہ دے توں پتہ لگدا اے کہ ہیر دے اُدھالے وچ رانجھے توں وعدہ سستی دا ہتھ تے جرات
سی کیوں ہے ایہہ گل بڑی رانجھے تے ہونڈی تے لوہنوں تے ایہہ موقعہ ایدوں پہاں وی پگھلے مالیاں

وہ چل چکیا سی جس نوں اوہ دے سجادی اندر لی انسانی کمزوری لے گوا دتاسی، ہستی اپنا مقصد حاصل کر کے چلی ماندی اسے تے رانجھا پھیر کلا رہ جاندا اسے ایسے اوہ پھیر اپنے اصل سہمے آ جاندا تے سیالاں دے اکھن تے ہیر نوں جھنگ جھڈ کے آپ منج جوڑن تخت ہراسے تے جاندا اسے اوہ ایہ نہیں سوچدا کہ سیال دھوکھا دی دے سکدے نہیں تے انج اوہ اپنے ہتھیں آخری بار سہیڑ کے ہیر نوں دھیر پھکوان تے اپنی موت دا کارن بن دا لے۔ ہیر وارث دی ایس ساری داستان وچ رانجھا بڑی ایمانداری نال وارث دا اکھا من دا دکھانت نوں لگے دھاندا اوڈک کامیاب ہو کے ہمیش ہمیش لئی امر ہو جاندا اسے۔

وارث شاہ نے رانجھے دے کردار نوں اوس دا ایہما سجھا دے کے صرف دکھانت پنگران لئی اسی نہیں ورتیا سگوں اوس نے رانجھے دے کردار نوں اوس ویلے دے معاشرے وچ دے کھوٹ تے باد نوں شارن لئی اک گھسوٹی بنایا اسے اوہ ایس گھسوٹی نوں معاشرے دے مختلف طبقات دے نمائندیاں نال رگڑواتے اوہناں دے وچ دا کھوٹ نثار داٹریا جاندا اسے ایہ دے وچ مطلب نوں پوچھن والے سہج دے مختلف مہاندربے سامنے آؤندے نیں جنہاں وچ رانجھے دے بھرا، ملاں، لالچی لڈن، جھوٹی آن اکھ والا چوک سب آؤندے نیں وارث نے دسیا اسے کہ رانجھا جے اپنے مقصد نوں حاصل کرن لئی ہر دھرتے آپے خاں دے دی آن اکھ نوں جھڈ دیندا اسے تے مطلب کڈھن لئی چوک دی کوئی گھٹ نہیں جیڑا رانجھے دے دس جان تے بڑی بے شرمی نال کہندا اسے۔

چوچک اکھیا ماننا اوسنوں، دیاہ تیک تاں میں چر لیتے
بدوں میر ڈولی پا توں دینے، دس پونے جواب تاں جانیے
ساڈی دھی دا کھنڈ لہا لیندا، ستھا ٹہل ٹکور کرا لیتے
وارث شاہ اسیں جٹ ساڈا کھوٹے، جٹاں دے ایسے کہ لایے را

نگدی گل ایہہ اسے کہ ہیر وارث شاہ دا کھنڈ کردار رانجھا اپنے سجادی اندر لی انسانی

کمزور خیال اک کامیاب دکھانت پنگر اند اسے رانجھے دے سجادی اندر لی کمزوری تے مقصد نال اتل
 دے لگا پاروں غاماں وچ اک ہمدردی تے ترس پنگر دے نیں تے ایہو وجہ اے کہ نوکلی رانجھے
 دیاں ایناں دکھاں وچوں اپنیاں دکھاں دے جھلکارے ویکھدی اسے رانجھے دے کردار دی پس
 کوئلانوں پنجابی انج وی پیار کر دے نیں ایس لئی تے دسیں پنجاب دی ہر مٹی اے اپنے محبوب نوں
 کہندی اسے

تیری آں میں تیری رانجھناں

تے شاہ حسین توں لے کے سلیم کاشغر تیکر دی اگھی پنجابی شاعری وچ ہر مقال سانوں
 رانجھے دا علامتی جھلکار اپنیاں اسے ایہہ جھلکارا پیچھے تے پچھے لکھاری سید وارث شاہ پاروں ہر
 اسے تے امر رہے گا۔

پنجابی دے دینی ادب وچ روٹیاں دی روایت

پنجابی دے دینی ادب دی روایت اوڈی پرانی اے جیڈی آپ پنجابی ادب دی ادبی روایت پرانی اے ایس لئی کہ دیکھیا گیا اے کہ کسے وی ادب دیاں مڈھلیاں لکھتیاں ہمیشہ اوٹھوں دے مذہب دے حوالے نال ای سامنے آؤندیاں نیں تے ایہہ گل وی دیکھن وچ آئی اے کہ ایہہ ادب دوجے ادب نالوں دودھ عقیدت نال سانھیا جاندا اے ہوسکا اے کہ ایس ادب نوں پرانا ہون دی حیثیت ایسے سانجھے جان پاروں ملی ہووے ہر حال پنجابی ول جدول اسی دیکھنے آں تے ایہدے وچ وی مڈھلیاں لکھتیاں سانوں دین یاں اسلام دے حوالے نال ای ملدیاں نیں، پالی، آپ بھرنش وغیرہ نوں چھڈ دیوینے تے پنجابی نے جدول اپنا دکھ مہاندا نکادیا ایہہ حال دی گھڑی بارہویں تیرہویں صدی عیسوی دازمانہ متھیا جاسکا اے ایس دور وچ بابا فرید تے حاجی بابا رتن دین دے حوالے نال ای شعر کہندے نظر آؤندے نیں۔

پنجابی دے فقہی ادب دا مڈھ ۹۹۷ھ / ۱۵۸۸ء وچ عبدی کوہمن دے رسالہ مہندی توں بھدا اے تے ایہہ سلسلہ مولوی عبداللہ لاہوری (اکبری دور) دی بارہاں انواع نال ہو پکا ہو کے اگے رٹو اے پھر پنجابی دے دینی ادب وچ رنگارنگ دے سدا ہنکویں پھل کھرنے شروع ہوندے نیں جہناں وچوں اک دین اسلام دے فقہی مسئلیاں نوں عام فہم انداز وچ نشر وچ یاں نظم وچ سوال جواب دے ڈھنگ وچ بیان کرنا اے ایس دی نشر وعات دکنی ادب جس اُتے پنجابی داود میرا اثر اے ایہدے وچ ستارویں صدی عیسوی توں ہونڈی اٹے جدول کہ پنجابی وچ ایس

۱۔ حجۃ الاسلام مصنف نامعلوم دا قلمی نسخہ پنجاب یونیورسٹی لائبریری وچ نمبر ۲۰۵ ہے یا اے جس وچ کچھ روٹی والا

انداز اے۔ اگر کوئی پوچھے گا... ایہدا اک محفوظ نسخہ ترقی اردو کراچی دی لائبریری وچ اے جیڑا ۱۲۴۲ھ دیکھیا
(دیکھو صفحہ ۲۲)

داسب توں پہلاں کھڑا کھوج۔ پکی روٹی۔ غرض دوج بھد اے ایہدے بعد فقہی مسلیاں دے بیان کرن دا ایہہ روٹیاں والا انداز اک دکھ ایگ نال پنجابی ادب دے موجودہ دور تیکر لگا جاندا اے ایہہ نثر دوج دی نہیں تے نظم دوج دی پکی روٹی خود جیہڑی شروع اے، ایہدے بارے حالے تیکر دی کھوج موجب ایہہ گل آکھی جاسکدی اے کہ ایہدے کھاری واکوئی آگھ گگھ نہیں ملیا کیوں جے پنجاب دوج ایہہ مکھت انتاں دی گنتی تے روپ رنگ دوج بھیجی بھدی اے لاہور۔ سیالکوٹ۔ تے ملتان دوج چھاپے چڑھی پکی روٹی بھانویں اک مضمون رکھدی اے پر چھاپن والیاں ہر تھاں کہتے کتے ایہدے دوج مقامی سانی رنگ پادتا اے ایہدی اک وجہ ایہہ دی اے کہ پکی روٹی پنجاب دی ابتدائی تعلیم یاں مدرسے دکتب دی تعلیم دوج شامل سی گھراں دوج عورتاں تے مرد ایس نوں معاشرے دوج اپنی ذات دی تکمیل لئی ضرور پڑھدے سن ایسوں تیکر کہ پنڈاں دوج دیباہی جان والی گڑی بارے ایہہ گل فخر نال آکھی جاندی سی کہ اوہ پکی روٹی دی پڑھی ہوئی اے۔

جس پکی روٹی دا ذکر ہو رہیا اے ایس نوں پکی روٹی دغوریاں پھوٹی پکی روٹی آکھیا جاندا اے، جھتوں تیکر ایہدے مکھے جان دے زمانے دے متقن و تعلق اے ایہہ گوڑا لایا جاسکدا اے کہ وارث شام نے اپنی ہیر دوج جتے ہمدکتاں دا ذکر کیتا اے پکی روٹی دا ذکر کوئی نہیں کیتا پر ہیر دوج ای اک فارسی کتاب رسالہ قاضی قطب دا ذکر آندا اے جیہڑا بالکل پکی روٹی دے انداز یعنی سوال جواب والا اے، پکی روٹی خود دے جیہڑے قلمی نسخے ملے نیں اوہناں دی قدامت تے دوجے حوالے گوڑن تال ایس نوں بہر حال ڈیڑھ دو سو سال پہلاں دی مکھت تسلیم کیتا جاسکدا اے مطلب ایہہ اے کہ اٹھارویں صدی دے آخریاں انیسویں صدی دے شروع دی مکھت اے ایس کتاب دوج سوال جواب دے

اے ایسے دور دار سال عقاید مکتوبہ... دار سال عقاید تصور مکتوبہ... ۵۰ سالار جنگ دی لائبریری دوج میں انجی ای
اک رسالہ فیاض مصنف ملا الدین چشتی دے جیہڑا ۱۱۱۱ھ دوج تصنیف تے کتابت ہو رہا ایہہ دی سالار جنگ دی
لائبریری دوج اے۔ (ش م)

ڈھنگ وچ اسلامی فقہ دے عام مسئلے بیان ہوئے نہیں، ایہدا ڈھنگ ایہسا ہے،
جے کہہ چکے توں بندہ کس دایہں؟ توں آکھ جی اخدا تعالیٰ دا!

انھیویں تے وہیویں مدی وچ پنجابی دے دینی ادب دی ایہہ روٹیاں والی روایت ہو چکیری
ہو کے اگلے ٹرڈی نظر آؤندی اے ایس دور وچ بہت ساریاں پکیاں روٹیاں، مٹیاں روٹیاں تے
مٹیاں روٹیاں مکھیاں جاندیاں نیں، ایس سلسلے وچ "روٹی" دے لفظ اُتے غور کرن نال ایٹا گوڑا لایا
سکدا اے کہ مکھن دایاں نے اسلامی فقہ دیاں آؤکھیاں، پیچدار تے گنجلدار مٹیاں توں مستند تے عام
سطح دے بندے دی سمجھ وچ نہ آؤن دایاں کتاباں وچوں اوہ مسئلے جھڑے اک عام مسلمان دے
علم وچ ہونے ضروری ہونداں نیں کڈھ کے سوکھے ڈھنگ وچ ایچ لوکاں سامنے رکھ دتے ہوندے
نیں جویں کک، بجن، گاہن، بیسن، گننن تے پکان پھوں روٹی پکا کے سامنے رکھ دتی جاندی اے جیہڑی
انسان بڑے سوکھے طریقے نال کھا سکدا اے، گل اصل وچ ایہہ اے کہ ساڈے پنجابی دے مکھن والے
اپنیاں مکھتاں لئی اپنے آئے دوالے دے ماحول وچوں لفظ، علامتاں تے رمزیاں لیندے نیں، روٹی دیا
روایت توں پہلاں فقہ دا اک رسالہ جافظ بن خوردار رانجھا، بولہ ناز، مکھ چکاسی ایہہ دی پنجاب دے ماحول
وچ عام درجن وارا روناں اے۔

پکی روٹی دھڑوا توں بعد پنجابی دے مشہور شاعر تے عالم دین قلعے والے مولوی غلام رسول ہزاری
ایسے طرز آتے جیہڑی کتاب مکھی ادھاناں ادھاناں پنجاب رکھیا ایس دا دیرو اوہ کتاب دے شروع
وچ پاندیاں کھدے نیں:-

..... وچ ملک پنجاب دے بھینڑزگاں نے عبارت کھ کے پکی روٹی نام رکھیا
ہے جو رکھیاں آتے رکھیاں توں ضیق بند دے لیکن بعض مسائل وچ کتاباں پنجابیاں دے
'سند' نظر آئے اتے لینے مخالفت معتبراں دے پائے ایس واسطے اس غلام رسول
میں فضائل باب میاں رحیم بخش جامع کالات علمی و عملی جافظ نظام دین اکثر مسائل چار
باب تھیں آتے دوسریاں کڑاں تھیں اکٹھے ایسے طرز نال ترتیب کر کے پنواں باب

بدعت و اطاعت کے پنج باب نام رکھیا اللہ تعالیٰ فائدہ مسلمین نوں پہنچا دے۔

کیوں بے ایسی طرز دیاں کتاباں وچوں ہنکی روٹی نے دودھیری مشہوری حاصل کر لی ہوئی سی ایس کر کے مولوی غلام رسول قلعہ دی کتاب نوں چھاپن والیاں پنج باب بطرز چھوڑا مکہ کے ہنکی روٹی مکہ دتاتے ایہہ ہنکی روٹی دکاں) دے ناں تے مشہور ہو گئی ایہہ ای ایڈی مشہور ہوئی کہ بعض پبلشراں ہنکی روٹی دغروں دے آخر تے مولوی غلام رسول قلعہ دی مناجات سے دلا غافل نہ ہو یک دم کہ دنیا چھوڑ جانا ہے، لاکے اوس نوں مولوی ہوراں دی مکھت بنان داجا را کیتا پرہن ایہہ گل ہنکی اے کہ ہنکی روٹی دغروں مولوی غلام رسول قلعہ دی مکھت نہیں، پنج باب یاں ہنکی روٹی دکاں) وچ روزمرہ دے مسئلے تفصیل نال بیان ہوتے نیں آخر تے حافظ بر خوردار دا منظم رسالہ سایہ درخ کر کے نماز دے اوقات نوں مولوی ہوراں سمجھایا اے۔

جستوں ٹیکر ہنکی روٹی دا تعلق اے ایہہ دے بعد گھٹو گھٹ پنج پکیاں روٹیاں ہو رکھیاں گئیاں جنہاں وچ مولوی محمد دین چوہڑا کانوی دی ہنکی روٹی ۲۱۸۶۴ وچ چھپی امام بخش دی ہنکی روٹی ۲۱۸۷۷ وچ چھپے چڑھی تے قاضی محمد منیا اللہ دی ہنکی روٹی ۲۱۹۲۱ وچ شائع ہوئی دو منظوم پکیاں روٹیاں دی کھیاں گئیاں ایہناں وچوں اک گلزاراں خطبے تے مرثیہ مکھن والے مشہور پنجابی شاعر مولوی حبیب اللہ بکسے مکھی جیہڑی ۲۱۹۲۲ وچ چھپی تے دوجی مفتی حسن دین نے مکھی جیہڑی دیہڑی صدی دی پہلی پورتائی دہچ چھپے چڑھی ایہہ چھیکڑی ہنکی روٹی سوال جواب دے ڈھنگ وچ ای اے۔

جبدل پنجابی دے دینی ادب وچ پکیاں روٹیاں دودھیراں مقبول ہو گئیاں تے ایہہ دودھیرے کھایاں نے اپو پنے ڈھنگ وچ کھیاں تے اک نوں دوجی توں دکھرا کرن وچ بھلیکے بین لگ پئے ایس لئی کھدیاں نے ایہناں دے ناداں وچ تبدیلی کر کے کھیاں تے ایہناں دانناں مشی روٹی تے کھیاں نے سٹی روٹی رکھیا ایس سلسلے وچ دو کھاریاں نوں بھلیا نہیں ہا سکدا پہلے کھاری پنجابی دے

۱۔ غلام رسول، مولوی، ہنکی روٹی دکاں، لاہور۔ م ۲۰۲

۲۔ دیر دے لئی دیکھو ہنکی روٹی (غمد) مرتبہ شہباز بھٹک، م ۲۶

۳۔ دیر دے لئی دیکھو فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں مقالہ ایم۔ اے از شہباز بھٹک لاہور۔ ۲۱۹۷۲

مشہور رفیعہ گوشتے گلزار حسین دے مکمن والے مولوی محمد حسین احمد آبادی دے والد بزرگوار مولوی قادر بخش
نیں ایہہ مولوی غلام رسول قلعہ دے محاصرہ پدے نہیں کیوں جے ایہناں دے بیٹے مولوی محمد حسین احمد آبادی
واجبہ ۱۸۴۲ء دے جدوں کہ مولوی غلام رسول قلعہ دی وفات ۱۸۴۲ء دی لے مولوی قادر بخش
احمد آبادی ہوزاں اپنی کتاب داناں مسمیٰ روٹی رکھیا ایہہ بڑی مفیم کتاب اے جہدے وچ ۸۱
سرنافیاں نال اسلامی فقہ دے اڈ واڈ مسئلے بڑے سادہ تے اثر والے ڈھنگ وچ بیان ہوئے ہیں
کھاری شروع وچ لکھدا اے۔

..... احقر العباد فقیر قادر بخش احمد آبادی کہ بد میں تصنیف تالیف علوم شریعہ یعنی
حوت و نحو و منطق تھیں فارغ ہو یا چاہیا کہ ہک کتاب علم فقہ دی تصنیف کیتی و تھے تاکہ
لوکاں نوں کتب متعلقہ تھیں نجات ہو دے اتے عوام و خواص نوں فائدہ دیوے اتے
نام اس واسطی روٹی رکھیا گیا۔

نال دی تبدیلی اک ہو کر کتاب وچ دی لکھدی اے ایہہ سید میر حسین ہزاروی دی کتاب مسمیٰ روٹی لے
جیہڑی نثر دی تھاں نظم وچ اے ایہہ ۱۳۱۹ھ مطابق ۱۸۹۸ء وچ لکھی گئی تے اسے زمانے وچ چھاپے
چڑھ گئی کھاری ایس ویلے بیات سی کیوں جے سبب تصنیف کتاب دے سرنافیاں ہیہہ مصنف لکھدا اے

دوست میرا غلص صادق چر لاہور مقامی	فن طباعت وچ یگانہ نالے شاعر نامی
ہے مشہور حکیم محمد امین مبارک بندہ	مومن صلح نیک طبیعت دوست ہر یک سدا
میاں چراغ الدین لاہور کے تاجرت سدا دے	اسدے پاس ملازم دہندار رزق طلال کما دے
میںوں اس آمادہ کر کے ایہہ تصنیف کرائی	گوشش بہتی اس نے کیتی رہیا ہمیشہ شاعری
نام کتاب اس مسمیٰ روٹی اپنی آپ رکھایا	میںوں اس دے کھنڈے اتے رافب اس کرایا
بہت ضروری چند مسائل اس وچ درج کرائے	فقہ کتاباں چن چن مسئلے محنت نال کھائے
وہانیت و ب دی اول لوکاں نوں سمجھاواں	سب تھیں پہلے کھال اس نوں ٹھکران دھڑلاواں

ایس کتاب دچ ایمان، طہارت تے نماز بارے ضروری مسئلے درج نہیں آئے۔ احوال مصنف موجب مصنف واناں تئیں لیرین کنیت ابو المظفر تے والد واناں صل حسین سی ادب مسکن قرہ مؤمن علاؤ ہزارہ اے ایس کتاب واک ایڈیشن محمد شریف عبد الغنی تاجران کتب کشمیری بازار لاہور نے مفتی محمد الدین کوٹوں بہہ جیٹری نال حاصل کر کے ۱۳۵۱ھ مطابق ۱۹۳۲ء دچ چھاپا میں توں ماہد اے کہ ایس ویلے تک مصنف فوت ہو چکیا سی۔

نکدی گل ایہہ اے کہ پنجاب دے دینی ادب دچ "روٹیاں" دی روایت بڑی کمی پئی اے، ایہناں داموضوع اسلام دے فقہ دے مسئلے میں جنہاں نوں نثر تے نظم دچ بڑے عام فہم ڈھنگ دچ بیان کیا اے شروع دچ کمی روٹی (دخو) جس دے کھاری دا اچ توڑی پتہ نہیں گیا۔ اک عوامی تے لوک نکتہ پاروں علماں تے خاصاں دچ ہر من پیاری سی پھیر دیہویں مدی دچ بدوں پنجاب دچ عیسائی مشرباں، ہندو سبھاواں، سکھ سنگتاں تے قادیانی فتنے تے زور پھیریا تے مسلماناں دتوں دینی لٹریچر دے سلسلے دچ ودھیری سرگرمی دا دکھاوا کیتا گیا پنجابی دچ قرآن دیاں پوریاں پوریاں تفسیراں تے ترجمے اسلامی روایت دیاں حکایتاں تے کہانیاں خطبے تے مناظراتی لٹریچر ہوند دچ آیا ایس سلسلے دی اک کڑی پکیاں مٹھیاں تے مستیاں روٹیاں نہیں جنہاں دچ دین اسلام دے بنیادی مسئلے بارے پوری پوری واقف دتی گئی اے ایہناں دا ڈھنگ کتے تے سوال جواب والا اے تے کتے سواہرا بیانیہ، بوہتیاں کتاباں دچ طعناں تے عبادات اُتے ودھیرا زور ملدا اے پر کجھ دچ معاملات نوں دی اسلامی فقہ دے حوالے نال نکھیر تے تار کے بیان کیا اے ایہناں دچ مولوی قادر بخش احمد آبادی دی مٹھی روٹی ذکر دے قابل اے جس دچ ترکہ تے میراث دے مسئلے وی دینی حوالے نال بیان ہوئے نہیں ایہہ ساریاں کتاباں نے کوئی وی اپنی زبان دچ ہون کارن پنجاب دے مسلمان و سنیکاں نوں نہ صرف مسلمان رہن گوں درست مسلمان بنے دچ اتناں دا حقہ پایا اے تے ایہہ لیناں دا ای فیض اے کہ پاکستان دے مسلمان اک وکھ اسلامی حکم حاصل کر کے دینی حوالے نال زندگی گزارن دا اتھیا کیتی بیٹھے نہیں۔

پنجابی مرثیے دالمتانی رنگ

تاریخی لحاظ نال دیکھیا جاوے تے ملتان علاقہ برصغیر وچ عرا دار تے مرثیہ نگاری دے لحاظ نال سب توں پرانا علاقہ متھیا جاسکدا اے ایہدی وجہ ایہہ اے کہ ایہہ ای علاقہ اے جتھے محمود غزنوی توں وی پہلاں قرامطہ لوک زور وچ آئے جنہاں دا عقیدہ شیعیت والا سی ایہ علاقہ اے جتھے بعد وچ اسماعیلی بزرگان نے اپنے مذہبی خیالاں دا پرچار کیتا۔ ایہناں دے عقیدے وچ وی شیعیت اک مڈھے منفر دی حیثیت نال شامل سی دسیا جاندا اے کہ ہن وی اسماعیلی لوکاں وچ فور غنشی فرقہ عزاداری کردلے، ایہ علاقہ اے جتھے آخر و حید ہوراں دی گمراہ موجب دتیاں چارٹن لوک آباد سن جنہاں دے وڈے اہلکے اوہناں دے قول موجب عراقوں ایران تے اوتھوں ملتان تے سندھ دے علاقے وچ ان کے آباد ہوئے عراقوں ایہہ بلوچاں دے نال جتھے آئے تے ایہناں نوں امام حسین علیہ السلام داسا تے دین تے ای عراقوں کہٹھیا گیا ایہناں لوکاں دے جیہڑے بکت ملدے نیں اوہناں وچ حضرت امام حسینؑ دی جی لئی قربانی تے اوہدے وچ ایہناں داسا تے مرن دا دسیا گیا اے ایہہ بکت جس زبانی وچ وی نیں اوس نوں پنجابی دی کوئی ابتدائی شکل اکھیا جاسکدا اے، مطلب ایہہ اے کہ ملتان دا علاقہ عرا دار تے مرثیہ نگاری وچ اپنی پرانی روایت رکھدا اے پر بابا فرید شکر گنج جیہڑے بارہویں تیرہویں صدی عیسوی دے بزرگ نیں ایہناں توں جے پنجابی دے دستیاب ادب نوں شروع کیتا جاوے تے سار دیں اٹھا دیں صدی عیسوی تیکہ مرثیے دے ملتان رنگ دا کوئی گوتہڑا ہانڈرا ادب سترے وچ بن دا نظر نہیں آؤندا ایس دی ایہہ وجہ وی اے کہ ایس دور دا ودھیرا ادب حلے وی ہینرلیں وچ اے تے دستیاب نہیں، پر ایہہ گل بڑے وثوق نال آکھی جاسکدی اے کہ سار دیں تے

اٹھارویں صدی عیسوی تک ایس علاقے دے مرثیہ لکھیا گیا تے بعد ازاں مرقیہ لکھیا گیا کیوں جے انھیویں صدی
 وچ جیہڑے مرثیہ نگار ایس علاقے دے سامنے آؤندے نیں اوہناں دے مرثیہ پکا پٹا تے ترقی دندے
 لاہرے کہ ایہدی روایت پرانی ہووے گی۔ ایس سلسلے وچ میر حسن الہمدری کھدے نیں کہ اک
 درویش شاعر ہزار اشہید جیہڑا "بھونگ بھارہ" دے علاقے دارہن والا دسیا جاندا اے ایس نے
 ۹۹۵ھ - ۶۱۵۸۶ وچ جگننامہ لکھیا پر اوہناں ایہ ثابت کوئی نہیں دتا، یاد رہے کہ پنجابی وچ ایہ
 دی پہلاں دے مرثیہ ملدا اے۔ اٹھارویں صدی دے مشہور اردو شاعر مرزا محمد رفیع سودا دے کلیات
 وچ اک پنجابی مرثیہ ملدا اے ایہ رنگ ملانی دا اے۔

جیہڑی خاطر اراج سیکھ پٹ پٹ سر رووے

انھیویں صدی دے پنجابی دے ملانی رنگ دے مرثیے وچ دو گلاں ابھر کے سامنے آؤندیاں
 نیں پہلی کر بل کتھالا انداز، کر بل کتھاخلی نے ۶۱۴۳۲ وچ تالیف کیتی ایہ مجلس کہاندی اے ایس
 وچ دساں مجلساں داخل اے جیہڑیاں نواب اشرف علی خان دے ڈیرے تے پڑھیاں گیاں ایہ
 ودھیریاں مقبول ہویاں بعد وچ وکال ایس طرز نوں اپنایا ایس دے نثر تے نظم نال نال چلے دی اے
 دو جے مرثیے داروہ مرثیے وانگ شہنوی توں آؤدو جیاں متغیاں وچ لکھے جانا، جنہاں وچ فرد،
 شعر، ڈیورٹھ، مریج، محسن، سدس وغیرہ سمجھ آؤندیاں نیں۔ مرثیے دے بیان داسارا ڈھنگ ڈاکر لکھ
 والا اے ایہدے دے دے نثر وی آؤندی اے تے نظم دی ایس نثر نوں تقریراں داناں دتا جاندا اے
 ایس دور دے مرثیہ نگار ودھیرے نیں جنہاں وچ ویٹل شہ سیٹل شاہ، مولوی فیروز، غلام سکندر، شرف
 حسین ملانی، نور محمد گدائی، دھمت حسین، کمال گسی، شمشیر علی ڈاکر، سید اکبر شاہ وغیرہ سرکڑھویں نیں
 ایہناں وچ کئی مرثیہ نگار و ہیویں صدی تک کھدے نظر آؤندے نیں۔
 اک تید علی شاہ ملانی (دوستیک گمن شاہ لیتہ) اک سرکڑھواں مرقیہ نگار اے ایس آغاز تمام مطبوعہ

۱. میر حسن الہمدری، نثر کی ادب و تاریخ ادبیات مسلمانان پاک، حصہ جلد ۲، ادبی، لاہور۔ ۱۹۶۱ء، ص ۲۸۰

۲. مرزا محمد رفیع سودا، کلیات سودا (جلد دوم)، منشی نوکثور۔ ۱۹۳۲ء، ص ۱۸۹

۳. شہباز ملک، جگننامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ، لاہور۔ ۱۹۶۳ء، ص ۴۲

(۲۱۹۰۲)۔ داستانِ غم، مخزنِ ابکار (مطبوعہ ۲۱۹۰۳) ڈربہ بہاد (۲۱۹۰۴) معراج المصابیب (مطبوعہ ۲۱۹۰۳)
 زینتِ ابکار، منظرِ ابکار (۲۱۹۱۳) تصویرِ کربلا و فرخرو دو با صید علی ملانی اے جیہڑا ۲۱۸۴، نیٹریس جیالیں
 واقعاتِ غم تے انیس الذاکرین کتاباں لکھیاں مرثیے واک بند ویکھو کناں زور اے کلام وچ
 تیکوں، کنن پائی زنجیر و و پر دیسی قیدی
 کس حرم دے وچ متھیوں اسیر و پر دیسی قیدی
 ڈیکھ کے تیدا جہا جلاے دل وچ پوندے سے سے خیالے
 بوسے پوندے شاہی والے کہیں ڈلیں دایں تہ امیر و
 پر دیسی قیدی را

مولوی فیروز موضع گڑھ علی علاقہ بھکر ضلع میانوالی داوسینک سی فیروز نے مرثیہ نگاری وچ نثر
 نوں خاص اہتمام نال لکھ کے ایس نوں مقبول بنایا ایہدیاں کتاباں وچ مجموعہ فیروز، نہر ماتم تے مصحف
 ماتم شامل میں تقریراں وچ خاص کچھ اے ایہہ پہلا مرثیہ نگار اے جس مرثیے وچ تقریر نوں اک
 ادبی مقام دتا تے ایہہ لکھوون تقریر ملانی مرثیہ نگاری دا ضروری انگ بن گئی
 غلام سکندر جیہڑا اپنا تخلص غلام کو داسی ایس نے مرثیے وچ متی تے مسلسل نظم نوں وی
 رواج دے دتا۔ غلام دے مرثیے وچ غم تے حزن دے نال نال منظر نگاری تے خطابت دا
 جوش و دھیرا اے مرثیاں وچ مسلسل نظم والیے نے مٹھ بھنیا ایہدیاں چھپیاں کتاباں وچ
 ذائقہ ماتمی، بیامن غم، مخزنِ غم، رونقِ ماتم، سلسلہ جعفری، نشرِ غم، خنجرِ غم، مشکوٰۃ المصابیب، فغان
 غم، روضہ ماتم تے دوحہ ماتم ملدیاں نیں۔ دوحہ ماتم حصہ دوم وچ درج اک تقریر دانوز دیکھو اے عجمان
 شبیر جیہڑے ویلے مشکور فرزند ان امیر مسلم دیاں کون قید کنوں چھوڑیا بس معصومان کون گھر قاضی
 مرثیہ دے پہنچا گیا...

۱. میر حسن الہیدی، سرائیکی ادب و تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاک و ہند جلد ۱۴ (۲)، لاہور۔ ۲۱۹۷، ص ۳۱۰

۲. میر حسن الہیدی، سرائیکی ادب و تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاک و ہند جلد ۱۴ (۲)، لاہور۔ ۲۱۹۷، ص ۳۰۹

۳. شہباز ملک، جنگ نامہ مقتل تے پنجابی مرثیہ۔ لاہور۔ ۱۹۷۳، ص ۴۳

۴. غلام سکندر دوحہ ماتم، طمان۔ ۱۳۱۷ھ، ص ۴۴

دو منہ نام وچوں اک حصہ

کہ منکر میڈا ہمیشہ نہیں جو بچہ اپن ہتھیر نہیں

ولدی ول تفسیر نہیں شبیر نہ ہیندا آسی ۲

روندی عمر دہا سی آٹ

محمد کمال خان گسی۔ بلوچ سی تے گسی قبیلے نال تعلق رکھدا سی ڈیرہ اسماعیل خان داسی
بوہتا کر کے ملتان ای رہیا ایسی نے "مرثیہ بحرغم" کتاب کھی جیہدے وچوں اک شعری
ونگی دیکھو

رو بیمار اکبر کول آکھے سن میڈی گفتار دے ویردن

بھیں غریب کول چھوڑی دیندے کئی نئی اچارے ویرن

کمال کسی دی ہاں کتاب دے آخرتے "تقریر پرتاشیر" دی شامل اے کھدا اے "اے بھان
اہل بیت رسول مقبول دے نام واراں اولاد حضرت، تولدی راوی روایت کریندے نال اس تقریر
پرتاشیر دے۔ جڈاں بعد شہادت امیر مسلم آتے فرزند ایں امیر مسلم قاعد حبیب ابن خطا ہر دا کوفے
دچوں گھن کر مقام طہیق آتے وچ خدمت امام بلند مقام حضرت بشیر دی آپوتھا۔ ۱۱

کمال گسی توں بعد جس مرثیہ نگار نے نال کھٹیا ایہہ نور محمد گدائی اے جس نوں نورن گدائی دی
آکھیا باہد اے ایہدے چھبے مجموعیاں وچ تہ کرائے کر بلائی، مجموعہ گدائی (۶۱۹۰۶)، اخبار کر بلائی
(۶۱۸۰۶)، گلزار کر بلائی (۶۱۹۱۰)، اسرار کر بلائی (۶۱۹۲۱)، تے آئینہ کر بلائی (۶۱۹۲۱) مشہور نہیں ایہہ
شاعر دیہوی مدی نیگر کھدا تے چھیدا رہیا۔ باغ ارم جیہڑا کوئی اٹھاراں مرثیہ نگاراں دا مجموعہ اے
ایہدے وچوں نورن گدائی دا کلام دیکھو جیہڑا ص ۳۹ تے درج اے:

مدل دی ہے عالت قیامت دا ہے میدان ہر انس و جان ہو دی این خوف توں لرزائی

۱۔ غلام سکندر، ریختہ نام، ملتان۔ ۱۳۱۷ھ،

۲۔ کمال گسی، مجموعہ مرثیہ بحرغم، ملتان

۳۔ ادبی ص ۱۳

پیغمبر وی آکھن منہ یاد دالان
بس نفس نفسی جو دسی نہ جان نہ پچان

داسن گئے لاج ہے بھال حاصل

ہا سو منبھال بندے نوں ہر حال یال

دیہویں صدی وچ اپڑ کے پنجابی دے ملتان رنگ دے مرثیے دی نور ہو روی ترکی ہو مہادی
اے جے ایہی نہارتے مہاندرا اوہو رہند اے ڈاکرا نہ رنگ، مثنوی دی تھان مختصر صغلاں دلاو تھلا
جہوں کہ پنجابی دے بائی رنگ دے مرثیہ نگار زیادہ کر کے مثنوی یاں جنگ نامے مکھ رہے نیں تے ایہہ
روایت ملتان رنگ دے مرثیے توں بہت پرانی اے دیہویں صدی عیسوی وچ پنجابی دے ملتان رنگ
دے مرثیہ ادیب وچ حصہ پان والیاں وچوں سرکدھویں نانویں گل محمد عاشق ملتان، غلام حیدر فدا،
خدا بخش مخزن، مظفر علی شاہ جوہن، حسین بخش کٹر ملتان تے افضل بہار شامل نیں، عاشق ملتان نے اہمیت
رسول دے مصائب معنی انثر وچ بیان کیتے نیں تے وچ وچ نظم دی یونہی اے ایس دی نثر وچ لفظ
دابے ساختہ پن سنن والیاں اُتے جادو کر دیندا اے اک آقباس دیکھو

”محبان حسین، روز عاشقہ سادات کتنے سخت ۱، دوپہرِ ادبیت ۲، میدان کربلا

وچ بتلانی دالخت ۳، توڑے جو ریت گرم پئی حسین سمجھا تخت ۴، نبی داد لہر بالکل کربلا

دی گرم جو اکھا:

گل محمد عاشق ملتان دیاں چھپیاں کتاباں وچ صحیفہ نورانی (۱۹۲۲)، مطلع نورانی (۱۹۲۲)، عاشق

ملتان (۱۹۲۳)، دربار نورانی تے توہیر فوق شامل نیں۔

جے عاشق ملتان نثر وچ کمال رکھدا اے تے غلام حیدر فدا نظم تے نثر دونوں وچ اُچ پدھر دے

غلام حیدر فدا دیاں کوئی نو کتاباں چھپیاں ملدیاں نیں جنہاں دے ناں نیں: شمس الہدیٰ (۱۹۰۹)، گلزار

الشہداء (۱۹۰۹)، نجم الہدیٰ (۱۹۰۸)، رباعی الشہداء (۱۹۱۲)، تقریر الشہداء (۱۹۲۱)، سفر نامہ کربلا

(۱۹۱۳)، منہاج الشہداء (دو حصے) (۱۹۲۳)، اسرار الشہداء (۱۹۲۴) تے دربار الشہداء (۱۹۲۳)، پنجابی دے

۱۔ شہزاد ملک خاں دی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں، مقالہ ایم اے پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۷۲ء

۲۔ شہزاد ملک، جگہ و متبل تے پنجابی مرثیہ، لاہور، ۱۹۷۳ء، ص ۵۸

مٹانی رنگ دے مرثیہ نگاراں وچ اک ایہہ گل دی دکھ اے کہ ایہہ اپنیاں کتاباں دے ناں اکر جیہے رکھدے
 جین مام کر کے اپنے ناں نال ہم قافیہ تسک دیکھیا اے۔ نور محمد گدائی دے مجموعیاں واناں گدائی وانگ اے تے ایہے
 دیکھو غلام حیدر فدا دے مجموعیاں دلائل فدا دے حساب نال گلزار الشہداء، نجم الہدیٰ وغیرہ لے ایہہ گل سناں بہت
 سارے مرثیہ نگاراں وچ لکھدی لے جیہڑی کسے سوز بان دے مرثیہ نگاراں وچ موجود نہیں
 غلام حیدر فدا دے مرثیے وچ انیس تے دیر والا آہنگ لکھدا اے مرثیاں وچ منظر نگاری تے
 تلوار دی تعریف توں اڈ میدان جنگ وافتشہ سب ملے نیں فدا دے مرثیے دے کجھ جھٹے دیکھو۔
 میدان وچ آترن دا بیان ۷

تعریف کیا کھال شہرہ گردن جناب دی جنگی بری جوان شجاع لا جواب دی
 ایں شان نال نکلی سواری جناب دی یاد آگئی تیاری علی بو تراب دی
 حیدر دے وانگ غازی داس رنگ ڈھنگ ۸
 میدان کر بلا داکہ خیبر دا جنگ ۹

میدان وچ تلوار ملین دا بیان ۱۰
 فر فر کریندی تیغ گزر شریرا گئی ایں صفت دے پرائی دل اول صفت دے پرائی گئی
 نازاں بھری مریندی کریندی شکار گئی یک پیٹے کون آہندے شای کراوہ میکلار گئی
 ایں ہر تے ٹھک تھئی کڑی اول ہر تے ٹھک تھئی
 سراڈ گئے زمین دے آلاش پھلک تھئی ۱۱

اک ہور مقابل تلوار دے ملین دا بیان
 لشکی جان تیغ ڈرتوں زمیں تھر تھرا گئی دل وچ پیا ایہہ خوف کراوہ تیغ آ گئی
 پھنٹی دھڑک دھکتاں سک خوف کھا گئی ارج تیغ آکے فرش مشر دے وچھا گئی

دل ول کے ونج کے خبر گدی آسمان دی
ڈیون ملک ملک دے صدا الآمان دی

مرثیہ پنجابی دے ملانی ڈھنگ وچ ارج دی اتناں دا لکھیا جا رہیا اے ڈاکو نہ صرف ملتان وچ بلکہ
پنجاب دے سارے علاقیاں وچ ذکر کر دے میں مجلساں وچ ملتان دے ڈاکو ان وا ای بول بالا اے ایہ
آپوں شاعر دی ہوندے نہیں تے کئی دوجے شاعر اں دے شعر اپنیاں تقریریاں وچ پڑھ دے نہیں تے انج
اہل بیت دے مصائب بیان کر کے امام حسین دے غم نوں حام کر دے تے اپنے عقیدے موجب آخرت
دا سامان کٹھا کر دے تے کرواندے نہیں، پنجابی دے ملانی رنگ دے مرثیے وچ ثمنوی گھٹ لکھی جاندی
اے جدوں کہ نوحہ، سلام، منقبت یاں قصیدہ حام اے ایس توں اڈ فرد، شعر، ڈیوڑھ، مریج، محس،
مسدین توں اڈ دوہڑے دھیرے ملدے نہیں جہناں توں مینی دوہڑے اکھیا جاند اے۔

جنگ نامہ مولوی عبد العزیز

کربلا دے واقعے نوں دکھ بھرے ڈھنگ وچ ذکر کرن دی پرت پنجابی ادب دے مدھے
دور وچ ای پے گئی سی ایہدی مثال پندھروں صدی عیسوی دے حضرت ابراہیم فرید
ثانی و انصیت نامہ اسے جہدے وچ اوہناں حضرت بی بی فاطمہ دے مومنوں ایہہ لفظ
اکھوائے نیں۔

دور دے بی بی فاطمہ بیٹے دونوں نہی
میں کیہ پھڑیا رب د امیری خاک جوڑی رہی

ایہدے مگر وں پنجابی مرثیے نے باقاعدہ رثائی رنگ اختیار کر کے ودھنا چھلنا شروع
کر دتا تے فارسی مثنوی دے اثر ہیٹھ وڈھے وڈھے جنگ نامے لکھے گئے۔ پیر محمد کاسی (۱۰۹۲)
توں لے کر دیہویں صدی عیسوی دے دوہے ادھ تیکر جدوں مولوی عبد العزیز دا جنگ نامہ لکھیا
گیا مرثیہ جنگ نامے تے پھٹکل مرثیے دے رنگ وچ ودھیرا ترقی کر گیا سی، جنگ نامے دی
طرز تے مرثیہ لکھن والیاں مثنوی دی "حسن ترتیب" اتے اپنے جنگ نامیاں وچ "رثا"
دارنگ ودھ توں ودھ ابھارن لئی کئی قسم دیاں من و چار تے واہد و گلاں دی شامل کیتیاں
ایہہ صورت حال پنجابی توں اڈوہے ادبان وچ وی سی۔ ایس لئی اٹھارویں صدی وچ شاہ ولی اللہ

۱۔ مہین سنگھ دیوانہ، ڈاکٹر، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور۔ ص ۱۰۱

۲۔ پنجابی، داہن تیکر دی تحقیق موجب پہلا باقاعدہ کربلا دا جنگ نامہ پیر محمد کاسی (۱۰۹۲) مطابقت ۱۰۸۱ھ

اسے جیڑا بھیر مالی من و چار گلاں نال بھر پور اسے ایس دا نامہ فارسی کتاب "القیہ اگلے صفحہ ۱۰۸۱"

ہو راں دے بیٹے شاہ عبدالعزیز ہو راں کربلا دے واقعے دے اصل حالات کسوج کر کے
تحریر وچ لیا دے اوہناں ایس سلسلے وچ بیہڑی کتاب تصنیف فرمائی اوہناں دے
الشہادتیں اے ایس تصنیف دا دوجے ادباں دے نال نال پنجابی دے مرثیہ ادب اے
دی اثر پاتے ایس پر تے اے شہدیاں سب توں پہلاں مولوی محمد حسین احمد آبادی نے ۱۸۸۶ء
وچ گزرا حسین دے نال نال ایہدا کھلا ترجمہ کیتا ایس ویلے تیکر پنجابی وچ بیہڑا مرثیہ یاں
جنگنامہ ودھیرا لکھیا جا چکیا سی اوہ دے وچ جذبے پاں عقیدت پاروں بہت ساریاں داہڑ
گلاں دی آپکیاں سن ایہہ نویں روایت ایہناں داہڑوگلاں دی سدھرائی دے جذبے نال ہونہ
وچ آئی محمد حسین احمد آبادی توں مگروں ایہہ ریت پچی ہو کے اگے ٹری مولوی عبدالعزیز دا
جنگنامہ ایہدی اک سرکڑھویں مثال اے ایہہ جنگنامہ ایسے روایت نال جڑکے دھویں صدق
دے شروع وچ لکھیا گیا۔

جیویں کہ مصنف شروع وچ ای جنگنامہ مکھن دے مقصد دا دیر واپاں اے۔

غرض میری جو ذکر مصیبت اہل البیت نبی دا

با اسناد بیان سناواں سن لوں یاں سعید

بہت مفصل جنگ شہادت طبع ہوئی ولدارا

سب تعین با اسناد ایہی گزرا حسین جو یارا

تے بہتر الشہادتیں جو عربی ما اسناد ایہاں

ماہ مقبل غلط روایتیں بہت سنایاں بھائی

انیس ابوالعین از مولانا ابوبکر محمد القرشی سندھی اے ایس وچ جنگ صیف
دا صرف اشارہ ملدا اے جدوں کہ پیر محمد کا سی نے ایس نوں ودھیرے دیر دے نال
نظم کیتا اے شاید ایہہ اوہ دے ذہن دی اختراع اے بعد دے جنگنامہ
مکھن واپاں پیر محمد کا سی نوں سامنے رکھیا اے اوہ دے لئی دیکھو جنگنامہ
پیر محمد کا سی مرتبہ ڈاکٹر شہباز ملک

کیوں ہے مولوی عبدالعزیز اصل حالات و اسناد بیان کہ ناچا ہند سے سن ایس کر کے اوہناں
نے حامد تے مقبل دیاں جنہاں غلط روایاں و اشعار و شروع و پچ ذکر کیتا آخرتے اوہناں دی
نشان دی وی کردتی اے۔ مناسب اے ایسے ایہناں و اوپر واپاوتا جلیے۔ مولوی عبدالعزیز
موجب ایہہ غلط روایاں ایہہ نہیں۔

حامد مقبل غلط روایاں مدول ماہر سنایاں
کچھ نہیں اصل جنہاں و اوہر کو جنگناے و پچ پایاں
مرت لڑائی ہک دن ثابت دسویں روز عاشورے
چاشت تھیں دوپہر ڈھلی تک راوی اکھن پوے
تے اوہ دس دن اکھن ہوئی غلطی بہت اعتقائی
اکھن سیس دھڑاں نوں لائے ایہہ بھی غلطی بھاری
بدن مبارک نامہ دلی و اندر کر بل پیارے
سیس بقیہ اندر دفنایا صاف روایت تے
کندے بدلہ قتل دلی و احنفیہ لیا تسمی
ہے ایہہ بالکل جھوٹے حنفیہ کیتا جنگ گرامی
محمد حنفیہ مرد غریب سی و ہندا و پچ مدینے
تے قاسم نہ شادی کیتی ہرگز مول گنگنے و

اپنے ایس نکتہ نظر پاروں مولوی عبدالعزیز نے اپنے جنگناے دی صورت انج بنائی
اے کہ شروع و پچ اوہ امام حسنؑ تے حسینؑ نال یزید دی عداوت و احوال بیان کر دے
نیں ایہدے بعد امام حسنؑ دی شہیدی و ابیان اے ایہدے بعد امام حسنؑ دی قاتلہ جعدہ
دی موت و ابیان تے پھر امیر معاویہؓ دے وفات پان مگر دوں یزید دے خلافت اتے
ہیثم بن ابیان اے پھر ایس گل نوں بیانیا گیا اے کہ کیوں یزید نے ولید نوں امام حسینؑ

دی بیعت لین لئی خط لکھیا ایہدے بعد امام حسینؑ دی مدینے توں کے ہجرت دا بیان اے
 اوہتھے کوئے والیاں دلوں اوہناں لوں حمایت دے خط ملنے امام عالی مقامؑ حضرت
 مسلمؑ نوں گھلنا حضرت مسلمؑ دا چنگے حالات بارے خط آؤنا تے امام عالی مقامؑ کوئے
 دل کوچ کرنا ایہہ سارے حالات فارسی سرنا نوں نال بڑے مختصر تے بیانیہ ڈھنگ وچ
 لکھے گئے نیں ایہدے بعد یزیدؑ دا نعمان نوں معزول کر دینا، حضرت مسلمؑ تے اوہناں
 دے فرزندوں دی شہادت، امام عالی مقامؑ نوں کوئے دل آؤندیاں اصل حالات دی
 خبر ملنی پر اوہناں دا کہ بلا اٹھ جانا، خیمے لالے یزیدؑ دے لشکر وافر تے آکے ڈیرے
 لالینا تے پانی بند کر دینا، ایہہ آپڑ کے عبدالعزیزؑ اپنے جنگنامہ وچ لکھدے نیں کہ
 امام عالی مقامؑ نے حالات دی سنگینی نوں سامنے رکھدیاں عمر بن سعدؑ نوں خط لکھیا ایس
 خط دا مضمون مصنف جنگلے وچ انج بخندے نیں۔

اے ظالم نہ ظلم کھاویں اساں نہ بڑا کمایا
 کیوں توں اپل البیت نبیؑ تے پانی بند کرایا
 بات تینوں سمجھاواں دیوں اذن کے نوں جائے
 یاں ہے جتوں مرضی بھیجیں عذر نہ مول لیاے
 یاں تے پگڑ اسافوں لے چل پاس یزیدؑ ایہا ئی
 جو کج مرضی آپے کرسی نال اساڈے بھائی
 ایہہ خط عمر بن سعدؑ نے ابن زیادؑ کو لکھل دیا جس نے اگوں جواب وچ لکھیا۔
 جنگ کرن میں بھیجیا تینوں صلح بناویں باتاں
 بیعت یزیدؑ قبولے جیکر تاں اوہ لوے سبھاتاں
 ورنہ جھٹ اس قتل کراویں کشیں نیمسہ واری
 بال دناں تس خویش قبیلہ بنہ پہنھاویں واریؑ

۱۔ عبدالعزیزؑ، جنگنامہ امام حسینؑ، ۵ ہجری۔ ص ۱۶

۲۔ ایہی ص ۱۱۹

ایس لئی عمر بن سعد نے امام عالی مقام کو ابن زیاد والہہ سفیہادی اپڑا دتا ایسے مولوی عبدالعزیز
ہو رانی کتاب طبری توں ہا اسناد روایت بیان کیتی اے کہ امام عالی مقام نے اہل بیت نوں دھڑ فرمایا
چہدے وچ اللہ واحد نوں مہن تے اوہدی جلوت کمرن توں اڈ صبر کرن دی تلقین فرمائی تے اکھیاں
درن تے گریہ زاری نہ کرنا کیوں جے صبر اللہ تعالیٰ توں پسند ہے ایہدے بعد سب ساقییاں نوں فرمایا کہ
تسی جتے یا ہو جا سکدے اوہ رہو ہناں امام عالی مقام تے ہاناں قربان کرن داعزم ظاہر
کیتا ایہدے بعد خارجیوں نال جنگ شروع ہو گئی امام عالی مقام خارجیوں دے لٹکاپیاں دے
جواب ویدج اوٹھنی تے چڑھ کے سامنے آئے تے فرمان لکے۔

قوم یزید یوسفو جو کلمہ پڑھو رسول گرامی

مسلمان سداؤ ایہو کہو عظم تمہاری

میں اس سرور و اہل دوہتا میں قول مارن او

کہ میں عظم کیتا تہاں تے کھ تے شرم دیاؤ

سی مکتے میں نال امن دے بیٹھا تہاں سداؤ

لکھ لکھ خط بلا کہ سانوں ہن ایہہ فعل دکھایا

خط تہاڈے پاس میرے سب قساں لکھیاں نالے

سدانہ رہنا دینا آتے مرسو بندے حالے

مذی نہ تے ایہدے بعد باقاعدہ جنگ شروع ہو گئی امام عالی مقام دے بچاہ ساتھی
شہید ہو گئے اوہناں دے مدد لئی پکارن آتے حضرت خضر و شہن دی فوج وچوں نکل کے
اوہناں دی مدد لئی آیا شہید ہو یا، اوہا بیٹا تے پھیرا اوہا بھرتے پھیراں غلام سب شہید
ہو گئے تے جدوں صرف امام حسین کتے رہ گئے تے گھڑے تے چڑھ کے نکلے ایسے مولوی
عبدالعزیز نے نظم دایا اکیلیا ہے۔

نکلیا اور پھر گھوڑے پر چڑھ کے دھولے تیغ میانوں میں مارا اور
 نعرہ بکڑ کے سپاہیوں پر چڑھا یا زری سنگت و ہمانوں کے ساتھ
 دھو دھو ڈھیر لگاتے ہوئے غلام کنہر ہنگامی
 بجھے طرف جہنم پہل چڑھتے تھے مالی بخوار ہی ملتے تھے
 ایدے بعد عبد العزیز نے شہادت و ایان کے سر مبارک و دھن و مختصر بیان نظم کیتا ہے
 موزیاں ماریا تیر لگا دیا تا کو شاہ خواہاں تھے
 لالہ اکبر کہ گزرتے تھے سب سے پہلے چوچ پیلے تھے
 سجدے اور راجاں پیادے تھے شاہ گرامی تھے
 بھانہ ہووے قوم پریدانی ایک لہجہ پیمانی شاہانہ
 شاہ شریہ تھے و آبیٹا گھوڑوں آکر آیا آگیا
 سیس کٹن تھوں آیا کتبہ ہمت و دست ابوبایا تھے
 شہل منہ کالا بھائی آکر کمر علم کھاتے تھے
 سیس قطع کر شاہ و ملا تھے بھائی تھوں پکڑا تھے
 شاہ صابر و چرخ امر شاہ دے بول کلام نہ کیستی تھے
 بدلم بھیش عبد العزیز نے بدلی تھی
 راجاں اشوک علم دیاں ٹٹھان کنیا عرش الہی تھے
 جنبش زمین اٹھاوے غم تھیں رووے کل لکائی تھے
 مولوی عبد العزیز نے آگے ایان کیتا ہے کہ امام عالی مقام و سر مبارک نے حرم محترم
 نوں لے کے یزیدی پہلاں کوئے گئے تھے پھیر دیہ کوئی دھنش اوہنے سر مبارک نوں تن دن
 شاہی محلان کے لٹکایا اوہ تھے حضرت امام زین العابدین نوں وی قتل کرنا ہند اسی ہر
 شہلاں لکائی تھے

۱. عبد العزیز، جگتا نام حبیب، لاہور، ص ۱۹

۲. جگتا نام حبیب، لاہور، ص ۱۹

۳. ادبی، ص ۲۰

مدباریاں انجی ذکرن دتا آیدوں بعد سر مبارک لے کے سارے اہل البیت مدینے دل گئے جدوں
اوہ مدینے وچ داخل ہوئے ایس دا حال مصنف انجی لکھدا اے ۔

اہل مدینہ استقبال نوں آئے ہجر ستائے

کل انصار ہاجر چھوٹے وڈے غموں رلائے

ڈجائیں مارن باغ ویرانہ کیستا نبی گرامی

طعنوں کینختاں کو فیساں اتے یزید حرامی

جس دم داخل حرم مدینے ہوئی ہر دل زاری

درد فراق غماں دے سیلے کون کہے غم خواری

کندھاں شہر و رخت جیواناں غم تھیں آہ سنانی

کو پے گل بازاراں اندر دیندا ہجر دہائی

وکیمن سیس حسین دلی داروون کر کہ زاری

درد فراق طوفان مدینے آن پہا یک باری

مائی ام سلمہ سی رومی سینہ ہجر بلایا

آخر انا للہ کہہ کر مسبر دا جام اٹھایا

مولوی عبد العزیز دے ایس جگناے وچ سانوں ایہہ گل بڑی نکھیر دیں نظر

آؤندی اے کہ اوہ کہتے وی سہانے کولوں کم نہیں لیندے سگوں جگناے مکھن لئی

جیہڑی ادھناں غرض شروع وچ بیان کیتی اے۔

غرض میری جو ذکر مصیبت اہل البیت نبی دا

با اسناد بیان سناواں سن توں یار سعید

ایہہ عین مطابقت اے اوہ جیہڑی گل کر دے نیں اوہ دے لئی سند پیش کرے

نیں نال ای مرثیہ دے انگ نوں وی نہیں چھڈے کیوں بے ادھناں غرض وچ اہل بیت

دیاں مصیبتاں دا ذکر وی شامل کیتا اے تے ظاہر اے کہ مصیبتاں نوں دکھ بھرے ڈھنگ
 وچ اے بیانیا جانا ہوندا اے ایس لئی ایس جنگنامے وچ جتنے سانوں امام حسینؑ دی شہادت
 دا ذکر تاریخی حقیقتاں موجب بعد اے اوتھے ایس ذکر نوں بیان کرن وچ غم تے
 دکھ نوں وی نہیں بھلایا گیا ایس لحاظ نال ایہہ جنگنامہ مرثیہ ادب وچ اک کامیاب مکھت
 ہون کر کے اک اہم مقام حاصل کرن وچ کامیاب ہو جاندا اے۔

شاہ عبدالعزیز دے رسالے ہر الشہادۃ میں توں اثر لے کے تے گلزارِ حسینؑ دی
 پرت اتے ٹردیاں پنجابی وچ کئی جنگنامے ہوند وچ آئے جنہاں دے مکھاریاں کربلا دے
 واقعے نوں اصل تے تاریخی حقیقتاں موجب نظم کرن دا چار اکتا اے ایہناں نوں اے جنگنامہ
 (کربلا نامیاں) وچ اصلاحی تحریک دے جنگنامے آکھن آں ایہناں وچ گلزارِ حسینؑ، جنگ نامہ
 امام حسینؑ عبدالعزیز توں اڈ مولوی حبیب اللہ دا جنگنامہ (۶۱۸۹۴) تے میاں محمد بٹا دا
 کربلا نامہ، معرکہ کربلا شامل نیں ایہہ پنجابی دے مرثیہ ادب نوں گھٹ وگھٹ ایہہ فائدہ تے
 ہویا کہ کربلا دے واقعے دے بیان وچ جتنے جتنے من و چار گلاں دا پنجابی مکھاریاں نے
 داہد اکتا اے ایہناں دی نشان دہی ہو گئی تے دشنام دے رنگ دی موجودگی ولے
 کربلا نامیاں پاروں کربلا دے واقعے دی اصل روپ دیکھا پنجابی ادب وچ محفوظ ہو گئی۔

سندھ و اینجانی شاعر: سچل سرمست

حافظ عبدالوہاب جہناں لوں عام کر کے سچل سرمست اکھدے نہیں عرب دے مشہور فائدان
فلاوتی نال تعلق رکھدے سن اینہاں دا شیخ و نسب مہم اسطیلاں نال حضرت عمر فاروق نال رلد ا
اسے اینہاں دے دڈھکے محمد بن قاسم دے نال پر مغیرہ دے آئے پہلے سیوان تے پھیر خیر لوہ
دے زیرے ملد اہ یاں درازادہن لگے سچل سرمست ایہی حضرت صلاح الدین دے گھر
۱۱۵۲ھ مطابق ۱۷۴۹ء دے غاندان وچ پیری مریدی واسلسلم اینہاں دے
دادے محمد حافظ المعروف صاحبہ نہ توں شروع ہو یا یا

سچل دی تعلیم تے تربیت بوبتا کر کے اینہاں دے چاچے عبدالحق نے کیتی، سچل بالین
توں ای خانہ دوڑے دے پابند سن اوہ اکثر میلے ورد و طیفے وچ رہجے رہندے سن
نشے والیاں چیزاں توں ہمیشہ پرہیز کردے سن اینہاں دا سبھا سنجیدہ قسم داسی اپنے
چاچے عبدالحق دے ہتھ آتے ای اینہاں بیعت کیتی اینہاں دی بیٹی نال شادی ہوئی اک
ای پتر ہو یا جیڑا نکی عمر وچ ای رب نوں پیارا ہو گیا، اینہاں دے مشہور مرید فقیر محمد صالح سن
قادرخش بیدل تے عثمان فقیر جیڑے اوس زمانے دے مشہور شاعر سن اینہاں دی ملاقات
دی سچل نال سی، سچل نوں بچپن وچ شاہ عبداللطیف بھٹائی توں ملن دا موقع دی ملیا کتاباں
وچ لکھیا اے کہ اینہاں نوں دیکھ کے شاہ نے آکھیا: اساں جیڑی دیگ چڑھائی اے اوس دا
ڈھکنا سچل چکے گا: مطلب ایہہ اے کہ شاہ دے فکر نوں سچل ای عام کرے گا۔ سچل نے ایہہ

کم حق پرچ کے دکھاؤ تا سچل وارو جبال ۱۲۲۲ء سلطان ۱۲۲۹ء ہوا شاعر قادر بخش بیدل نے پچھم وچوں وفات داسن کڈھیا۔ سندھی ادبی بورڈ نے سچل دوسرائیکی کلام دے نان نال ایہناں داپنجابی کلام جھاپیا اسے اک کتاب سچل سرست دے نان نال اسلم رسول پوری نے مرتب کیتی اسے جس نال سچل دی شاعری مارے ڈاکٹر سی شیکل (لندن) دال انگریزی مضمون دی شامل اسے۔

سچل نوں تال داناں دا شاعر تسلیم کینا جاندا اسے اوہناں نے اردو، ہندی، سندھی، فارسی تے پنجابی دسرائیکی رنگ، وچ کلام تخلیق کیتا۔ سندھی وچ ابیات، کافیاں، سرخ نامہ وعت نامہ، قتل نامہ تے تراشیے اردو وچ گھٹ گھٹ پنجاہ غزلاں، فارسی وچ دیوان اشکارا تے لڈواڈ مشنویاں لکھیاں پنجابی دسرائیکی رنگ، وچ دوسرے کافیاں سی جرنیاں گھڑولی غزلاں تے ہیر رانجھا دا قصہ شامل اسے ایہناں دابوہتا کلام لوکاں دے سینیاں وچ محفوظ سی تے بعد وچ سچل کے لکھیا گیا تے جھاپیا گیا ایہہ سلسلہ ارج بیکر پل رہیا اسے ایہہ وجہ اسے کہ بعض تھاں تے ایہی شعروں مل مانے نہیں جیہڑے وحدت الوجود دیاں خداں نوں پیدا تے نظر آوے تے نہیں ملین دی وجہ شاید ایہہ اسے کہ اوہناں داکلام سچل کے لکھیا گیا اسے ایس لئی کلام وچ برے دے امکاں نوں رد نہیں کیتا ماسکدا انج سچل دے فکر نوں سامنے رکھ کے سچل دے اصل پنجابی دسرائیکی کلام نوں مدون کرن دی ایہے کافی گنجائش موجود اسے۔

سچل سرست جتے پنجابی دسرائیکی رنگ، وچ کلام نوں آج اپنی نظر دے وکھن نال ایہہ گل مقرر کے سلنے آجاندی اسے کہ اوہ فلسفہ وحدت الوجود دے زبردست حامی تے پرجہارک سن میر جاناں محمد دی نے تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند جلد ۴، دے دو جے جے وچ لکھیا اسے کہ سچل جتے شاعر سلطان باہو توں متاثر سن بعد دے شاعراں وچوں سچل نے خاص طور تے پنجابی دے آگے صوفی شاعر خواجہ غلام فرید نوں و دھیرا متاثر کیتا ایہہ افسانوں فکری تے فنی دونوں کچھوں نظر آؤندا اسے۔ ایس توں اڈ سچل نے نامک فقیر تے قادر بخش بیدل نوں دی متاثر کیتا۔

۱۔ محمد اسلم رسول پوری، سچل سرست، طمان، ۱۹۷۷ء، ص ۱۱

۲۔ جاناں محمد دی میر، دسرائیکی ادبیات مسلمانان پاک و ہند جلد ۴، لاہور، ۱۹۷۱ء، ص ۲۹۲

۳۔ محمد اسلم رسول پوری، سچل سرست، طمان، ۱۹۷۷ء، ص ۲۹

پہل دی شاعری اک ساک دی شاعری اے اک صوفی دی شاعری اے اک محبوب اذلی نے
عاشق دی شاعری اے صوفی، ساک تے عاشق انج ای عشق الہی دیاں منزلاں نہیں مار دے
اوہناں نوں مرشد، رسول پاک دیاں منزلاں توں ہو کے ربی عشق دی منزل ملدی اے اسی
دیکھنے آں کہ پہل ایہہ منزلاں طے کر دے تیں اوہناں دی شاعری ایس گل دی تار دیں گواہی
دیندی نظر آؤندی اے آؤ ذرا ایہناں دی شاعری وچوں ایس گواہی دیاں کہہ مثالاں سانجھا
کر لیئے۔

پہل اپنے مرشد عبدالحق نوں عشق دی مد توڑی چاہندے سن، اوہ کیوں جے ابن العربی
دے من والے سن ایس لئی مرشد وچ فنا ہوں واپارا اوہ اپنی شاعری تے طریقت دے
مدھلے دور وچ ای کر دے نظر آؤندے تیں اوہ آپ آکھدے تیں۔

سہ ہادی مہدی مرشد میڈا قادریہ کمال عارف عبدالحق بہر دم نال مریداں شامل
مہدی شاہ تری میڈا مہراہ ڈسیندا حق محقق مستی مئے دی بیشک بخشیندا

ساک دی حیاتی وچ اک مرحلہ ایہہ آؤندا اے جس وچ اپنے مرشد تے ہادی دے
سوا اوس نوں کجھ نظر ای نہیں آؤندا حضرت بابا فرید گنج شکرؒ بارے اوہ واقعہ تے تساں
کتباں وچ دیکھیا ہووے گا جس وچ درج اے کہ ہدوں حضرت قطب الدین بختیار کاکیؒ
نے بابا فرید نوں اپنے مرشد حضرت معین الدین چشتی دے پیر پھڑن لئی آکھیا تے گھڑتی
ہڑی اوہ حضرت قطب الدین بختیار کاکیؒ (اپنے مرشد) دے پیر پھڑ لیندے سن کچھن تے
بلا فرید نے فرمایا کہ اوہناں نوں اپنے مرشد دے سوا ہو ر کجھ نظر ای نہیں آؤندا، ایہہ لمحے
پہل تے وی آئے اوہناں کھیا اے

سہ حق ہے رہوئی تاشک نہیں لاشک جانی برحق ہی
میں جاتا ساگی دوپاتا سوئی میڈا ہادی عبدالحق ہی

۱۔ محمد اسلم دوسلہ پوری (درتب)، پہل مرست، طمان، ۱۹۶۷ء، ص ۱۳۹

ایہہ ملے جہوں گزرد جاندے نیں تے اک ہور منزل آجاندی اے جیٹری ہادی مرشد دی
 معرفت اسی حاصل ہوندی اے تے ایہہ منزل عشق رسول دی منزل اے، سلوک دی ایہہ
 منزل بڑی اہم منزل اے بلاشبہ ایہہ منزل پہل نے ماری ایسے لئی تے اوہ لکھدے نیں
 نہ مخلوق سڈنبجے اوں کوں رنگ سمورا ربی ملے

تے ایس دے بعد دی اصل منزل آوندی اے، عشق الہی دی منزل، ایہہ سلوک دی آخری
 تے اصل منزل اے ایس نوں اصطلاح وچ "فناء فی اللہ" کا مقام اکھدے نیں ایہہ اجیہا
 مقام اے جتھے ماسواہ اللہ دے ہر شے ختم ہو جاندی اے ایہو منزل اے جتھے سالک نوں
 ہر پاسے اللہ ای اللہ دسدا اے، وحدانیت ای وحدانیت ایس نوں وحد الوجود اکھدے
 نیں ایس مسلک دے من ولے "اللہ نور السموات والارض" دے قرآنی ارشاد یعنی "اللہ
 آسماناں تے زمیناں و انور اے" (سورۃ نور - ۳۵) موجب ہر پاسے اللہ ای اللہ نوں
 دیکھدے نیں، سوار اللہ دے ایہناں نوں کچھ دی نہیں دسدا، شاہ حسین ایسے منزل تے
 اپڑ کے آکھیا سی "میں ناپیں سمجھ توں" یاں خواجہ فرید نے آکھیا سی "ہر صورت وقع
 آوے یار"

پہل سرست دی ساری پنجابی دسائیگی رنگ، دی شاعری وچ وحدت الوجودی فکر
 ای کھلری ہوئی اے اک کافی دیکھو۔

وہو معکم آما اشارت، نور نہیں دلدادہ دے
 اندھ ہکو باہر ہکو صورت لکھ مسرار دے
 آپے مک کوئی پھر دا آپ ہو یا اظہار دے
 جیڈے تیدے سوہنے دا ہے پہل سمجھ سنگار دے

۱۔ محمد اسلم رسول پوری، پہل سرست، ملتان - ۱۹۷۷ء، ص ۱۴

۲۔ کوئی اور نام محمد امیکوں آپے آما خا بر اللہ نور السموات والارض اوئی منظر ناظر (پہل سرست) محمد رسول پوری (ص ۱۴)

۳۔ محمد اسلم رسول پوری، پہل سرست، ملتان - ۱۹۷۷ء، ص ۱۴

ایہ دراصل فنا فی اللہ و استقامت ہے۔ وحدت الوجودی فلسفہ جسے نین و الیاں بیڑے
ایہو انسان وی اصل حقیقت ہے۔ اور وحدت توں پہلاں مرین تے اپنے نفس توں پچھان وی
تلقین کر دے نہیں جین جسے ذریعہ ایمان ہے۔ بیڑے ذاتیت و وحدۃ الہیہ کی سبب تعالیٰ و
عرفان ہوتا ہے، سچل حسین بن منصور حلاج، واپز دی لفظی تے مزید بغدادی دے فکر توں
وی و درحیرات تھوئیں جیڑے وحدت الوجودی فلسفے دے اک لحاظ نالی اہم نین۔
اس تے سچل دے کلام و انبیاء کی کتہ اسے سچل نے اس توں تخلیقی شمع تے وی لیا
دے عشق و مہمانی دے حوالے نالی اور عشق حقیقی و انکار کر دے نہیں اس لئی اوہناں
جسے ظاہری عشق دے انکار وادھنگ وی اختیار کیتا ہے۔ اللہ کیوں جے آپ سچل
اس لئی اولہ جملیاں توں پسند کر دے ایسے لئی اوہ دے عشق وی جمالیات توں ایسے
سچل انڈی دے حوالے نالی پسند کر دے نہیں۔
سچل نے ان سچل میں درختاں سوہنے و خوش غور شدہ ہے غور
اکھیاں قاتل قہر میں شعل منہ مجھوئی
عشاقاں کوں کرے اسیری عشق والی اسلوبی
ایں سلسلے وچ سچل نے بہت سارے عاشقان توں علامت بنا کے اپنی شاعری
وچ لیا نالے جیویں یوسف زلیخا، لیلیٰ مجنوں، سیفت الملوک، بدیع الجمال، شیخ صنعان تے
خاص طور تے ہیر رانجھا و الاستعداد تے اوچھاں وی شاعری آتے چھایا ہویا جاپد لے
سچل نے ۵۹، ابیات وچ رانجھا بالے واپتان دے انداز وچ شعر لکھے نہیں، ہیر دے
آکھن تے رانجھا بدل دنگ پوراؤندا ہے تے ہیر دے لفظاں وچ سچل نے لکھیا اے
رانجھا میرے مرد وپاشیں کھیرا کون پکارا
راج بیا نہ کچھ کچھ آیا کھوڑ کے تخت ہزار

ہواں میں شربان اُپس توں صدقہ جھنگ وی سارا
عشق دے لاوَن کیتے آیا، رنگ رچاؤن کیتے آیا

مکدی گل ایہہ اے کہ سہیل سرست بندہ دے اک اجیہے پنجابی شاعر نے جنہاں نے
وحدت الوجودی فکر دے حوالے نال افسانے لکھے جناتِ ربیعہ تعالیٰ دے رشتے نوں
مضبوط کرن واسطے بڑی مؤثر شاعری کیتی اے ایہناں داکلام کیوں جے روحانی تجربے دے
حوالے نال وجود وچ آیا ایس واسطے دل دیاں گہرائیاں وچ اتر دا جائے ایہہ اوہ خود اللہ تعالیٰ
دی وحدانیت اُتے یقین رکھدے نہیں اتھوڑن تیکر کہ وحدانیت دے سوا اوہناں نوں باقی
کچھ نظر ہی نہیں آؤندا اوہناں داکلام زمان تے میان دیاں بہت سیاریاں خوبیاں رکھدا اے
ایس حوالے نال سہیل دی شاعری پنجابی ادب دے جھنڈا واک الٹا پیر اکھو سکدی ہے۔

.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....

مولوی غلام رسول دیاں چٹھیاں: درد الہی

رو رو لکھئے چٹھئے درد بھر پئے پتہ لیئں پردیس دے داسیاں دا
 پیرا گھت پڑائیاں سمناں تے چل کچھ لے مال ادا کیاں دا
 قلم ہونے کا بجے نال ہنواں دی سیاہی دا ڈوبا لاکے فراق دے درد دھج گمہ دے کے لکھی
 ایس درداں بھری چٹھی نوں خطاب کرن والے پچھے تے سچے عشق دے پاندھی مولوی غلام رسول
 عالم پوری نیں جیہڑے پنجابی شاعری دے ٹیکساں دے سدا ای چلدے سکے تے پنجابی شاعری
 دے باغ دے سدا مہکویں بھیل نیں، جس دی منک نال انسان فکر تے فن دیاں نویاں راہواں
 توں جانو ہوندا اے۔

مولوی غلام رسول عالم پوری ایس کر کے اکھواندے نیں کہ اودہ عالم پور کوہ طلع ہوشیار پور
 دھج ۱۸۴۹ء نوں مراد بخش دے گھر جتے ایہتھے ای پلے ددے ساری عمر امامت، درس تدریس
 تے حکمت دے نال نال اُچی تے سچی پنجابی شاعری دی کردے رہے۔ ایہناں دی تاریخ وفات
 ۵ مارچ ۱۸۹۲ء اے۔

چٹھیاں توں اڈچو پٹ نامہ، منہ توہید، سی حرفی، سستی پنوں، داستان امیر حمزہ دکن جتھے
 تے احسن القصص مکنتاں ودھیریاں مشہور ہوئیاں۔ ہننے جیسے ایہناں دی اک اردو شری کتاب
 "مکارب الخا شیعین" (۱۹۷۷ء) چھپی اے جیہڑی ایہناں دے اپنے ہتھ نال لکھی اے۔ ایہناں
 دی احسن القصص یاں یوسف زلیخا درد تے سوز دیاں لاٹاں نال بھر پور عشق دی آن ملی داستان اے
 جیہدے دھج زلیخا دے سکھراں تے اپڑے عشق دا بیان پڑھن سنن والے نوں آپ نہارے
 ٹکبد اے۔ ایہناں دیاں لکھیاں منظوم چٹھیاں دی درد تے سوز پاروں بڑے اُچ پھر بار بار

مولوی غلام رسول ہوراں ایہہ چھیاں اپنے گھرے یار سید روشن علی نوں لکھیاں سن۔ دکھو کہ
چھیاں کلیاں دی بنتر وچ نہیں جنہاں وچ ہر مصرعے دا قافیہ رلدا ہاندا اے بالکل انج ای جویں
وارث شاہ نے اپنی ہیر کھی اے مولوی ہوراں دے چھیاں وچ ورتے قافیے اک تول اک
چنگے تے ٹھکے نہیں ذرا دیکھو۔

جے ہیں یار میرا میں دل کریں پھیرا ایس جند واکھ اعتبار ناہیں
نالک پٹلا کلا داپنجرہ اے اڈیا بھورتے پھیر درکار ناہیں
ایہہ کلا دی تار تے ویدا اے ٹٹی پھیر مڑ و جی تار ناہیں
مجدوں پھیر مڑ و جی تار ناہیں ویلا تے ہے گھڑی ادھار ناہیں

ایہناں چوہنہ مصرعیاں وچ مولوی ہوراں اندوئی قافیے ورت کے اک نغمہ پنگران دی
کوشش کیتی اے جے ہیں یار میرا میں دل کریں پھیرا تے نال ای آخری دو مصرعیاں وچ گنڈلی
دی صنعت لیاؤن نال شعراں نوں سنگار دتا اے، چھٹی دے ایس صفے وچ اوہناں نے
سید روشن علی نال جتے اپنے اثناں دے پیار دی دس پائی اے اوہنے دنیا دی بے ثباتی دا
نقشہ وی بڑے من کچھویں ڈھنگ وچ اُیکیا اے، بیان دے انداز ول دھیان ماریئے تے
ادب دے وچ اڈو اڈو شعری صنفاں دا ورتار ابھار پیا دکھاندا اے سوال ایہہ اے کہ سید روشن
علی کون سی؟ تے مولوی غلام رسول ہوراں ایہہ چھیاں ایڈے درد تے ایڈی سکناں کیوں
لکھیاں؟ خوش قسمتی نال چھیاں دا اک اچھا ایڈیشن لبھ گیا اے جس دا دیباچہ ای مولوی غلام
رسول ہوراں آپ اردو نثر وچ لکھیا اے ایس وچ اوہ ایہہ چھیاں کھن دا سبب، مولوی روشن علی
نال اپنا تعلق تے چھیاں دا زمانہ تحریر کر دے نہیں دیا پچھے دا ایہہ حصہ مولوی ہوراں دے اکھراں
وچ ملاحظہ فرماؤ۔

”واضح رہے کہ بندہ غلام رسول عالم پوری کے پاس مدتوں سید روشن علی صاحب
بتقریب تعلیم مقیم رہے۔ چونکہ وہ از روئے حب و نسب شریف آدمی تھا۔ اس سے

بے تکلفانہ دل کا لگاؤ تھا۔ اور وہ بھی چونکہ راقم کی محبت میں شیفقت تھا۔ پھر اتفاقات روزگار سے اس کو ریاست نامہ میں القلعہ مالوہ رہنا پڑا۔ مگر دیرینہ محبت کے سبب عالم پور میں کچھ مدت رہ کر مل جایا کرتا تھا۔ چونکہ مجرّد تھا۔ اور ذی لیاقت و صاحب ثروت فیض تھا۔ اس لیے راقم نے اپنی معرفت اچھے شریف خاندان میں اس کا بیاہ کر دیا۔ تو یہ اپنی اہلیہ کو لے کر اقامت گاہ مالوہ رہنے لگا۔ اور بیوی سے ایسا لگاؤ ہو گیا کہ اس کی محبت کی پابندی میں عالم پور آنے سے بھی رہ گیا۔ اس کی گھر میں الفت ہو جانے سے راقم خوش تو ہوا مگر اس کے ملنے کو بھی چاہا کرتا اور بعد مسافت کے سبب خود جانا تو مشکل تھا دل کو خواہش تھی کہ حسبِ دستور سالتی روشن علی یہاں آکر رہا کرے اس نے از روئے ظاہر داری یہ معاملہ رکھا بنام کاتب المحروف تھوڑے دنوں کا فاصلہ دے کر یہ خط لکھ بھیجا کرتاکہ میں دردِ بہدائی میں روتا ہوں، ملاقات کو جی چاہتا ہے آج کل تک آنے کو تیار ہوں اس لکھنے پر اعتبار کر کے اس کی انتظار کو ایک عرصہ گزار شاید کسی دن گھر میں کسی دن بن سے گھٹ پٹی ہوتی ہوگی ادھر کو بحالت رنجیدگی خط روانہ کیا جس میں ایک یہ بھی فقرہ لکھا تھا کہ میں اس بیوی سے گھبرایا ہوا ہوں اب میں چاہتا ہوں کہ چارو چاروں کے ماتھے مڑوں یعنی اس کو والدین کے پہنچا دوں یہ اس فقرہ کو دیکھ کر کاتب المحروف کا دل گھبرا گیا یقیناً جانا کہ گھر میں اس کا سلوک بھی بدرجہ کمال ہے لیکن بمقتضائے سادہ طبعی گھڑی بھر کی کج ادائی برداشت نہ کر سکا میرے سامنے بھی اظہار بھیجا شاید کہ اسی وقت صلح ہو گئی۔ مجھ کو بلایا گیا کہ گویا علیٰ لہ دام ایک دوسرے سے ملاقات ہے اس لیے اس نامہ کے جواب میں یہ پنجابی بولی لکھی۔ چٹھی سید صاحب ممدوح کو مرقوم ہوئی بانٹاڑا انیکہ میرے پاس آوے تو علاوہ ملاقات اس کو نہایت کی جاوے اس قسم کے نکلنے سے احتراز کیا ماوے۔ اصل چٹھی تو اس کو بہ سبیل ڈاک موصول ہوئی اور پھر شائقین نے اس کو نقل کیا۔ پھر نقل در نقل ہوتے آج تک بہت گھٹ گئی

جیسا تھا اب ویسا ہی بعض دوستوں کی تفریح کے واسطے اتارا جاتا ہے۔ جانا
چاہیے کہ یہ نامہ تاریخ ۸ محرم ۱۳۰۰ھ مطابق لاکھ سنہ ۱۹۳۹ء بروز دوشنبہ ہفتیم روز

جانی موچی کی دوکان پر بیٹھ کر سبالت درجہ ششم لکھا گیا چلا

مولوی ہوراں نے اپنی ایس تحریر پرچہ ایسہ گل تار دتی اے کہ ادھنلاں نوں سید روشن علی نال
اشاں دا پیار سی تے ایسہ پیار مولانا روم دے شمس تبریزی نال پیار نال لگا کھاندا جا پڑا اے۔
ویاہ جیہڑا کہ مولوی ہوراں دی مرضی تے محنت لین تے ہو یا سی ایسے گھر دل روشن علی مولوی
ہوراں وٹوں کجھ اولیلا سہ گیا جویں کہ مولوی ہوراں آپ ایس بارے دس پائی اے کہ روشن علی دے
سیل ٹاپ وچ اوہ گرم جوشی نہیں رہی ہی سگوں ایسہ گل رقابت وارنگ دی اختیار کر دی دسدی آ

دے توں بچے دیا ہیا جائدوں دے لیندوں نال ہند تل نچ پھیرے

ملیا نویں سہاگ دا دھرم دھکا ہدلیوں پار ہو گئے محبوب میرے

چرمی منج فراق دیاں جانجیاں دی ٹھنڈا دیں پردیسی وچ پئے ڈپے

ملیا شگن جاں دیں نکاڑے ڈھویا لٹ فراق وچ مگر بیرے

میرے یار رنگ زڑے گاڈے نوں پئے پریم سہاگ دے کجھیرے

اک تھاں ہرد مولوی ہوری روشن علی دے گھر دیاں دھندیاں وچ پھس کے کسے ہور پاسے

دھیان کرن تے اک ساڑا جیسا محسوس کر دیاں نکھدے نیں۔

گھر دے پئے دھندے تینوں کے منڈے دلوں یاریاں ٹھیل بھلاوے نوں

ساتھوں اوہ چنگی جیہڑے نال دھبوں سانوں خط لکھیں پتیا وٹے نوں

سانوں ڈھور جاتا آپ چتر بنیا گلاں کھعیاں بال پرچا وٹے نوں

تیری چاہ اوہیڈا موڑا گلاں دلوں جمل دو تلبے ول آوے نوں

نہ مولوی غلام رسول، چٹھی زبان پنجابی سہ سی جرنل کستھی، لاہور، م ۲۰۲

۶ م

۷ م

۸ م

مولوی ہوراں نے ایہناں چٹھیاں وچ دھوڑے دے ستک دی جس ٹیس دا اہل مار کیتا اے
اوہ ایہناں چٹھیاں دے اکڑ اکڑ وچ ہٹی محسوس ہوندی اے ایہ صرف محسوس ہی نہیں ہوندی
سگوں پڑھن سنن وایاں آپوں دی چیکاں نکل ماندیاں نیں۔

ندیوں پاروگ چٹھے لئیں خبراں کھپنے معلطے درد والے
ساڈے نین وچھنڑے رت پھنے لہراں مار دھکڑدے ندی تالے
نیٹوں پارو سیندیا بیلیا اتیرے الغنا دے ڈٹھے مجب پالے
تیر سحر و فراق دیاں شورشاں نے ترسندے نین وچ نیر گالے

ساڈے کئی داستان گوشا چراں نے داستاناں دے وچ ای کرداراں دھپلے دکھ سکھ دے
وسینہ ٹریاں نوں اپڑاں لئی چٹھیاں دا ڈھنگ ورتیارے مثال وچھوں وارث شاہ نے ہیر وچ
کئی تھاں انج کیتا اے بھابیاں وٹوں رانجھے نوں خطا تے ایہدے جواب، ہیر وٹوں رانجھے
نوں خطا تے ایہدے جواب، ویہ مگر وں ہیر دے رانجھے دل خطا دا ایہ حصہ بڑا درد بھرا

اے ۵

تیرے واسطے بہت اوداس ہاں میں رہا میل توں چریں وچھیاں نوں
ہتھیں ماسپاں دتی ساں ظالماں نوں لگاؤن کلیجیاں بھجیاں نوں
موت آتے سنجوگ نہ ٹلے ٹولے کون موڑدا ساہیاں پٹیاں نوں
جوگی ہوئی کے آہ توں سمنا و دو کون مان دا جو گیاں مٹیاں نوں

سیف الملوک وچ میاں محمد بخش ہوران سگوں آپوں مولوی غلام رسول ہوراں یوسف
زلیخا وچ ایہہ ڈھنگ ورتیا اے پر جو زور، درد، کھج تے نوں پن ایہناں چٹھیاں وچ اے
اوہ سانوں ہور کتے دی نظر نہیں آوے دما مینوں تے انج ماپدا اے کہ سید روشن علی داتے
ایویں ناں تے بہانہ اے ایہناں چٹھیاں راہیں مولوی غلام رسول ہوراں اپنے اندر دی دھوڑے

۱۔ مولوی غلام رسول، چٹھی زبان پنجاب، سہی حریف کستی، لاہور۔ ص ۴

۲۔ وارث شاہ، ہیر مرتبہ عبدالعزیز، لاہور۔ ۱۳۲۶ء، ص ۱۳۲

دی آگ نون اکھراں واروپ دے دتا اے ایہہ آگ خبرے سید روشن ملی لئی نہ اسی سو دے یاں
ایہہ وی ہو سکدا اے کہ ایہہ آگ عشق حقیقی دیاں اُسیاں وچوں پھٹدی ہوئے۔

دور ویکھنے چھینے درد بھریئے پتہ نہیں پردیس دے واسیاں دا
پھر اگھت پرانیاں سبناں تے چل کچھ لے مال اداسیاں دا
اکو مال پے سڑے کابجے نیں سڑنا روٹیاں جویں اکو اسیاں دا
لے جاسکھ سنبھڑا دکھ والا اکھیں روندیاں دید پیا سیاں دا

جدوں طالب اپنے مطلوب دے عشق وچ سڑ کے فراق دی آگ وچ بدلتے ملاپ دی چاہ
کروا اے تے اوہی چاہت بڑے بڑے نوکیلے ردیاں وچ سامنے آؤندی اے ایچھے دیکھو مطلوب
دی طلب وچ طالب اپنے آپ نون نون دی نندی دگا کے مہندی دے رکھ نون سنجہ اے تے
پھر چاہ کروا اے کہ کہہ سے ایہہ مہندی اوہ دے مطلوب دے پیراں تے لگ جادے تے
انجی اوہا ملاپ ہو جادے، مولوی غلام رسول ایس بریک تے لطیف خیال نون کیڈے سوہنے
طریقے نال لیوندے نیں۔

ہرواں خون میں تھیں بے دگاں سارا دکھ مہندی دے جڑیں سلاوے نون
رچے رنگ ہو برگ تے یار شاید منظور کرے پیریں لاوے نون
پیریں لگیاں دی انت لاج پالے کرے شرم صاحب لڑا لاونے نون
ایہہ دور ناہیں رحم یار دے تھیں اوگن بار تے فضل کھانے نون

نکدی گل ایہہ اے کہ سید روشن ملی دل نکلیاں مولوی غلام رسول عالم پوری جوڑاں دیاں چٹھیاں درد
فراق، فکر، خیال زبان تے بیان دے نال نال محازی تے حقیقی عشق واک ان ملا خزانہ نیں جہاں
تے پنجابی ادب نون سدا ای مان رہے گا

فضل شاہ دے سوہنی مہینوال وچ عشق دامتقام

عشق کیہ اے؟ اپنے متھے مقصود تیکر اپڑن یاں اوس نوں حاصل کرن لئی بے لچک، ان ٹک تے سواہرا دم تے مل، ایہہ عشق ای اے جیہڑا بندے کو لوں "انا الحق" داعرہ لکواندا اے، ایہہ عشق ای اے جیہڑا جہول طالب تے مطلوب نوں اک تھاں تے "اک مک" کر دیندا اے تے اوہ کوک اٹھدا اے

سے رانجھارا رانجھا کر دی نی میں آپے رانجھا ہوئی۔

عشق اک ایہی لگن داناں اے جیہڑی طالب اپنے مطلوب لئی نت نت لئی سیڑھا اے ایہہ عشق ای اے جس نوں انگ لا کے تے اپنے ہڈاں وچ رچا کے سالک فنا فی اللہ دامتقام حاصل کر داتا اے، ایہہ مقام کائنات وچ سب توں اہم مقام اے، عشق دایہہ روپ سب توں سلکھناتے سچا روپ اے، پیر، ولی، غوث، قطب تے بغیر بیکر ایہے عشق وچ پھلتے ہوئے نہیں مقصد تے مقصود لئی سچی تے پاک لگن ای عشق دے مقام نوں زمین دیاں نیواناں توں آسمان دیاں اچاناں تیکر اڑا دیندی اے۔

اپنے مقصد تے مقصود دی تابہنگ سامنے عقل دی مات پے جاندی اے ایس لئی ابیدے راہ دیاں مشکلاں تے آکرٹاں انسان لئی کوئی حیثیت نہیں رکھدیاں کیوں جے اوہ اینہاں مشکلاں تے آکرٹاں نوں عقل دی گھسوٹی تے نہیں سگوں عشق دے سل وٹے نال لکھاندا اے ایسے لئی سیانے عشق نوں بھانویں اوہ مجازی ہو دے یاں حقیقی اکو تکڑی وچ تولدے نہیں جویں فضل شاہ ہوراں اپنی حکمت سوہنی مہینوال شروع کرن لگیان لکھیا اے۔

عشق و ہج معیبتاں بہت مشکل بندہ کون جھٹلے اوہدی جہاں میاں
 لاکھلاں پیروں عشق ڈوب دتے گل پا پریم دی جہاں میاں
 عشق عقل مہلا کھوادانہ آدم جفتوں دے نکال میاں
 ابراہیم مائیں ایس عشق عالم متاچہ مسود دی ڈال میاں
 یوسف ابن یعقوب لوں کھوہ پایا ایس عشق نے عواب دکھال میاں
 کنٹھی عواب دے ہج طیموس بیٹی صورت یوسف دی دیکھ کمال میاں
 عالم عشق نے مار شہید کہتے بی بی غافلہ دے دونوں لال میاں
 ڈھول روم تے شام دے شاہ تائیں عشق مار یا ڈھول ڈھال میاں
 شاہ قیس جنوں مجنون لوک سدن سک ہو یا مثال حلال میاں
 لیل و ہج عملاں نت رہے روندی دیکھ یار دامنہ ڈال میاں
 رانجھا تخت ہزارے واجودھری سی ایس عشق کیتا چڑھال میاں
 پیلے ہج بیل دیکھے پھرے کلی کنٹھی عشق دی ہیر سیال میاں
 گورہ کر و فضل شاہ ہوراں اتے خیمے تے نہاڑی عشق لوں انج گھیکو کچھڑی کیتا اے
 کہ امید دے ہج فرق رتاوی نہیں رہیا۔

فضل شاہ ہوراں ایہہ سارا بیان ایہہ لئی آئے کہ اوہ اپنی داستان نوں مقصود لئی "آپا"
 تھیں تے اُسا رانا چاہندے سن ایس گل آں دیں دھ لے ہدوں اسی داستان دے پیرناں
 پیر رلاکے ٹرنے آن تے بانوں دسا اے کہ اک طالب عزت بیگ جیہڑا عزت تے وقار دے
 چوڑے تے کھلوتا شاہانہ ٹھاٹھ و ہج سوجاں مان دا اپنے مطلوب لئی کھید ہون ملخ ہمارے توں
 ہندوستان آیا اے۔

آہندے نیں دھماں دھماپ تے عالم ارواح و ہج اسی ہو جاندا اے ایسے لئی دنیاوی
 تہی دے ایہہ دانے بھانویں کتے و ہج کھترے ہون ادھوک امے اسی تہی و ہج پروئے جاندا اے

نہیں مہی دے ایہ ہوندے نہیں ایس گل داسہارا فضل شاہ جو راں وی اپنی نکھت وچ لیا اے
تے عورت بیگ نون اچیاں شانان نال ہندوستان دے گھر گجرات وچ لے آؤندے نہیں بتے
گھمیا رتے دے گھر وچ اوہ دی لاڈاں وی پئی دھی سوہنی موجود اے، عورت بیگ اپنے اک
غلام نون گجرات دے بزار وچوں تے گھمیا ر کولوں کجھ بھانڈے خریدن گھلدا اے جدوں غلام
آن کے سوہنی دے سپین دالقتہ بندہ اے تے عورت بیگ بن ڈھیاں ای سوہنی لئی دک
جاند اے، غلام نون نال لے کے تے گھمیا ر دی دوکان اُتے اپڑدا اے۔

غلام دے وچ مشغول آبا اپر کم بیسی تے ۲۲ میاں
سدے نال پیارے سوہنی نون آکھے بھانڈے ایہناں دکھایاں
جوں بدلاں تھیں جن باہر آوے سوہنی نکلی نال ادا میاں
صورت سوہنی دیکھ کے سوہنی دی عورت بیگ ڈکا غش کھامیاں
مہوں آکھ اللہ بلی پکڑ باہوں لے خرت غلام اٹھامیاں
سوہنی دیکھ کے ہوجیران کھلی تھارنگ نون لینے ڈھامیاں
اکھیں نال غلام نے دس دتا ایہ تے کوئی فریب بنامیاں
آکھے پیر رضا تھیں چل گیا اپر رکھا آپ حسد امیاں

ایہی عورت بیگ دا آپا بہن۔ داخل شروع ہوندا اے، عورت بیگ نے سوہنی
نون ایس گل واپتہ نہیں لگن دتا کہ اوہ اوہ دے نیناں دا پھٹیا گیا اے ایس توں بعد
اوہ اوتے جاند اے اوہنوں دیکھدا اے، بھانڈے خریددا اے تے مڑ آؤندا اے
تے اوڈک اپنے بھانڈے خرید کے اوس کونے وی کیر سن؟ سانجھ قائم رکھن لئی اوس
اپنی عورت نون شان تے شوکت نون اک بتے رکھیا تے گجرات وچ ای بھانڈیاں دی ہٹی
ہا لئی، سوہنی کولوں ودھ بھا ۲ تے بھانڈے لیوندا تے اپنی دوکان اُتے گھٹ توں گھٹ
کل تے دیکھ دیندا، بھانڈے چیتی توں چیتی دیکھ بھیر تے دی دوکان تے بھانڈے خریدن

لئی نہیں خبرے دہنی نوں دیکھیں اپنے مقصد، مطلب نوں حاصل کرن دی تاہنگ ول
 وچ لئی دنیا دا عیش آرام، عزت تے وڈھپ نوں لت مار کے عشق دی اولی راہ تے ٹریا
 نہیں سکوں بھیا تے اوڑک ایہہ ولت ہو گئی کہ

دیکھو عشق وار نہ بیا یارو منگے بوسے سستے دیوے ان دنی
 ایسے گھاٹریوں نفع جاذا اسی عقل عشق دا دیر پھان بلی
 ایڈا گھاٹا جس وں بھارے نوں کپک رہے گا وچ امان بلی
 اوڑک دم سارے تم ہو گئے کتے کم قضا خزان بیسی
 پھرہ زحل مریخ دا آن ہو یا مٹے مشتری تیر کسان بلی
 جو کجہ بھاگ متھے اتے لکھیا سی اوڑے نصیب مٹان بلی
 جس تے قمر زول خدا کرے دس کون ہووے مہربان بیسی
 ہوئے یار تمام بیزار اس توں چار روز دے سان مہمان بلی
 چھڈ وچ پردیس اکٹھے نوں آپو دھاپ ہو گئے روان بلی
 نہ اودہ اوٹھ نہ مال سوداگرے دا ہوئے کل متاع دیران بلی

ہی تکر عزت بیگ نے عشق تے اپنی عزت، وقار تے مال دولت قربان کر دتا اسے یار دوست مال
 دولت سب اوس نوں کچھا دے گئے نیں پر اودہ اکو عشق نوں اپنے مقصد نوں سینے مال لائی ایس اوئی
 راتے ٹریا گا جاذا اسے، جدوں پتے کجہ نہیں رہیا بے زرتے بے پڑ ہو گیا تے اوڑک تلے گھمیا
 نے اپنا کمال لایا، مچھا چارن والا چروال، انج اودہ اپنے مقصد تے مطلوب لئی دنیا دی ظاہر اچیا
 توں نیپائی تے دگ پیا۔ خاک شاہ ہو کے مہینوال بن گیا۔

عزت بیگ کو لوں مہینوال بنیا اوس روز تھیں وچ سنسار سائیں
 مہینوال سدا یا خلق اندکارن یار دے اک دیدار سائیں

۱۔ فضل شاہ، سوہنی مہینوال، لاہور۔ ۱۹۱۹ء، ص ۲۲

۲۔ فضل شاہ، سوہنی مہینوال، لاہور۔ ۱۹۱۹ء، ص ۲۱

ایں حالت تیکر پڑن لئی مینوال۔۔۔ نفل بڑے ای کشٹ کٹنے ہے، سب توں وڈا کشٹ تے ابوہی
کر جیڑا آپ غلاماں والا سی اوہ غلام بن گیا، سوہنی ایہہ سبھ کجھ دیکھ رہی سی مینوال داکیدہ اجڑا سی کر
اپنے مقصود نوں سامنے دیکھدا پر اپنے دل دی گل عالی توڑی اکھ نہ سکيا۔ ایتھے اوہرے کولوں رہیا
نہ جاسکیتے اوڑک ابھاسرایا، اوہرے عشق دے اظہار دا اثر سوہنی تے وی سانواں ہويا۔

۵ اک روز اکڑی دیکھ سوہنی مینوال روتا زار زار سائیں
جو کجھ ورتیا سی انھوں بے تا کر کیتا یار دے گوش گز او سائیں
تیرا نوکراں طرٹ دھیاں تاہیں میرے سوہنیاں دے سروا سائیں
تمہ کارنے ہیں مینوال بنیادالی ہر کے بلخ نجس سائیں

اوہوں تیکر تے امن مان رہیا جہوں تیکر عشق دی گل اظہار نہیں سی ہوئی، انج دونواں پاسے
اگت تے اک لحاظ نال لگی ہوئی سی جہوں ایہہ اگت بل کے مچا بیڑ بنی تے اوہا ایک آل دوا لے
اڑن لگاتے انج ہويا کر مینوال دے نال بن سوہنی وی سانواں اترن دا چار اکرن ڈیہہ پئی انج
اوہرے کولوں آپ ہمارے پیا ہوندا سی کیوں بے اوہا عشق دی کوئی نیویں جانے نہیں کھلوتا
تدے تے اوہا مال نال ہوا ب سوال کر دی اسے تے وچ کہندی اسے۔

۶ اگے نہیں نال ملل تحقیق ہو یا حرمت نال رسول خدا مانے
نکہ صدق بقیس نہ مار سال گی مینوال توں جان مندا مانے
دھروں لیکھ جو اوس دے نال میرا دس کون توں دیں مٹا مانے
تیرے بول میں پال دکھا دساں گی بس ہو رہ نہ پئی ستا مانے
میرا من جیون ایس نال ہو سی مینوال دس نی ایں مینوں چاوا مانے
فضل یار دے پچھے مر جاو دساں گی ساڈے جیونے تھیں پیت چاوا مانے

ایہہ مقام اوہا جتنے طالب نوں مطلوب توں بناں ہو کر کجھ دی نہیں کجھدا ایہوں تیکر کر لیا

رب نون وی او سے مطلوب وچ دیکھدا اے تے مبدول طالب ایس منزل تے اپڑدا اے تے پھر رب
وی بوہڑدا اے ایس منزل وچ اوہدے کولوں کراہتاں ٹیکر دا ہو جانا کوئی وڈی گل نہیں ہوندی ایہو
کارن اے کہ سوہنی دوجے بندے نال دیا ہے جان دے ہوندا یاں ہو یاں وی اوہ پاک صاف تے
صرف مہینوال دی امانت ای رہندی اے۔

داستان دے ایس موڑ تے اپڑ کے مہانویں سوہنی تے مہینوال وچالے وٹھاں تے
پاڑے پے گئے نیں سوہنی اپنے سوہریاں دے گھرتے مہینوال جھناں دے پارے پاسے پر
اوہ وگدے واریاں وچ اک دوجے نون ملدے رہندے نیں، طالب جوں اپنے آپے نون
مار عزت بیگ توں مہینوال بن گیا تے عشق دی دنیا وچ اچا مقام مل گیا ای سوہنی نے مطلوب
دی تھاں طالب واروہ وٹالیا تے مہینوال پچھے لچ شرم تے جہان دے ورتارے تے وقار نون
اک پاسے رکھ دتا، ایہو قربانی اے جس نے اوہدے عشق نون اچا مقام دتا تے اہمیاں گلاں ہونہ
وچ آیاں جنہاں تے یقین کرن لگیاں تھوڑا کو سوچنا چنیدا اے۔ ایہد مہینوال جھناں دے
پار بیٹھا سوہنی دی اٹیک وچ رہندا تے سوہنی رات دے ڈراؤ ہنیرے وچ سپاں دیاں
سریاں تار دی گھرے تے تر کے اوہدے کول اپڑ دی مہینوال اوہدی خاطر جھناں وچوں پھیاں
پھڑدا، ایہہ دونوں دارو زدا کم سی، عاشقاں دے امتحان دی تے کئی ہونہ نیں مہینوال
نون دی کئی امتحاناں وچوں لنگھنا پیا اک امتحان والا اوہ دیہاڑا سی جس دیہاڑے جھناں
دیاں ساریاں پھیاں مہینوال نال رُس پایاں اوس پرواہ نہ کیتی تے پٹ چیر کے اپنے مطلوب
اگے رکھ دتا۔ سوہنی دے وی کئی امتحان ہوئے اک امتحان دا دیہاڑا سوہنی تے وی
اگیا جس دیہاڑے جھناں پار کرن لئی پکے دی تھاں کچا گھڑا اوہدا سہارا بن لئی اگے آگیا،
کچتے تے کچ کرنا ہوندا اے ایس گل دا تھوہ سوہنی نون وی سی پر عشق نون تے کسے سہارا
دی لوڑ نہیں ہوندی ایہہ تے پھیر دی نکا موٹا سہارا ہے سی سوہنی سوچیا۔۔۔

میرا پکیوں کیتا ای چاکچا کیڑا دے تقدیر مٹا بیلی
جیکر آپ رکھیں مارے کون سا یاں موئی ہوئی بھی دیں جو ابلی
کئی لاکھ متارو داں رڑھ دیاں نون دیوں فضل بھیں پارنگھیا بیلی

جیکر مڑاں ناں عشق نوں لانا ملدی مڑی عاشقاں نہیں روایتی
 ایس کر کے اوہ کہے دے نال ای شلہ پئی کچے نے تے کچ کرنا ای سی اوس کچ کیتا بھر پاتے
 سوہنی نوں سہاریوں محروم کر دتا پر ایس کہے نے اوہ دے عشق نوں پکیاں کر دتا، ڈب دی سوہنی دیا
 کوکاں نے جھناں دچ اگ لادتی۔

سوہنی کوکہی بیلیا بیلیا اوس کوں دردی ایتھے جین تیرے
 اک ساک آما تیرا نال میرے ایتھے ہو رناہیں ساک سین تیرے
 پچھا دور رہیا تیرا سہنا اوہن کوں ناہیں سہائی بھین تیرے
 پھر سین کٹہ پاں تے ڈالواں ڈول بھوندا کوئی نہ سنے سنجے دین تیرے
 جیروں درد فراق دی دھانڈی سی کیڑے دل و سین سکھ چین تیرے
 فضل نال شاہلا جگاں تیک جیویں خوشی نال گزرن وں رین تیرے
 ایس بلدی اگ چہ مہینوال دا چھال مار جانا قدرتی گل سی، ایہہ اگ عشق دی اگ پاک تے
 پوتر عشق دی اگ اے جیڑی انسان دے خاک کی پتلے نوں تے ساڑ سکدی اے پر روح ایس اگ
 توں اکی محفوظ اے عشق دچ سردتیاں جے لوس اک داسر مل جائے بھیت مل جائے تے ایہہ سدا
 کہوں مہنگا اے فضل شاہ مجازی عاشقاں نوں نصیحت کر دیاں مکھ دے نہیں۔
 سچا پیار جے یار دے نال پایو کریں یار توں جان فدا میاں
 سردتیاں ستر جے ملے تینوں سستا ونجھے لینس چوکامیاں
 ایہو وجہ اے کہ بہر نوں پا جان والیاں ایہناں عاشقاں واناں قیامت توڑی زندہ رہے
 گاتے لوک اپنے مطلوب لئی ایہناں دے ناں استعمال کرن گے تے ایہہ مرتبہ ایہناں نوں پاچے
 تے سچے عشق پاروں ملیا اے جیڑا ہر کوئی حاصل نہیں کر سکا

۱۔ فضل شاہ، سوہنی مہینوال، لاہور۔ ۱۹۱۹ء، ص ۳۳

۲۔ ادبی : ص ۳۹

۳۔ ادبی : ص ۴۷

سرحد و اپنجابی شاعر: احمد علی سائیں

کھرے کھوٹے نوں نگہ سے پرکھ سکنا نیک دبدی خوب پچیان رکھناں
دل نوں خواہش نہ قد کر وان دی لے نہ کوئی نگاہ اندر تدر وان رکھناں
کے زلزلے سی ڈول سکدا نہیں پختہ اپنا دین ایساں رکھناں
سایاں قدرت نے جو ہر عطا کیتاے پر تاثیریں اپنی زبان رکھناں

تجربے مشاہدے تے حیاتی دیاں مٹھیاں تے کوڑیاں حقیقتاں دچوں جدوں انسان
لنگھ جائے تے اوہدے دچ آپ ہمارے دانش مندی آجاندی اے ایہا انسان حیاتی
دیاں گنجلاں توں پار لنگھ کے اصلیت و انظارہ کرن جوگا ہو جاندا اے کیوں جے حیاتی نوں
انگ لا کے اوہ کندن بن چکا ہوندا اے، دیکھن نوں سائیں احمد علی اک مجذوب تے
صوفی منشی جیہا بندہ جا پدا اسی کمندے نیں پہلی نظرے اوہدے دچ کوئی ایجی کھج والی
چیز بندے نوں نہیں سی دسدی پر جدوں اوہدے نیڑے ہو کے کوئی اوہدے اندر
جھاتی پاند اسی تے اوہدے دچ اوہنوں سمندر ان دی ڈونگیائی تے لگناں دی اُچائی
نظر آؤندی سی اوہدے شعر نگر تے فن نال نگو تک بھرے ہوندے سن جس پاروں اوہدی
ظاہری شکل صورت تے ہیئت نوں چھڈ کے ہر کوئی اوہدے کول بہن تے اوہنوں
اپنے کول بٹھان دا چار اکہر داسی پر مائیں اک بے پرواہ، اک محال نہ ٹکن والا، اپنی مرضی
دامانک تے کسے مد توڑی مغروریاں آپ ہر را بندہ سی۔

مڈھلے پکھوں اور اعلق پشاور نال سی پر اوہ ودھیہ اچر راولپنڈی وچ رہیا عام خیال اے
 کہ اوہ اک سو پنج سال دی عمر پاکے فوت ہو یا پشاور وچ نکھے دروازے متصل شیخ حبیب
 دفن اے اور ہت جن مرین دیاں تاریخاں ۰ چہ بانویں تھوڑا اختلاف اے پر عام گوٹہ جنم
 ۱۸۲۲ء - ۱۹۱۱ء وفات - ۱۹۱۱ء عام خیال ایہو اے کہ سائیں ۱۸۳۰ء وچ راولپنڈی توں پشاور
 واپس ہلا گیا سی اور ہرے شعراں توں انج لگدا اے کہ اوہ ودھیہ پڑھیا لکھیا بندہ سی عربی
 فارسی دا جانور سی پر کوئی اجیسی شہادت نہیں ملدی جیہڑی ایہہ ثابت کرے کہ اوں باقاعدہ
 مدرسے دی تعلیم حاصل کیتی اوہ اپنے شعراں توں عام کر کے نہ آپ لکھدا اسی تے نہ ای کے
 نوں مکھن دیندا اسی بس اک شاگرد سی جس نوں ایہہ اجازت سی کہ اوہ شعر لکھ لے اوہ
 لکھدا رہیا تے سائیں دی وفات مگروں بھارت منتقل ہو گیا۔ سائیں دا اوہ خزانہ وی نال ہی
 لے گیا پر سائیں دی مقبولیت پاروں اوہرے شعر عام خاص لوکاں نوں زبانی یاد سن اس کر
 کے اوہرے عقیدت منداں نے ایہناں نوں محفوظ کرن دے سلسلے وچ مہن تیکر دو کوششیاں
 کیتیاں نیں پہلی کوشش بیٹھ آدم جی عبداللہ دی سی حرفی دی اشاعت اے ایس نسخے وچ
 دوسری حرفیاں نیں سائیں توں اڈ گوہر، حیدر، ذاکر، اختر، سلیم، تے شہباز، دے چومرے دی
 درج کردے تے نیں پر دوسری سی حرفی سائیں دی اٹے ایس نسخے وچ کتابت دیاں غلطیاں وی
 ہنیں دو جی کتاب جوہر کمال دے ناں تے شاعر دی حیاتی وچ لالہ بوٹا مل راولپنڈی نے ۱۹۱۱ء وچ چھاپی
 اک کامیاب کوشش لوک ورثے دے قومی ادارے (اسلام آباد) و توں چھاپی، رضا ہمدانی
 دی مرتب کیتی کتاب اے "سائیں احمد علی پشاور سی" ایہہ کتاب اوہناں سائیں نوں اک
 ہند کو شاعر دے طور تے من کے مرتب کیتی اے تے ایہدے وچ بوہتا کر کے
 اوہرے پنجابی کلام نوں ہند کو رنگ دین دی کوشش اے بہر حال سائیں
 کیوں جے ہند کو لہجہ دا شاعر سی ایس کر کے اوہا ایہہ لہجہ اوہنوں پنجابی اور بے چوں باہر نہیں

۱۔ احمد علی سائیں، سائیں احمد علی پشاور سی مرتبہ رضا ہمدانی، اسلام آباد، ۱۹۶۷ء، ص ۲۷

۲۔ احمد علی، سائیں راولپنڈی شہر، سائیں دی سی حرفی، لاہور، ص ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳

کٹھ دیندا ایس کتاب وچ بلاشبہ سائیں احمد علی دی شاعری تے اوہدی ذاتی زندگی باریے بہت ساریاں معلومات زین
اک تھاں محفوظ کرنا گمانے! یہاں پہلاں پھپھیاں دو کتاباں وچ پنجابی و انگلسی لہجہ اے۔

جستور تیکر۔ ایس دی شاعری و التعلق اے ایدے وچ بولہتا کر کے اوہدے چو مصرعے
ایں جلدے میں جنہاں وچوں ابتدائی دور دے چو مصرعیاں اُتے عربی فارسی دارنگ پریشان
اے جہوں کہ بعد دے دور وچ غالص پنجابی یاں بعض تھاں ہند کو رنگ پر دھان ہو
جاند اے دنا ہمدانی دے اکھن موجب اوہ لاہور اک مشاعرہ پلھن آیا جتھے حضرت علامہ
اقبال دی موجود سن علامہ نے سائیں دی شاعری سن کے اور ہنوں پنجابی دا غالب اگیا
سائیں احمد علی اک پُر گو، پُر مغز تے بھر وال شاعر ہوں دے نال نال دی اچیاں
تے بیان دے سکھے پن پا دیں پنجابی وچ اپنی دکھ تھاں ملی کھوتا اے اوہدی شاعری
دل بے اچانویں جیہی نظروں مایئے تے اوہ سانوں اک صوفی منش تے عاشق مزاج
بندہ دسا اے اوہدی حیاتی دی فیکری تے حال مست بندے دی حیاتی سی ایس کہ
کے اوہدے شعراں وچ انساں دی تاثیر اے اک چو مصرعہ دیکھو۔

۵۔ دینا تے آیا میں تا من نال رہو توں کہا کے بانی فتور نہ جا
ماں دے شکم سی پیدا معصوم ہویوں دے بدی والے نے کے قصور نہ جا
نظر نال کامل قدرت دیکھدا جا، نور ہندیال ہو کے بے نور نہ جا
جنتوں ڈھونڈنا میں دسدلے کول تیرے اکھاں بند کر ویکھ لے دُور نہ جا

ایتھے سائیں جتھے انسان نوں اوہدے عملاں اُتے مختار ہوں دی دس پیا پاند اے
اوہتھے چنگے عمل کمان ول پیا دی پریر دا اے نالے پھیر ہمہ اوست دے مسئلے نوں بڑے
سچے ڈھنگ نال بیان کیتا اے اک تھاں انسان نوں رب دے نور دا حصہ قرار دیندیاں
اللہ نور السموات والارض ول اشارہ کردا اے تے آخری مصرعہ وچ اللہ
دے بالکل نیڑے ہوں دے حوالے نال نحن اقویٰ الیہ من جبل الوریث

دل پیاسنت ماروا اے مطلب ایہہ اے کہ اک نگے جتنے چومصرے وہنگنے سارے مضمون
 نول، انج سمیٹ دتا اے کہ جیوی سمندر نول کوئے دہج بند کرتا ہوسے ایس حوالے نال سائیں اک مونی
 شاعر بن دا اے جیہدا محبوب رب تعالیٰ اے، اوہ سے کول رسول پاکؐ دا خلق دی موجود اے۔ اک
 چومصرہ دیکھو۔

جہر لی ہر روز طاف کر کے تیرے روئے دے در و دیوار چھدا
 اے سرکار تیرے قدم آؤن جتنے ٹکڑا خاک ہو شکہ گز ار چھدا
 تیرے اسم مبارک نول جہوں ٹکھیا کاغذ قلم دا منہ کئی وار چھدا
 سائیاں عرش تے ہین جہ پیر تیرے عرش پیر تیرے لگا تار چھدا

سائیں عشق تے تصوف دا شاعر اے اوہ عربی فارسی اردو تے پنجابی دی قدیم تے چوڑی
 جاگدی روایت دا سخنور اے۔ سماجی تے اخلاقی موضوعاں تے دی قلم ٹکد اے پر اوہ سے
 بوہتے شعراں اُتے تصوف تے عشق دارنگ اکھڑواں اے، عشق دے ایسی رنگ و پرجکتے
 حقیقت دا پتہ بھارا ہر جازا اے تے کتے مجاز دا تے کتے حقیقت تے مجازوں ایس طرح
 گٹھ کے پیش کردا اے کہ حقیقت چوں مجاز تے مجاز چوں حقیقت دا جھلکار اپنا پند اے
 ایس حوالے نال دیکھیا جادے تے اوہی شاعری وچوں خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں والا سوز
 تے گداز جھلکدا اے اوہ عشق دے فلسفے نول انج بیان کردا اے۔

عین شین تے قات دو نقطے دے جنہاں نقطے پچھلے اوہ دور لے گئے
 جنہاں ہر بچا یا نہیں بتر پایا جنہاں ہر دتا اوہ ستر ضرور لے گئے
 رہے سہکدے ہوا ہوس ہوس کر دے مغز معنوی صاحب شعور لے گئے
 توں بھی اس طرح لے جا سوغت سائیاں چٹھہ کے وار جس طرح منصو لے گئے

۱۔ احمد علی سائیں، سائیں احمد علی پشادی (مرتبہ رضا سہلانی)، اسلام آباد، ۱۹۶۹ء، ص ۲۲

۲۔ ایہہ چومصرہ راقم الحروف نے اپنے والد مرحوم (ملک محمد دین) جیہڑے پنجابی شاعری دا دھیرا ذوق رکھدے
 سدا دہناں آپ دی کجھ شاعری کیتی، انجے ای سنیا سی اوہ کیوں جے راولپنڈی رہے سن سائیں، گوہر تے شبانہ
 دی مجلس وچ بندے رہے ایس کر کے ادہناں نول ایہناں دے ودھیرے شعر یاد سن راقم نول پنجابی دا
 چکا ایہناں توں پہلا (غرض)

منصور بن علاج نون بھیڑا دھانی تجربہ ہو یا سی او ہو صوفیاں دا دیا ہوندا اے تے صوفی ایسے
ای لمے لمی ربی عشق وچ غوطے لاندے رہندے نہیں ایہو کارن اے کہ سائیں عشق نون عاشقاں
دار ہیر تے استاد متھدا اے تے ایس عشق دی لذت توں ناہر بندیاں نوں بے مراد متھدا
دیندا اے ۵

ع عشق دے ہون شاگرد عاشق، عشق عاشقاں دا ہے استاد ہوندا
سولی چڑھدیاں بھی یادوں تھلدا نہیں جنہوں عشق والا سبق یاد ہوندا
ملک عشق اندر عاشق رہن والا بالکل فکر فاقے سی آزاد ہوندا
سائیاں عشق دی بندیا کرن والا بد نصیب ہوندا بے مراد ہوندا
عشق کیم اے ہاک مقصد دے حاصل کرن دی ننگن اک طالب ایس طلب وچ طالب تے
مطلوب جدوں ٹیک اک یک نہ ہو جان اوہوں تیکر ایہدی منزل یطرے نہیں آؤندی مجنوں اک
عاشق سی جیٹرا ایلی نوں اک مطلوب بنا کے اوہدی طلب وچ اپنا آپ ونبجا بیٹھا بالکل انج ای
جوں منصور بن علاج نے اپنی ذات دی نفی کر دتی مایہ منصور بن علاج اک خاکی نے عشق پاروں
اک اعلیٰ تے ارفع مرتبہ حاصل کر لیا، سائیں اک تھاں عشق دے پھولنے انج پھولدا اے
لاکے عشق دے دامن دے نال دامن خاکی کئی دے کئی اکیر ہو گئے
اس دی روشنی سی فیض پان والے پال جھلاں وچ روشن ضمیر ہو گئے
اس دی طلب وچ جنگلاں وچ پھر پھر مجنوں جیسے کئی لاغر زبیر ہو گئے
سائیاں عشق دے جیٹرے مرید ہو گئے اوہ مرید کل عالم دے ہیر ہو گئے
جوں کہ عرض کیتا جا چکیا اے سائیں دی شاعری وچ حقیقی عشق دے نال نال محازی عشق
ماسو اہرا من کھواں تے درد سوز نال بھریا انداز دی ملدا اے کلام نوں تاثیر والا بنان وچ اوہدا
ایہہ انداز اوہدی بڑی مدد کردا اے ایہو کارن اے کہ اوہدے شعراں دے سوز تے گداز نوں

۱۔ احمد علی سائیں، سائیں احمد علی پشاور دی، مرتبہ رضا بھدانی، اسلام آباد۔ ۱۹۷۷ء، ص ۷۸

ساں خواجہ مزید دیاں کامیاں نال رلا اسی اوہا نمازی رنگ ملاحظہ کرو۔

س۔ خواب درخ نظر یک طلوع آما موجب ناز اوس بہت مغرور دے سن
 ہاں لعل یا قوت دندان موتی و ساں نین کیہ اوہے فتور دے سن
 گردن مثل کلنگ بلور سینہ ساغر صبرے دو آب انگر دے سن
 سائیاں کسے کم بہت جگہ تاج ہونہ دے لٹاے پئے دور دے سن
 سائیں دے ایہناں شعراں دے مزاج درخ شونی تے بکھاپن اے تے اوس ایہناں دے
 بیان درخ خوب خوب تشبہاں تے استعارے ورتے تیں انج سائیں دے ایہ شعر غزل دے
 مزاج دے بن گئے تیں شاید ایسے لئی علامہ اقبال نے اوس نوں پنجابی دا غالب آکھیا سی ذرا
 ایہ شعر دیکھو۔

ک۔ مگر کس کے میر شکار سنیاے چڑھ کے کرن شکار نوا بجائے گا آج
 جہوں تیک شکار نہیں کر لینا قدم اگانہ اسی اگانہ ودھائے گا آج
 بد نظر شوخ برے شکار کیڑا جس تے نگاہ دا تیر چلائے گا آج
 سائیاں بڑا خوش بہت شکار ہونا پیں درشن جیڑا حضور دے پائے گا آج
 ایسے رنگ دا ایہ چومر کر کیڑا گھٹ زور دالے۔
 ح۔ من دی مستی مغرور کیتا یا مزاج فرعون دی دگاڑیا وی
 میرا خوش سی دل لے کے ہال مازاں پھیر پیراں دے ہیٹھ تار پیری
 میرے دشمنال دے سینے ٹھنڈ واسے آتش رشک سی دل نوں ساڑیادی
 توں غلوں مہج دیں گا کدوں سائیاں جہتوں و سدیاں مینوں اجاڑیادی
 جیویں کہ عرصہ کیتا جا چکیا اے سائیں مڈھلے کچھوں موئی تے عاشق اے ایس کر کے

۱۔ احمد علی سائیں، سائیں احمد علی پشاور دی مرتبہ رضا ہمدانی، اسلام آباد، ۱۹۸۷ء، ص ۱۵۷

۲۔ ادبی، ص ۲۳

۳۔ ادبی، ص ۱۷۳

حقیقی تے ہمازی علق دے شعراک دوہے دی کڈ نال کڈ ہڑ کے بیٹھے نظر آؤندے نہیں سوئیاں دا
کیوں جے مام مشن مخلوق خدا نون مالک حقیقی ول رجوع کرن تے اوہدی راہ تے ٹرن لئی پرین دا ہوندا
اے ایس کر کے اوہ ایس دنیا نون پہنچ تے آخرت نون اہم کراوین دا چار اکہ دے میں ایس ضمن وچ
اوہ بندے نون اوہدی اصلیت دسدے نہیں اوہدے اصل مقام نون یاد کروا دے نہیں،
سائیں کہند اے سہ

طے منزل دنیا نون کرن واسے ٹکدا قدم بانیکی دی راہ دے وچ
غیر خود ہو سی ہستی پاک تیری رکھیا موت کر اپنی نگاہ دے وچ
کسے گل دی نہیں تینوں فوڑا اپنی سجدہ کری جا اوہدی دنگاہ دے وچ
غفلت وچ کوئی دم نہ گوار سائیاں سو سو خوبیاں نی ہک ہک سلہ دے وچ
مکھی گل ایہہ اے کہ پشاور دا جم پل تے راو پلنڈی وچ اپنی بھجی شاعری دی دھم پلن والا تپا
تے مٹھا شاعر سائیں احمد علی اپنی شاعری راہیں ربی عشق دے موٹی رولہ اے دانش مندی دے
خزانے دندہ اے اوہدے شعراں وچ سوز دی اے تے گداز دی شوخی دی اے تے بکھاپن وی
بلند خیالی وی اے تے روانی وی اوہدے کیساں چو مصرعیاں دا مزاج پورا پورا غزل والاں دے
تے ایس حوالے نال اسی اکھ سکے آں کہ سائیں نے اپنی شاعری راہیں اوس ویلے پنجابی غزل نون
ہلا شیر دے کسے اوہدے پیر پکتے کیتے ایہو کارن اے کہ ایہدے مگر دں غزل مقبول توں
مقبول ہوندی چلی گئی تے اج پنجابی دی شاعری دا شنکار اے۔

پنجابی دالوک بال ادب

بال کسے دی رہتل وچ اوتھوں دی سماجی حیاتی داک جاندار انگ ہوندے نہیں کیوں
جے ایس رہتل دی اُساری وچ انسان جس سرگرمی نال حصہ لے رہے ہوندے نہیں ایہناں
دے حال نوں سوارن دے نال نال آؤندی بھلک نوں بنان دا ادم دی ہوندا اے تے
بچے کیوں جے قوم دی آؤندی بھلک ہوندے نہیں ایس لئی ایس حوالے نال انساناں دی حال
دی دوڑ بھج دامر کز تے کیندر ایہناں دی آؤندی بھلک نوں سوارن دا گنیا متعیا یاں
اٹکل بچہ پر دگر لہم ایہناں دے سامنے ہوندا اے کیوں جے ہر دڈا آدمی بچپن و جوانی تے
پھیر بڈھپے دیاں منزلاں توں نگھدا اے ایس لئی لوک ادب وچ انساناں دیاں ایہناں
تھاں منزلاں یاں حیاتی دے تھاں حصیاں دی بھلک ہوندی اے پھیر ایہہ وی اے کہ کیوں
جے پال چنے دا حصہ دو جیاں دو حصیاں توں کچھ لہاں وینہڑا جیہا ہوندا اے تے ایس حصہ
وچ اُساری دا عمل زیادہ ہوندا اے نالے ایس حصے وچ بالوں دے اپنے توں اڈا ہونا
نگدے دی ایس اُساری دے عمل وچ حصہ پارہے ہوندے نہیں ایس لئی ایس حصے نوں
اک بھر پور حصہ متعیا جاندا اے ایس لئی لوک ادب وچ وی بچپن بارے مواد دی ہوندا اک
قدرتی جیہی گل اے ایہہ وکھری گل اے کہ ساڈے ایتھے ایس سارے مواد نوں صرف
آپ بال ای سیدہ بہ سیدہ اگے ٹوز رہے نہیں ایس نوں سانبھن ول گھٹ ای گوہ کیتا
گیا اے۔

پنجابی وچ بالوں بارے ایس ادب دی شکل صورت تن قساں دی اے پہلی قسم وچ
۱۰۲ ادب آؤندا اے جیہڑا بچیاں دے بارے وچ اے پر دڈیاں نے بنایا اے تے
بالوں تھاپ ایہدے بنان وچ حصہ نہیں لیا ایہہ بالوں دی رہتل وچ اہمیت بائے

اے ایہہ گل دی اکھن والی اے کہ ایس قسم وچ اوہ ادب دی شامل اے جیہڑا بالوں دے بارے
وڈیاں دے جذبات دی دس پانڈا اے دوجی قسم اوس ادب دی اے جیہڑا بچیاں لئی لکھیا جاند
اے ایہہ وڈیاں ولوں ہوندا اے ایس وچ بچے کسے نہ کسے پھول حصہ دی لیندے نظر
آوندے نیں جیویں لوریاں دا ذکر خاص طور تے کیتا جاسکدا اے۔ تیجی قسم وچ اوہ ادب آندا
اے جیہڑی تخلیق آپ بچے کر دے نیں ایہہ دکھری گل اے کہ ایہناں معصوم جذباتی نوں ادب دا
درجہ دین وچ وڈے ودھیرا ہتھ پواندے نیں۔

آؤ ہن ذرا ایہناں تنال قسماں دے بال ادب اتے اچانویں جیسی نظر پائیے، پہلی ذکر
کیتی قسم وچ اسل اوس بال ادب نوں لیا زندا سی جیہڑا بالوں دے بارے اے ایس وچ پنجابی
دے اکھاں تے اڈواڈ لوک گیت آوندے نیں بالوں دے ایس لوک ادب دا پھر ودھیرا
اُچاتے پکیرا ہوندا اے جیویں اکھاں وچ بھرویں لوک دانش دا اظہار ہوندا اے کجھ اجیہڑا
کہاوتاں دیکھو۔

۱. بال دے سرتے دجہ نہیں اگدی ہو رہی کجھ ہوندا اے

۲. بال ادب اکھیندا اے جیہڑی پیسے خرچے

۳. بلھے دا بلعنا نہ ہووے گاتے متھے پھلی مزدور ہووے گی

۴. اللہ ہو چرے اللہ گو چرے

۵. حمدیاں سولاں دے منہ تکھے۔

ایہناں اکھاں وچوں پہلے اکھاں وچ ایس گل دی دس پائی گئی اے کہ بال پنے
وچ بال نوں جسمانی طور تے ہر قسم دی تکلیف ہوندی اے گھبرانا نہیں چاہیدا دوجے وچ
ایس گل دا سمجھا ملدا اے کہ بال دے پالن لئی پلیوں خرچے دی بے حد لوڑ ہوندی اے
تیجے اکھاں وچ بال دے اپنے باپ دے سبھا اتے تھوڑا بہت جان دی اٹل سچائی دا
اظہار اے تے چوتھے وچ بال نوں اللہ تعالیٰ دے سپرد کیتا گیا اے کہ اوہ اسی ادب دا رکھا
اے آخری اکھاں دے اے کہ "ہو نہار ہوا کے چکنے چکنے پات۔"

جیویں کہ عرض کیتا جا چکيا اے کہ اچھا ادب بالوں دے بارے وچ لے ایہدی نثر

دفع بال آہوں صدر نہیں لیندے تے نہ ای بال ایس ادب نوں ورتدے نہیں ایس قسم دے جس
ادب نوں بال آپ گھٹ گھر دے تے ودھیرا ورتدے نہیں ادب دے دفع بھارتاں بل باتاں
آؤندیاں میں ایہہ اکھاناں وانگ دی لوک دالش والا ادب اسے جیہڑا بال دی جاتی وچ
اوہناں دی وہنی تربیت تے تفریح دے واسطے نال ودھیرا اچھا کردار ادا کر داسے ایہہ
بھارتاں بال دی عمر دے حساب نال لوک ادب وچ موجود میں نکلے نکلے بال داسو کھیاں تے
سلوہ بھارتاں یاں باتاں پاندے تے بھدے نہیں جیوں جیوں عمر پکیری ہوندی جاندی اسے
تیروں تیروں بھارتاں دی زبان وی پکی پیڈی ہوندی جاندی اسے تے اوہناں دی بھر دی
چرخ دار ہوندی جاندی اسے ایتھوں تیکر کہ کجھ بھارتاں اچھیاں میں جیہڑیاں صرت دھیاں
واسطے اسی مخصوص ہو جاندیاں نہیں چھوٹی عمر دے بالوں واسطے جیہڑیاں بھارتاں عام کر کے
مدیاں میں اوہناں وچوں اک دو ملاحظہ فرماؤ:

نکا جنال کا کاتے بوبے دار اکھا دجنڈا تالاٹا
نکی جتنی کڑی پا پراند اٹری دسوئی دھاگہ

دھیاں دے کہ گیت ایہے ہوندے نہیں جنہاں تعلق چھڑیاں بالوں نال ہوندا ہے
کجھ گیت اوہناں نال پیار محبت دے اظہار لئی کجھ اوہناں نوں دران لئی تے کھڈان لئی گائے
جاندے نہیں اک گیت والوں ملاحظہ فرماؤ جس وچ بھین اپنے نکلے ویر نال دھیاں دی سانجھ
پئی پاندی اسے۔

چھوٹے ویر دی کھڈاوی بن کے، عراں گزار دیاں

گیتاں دی ایسے نوعیت توں اکوں اوہ گیت شرمع ہو جاندے نہیں جیہڑے بالکل نکلے بالوں
نوں کھڈان وراں، سوامیاں روندیاں نوں چپ کران لئی مانواں، بھیناں، ہلیناں، دادیاں گاؤندیاں

۱۔ ارشد میرا بچہ میرا بھکا، لاہور، ۱۹۶۲ء، ص ۱۵۰ تے ص ۱۹۵

۲۔ ادبی ص ۱۵۳ تے ص ۱۹۶

۳۔ ارشد احمد پنجابی، پنجاب کی عورت، لاہور، ۱۹۶۶ء، ص ۱۷۳

نیں ایہناں دچوں سب توں اچیرا تے اہم گیت "لوری" یاں "عبولنا" اسے لوری اک اہماد عاشر
 گیت سے جیڑا دودھ پیندے بال نوں عام کر کے دوندیاں چپ کمان، دومان یاں سوان لئی گایا جاندا
 اسے ایس دی لے مدھم ہوندی اسے سُران عام کر کے کول تے بول دودھیرے سادہ ہوندے
 نہیں ایس دچ بال دی وڈی مڑ، جنگی صحت تے اوہرے نگہ یاں دی خیر منگی جاندی لے بعض
 لوریاں دچ سچ سچاے اوس ویلے دیاں معاشرتی حقیقتاں دا بیان دی ہوندا اسے ایہہ
 لوریاں عام کر کے مانواں، بھیناں، مٹانیاں، موادیاں یاں پھیر بانڈیاں گاؤندیاں نہیں بال نوں پگھوڑ
 دچ پاکے یاں گودی لے کے یاں منجی تے پاکے ہولی ہولی آواز دچ لوری کافی جاندی اسے
 پگھوڑے دچ ہودے تے اوس نوں سوٹے دتے جاندے نیں گودی دچ ہودے تے پایا
 جاندا اسے تے منجی تے پئے نوں ہولی ہولی تھاپی دتی جاندی اسے اسچ اک لمبا نال بال ذاتی
 طور تے لے دے نال شامل ہو جاندا اسے اک دو لوریاں ماحظ فرماؤ۔

اللہ توں والی توں

دتا امی تے پالیں توں

دور در کتیا، جنگل ستیا

یاں

جنگل کانے، جیون کاکے دے مانے

ماماں دے کک لاپے، جیون کاکے دے چاپے

چاچیاں کیتی واہی، جیون کاکے دے بھائی

الڑھ بلڑھ باوے دا

یاں

باوا کنک لیاوے گا

بادی بہہ کے چھٹے گی

بھڑولی ہونی سکتے گی

دوسری لوری دچ بچے نوں کتے دے ڈرتوں باہر کڈھن لئی دودھ کیتا جا رہیا اسے
 تے اوہی تے اوہرے نگہ یاں دی خیر منگی لئی لے تے تیسری لوری دچ ایس سماجی قدر
 دی دس پائی گئی لے کہ ایسے کم کار، روزی روزگار دا ذمہ دار مرد اسے جدوں کہ گھرنوں

سواران تے منجھالیں والیاں سوانیاں ہونڈیاں نہیں، کچھ لوریاں اچھیاں دی ہونڈیاں نہیں کہ بھرا
 نوک۔ ڈھول دی بھاپ تے بالان نوں گو دی دھج لے کے ہونٹے دے کے دیندے میں ایہ
 لوریاں اک لحاظ نال۔ رکھ۔ والیاں لوریاں ہونڈیاں نہیں بالان نوں دوانیاں جان تے
 اکھدے نہیں بال بیماریاں تے بلا وال کولوں محفوظ رہندے نہیں۔

بال جدوں تھوڑا چھا دھکا ہوندا اے، مونہ توں تبت تبت کہن لگدا اے، ٹڈھ ٹڈھ
 کے ماں، پو، بھیں بھرا، نانی دا وی کول اپڑ والے تے چاہندا اے کہ اوہ اوہے نال
 کھینڈی ایستے۔ ہونٹے ماہٹے۔ یاں۔ ہونٹے ماہیاں۔ واسر بھدھ کیتا جاندا اے ایس دا
 اک طریقہ تے ایہ اے کہ بال نوں ہنے بنائے پنگھوڑے دھج پاکے ہونٹے دتے جان میں
 دھج ساری منجی یاں درخت دے ٹاہن آتے مضبوط پادروں لے دا، دونواں پاسوں
 بندھ کے اوس جھولی دھج بال نوں پادتا جائے تے اک طریقہ اے کہ وڈا منجی آتے سدھا لیٹ
 جاندا اے لتاں کٹھیاں کر کے پنیاں آتے بالان نوں پانیا جاندا اے لتاں کدی پیٹ دل
 تے کدی ایس دے مخالف لے جا کے بچے نوں ہونٹے دتے جاندا اے میں ایس موقعے تے
 بھرے گیت گائے جاندا اے میں اوہناں وچوں تنال دے کچھ بول ملاحظہ فرماؤ:-

ہونٹے ماہیاں

پینگہ چڑھ لیاں

ہونٹے ماہیاں

یاں

پینگہ جھٹے خربوزے، ہونے ڈھانی سیر

ادھیاں دایں لون منگایا، ادھیاں دایں تیل

ماہیے بڑھے سبھاڈا ٹینڈا سا بندھ لیں

مینہ دی گڈا گئی آ

ہونٹے ماہیے، ست بھرا دیا ہنیے

اک بھرا کوارا، سوڈنی دا لاڈا

سوڈنی کتوں لیا ہے، دو شالا پیل دودھ، ٹپ گئی کھور

یاں

کجوراں لیاندے پیر، ہوئے ڈھائی سیر
بیروں لیاندے موتی، کا کے دی گپ پروتی، کا کے دی چنی پروتی
بھانڈے ٹینڈے سانہ لٹو

مینہ دی گڈ آگئی آ
مینہ دی گڈ آگئی آ۔ کندیں تیاں نوں بالکل سدھیاں کیتا باندہ اسے بال ڈگن
گدا اسے پر اوس نوں ڈگن نہیں دتا باندہ اسے بال ہسدا اسے مزہ لیندا اسے خوش ہوندا اسے
بال نوں وراں تے خوش کرن دا اک ہووے طریقہ اسے ایس نوں کھکتاریاں کندیں نہیں
ایہہ ہونٹے ماہیاں لین والے بال توں خدا کووڑی عمر دے بال واسطے ٹھیک رہندیاں نہیں
جدوں اوہ بہہ یاں کھلوسکدا اسے بال نوں سامنے کھڑا کر کے یاں بٹھا کے اوس دی اک
باندہ کھپے ہتھ نال پھڑلنی باندہی اسے سجے ہتھ نال بال مانگوں دی توہنی زبان بنا کے اکھیا
باندہ اسے۔

ایتھے گھور گھیر پایا

چوری گئی

کھنڈ (کھنڈ) پائی

کا کے نوں اکھیا

کا کے چولی (چوری) کھائی

پہلے مصرے تے بچے دے ہتھ تے، پھیر کہنی دے اُتے پاسے، پھیر ڈولے اُتے تے
آخر تے کچھ وج کھتاری کڈھی باندہی اسے بال ہسدا اسے تے خوش ہوندا اسے۔

بال ایدوں ذرا وڈے ہوندے نہیں تے آپوں کھیڈن ملھن لگ پئیدے نہیں اوہ اپنیاں
کھیڈاں دے بول آپ دی کھڑن لگ پئیدے نہیں ایس دور وچ وڈیاں سوانیاں ماں، بھین
تے نانی وادی یاں باندہی ادھناں توں نثری کمانیاں دی شان ڈیہر پئیدیاں نہیں ایس سلسلے

دوہج اک کہانی تے انسان دی مشہور اسے چڑی چڑے یاں چڑی کاں دی کہانی جس دوہج سلوگی
 دی اسے تے سبق وی ایس دے الفاظ بھالوں دھالے دے حساب نال بدلے دھندے نہیں پر
 پھاٹ تے مفہوم صدیاں توں اوہو ای ہلایا آرہا اسے جس دوہج دونوں دل کے کچھڑی پکادے
 نہیں چڑی اکھدی اسے پانی لے آ، اوہ پانی مین جاندا اسے تے پھپھوں چڑی ساری کچھڑی کھا
 کے چکی دوہج یاں پتنگہ دے تھلے وڑ جاندا اسے اوہ پانی لے کے آندا اسے تے بھانڈے
 خالی دیکھ کے غصہ چڑھ جاندا اسے اوہ لوہے دی سیخ آندا اسے تے چڑی دے بوندے تے
 لاند اسے چڑی چیکدی اسے ایسے مکالمہ اچھے اسے ۔

چڑی ، ہیں میں میرا بونڈا سڑیا۔

دکاں یاں چڑا، کیوں پرایا کچھڑ کھادھا؟

گودہ کرو ایس دوہج بال کیوں جے کچھ سمجھ سمجھ لیندا اسے ایس لئی اوس دی اخلاقی
 حریت وی نال اسی شروع ہو چکی اسے ایس کہانی دوہج تفریح دے نال نالی ایہہ سبق دی
 اسے کہ بھائی والی دوہج بے ایمانی نہیں کرنی چاہیدی پرانے مل نون اپنان ولے نون
 ایس معاشرے دوہج سزا ملدی اسے ایسے اسی اک منظم کہانی ملاحظہ فرماؤ جس دوہج رب
 تعالیٰ نون سچا اکھیا گیا اسے ۔

اک سی تے اک سی بادشاہ

اوہی کنڈ تے اگھا گھا۔

گھا کھادھا گائیں ۔

گائیں دتے بچے ۔ اللہ میاں بچے

مڈھلی عمر دوہج بال بگھوڑے دے بڑے شکیں ہوندے نیں ، لوری دتے ، ہونٹے ماہیاں
 دوہج ایہہ مزہ لے چکے ہوندے نیں کھیڈن ملھن دے لائق ہوندے نیں تے بگھوڑے ول
 لہدے نیں ایہہ بگھوڑا کھڑڈاں یاں ہیٹڈاں یاں ڈولیاں دا بنایا ہوندا اسے یاں گول پلہ
 دی صورت دوہج گھوڑیاں دا بنایا جاندا اسے بگھوڑے والا پیسے ، آٹا یاں دانے سے کے
 ایہہ بگھوڑے جو تاندا اسے ایس بگھوڑے نون تیز ملان لئی ہالاں لے گیت کھڑے ہوندے

نیں اک گیت دیکھو۔

بھائی بھائی بھائی

تیری تیل دی کڑھائی

تیرا لون دا پتاشا

تیری رن کرے تماشا۔ بھائی زور دی، بھائی زور دی

ایس عمر وچ بال دا جھکا کھیڈول ودھیرا ہوندا اسے چنگھوڑے نال ملدی جلدی
پینگھ دی ہوندی اسے بال خاص طور تے کڑیاں پینگھ جھوٹیاں تے گیت گاؤنیاں نہیں انج
دی اک کھیڈ۔ بھال بھال بلیاں۔ دی اسے جس وچ بال دونوں ہتھ موڑھیاں تیکر کھلار
کے اپنے ای آئے دو آئے چکر کندے نیں نال نال ایہہ گیت چلدا اے :

بھال بھال بلیاں

ککڑاں چلیاں

ککڑ گیا جنگل

اوتھے پیاسنگل

سنگل دیاں کڑیاں

بھول بھول لڑیاں

ایہہ کھیڈ بال دل کے کھیڈ دے نیں جدوں بھول چڑھ جانڈے نیں ڈگدے پھر دے
نیں ہسدے نیں نال ای اک کندا اے چلو ہن پنچہ۔ کھیڈیتے سارے اک دائرے
وچ کھلو جانڈے نیں اک بال بولدا اے :

بھالو میری مرچاں گئیاں

مینوں آئی پنچہ۔ پنچہ۔ پنچہ

پنچہ۔ دے نال ای بال پھرج دی پنچہ وانگ سرنوں مار دے نیں تے ایہہ سلسلہ

تھکی تیکر ملہا رہندا اے دائرے دوج کھلو کے کھینڈن دایاں کھینڈاں دوج ۔ بمبا بھنبھیری دی
اے۔ ایس دایاں ملاحظہ فرماؤ۔

ساڑے دیہڑے پہل سی بھئی پہل سی
اک پتا توڑاں گے، بھئی توڑاں گے
سارے پتے ہلن گے، بھئی ہلن گے
سارے مے آؤن گے، بھئی آؤن گے
اک ماں رس گیا، ادھنوں دتی پھڑی
تھلیوں لڑ گئی کیڑی
بھنبھا بھنبھیری دا، دیکھ تماشا کیڑی دا

یاں ۔

تتے تتے چول پکے، اتے پانی کھنڈ
دیر میرے دی چٹھی آئی پتی کلجے ٹھنڈ

بال پنگھڑے توں لکڑی دے بنے پنگھڑے دھولے، تیکر آؤن نال بال دی عمر سوچ
تے جسمانی حالت دوج دھیزا فرق پے جاندا اے ہن بال آپ کھینڈن ملھن تے کھینڈاں دوج توں
کاٹھاں کڈھن جو ہوگا ہو جاندا اے ایس لئی بلوغت تیکر اپڑن تیکر اوس دا ایہہ زمانہ اے بول
بلا ری دا زمانہ اے شرارتاں دا زمانہ اے ایس دے مٹھلے حصے دوج کھینڈ دیاں بولی بولاریاں
کڑیاں منڈیاں دوج سانھیاں ہونڈیاں نیں پر پھیر ہولی ہولی دکھ دکھ ہو جانڈیاں نیں سانھیاں
کھینڈاں دوج ذکر کیتے بولاں توں اڈکھن میٹھی، کوٹلہ چھپاکی، اکھڑ بانڈھا، وغیرہ جدوں کہ
دکھ دکھ کھینڈاں دوج ککلی، ٹھنناں، نقال، گڈی گڈا، رسہ، گدا، بھنڈا بھنڈا ریا وغیرہ کڑیاں
دیاں تے گنڈیاں، جلی ڈنڈا، پتنگ ہاری، کھدو کھنڈی کچیاں کہ پکیاں، ایس گئی، پھڑن پھڑان
چڑیل مار ڈنڈا، جیکا گڈا وغیرہ منڈیاں دیاں کھینڈاں میں ایہناں توں اوڈ "برٹ دا بندہ"
چھوہن چھوہن۔ وغیرہ وی بے ہنگم کھینڈاں نیں ساڑے مومنوع نال اوہناں کھینڈاں
داتعلق اتے جنہاں نال بول باریاں وی ہے نیں جنہاں دوج ادب دے حوالے نال اوہناں

دے خیالات، احساسات تے جذبات توں اڈ اوس معاشرے دیاں سوچاں دا آکھ سکھ ملدا اے جس وچ اوہ
 رہ رہے نہیں کھیڈاں دے بولال وچوں پگن والیاں کھیڈاں دے پگن والے بول بڑے اچھ رکھدے
 نہیں اک دو ملاحظہ فرماؤ۔

ایٹن ہینگن، تلی تلینگن

ساوا پیوا ڈکرا، گڑ کھاواں ویل ددھاواں مولی ماریا پترا

پترے ہیٹھاں جیج کھلوتی جیج پھپھیا کھٹرا راہ

ڈھول وجے ڈھمکا دبت پیر بادشاہ "ویاہ"

آٹے مانڈے سواڑھائی "پٹخ" ملے

یاں

وڈے وڈے ہانیوں؟ تناد اوجھ سے ماں پیو!

یاں

کوئی لے چن تے کوئی لے تارا؟ تارا تارا تارا

مگن میٹھی دے بول دیکھو

مک چھپ مانا کئی دادا نا راجے دی بیٹی آئی ہے؟ — آجا!

ککلی، تھال، گدا، کوئلہ چھپاکی تے ٹھناں وچ پگن دی کوئی لوڑ نہیں ہوندی ککلی دا

نکے بالان دا بول دیکھو:

ککلی کلیر دی، پگ میرے ویر دی

دو پٹ میرے بھائی دا، پھٹے موٹہ جوانی دا

ککلی کڑیاں دی کھیڈاں اے ایہدے وچ دی ہر عمر دیاں کڑیاں دے مطابق بول موجود

نیں ایخ اسی تھال دی کڑیاں تے سوانیاں دی کھیڈاں اے ایس دے بول دی عمر دے

مطابق ہوندے نہیں ایہہ گیند نال پایا ماندا اے یاں پھیر ٹاکیاں دے کھدو نال۔ اک

تھال دے بول دیکھو ایہدے وچ دی بالان والی معصومیت تے کے مد توڑی بے معنی

ہن دی موجود اے:

پھیں چھاں، جیوے ماں
 کھکھریاں کھر بوجے کھاں
 نکھندی کھاندی کابل جاں
 کابلوں لیاندی گوری گاں
 گوری گاں گلابی وجہ
 مارے سنگ تڑا دے رے
 منڈے کھنڈن گلی ڈنڈا
 کڑیاں چڑیاں گاؤندیاں
 مرد کمرے لیکھا پتہ
 رتاں گھر دساؤندیاں
 آل مال میرا ہویا پہلا تھاں

گدا دی کڑیاں تے سوانیاں دی کھنڈاں نکیاں کڑیاں دے گدے دے بول انج

ہوندے نیں:

گدا پاؤ کڑیو، مٹا پتیاں دھااے

اک گدا دی کڑیاں دا ہوندا اے یاں بوجیاں کڑیاں قطار وچ کھلو جائیاں نیں تے
 دو، دو دی ٹولی وچ ایہہ گدا پاندیاں نیں ایہہ ہتھان دی توڑی دوجی کڑی نال ہتھ مار کے
 وجہی اے ایس دے بول ملاحظہ فرماؤ۔

ٹو وے طوطا

طوطا سکندر دا

۱. شہناز ملک، چائن، لاہور، ۱۹۹۲ء، ص ۲۸۸

۲. ارشاد احمد پنجابی، پنجاب کی عورت، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۱۳۷

ہانی پیوئے مندر دا
 کم کرے دوپہراں دا
 کھل پاوے لہراں دا
 چٹی چاند چاچے دی
 پھیلیاں والے ککے دی

کوٹھ چھپاکی دھج ساریاں کڑیاں تے بعض ویلے نکی عمر دے منڈے دائرے دی شکل دھج
 مونہ اندر کر کے بہہ جاندے نیں دوپٹے دا کوٹھ وٹ لیا جاند اے اک ہانی اوہ کوٹھ پھڑکے
 آئے دو آئے پکڑ لاند اے تے نال نال بول بولدا اے :-

کوٹھ چھپاکی جمعہ آئی اے
 جیڑا گئے پچھے دیکھے اوہی شامت آئی

کڑیاں دیاں کھیڈاں دچوں ٹہناں بڑی دچپ تے عام کھیڈاں اے ایہدے دھج
 اڈواڈواریاں ہوندیاں نیں جنہاں توں باقاعدہ نال دتے جاندے نیں ایلا، پتو، کچے
 چارو پار، چبھا، کتے، پگ، مطلب لے کھست واریاں ہوندیاں نیں جس نال پگ لیا
 جاند اے ہر وار واسطے وکھو وکھ بول ہوندے نیں ایہناں دچوں پگ دے بول ماسخہ لڑاؤ

سو چڑھیا

دوبکتا رٹیا

کینے لڑایا

میں لڑایا

بیکرا مزہ کیا "نکو وارہ"

بالاں نے کھیڈن لئی بلان لئی وی بول گھرے ہوندے نیں ایہیں توں تہہ آکھیا جاند

اے سرے سرے بال اچھی بڑی ہر گھ بے لگے آکے بول کے اوس گھر نے بالوں نے ناں لے لے کے سدا دیندے نہیں

انگلا پلنگلا

بجائی تیرا رنگلا

اٹھوئی کڑیو

چڑیاں چوں چوں لایا

اٹھنی فالتھ

تیرا دیر دیا ہیا

سادے پیراں بیٹھ سلائیاں

اسیں کیڑے ویلے دیاں آئیاں

آ، لی فالتھ کھیڈیئے

یاں

کئی وار انج ہوندا اے کہ سارے منڈے کڑیاں کھیڈ لئی اپڑ جاندا ہے نہیں پر کوئی
اک ایہناں وقح شامل نہیں ہوندا اوہ اوہی کی محسوس کر دے نہیں تے چاہندا ہے نہیں
کہ اوہ وی شامل ہووے پہلاں تے سدا دے اُتے بول بول کے بلایا جاندا اے بے
نہیں آؤندا تے پھر طنز تے ٹپکھرتے اُتر آؤندے نہیں۔

چنے دی چاننی تارا گول مول

سارے منڈے کھیڈ دے شازی ماں کول

کچھ کھیڈاں اچھیاں نہیں جیڑیاں صرف گیتاں بولاں تیکر ای محدود ہوندا یاں نہیں جیوں
موسم تے رزناں دے لحاظ ناں بارش سنگنی یاں بوہتے مینہ ویلے دھپ لئی عرضوئی، انج
دیس پنجاب وچ بارش سنگن لئی گڈی گڈا ساڑن دارواج بڑا قدیم اے ایس موقع تے
گڈی گڈا ساڑیا جاوے یاں نہ ساڑیا جاوے منڈے کڑیاں کٹھے ہو کے ایہہ گیت ضرور
گوندے نہیں۔

دس میاں کالیا میں گڈی گڈا ساڑیا
دس میاں چٹیا میں گڈی گڈا پٹیا
کالیاں آئناں کالے روڑ

یاں

مینہ وسادے زور و زور
اڈیاں گھساواں گئے
پنہ ورھے گا جاواں گے

یاں

اللہ میاں مینہ وسا
ساڑی کوٹھی دانے پا
جھوٹیاں دی کوٹھی ڈوٹو پا
ڈوڈو کرن گڑیں گڑیں
جھوٹے کرن بڑیں بڑیں

مدوں مینہ مدوں باہر اورھن لگ پئے تاں وی بال گڑیاں ایس نوں بند کرن
لئی روٹا پاندے باہر نکل آؤندے نیں تے سورج نوں مخاطب کر کے کہندے نیں :-

سورج سورج

جھگا دیواں ٹوپی دیواں

تیر دی لنگوٹی دیواں

دھپ کراری کڈھ دے

دیکھیا ایہو گیا اے کہ بالان دے معصوم جذباں پاروں مینہ ورھدا وی اے ستے
مدوں باہر اورھدا تھم وی جاندا اے :-

۱۔ ارشاد احمد پنجابی: پنجاب کی عورت، لاہور - ۱۹۷۶ء، ص ۶۹

۲۔ ارشاد احمد پنجابی: من پرچاوسے، لاہور - ۱۹۸۲ء، ص ۲۵

۳۔ ادبی ۷۲

بعد ہاں سکول جاندا اے تے اوہ وی اپنے بھولیاں نال دل مل کے حواہی قسم دیاں کھینداں
 کھینڈ والے جھندے بول حواہی ہندے نیں اوہ آپ گھر دا اے یاں اوہ بے جہا کوئی گھر دا اے
 ایتھے اوہ اپنی پڑھائی نوں وی کھینڈ ای بنا لیندا اے ایس دھپسی نال اوہ دال پڑھائی نال
 جڑیا رہندا اے ایتھے چھٹی ویلے دے روکے ورج ورج وی ایسہ آوازاں سنیاں جانڈیاں نیں۔
 چھٹی — بابے دی ہٹی لٹی

اوہی چھٹی ساری — دھیاں پتراں والی
 ایسوں تیکر کہ اوہ گنتی نوں وی انج دے بولال نال سمجھ لیندا اے :
 اک دو تین — بابے بڈھے دی مشین
 بابا گھٹ تولدا
 اک دوئی دوئی — گھروں پرائی پونی
 مار پئی : دوئی :
 تختی سکائیاں بولد اے — پھٹے پھٹے ٹسک جا
 کالا چور آیا ای
 ڈنڈا لے کے آیا ای
 ڈنڈا گیا ٹٹ
 چھٹی گئی ٹسک جا
 سک جا ٹسک جا
 باراں وٹے لا جا
 اک دٹر لوہے دا

یاں

یاں

۱۔ مہاشیوا احمد پنجابی، دکن پریس، لاہور، ۱۹۸۲ء

۲۔ ص ۸۶

۳۔ ادبی

۴۔ ارشاد احمد پنجابی، پنجاب کی عورت، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۸۶

پانی پیتا ٹوٹے دا
 ٹوٹے وہہ گئی۔ میری پھٹی ٹسکی
 انج اسی سیاہی نوں دوات دہر پاکے رانا اے ایستے وی اوہ بولان نال اپنے آپ
 نوں ایس ماحول نال جوڑی رکھن دا چارا کر دا اے،
 آئے دوج پوڑی میری سیاہی گوہری
 ایس عروج شرارتاں، چمکراں تے مشکریاں بال دی جاتی ہوندی اے اوہ اک منڈے
 دے سر تے منکڑے کوئی کاغذ، پتر رکھ کے دولا پاندا اے،
 اک منڈے دے سر تے بڑی بڑا کھدا پیتا نکل گیا
 یاں کے منڈے نوں اینویں اینویں گل کہہ کے حیران کر دتا جاندا اے تے پھیرا ہنوں
 پھیرتی لئی سارے دل کے ایہہ بول گاؤندے نیں،
 اک منڈے نوں جھوٹایا
 اونٹھاں مگر لایا
 اونٹھ گئے دلی
 اویٹھوں لیاندی بلی
 بلی دتے بچے۔ اللہ میاں بچے
 بچے اک تھاں بیٹھے دی نچلے نہیں رہ سکدے کدی دیکھو میاں دیاں داتاں پچ جندوں
 آگ دی ڈھانی بال کے سیک رہے ہوندے نیں ہوا دے رخ پاروں جے اک پاسے دھواں
 چلا جائے تے اوہر داکوئی منڈا بولن لگدا اے،
 دھونیاں دھونیاں اوہر جا
 نانی دے پکوڑے کھا

اک پکوڑا نہیں گیا دوہٹی لے کے رُس گیا

ایہہ اودہ کچھ بول نہیں جہیڑے پنجاب دے باللاں کڑیاں دے مویھاں تے اچ دی
 نچدے نیں ایہہ گیت ORAL TRADITION دے حوالے نال اگے چلدے نیں ایس
 TRADITION دے ہر دور دے بال کچھ نہ کچھ داخل کر دے رہندے نیں اپنے ماحول تے لوڑاں
 موجب، شہراں دی گل تے دوجی اسے کہ ایہ تے تفریح دے ہوو کئی سامان نیں پنڈاں دے بال
 کڑیاں ایہناں دلچسپ کھیڈاں تے بولاں نالی تفریح دی حاصل کر دے نیں تے معلومات تے تربیت
 دی، ایہناں معصوم بولاں دے اویہناں دی مذہبی تربیت دی ہندی اے تے اخلاقی تربیت
 دی جیویں کہ تساں دیکھیا اے رب دے سچے ہون پرانے مال نوں غضب کرن تے سزا ملن،
 مرداں دے کمان عورتاں دے گھر وسان وغیرہ دی مت ایہناں گیتاں دے بولاں دے ہر
 سادہ ڈھنگ دے موجود اے ایہناں گیتاں تے کھیڈاں پاروں ایہہ بال اپنے کلچر نال تے اپنی
 رہتل نال جڑے رہندے نیں تے ایس نوں سینہ بہ سینہ اگے چلا کے ایس دے محفوظ کرن دا
 چارہ دی کردے نیں ایہناں گیتاں بولاں تے کھیڈاں دانیسیاتی جائزہ لیا جائے تے عمرانیات
 دے کئی قسم دے ٹے کڈھن دے چر مدد مل سکدی اے ایس حوالے نال پنجابی دے لوک بال
 ادب نوں کھیاں کرن تے سانجھن دی لوڑ اے

لوک گیتاں دی باری وچوں: ویاہ

کے دی دلیس دے لوک گیتاں اوہتوں دی رہتل واسگوواں روپ ہوندے نیں۔ ایہناں گیتاں وچ اوہتوں دے لوکاں دی رہت بہت بہت، کھان پین تے ورتن و ہارتے عقیدے، ہاؤ بھاؤ، غمی خوشی چنگیاں تے مندیائی و انفرادی تے اجتماعی اظہار بعد ائے ایہود و جہاں کہ ایہہ گیت ہر من پیارے ہوندے نیں ایہہ کے اک دی ملکیت نہ ہوندیاں ہویاں ہر اک دے ہوندے نیں لوک ایہناں گیتاں نوں اپنا سمجھ کے آپ ایہناں نوں بناندے سنگار دے نیں تے پھر آپ اسی اپنے من دیاں اُلیلاں دی دس پان لئی ورتوں وچ لیاؤندے نیں، لوک گیت کیوں جے لوکاں دے وچوں جنم لیندا اے ایس کر کے ایس نوں غمی خوشی و اساتھی سمجھ دے تے اپنے جذبیان دی دس پان لئی ایہناں واسہارا لیندے نیں۔

پنجاب دلیں اک بھرمیں رہتل وادلیں اے سیانیاں نے آج دی رہتل نوں پنج ہزار سال پہچانہ لے جا کے ایس دی کپی پیڈی رہت بہت بہت نوں ثابت کر دتا اے۔ ہڑپہ، موہنجو داڑو تے کوٹ ڈیوچی دیاں تھیں ہاں وچوں جیہڑی و دھیری ترقی و ذہن تہذیب دی نشان دہی ہوئی اے ایہہ پنجاب دی پرانی تہذیب دیاں جڑھاں ای نیں پر تائیں سانوں ایہہ وی دسدی اے کہ جدوں ایہہ تہذیبیاں مٹی وچ رل گیتاں تے ایہتوں دی لوکاں دی رہتل وچ زوال آ گیا تے اسلام نے ایہتے آکے ایہتوں دی رہتل نوں مڑا کر نوں حیاتیاتی و تے مڑا ایہتوں دے انسان نوں بیون و آئندہ آؤن لگ پیا۔

معاشرے دی بنتر انج ہوندی اے کہ جہد و لوگوں انسان کٹے تے رل بل کے رہن تے آمادہ ہوندے نیں تے دولواں وچ سانجے تے انفرادی تحفظ تے کار وند توں اڈاک دوہے

دے ٹوٹے ٹکڑے ہون والے قسم و معاہدہ۔ طے پاندا اے، ایس معاشرے وچ مرد
 عورت دے ٹاپ نال جدوں آبادی و دھندلی اے تے پھیر آبادی دے ٹھک سر رہن بہن لئی
 اخلاقی تے سماجی اصول ہونہ وچ آؤندے نیں۔ ایہہ اخلاقی تے سماجی اصول ای رسم رواج دی شکل اختیار
 کر ہاندے نیں ایہہ وجہ اے کہ کسے دیس دے رسم رواج اوتھوں دیاں سماجی تے معاشرتی لوڑاں
 دے حساب نال ہونہ نہ نیں جوہی ایہہ کہ ویاہ کسے دی معاشرے دی سانجھی لوڑاں جس پاروں اک
 خاندان دوہیے خاندان دے نیڑے آؤندا اے۔ مرد تے عورت آپو اپنے خاندان دے سفیر ہونہ
 نیں جیہڑے ایہناں نوں نیڑے توں نیڑے لیاؤن تے سانجھ و دھان دا کردار ادا کر دے نیں۔
 پنجابیاں نوں زندہ دل ایسے لئی کندے نیں کہ ایہناں ہی جیاتی دے ہر انگ بارے لوک گیت موجود
 اے۔ شادی ویاہ وچ جیہڑاں رسماں ادا کیتیاں جاندیاں نیں، ایہناں دے نال نال لوک گیتاں
 دی بھرند اے جنہاں راہیں شادی ویاہ دی تقریب نوں زیادہ توں زیادہ دل کھچوان تے یادگد
 بنان دی کوشش کیتی جاندی اے۔

دھتے دی گل بات شروع ہو کے جدوں "ہاں" ہو جاندی اے تے ٹنڈے تے کڑی مایاں
 دو نواں گھراں وچ جھپدے ڈھوکی رکھ دتی جاندی اے جھدے تے آئے دو آئے دیاں کڑیاں
 روئی لا دیندیاں نیں تے سہاگ دے گیت گائونداں نیں۔

دیس دین دے بابلا اوس گھرے
 جتے کتس بھلی سوہرا پر دھان

یاں

بابل تیرا ہن ہو دے

ہن ہو دے تیرا دانی

ایہو جیہے گیتاں دے فسلے کڑیاں پر دیاں اک پاسے خوشی منانداں نیں تے دوہے
 پاسے ایس گل دا اظہار وی کر دیاں نیں کہ درچنگا ہونا چاہیدا اے۔ گاؤن پنجن دا ایہہ سلسلہ
 کتنے دن ای رہندا اے پہلاں پہلاں رات دے وقت کچھ چر لئی ڈھوکی رکھی جاندی اے
 ہر جدوں ایہہ "ہاں" سنگنی وچ بدل جاندی اے تے پھیر ایہہ روئی میل ساری ساری رات

ہوند اے۔ ایس نوں رات جگا کندے نیں۔ مگنی دی رسم وچ منڈے والے کڑی مایاں دے مگر
 مائے میں۔ کڑی نوں کہ گنا گنا پائے نیں تے کڑی والے اکوں ادھان نوں نقد دی صورت
 وچ سگن دیندے نیں۔ بیہڑا چاندی دی تتالی وچ وی ہو سکدا اے کئی واری ایہہ وی ہوندا
 اے کہ مگنی دے نال اسی نکاح دی کردا جاندا اے تے پھر مرث رخصتی رہ جاندا اے۔ کہ
 وقفہ پاکے منڈے والے ویاہ مگن لیندے نیں تے انج دی مستحق دی رسم ہندی اے۔ ویاہ
 دے دن متھے جان تے پھر رات جگے۔ شروع ہو ماندے میں تے گیتاں تے دونی میلے لگے نیں
 ویاہ توں ہفتہ پہلے سوانیاں لاٹے یاں دوہٹی نوں ہلدی میٹھا تیل تے جوں دے آٹے نوں
 راکھ وٹا بناندیاں تے لاندیاں نیں آہندے نیں انج کرن نال ویاہ وچ ٹوپ پڑھدا اے۔
 بیوں جیوں ویاہ دی تاریخ نیڑے آؤندی اے تیوں تیوں میل دودھا جاندا اے تے اوڑک
 دودھ پھلن مہندی دی رسم ادا کیتی جاندی اے کڑیاں پڑیاں کٹھیاں ہوندیاں میں چھڑ
 چھاڑ ہندی اے ہاسے کچھڑے نال ماحول ایٹل بھریاں ہو جاندا اے کوئی سوانی اک بیوں مہندی
 دا گیت چھڑ دیندا اے۔

آیا بھولیا مہندی لاون دے

سدا رنگیلا مہندی لاون دے

ایہدراٹے نوں تے اودھر دوہٹی نوں مہندی لائی جاندی اے کتے ایہہ رواج

دی اے کہ لاٹے والیاں دوہٹی نوں مہندی لائ جاندیاں نیں۔

تیل پاڑھن دی رسم وی اک دن پھلن مہندی اے منڈے یاں کڑی نوں بھاسکے

سورتاں آئے دوائے کھلو جاندیاں نیں۔ آتے چنی تان لئی جاندی اے۔ مراستاں دوہٹی یاں

لاٹے دے سنگناں دے گیت گاؤندیاں نیں، سر وارنے ہوندے نیں تے اک بیوں آواز

آؤندی اے۔

پھکاں بھری چنگیر اک پھل توری دا

المیں ویلے دی لوڑا ماں لوڑی دا

تے ماں بڑے ہائ نال گاناں لے کے منڈے دے بے گٹ تے بند دیندا اے۔ ایہہ

کھانا لنگ دی ٹولی دا بنیا ہوندا اے کپڑے توں علاوہ چاندی دا وی ہو سکدا اے ایہدے رگنا بھدرا
اے تے اوہدے کوئی مراسن ہٹھا ہٹھا گیت گاؤندی اے۔

تیل والے دن اسی برادری نیوندر اپاندی اے نیوندر اک دوجے دی گنی متھی مدد ہوندی
اے منڈے نوں ہندی لنگ گئی اوہ تیل چڑھ گیاں تے پھیرا ہندے نیں مائیوں پے گیا
ہن اوہ کلیان کتے باہر نہیں جاسکدا کپڑے دی نہیں بدلا اوہو تیل والے کپڑے پائی رکھدا
اے۔ اوہدے کڑی نوں وی ہندی تے تیل مگروں مائیوں پاندے نیں تے اوہ وی باہر نہیں
نکل سکدی۔ دونوں پلے سے جگرتے کٹے جا رہے نیں سہاگ دے گیت گائے جاندے نیں
مراسن کوں گھوڑیاں سنیا مائیاں نیں۔ منڈے دی ماں آپ وی گھوڑیاں بڑے چانال
گاؤندی اے۔

پہچ سرداراں تے تیرا بیٹھا

میں بھاری مے ناں دیاں سُرتا

گھوڑی گوندی اے

کول بیٹھی دادی

ہریانی مالن ہریانی بھیناں ہریانی بھاگیں بھریا

جس دھاڑے میں ہریا بھیا سوئی دیھاڑ بھاگیں بھریا

تے اوڑک دیاہ والا دیھاڑا آجاند اے ایس دن منڈے والے گھر دیاں خوشیاں
ہوندیاں نیں کچھ کاسے بندے جتھے جان دے سر بند حال وچ لنگ جاندے نیں گئے
لدی گھوڑی دا سر بندہ کیتا جاند اے۔ لاڑے لئی گھوڑیاں پگ بدھی جاندی اے۔ سونے دیاں
تاراں تے سجرے پھلاں دا سہرا تیار ہوندا اے اوہدے سہاگنیاں بھاگنیاں پنڈ دے کھوہ توں
منڈے نوں کھاریوں لاہن لئی پانی دے گھرے لین ٹر پندیاں نیں۔ ایس موقعے تے
گھرولی دا گیت گایا جاند اے۔ جس دے بول کچھ ایچ ہوندے نیں۔

سنوئی گل ساری

میں ماہی نال لڑائی آں واہ واہ گھر والی بھرائی آں

ایہو رسم کڑی والے گھروں دا کیتی جاندی اے۔ ایس رسم بارے سیانیاں دا خیال

اسے کر پانچ ہزار سال توں ایتھے موجود اسے۔ پھر کھاریوں لاہن دی واری آماندی اسے کھار کھندے
 میں ٹوکرے نوں ہر اسے نہ لے وے کہے فرش نہیں سن ہوندے وڈی ساری ٹوکرے نوں موہدی مار
 ونا بانڈا اسی تے منڈا کر دی اوہرے تے بہر ہاندے سن۔ نانڈا ایہہ ہوندی سی کہ پانی کھاریوں
 تھلے زمین تے ویہہ بانڈا اسی۔ جکڑ وچوں لنگھن لئی ہانڈی دیاں چنیاں موہیاں مار دتیاں
 ہانڈیاں سن۔ سناؤن توں بعد منڈا ایہناں تے پیر رکھ کے لنگھ ہاند اسی چنیاں عام کر کے
 بھیج بانڈیاں سن۔ ایہہ اوس ویلے دی اک ٹوٹسی۔ جیہڑی بعد وچ رسم بن گئی ٹوکرے تے
 بن کتے نظر نہیں آوندی ہاں چنیاں ضرور بھنوائیاں بانڈیاں نہیں۔ کھاریوں لاہن ویلے
 دی ماسے دی ای ٹوٹ ہوندی اسے۔ ماہاں ای سگن کردا اسے سگناں دے گیت گائے
 ہاندے نہیں۔ سروار نے ہوندے نہیں۔ ماہاں منڈے نوں انعام دیندا اسے تے منڈا کھاریوں
 لہر کے جیج لئی تیار ہو جاندا اسے۔ سونے دیاں تاراں تے سجرے پھلاں داسہرا اوہدے
 کھڑے تے سہا دتا جاندا اسے۔ ایہہ سہرا پیو یا وڈھا بھرا نہیں تے کوئی بزرگ بھندا اسے
 ایہہ ماحول بڑا اسی ایلاں بھریاں ہوند اے۔ منڈے دیاں بھیناں پھٹ پھٹ پیندیاں
 نہیں۔ اک پاسیوں گیت بھندا اسے۔

سہرا بچھے ست لڑیاں ہیرے موتیاں لعلال جڑیاں
 ہائے فی کے مالن نے پرویا۔ سوہنا سہرا
 اک گیت کہدا اسے تے دو با شروع ہو جاندا اسے۔
 تیری چڑھی رہے کمان سہرے والیا۔
 سوہنے سہرے والیا، سوہنے سہرے والیا

سہرا بچھ کے لاڑا گھوڑی چڑھا جاندا اسے نال ایہدے سر باہا ڈوی اک نیکے لاڑے
 دے طوٹے ہندا اسے۔ سر باہا عام کر کے چھوٹا بھرا یا بھتیجا ہوند اے۔ طمان دلے
 علاقے وچ سر باہا وڈا مرد ہوند اے عام کر کے بھنڈا چھڑا مائیوں توں لے کے ڈولی
 آؤن تیکر لاڑے دے محافظہ دار دارا کردا اسے۔ جیج ٹرن لگدی اسے تے بھیناں
 گھوڑی دی واگ پھڑ پھڑیاں نہیں کول بھابھی دی سرمہ لے کے کھوٹی ہوندی اسے۔

جو کچھ مگنا بھا بھی سنگ لے دیر نہ لائیں
سچی ساڑھی تے دونی لکھ دے جائیں سرسہ پوائی

جیج ٹر دی اے، ڈھول ڈھکا و جدا اے۔ پیسیاں روپیاں دی سوٹ کیتی جاندی اے
تے انجی اسی کڑی والے گھرا پڑ جاندی اے۔ جیج نوں جی آیاں نوں اکھن لئی اکل واپسندی بڑھیاں
مرد آن کھلونہ نہیں۔ استقبالیہ گیت ابھر دے نہیں۔

دیرے جیج جتے دی آئی
سارا لوک دیندا ودھائی

کے زمانے وچ اڑو نیاں پاکے جیج نوں بنہ دتا جاند اسی۔ تے ایہہ اڑو نوں مل کر کے
جیج نوں کھول لیا جاند اسی پرہن ایہہ رواج نہیں ہاں جیج دے پچن تے کڑی وایاں ولول
آیاں چالاک تے چاتر سوانیاں وٹوں عالی وتی سٹھنیاں سنن وچ آماندیاں نیں۔ جنہاں وچ
طنز تے ہنسے ٹھٹھے تے طنز وچ بہہ دا عام کر کے غصے نہیں کیتا جاند اسٹھنیاں دے بولاں وچ
اشاں دا کھلا پن تے بے ساختگی ہوندی اے۔

لاڑیا گھوڑیا تیری ماں منجی تے موڑیا

منجی سکے پائی تیری ماں نوں شرم نہ آئی

انجی اسی شغل میلے وچ طنی ہوندی اے جیج دی خاطر خدمت کیتی جاندی اے۔
لکاح ہوندا اے، چھو بارے ٹائے جاندے نہیں۔ منڈے نوں کھٹ تے ہالیا جاند اے
جیتے وری راج دا دکھالا ہوندا اے۔ دوہٹی لاڑے وچ چھاپ پھیلے نوں لاہن دا
مقابلہ کرایا جاند اے تے انجی اوہ ویلا دی آماندا اے جدوں ماں باپ اپنے جگر دا ٹوٹا اپنے
ہتھیں ڈولی پاندے نہیں۔ ایہہ پہلا موقع ہوندا اے جدوں خوشی دے نال نال غم تے خُزنی
دی اک لہر کڑی وایاں دے کالجیاں نوں وٹھ دیندی اے انجی ہاپا اے جویں فرض دی
امانگی دے اطمینانی جنڈیاں نوں ہالی توڑی ایہہ اک ڈھال بنا کے اپنے اُتے پائی اوکھدے
سن پر ایس میلے اوہ ایہہ ڈھال دی لاہ کے سٹ دیندے نہیں کوئی سوانی درواں بھرے
لجے وچ دوہٹی دی زبان بن جاندی اے۔

ویراں نوں وتے محل دو محلے

دھیاں نوں بددلیس۔ دے سُن بابل میرے

ایسے لئی کمندے نیں دھیاں بگنا دھن ہونڈیاں نیں، ایہہ چڑیاں دا چنبا ہوندا اے
 جہناں اوڑک اڈ جانا ہوندا اے۔ ڈولی کیوں بے دھوڑا پاندی اے ایس کر کے ایہدے دُوح
 غم تے سزئی دا ہونا لازمی ہوندا اے۔ ایہہ غم تے حزن اصل دُوح دھیاں دے لیکھاں کولوں
 ڈرن تے اوہناں دے مستقبل بارے بے وس ہون دی وس پاند اے تے ایہہ او دوں
 چھیتی اسی ڈولی توں پہلاں والی خوشی دُوح بدل جاندا اے جدوں دھیاں نوں سوہرے گھر شکر نصیب
 ہو جاندا اے اوہرے دلوں ماپیاں نوں ٹھنڈی ہوا آؤندی اے۔

پنجابی ادب وچ ساڈا قومی مہندرا

محترم ڈاکٹر سید محمد عبداللہ ہوراں نے اپنے اک مقالے ”ہمارا قومی ادب“ وچ قومی ادب دی تعریف ایخ کیتی اے کہ ۱۔ کسے قوم دا اکل سرمایہ تحریر ۲۔ کسے قوم دے تحریر دے سرمائے دا ادھ حصہ جس وچ ایس دیاں ادھ بنیادی قدماں موجود ہوں جیہڑیاں اوہرا مہاندرا قائم کر دیاں نیں۔ یاں ایس دی تاریخی شخصیت نوں تیار دیاں نیں تے ایس دی بیتی کل بارے اوہرے وچ فخر تے مان دا جذبہ پنکرا ندیاں ہوں یاں ۳۔ اوہ لکھتاں جیہڑیاں کسے قوم دی مذہباتی تے ذہنی تعمیر وچ حصہ لیندیاں ہوں تے آؤن والی بھلک واسطے ایس قوم دیاں امنگاں تے سانجھیاں آرزوواں ۴۔ نوں مکمل کرن وچ مدد دین۔ اپنے ایسے مقالے وچ سید صاحب نے ایس شک نوں وی شروع وچ دور کرن دا چار اکتا اے جس دے تحت اُسے دتی تعریف وچ آؤن والے ادب نوں آفاقیّت توں وانجیا قرار دتا جا سکے اوہ لکھدے نیں کہ ”قومی ادب لازمی طور تے آفاقی ادب دی ضد نہیں پھیر دی ایہہ شاعر دے فن دے کمال تے ایس دیاں روحانی ممکن ہوں والیاں طاقتاں اُتے اے کہ اوہ اپنے ادب دے محدود مہاندسے نوں کس زبان تے کس محاورے وچ پیش کر داسے جے کسے ادیب دا محاورہ محدود توں لا محدود، قید ولے گھیرے توں لا محدود گھیرے ول نہیں دودھ دیاں لا محدودیاں مطلق نوں ولگے وچ لیاؤن دی گنجائش نہیں رکھداتے اوس دا ادب صرف مقامی امنگاں دا اظہار سمجھیا جاوے گا آفاقی ادب نہیں بن سکے گا“

ساڈی ماہی اُتے دتیاں تعریفاں دچوں نمبر ۳ تے نمبر ۴ دا سانجھا مفہوم قومی ادب دے

۱۔ محمد عبداللہ، ڈاکٹر سید، ہمارا قومی ادب در ماہنامہ ”ماہ نو“ ماہور۔ جنوری ۱۹۷۹ء، ص ۳

مہاندسے نوں تارویں پکھوں سامنے لے آؤندا اے اپنے قومی حوالے نال سید صاحب نے ایجیہ ادب نوں "پاکستانی ادب" دا ناں دتا اے ایہہ معنی سید صاحب نے محدود طور تے دتے نیں کیوں جے اوہناں نے موجودہ ادب دا مہاندرا تارانا سی پر دیکھیا جاوے تے "پاکستانی ادب" یاں اپنے حوالے نال "قومی ادب" دی اصطلاح غیر محدود معنیاں وچ وی ورتی جاسکدی اے کیوں جے حضرت قائد اعظم نے اپنی اک تقریر وچ فرمایا سی کہ "پاکستان برصغیر دے خطے وچ اے ویلے قائم ہو گیا سی جدوں ایستھوں دا پہلا باشندہ اسلام دے ملنے وچ آیا سی" مطلب ایہہ لے کہ مسلمان جدوں ایس خطے وچ آئے تے اپنی تہذیب تے رہتل نال لے کے آئے ایہہ تہذیب اوہناں دے دین دی رنگت والی سی کیوں جے اسلام وچ دنیا تے دین دو دکھ خانیاں وچ نہیں وٹھے جاسکے مطلب ایہہ اے کہ اسلام وچ حقوق اللہ تے حقوق العباد دی اہمیت اکتو جیہی اے ایس حوالے نال مسلماناں دی تہذیب اک دکھ مہاندسے والی سی جس نوں ایہناں نے ایس خطے وچ رہندیاں دھیری حد توڑی برقرار رکھن دی کوشش کیتی ایسے نوں دو قومی نظریہ دا ناں دتا گیا جس دی بنیاد اے پاکستان بنیا ایس حوالے نال جنوبی ایشیا دے مسلمان اک دکھ قوم قرار پاتے جنہاں دا تعلق دنیا دے مسلماناں نال ایسے قومی حوالے نال بن دا اے۔

جنوبی ایشیا وچ جدوں آزادی دی لہر چلی تے اک پاسے ایہہ نظریہ سی کہ ایستھوں دے ہینکے اک قوم نیں اوہناں نوں آزادی ایسے بنیاد اے ملنی چاہیدی اے پر دوسرے پاسے ایہہ نظریہ سی کہ برصغیر پاک تے ہند وچ مسلمان اک قوم نیں جنہاں دی معاشرت تے معیشت دا مہاندرا دوسریاں (غیر مسلم) قوماں توں اکتا دکھ اے ایس دے ہندیاں ہویاں کہ مسلمان ایستھوں دیاں ایستھیاں قوماں نال سینکڑے ورعیاں توں اکٹھے رہ رہے سن ایہناں نے ایستھے حکمران پاروں تے محکوم پاروں دی دیلا گزاریا سی پرائیناں نے اپنے دکھ قومی مہاندسے نوں کدی مٹن نہیں دتا ایہو کارن اے کہ مسلمان برصغیر دی آزادی ویلے انگریز ہندو سکھ گٹھ جوڑے باوجود اپنے واسطے اک دکھ آزاد خطہ حاصل کرن وچ کامیاب ہو گئے جتھے اوہ اپنے قومی مہاندسے نوں ہور اگھاڑن

دے قابل ہو سکدے نہیں

ایس ساری گل بات وچ اسان نظریے دے حوالے نال گل گیتی اسے جیہڑا جغرافیے نال نہیں فکر
نال ہوند وچ اؤندا اسے تے فکر دا جوڑ میل بوہتا کر کے تاریخ نال ہوند اسے ڈاکٹر سید عبداللہ ہوران
وی ایسے پاسے سینت ماری اسے کہ قومی ادب وچ ادب قوم دیاں بنیادی قدراں اؤندیاں نیں
"اجیہاں بنیادی قدراں جیہڑیاں ادبی تاریخی شخصیت نون ظاہر کردیاں نیں، مسلماناں دے جنوبی
ایشیا وچ اؤن تے ایسے مستقل طور تے دس جان دے ہوندیاں ہویاں وی ادب معاشرتی ڈھانچے
نالوں اپنے آپ نوں دکھ نہیں کیتا جیہڑا چوہاں سماں سوورھے پہلا نبی آخر الزماں حضرت محمد صلی اللہ علیہ
والہ وسلم نے قرآن تے حدیث تے اپنی پاک سیرت دے حوالے نال مسلماناں نوں دتاسی ظاہرے
ایس معاشرتی ڈھانچے دا تعلق برصغیر دے قدیم معاشرتی ڈھانچہ دیاں بنیادی قدراں نال نہیں لیہ
دکھ گل اسے کہ مسلماناں دے اکون نال ایسے دے معاشرتی ڈھانچے وچ انقلابی تبدیلیاں ہویاں
اوہ معاشرہ جس نوں طبقیات وچ وٹیا گیا سی ادب وچ نیچ دا علمائے نظام انسانیت نوں ہیٹھاں
ول انتاں دیاں گرائیاں وچ ڈیگ چکیا سی مسلماناں دے اؤن نال ایہہ سلسلہ ٹٹیا، انسانی برابری
دے اصول نوں منیا گیا تے ایہہ معاشرتی قدر پاروں ایسے رائج ہویا۔

جنوبی ایشیا وچ ہندو ایسی قوم اسے جس نے ہمیش ہران والی قوم نوں معاشرتی تے معاشی
پدھرتے ہڑپ کرن دی کوشش کیتی۔ "اکوای گل اسے" اک اجیہا نعرہ اسے جیہڑا ہندواں نے
سینکڑے درحیاں نوں اپنایا ہویا اسے ایس نعرے دے تحت اوہ اپنے عمومی اصولاں وچ کج
نرمی پیدا کر داسے ادب قوم نوں اپنا جزو بنانا اسے دوجی قوم دا دکھ ہاندرا دھندا کر کے اورٹک
ادب "جزو" نوں اپنے "گل" وچ جذب کر لیندا اسے۔ بدھ مت، جین مت ایس دیاں مثالیں
نیں جنہاں دیاں بنیادی قدراں ہندو مت نال نہیں رلدیاں پر ایہہ دونوی دھرم ہن برصغیر وچوں
الوپ ہو چکے نیں ایس دی سبھی مثال "سکھ مت" دی اسے ایس دھرم دے بنیادی اصول ہندو
دھرم دے بنیادی اصولاں نال آکارتا نیں کھاندے بلکہ ایہناں وچوں "وحدانیت" دا اصول
بنیادی طور تے اسلام نال لگا کھندا اسے پر پچھلے سینکڑے درحیاں توں ہندو، سکھ اُتے باقاعدہ
WORK لاکر رہیا اسے "اکوای گل اسے" دا جادو سکھ مت اُتے ودھیرا چلدا رہیا اسے ایس سلسلے

وہ ہندو نے سکھوں مسلمانوں سے غلام سازشوں کر کے بدلتی دی کتنا اوڑک ایس دے رہے تھے
 دھبوں سکھوں غلام بنائے بھارت نے کیا پینتیاں مدھیاں کچھوں مدھوں پاکستانی قوم دلی سکھ قوم
 دی نظر ہوئی جیڑی اپنے دکھ مندرے پاروں آزادی دے بتے لٹ دی سی ماں اوس نون ہوش لائی
 یہ اپنے وچ اتناں دا پانی پٹاں دے تھلیوں لکھ چکیا سی جی سکھ دے اندر وی قومی فیرت جاگ
 پئی اے اوہ ہندو دی چالبازی تے چالاکی دا جاڑو چھو چکیا اے ہندو ایہہ آکھن کہ سکھ ہندو

نیں دوا جواب تارویں ڈھنگ نال سکھ ہندو نہیں دے روپ وچ دے رہیا اے
 گورڈن ٹیل امرتسرا تے ہوئے آپریشن بلیوسٹار دے نتیجے وچ اک پاسے سنت جرنل سنگھ
 بھنڈراں والا تے اوہ دے سینکڑے ساتھی شہادت دا درجہ پا چکے نہیں تے اوہ دے رول پاروں
 شہرستی اندرا گاندھی کھاں ہتھوں قتل ہو کے ہندو قوم و توں شہید اکھرا رہی اے ایہہ پاڑا دونوں
 دنی دھ رہیا اے ایس لئی کہ سکھ قوم نے اپنے دکھ قومی شخص نوں اُجاگر کرن دی ہئی سو نہ کھائی
 اے بھارت دے سیکورازم دا بھانڈا وچ چوراہے چھٹ چکیا اے کیوں جے جی خوشوت
 سنگھ ورگے سیکور نظریہ رکھن والے سکھ دی ہندو دے ظلم اُتے کڑا اُٹھے نہیں تے

کینیڈا وچ خالصتان کوئل دے صدر عظیم سنگھ چوہن دیا اگے ایہہ واویل پئے کر دے نہیں کہ سکھ
 اک دکھ قوم اے ایس نوں خالصتان دے روپ وچ آزادی ملنی چاہیدی اے مطلب ایہہ اے
 کہ سکھ قوم غلام بن توں بعد عمل دے میدان وچ آئی اے بعدوں کہ مسلمان قوم ازل دے دیہاڑے
 توں آزاد بنیش اے تے عمل دے میدان وچ اے ایس نے اپنے دکھ قومی مندرے نوں کدی
 وی اکھوں اوہلے نہیں رکھیا ایہو کارن اے کہ مسلماناں دے ادب نوں دیکھیا جاوے تے ایس
 وچ اک دکھ قومی مندرے دے خدو خال نوں ابھارن تے تارن دایاں اتناں دیاں شہادتیاں
 سانوں مل ماندیاں نہیں پنجابی ادب وچ کیوں جے پاکستان بن توں پہلاں تک مسلماناں دا
 کھ بڑھاسی ایس لئی ایس حوالے نال وی ایہہ گل ثابت کیتی جاسکدی اے پاکستان دے قیام
 توں مگروں ہندو وچ آؤن والے پنجابی ادب نوں اسی چھیکڑتے کھ دکھ ڈھنگ نال بحث
 بیٹھ لیکے ایس دے حوالے نال قومی مندرے نوں ابھارن دایاں قدر اُتے چنن پلواں گے

نئے تیکر کیتی گئی بحث تے گل بات نال اسی ایہہ ثابت کیتا اے کہ مسلمان ہر صغیر پاک
تے ہندو ہر ہمیش اک ملگ قوم پاروں رہے اینہاں نے اک ہل واسطے دی کدی اپنے دکھ قومی
معاذرے نوں اکھاں توں اوہلے نہیں ہون دتا ایہود جبہ اے کہ اینہاں دے دین سہن، بودو باش
اینہاں دے ادب دے مقابلے وچ ایہتوں دیاں دوجیاں قوماں دے دین سہن، بودو باش تے
ادب وچ سانوں تاروال فرق دسد اے ایہہ گل ضرور اے کہ اینہاں نے مقامی معاشرے دیاں
اجہیاں قدراں نوں وی اپنا یا جیہڑیاں اسلام دے بنیادی اصولاں نال متصادم نہیں سن ادب
تے خاص طور تے پنجابی ادب دے حوالے نال گل کیتی جاوے تے کیوں جے پنجاب وچ ہمیش
مسلماناں دی ودھ گنتی رہی اے تے پنجابی دی اک ہزار درھیاں دی لسانی تے اٹھ سو درھیاں
دی معلوم ادبی روایت وچ بوہتا حصہ مسلماناں دا ای اے ایس لئی پنجابی ادب دی مجموعی لسانی
تے ادبی روایت مسلماناں قرار پاندی اے ایس واسطے مثالاں دینا ضروری اے گل بھانویں ملتی ہو
جاوے گی پر ایس حقیقت نوں اُجاگر کیتا دینا چار نہیں اے سب توں پہلاں پنجابی ادب دی لسانی
روایت نوں لینے آں ایہہ دے نال ای ادبی روایت دی جڑ دے سامنے آدے گی۔

ایہہ گل تے تسلیم اے کہ پنجابی زبان دیاں جڑواں اوہناں زباناں دے گروہ وچ جس جیہڑیاں
برصغیر پاک تے ہند دے ایس خطے دے قدیم و سنیک بولدے کس ایس گروہ دا تعلق در اوڑی
معد از باطل نال اے ظاہر اے ایہہ زباناں بعد وچ آؤن والی آریائی زبانیاں توں اڑ ملج دیاں
سی یعنی ایہہ نظریہ ہن منیا نہیں جاسکد کہ ایس خطے دیاں زباناں آریائی گروہ دیاں زباناں نال
تعلق رکھیاں نہیں ایہہ گل دی ہن حقیقت نہیں رہی کہ جدوں آریہ لوک ایس خطے وچ آئے
تے اینہاں نے مقامی تہذیب تے زباناں نوں اکامٹا دتے اوہناں دی عقلاں اپنی تہذیب
تے زباناں نوں نافذ کیتا سکوں ہن تے لسانیات دے ماہر ایہہ حقیقت سامنے لیکے نیں کہ
ایہتوں دے قدیم و سنیکال نے آریہ لوکاں نوں گنگا جمنادول دھبک دتا اینہاں دیاں زباناں
نے دی مقامی زباناں اُستے کوئی خاص اثر نہیں کیتا ایہتوں تیکر کہ ایہتے رہندیاں اینہاں نے جیہڑے
وید بنائے اوہ دی آریاں دی خاص زبان سنسکرت مورخ نہیں ویداں دی زبان وچ دی مونیات
دی حد توڑی مقامی زباناں دی ملاوٹ اے ایہہ مطلب ایہہ ہویا کہ جیہڑی تہذیب تے

زبان اریہ دے بعد لیتے جاری ہوئی اور ہندو تہذیب نہیں سی سگوں ایس دا تعلق اریہ لوکلن تہذیب ہاں
 موجود تہذیب نال سی ہولی ہولی ایہہ تہذیب مکدی گئی جدوں ایہے مسلمان آئے تے ایہناں نے
 اپنی تہذیب دے خدو خال نوں متعارف کروایا مسلم تہذیب ایس زبان دے وچ اک انقلابی تہذیب
 سی کیوں جے اسلام جدوں رب دی آخری ہدایت پاروں آیا تے دنیا دیاں دھیریاں تہذیبیاں نڈال
 دا شکار سن اسلامی تہذیب اک زوردار تہذیب سی پھیر ایس نوں پھیلاں والے مؤثر ڈھنگ
 نال پھیلاں دے سن ایس لئی ایہہ جس پاسے گئی ایس نوں سہر متھے تے قبولیا گیا ایس دی
 اک وجہ تے پیغام دی سچائی سی تے دوجی ایس نوں اپڑان والیاں دا عملی ڈھنگ وچ ایس
 نوں پیش کرنا سی ایس جوالے نال جے اسی ۶۱۲ نوں ایس خطے وچ اسلامی اثر نوں مؤثر
 انداز وچ پھیلاں دا مڈھلا نقطہ سمجھ لیتے تاں گل نوں اگے ودھاؤنا سوکھا ہووے گا۔

پنجابی زبان مے ماہر لسانیات (جہاں وچ غیر مسلم وی شامل نیں) ایس گل تے متفق نیں کہ
 پنجاب دے خطے وچ بولی جان والی زبان نے مسلماناں دی مدد تے پنجابی زبان بنن ول اپنے
 سفر دا مڈھ بڑھا تاں ہر اے مسلمان اپنے نال عربی ترکی تے فارسی زبانیں لیاے ایہناں زبانیں
 اُتے اسلامی اثر ڈونگھے ہز چکے سن تے اسلامی مہاندرا ایہناں داین چکیا سی ایس لئی ایہناں
 دے اثر نال پنجاب دے خطے وچ جیہڑی زبان ابھری ایس دی بنیادی لسانی روایت سی
 اسلامی قرآنی پابندی اے ایہو وجہ اے کہ ایس دور وچ جیہڑا ادب ملدا اے اوہ مسلماناں دے
 ہتھوں ای تخلیق ہو یا محمود غزنوی توں باہر دے منغل سلطنت وی ینہہ دکن تک پنجابی زبان
 اپنا دکھ مہاندرا بنا چکی سی ایس دور دے ادب وچوں اک دو مثالیں دیکھو۔

حاجی بابا دکن (۶۱۰۰-۶۱۱۲) دا تذکرہ ایس دور دے شاعراں وچ ملدا اے ایہناں
 دا اک بول سکھاں ٹیل ادبی تاریخاں وچ دی ملدا اے

دو پیا محمد سونا عندا ئی دے

دھول وچ دنیا غوطہ کھائی دے

ایسے دور دی اک ہر مثال حضرت بابا فرید گنج شکرؒ (۶۱۱، ۵۵-۶۱۲، ۶۵) دی اے جنہاں دا
 کلام آدی گزرتھ (مرتبہ ۶۱۹، ۴) راہیں محفوظ ہو گئے ساڈے تیکر اڑیا۔ بابا فرید گنج شکرؒ اپنے ویلے
 دے بہت وڈے عالم صوفی باعمل تے دلہن سن ایہناں دے کلام وچ اوہ اسلامی قدراں
 طریاں نیں جیہڑیاں جاہلیت دے زمانے دی شاعری دے مقابلے وچ قرآن حکیم دی تعلیم
 دے ذریعے سامنے آئیاں۔ قرآن پاک تے حضرت محمدؐ دی سیرت دے حوالے نال جیہڑا نظریہ
 حیات تے جیہڑا اخلاقی نظام ہوند وچ آیا۔ اوس دا اظہار بابا فرید دی شاعری اے ایس وچ
 توحید، فنا، حیاتی، بعد از موت، قیامت، جزا تے سزا، اللہ توں ڈرنا، انسانی صلاح،
 اللہ دی عبادت (نماں وغیرہ شامل نیں) بابا جی فرما دے نیں۔

۵ اکھ فرید اوضو سادہ صبح منہ ناز
 جو سر سائیں نہ نویں سوہر کپ آتا رہا

نماز بارے ای اک بھال کھدے نیں

۶ فرید ابے نماز اگتیا ایہہ نہ بھلی ریت

کدے چل نہ آیا، پنجے وقت مسیت رہا

اللہ تعالیٰ دے علیم تے بصیر ہون تے سدا زندہ ہون بارے تے اسلامی ہدایت دی

بنیاد۔ رب تعالیٰ کوں ڈرنا۔ توں اک بول وچ انجی یاد دے نیں

۷ اکھ فرید مستیا جھاڑ دے مسیت

توں سار بجاگد اتیری، ڈاڈے نال پریت رہا

امید دے وچ۔ ڈاڈے۔ لفظ نون پریت۔ نال یا فک نال اللہ تعالیٰ نال عشق دے اسلامی

انداز نون اچھا ریگیا اے۔

۱۔ بابا فرید، بول فریدی مرتبہ ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ ۶۱۹، ۶۵، ص ۱۱۶

۲۔ فرید، بابا، بول فریدی مرتبہ ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ ۶۱۹، ۶۵، ص ۱۱۵

بابا فرید نوں پنجابی شاعری (ادب) دا ہوا آدم اکھیا بانڈا اے آپ نے جیہڑا ادب تخلیق کیا اوہک
پاسے تے مکمل طوطے ادبی لوڑاں نوں پوریاں کدا اے تے دوسرے پاسے ایس خطے دے لوکاں
لوں اسلام دی سچی تے سچی راہ وی دکھاندا اے ایس دے مگروں اٹھ سو درھیاں دے پنجابی
ادب اُتے تھی اچا نوں نظروی مار جاؤ تا نوں ایہدے دے دھڑے پکھتوں اوہو اسی جذبہ نظر
آئے گا جیہڑا بابا جی دی شاعری دے وجود اے دوسرے لفظاں دے دھڑے اسی ایہہ اکھ سکے اں
کہ بابا فرید گنج شکر نے اپنی شاعری دے اسلامی قومی شخص نوں اک عظیم روپ دے دتا۔

پنجابی زبان دی ایہہ خوش قسمتی اے کہ ایس نوں جیہڑی لسانی تے ادبی روایت ایس
محلے کلام توں ملی ایہہ تخلیقی سطح اُتے سامنے آیا سی نہیں تے ایس دی اک صورت کئی تعلیمی
تبلیغی یاں تدریسی رسالے دی وی ہو سکدی سی کہ ایہہ زمانہ اجیہے لٹریچر دیاں لوڑاں دا زمانہ
سی جیویں کہ بعد دے دھڑے اسان دیکھیا کہ اٹھ سو درھیاں دے دھڑے ادب دی وجود دے
آیا تے ایہہ سلسلہ قیامت توڑی جاری رہے گا اجیہا ادب بھانویں مجموعی طور تے قومی مہاندے نوں
ادب دے حوالے نال اُجاگر کرن دے دھڑے اسے پر جو کہ دار تخلیقی سطح اُتے وجود دے دھڑے اُون والا
ادب ادا کر دے ایہہ ادب ادا نہیں کر دے پھر ایہہ گل وی اے کہ تخلیقی پدھرتے ہندو دھرم
اُون والا قومی مہاندے والا ادب کیوں جے اپنے گھن دے دے ذاتی احساس دے حوالے
نال ہندو دھرم آؤندا اے مطلب اے ایس دی شخصیت جذبات دی ہندی اے ایس لی ایہہ
قومی مہاندے دی پرکھ تے تشخیص دے سلسلے دے دھڑے اعتبار حوالے دی بن مہاندی اے ایس
نالوں وی زور دار مثال لوک ادب دی اے جیہڑا کہے معاشرے دے سلبھے تعمیر دی آواز
مستحیا ہا سکدا اے ایس دی نوعیت وی تخلیقی ہندی اے ایس دیاں مثالیں ایہی آگے مل کے
دیاں گے پہلاں باقاعدہ تخلیقی ادب دیاں کچھ مثالیں نال گل آگے ڈریئے:

تخلیقی پدھرتے قومی مہاندے دا پنجابی ادب ساڈے صوفی شاعراں ہتھوں دی ہوئے
دھڑے آیا اے ایہناں دھڑے شاہ حسین لاہوری، حضرت سلطان باجو، حضرت پتھار شاہ، علی
حیدر ملتان، ہاشم شاہ، مولوی احمد یار، میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید داناں اچھا پایا جا
سکدا اے اسی ایہہ گل بننے اں کہ ایہناں دھڑے کچھ شاعراں دے کلام اُتے بھگتی دا اثر اے

تے وحدت الوجود کے واسطے نالی کئی کتابوں نے ایہناں دا اظہار قومی ہمانڈے نال پیش کر دیا اوسدا اے
 پر سدا نقطہ نظر ایسے سلسلے وچ ایہہ اے کہ ایہناں وچوں کئی شاعران نے بھانویں وحدت الوجود دا
 بیان وچ ہندی ادبی تے لسانی روایت توں لاجھ چکیا اے پر ایہناں شاعران توں جے سوچے پکھوں
 دیکھا جاوے تے ایہناں دا ایہہ رنگ ایہناں دے مسلمان لسانی تے ادبی روایت والے رنگ
 وچ مذب ہوندا نظر آوے اے اُنچ تے ناٹھ جوگیاں دے ویلے گورکھ ناٹھ (۱۸۰۰ء۔ ۱۸۶۰ء) تے
 کلام وچ سائون عربی فارسی دے لفظ تے مسلمان لسانی روایت جڑی طور تے مل جاندی اے
 جیویں بھگت بانی یاں سادھ بھاشا دا گورکھ ناٹھ دا ایہہ کلام ہے

ناٹھ کہنتا بھجک ناٹھیا گورکھ کست گوئی

کلمہ کا گورکھ مسند ہوتا پہلے مودا سونی

پر ایہہ اسمو لچا تاخر سادھے قومی ہمانڈے والا نہیں دو جے پاسے شاہ حسین لاہوری دی

ایہہ کافی دیکھو ہے

ربا میرے حال دا محرم توں

اندرتوں ہیں باہر توں ہیں، روم روم وچ توں

توں ہیں تانا توں ہیں بانا، بھجک کچھ میسر توں

کے حسین فقیر بناناں میں ناہیں بھجک توں

اک ہور بھقاں کہندے نہیں ہے

نی آئینوں رب نہ بھلی، دعا فقیراں دی ایہا

رب نہ بھلی ہو بھجک کچھ بھلی رب نہ بھلیں جیہا

یاں پھر کھدے نہیں ہے

۱۔ نند رچیر ناٹھ جوگیاں دا ساہت و پرچانی ساہت دا انتہاس (لاہور، پبلیکیشنز)۔ ۱۹۶۱ء، ص ۸۲

۲۔ شاہ حسین، کافیاں، لاہور، ۱۹۶۲ء، ص ۲۱

ملاں دے اُتر ہوگ۔ فیرا کیا صوفی کیا جھنکی
 جو رب بھلوے سو ای تھیں سانی بات ہے چکی
 آپے ایک ایک کماوتے صاحب ہے ہنسہ رنگی
 کچے میں سہاگن سانی جو شوہرے رنگ رنگی

حضرت سلطان باہو کول اللہ تعالیٰ عاشق اسی عشق ہے۔ وحدانیت توں اوہناں نے اپنے
 فکر دی بنیاد بنایا اسے اوہناں دی شاعری وچ اسلامی ہدایت توں حیاتی وامنابطہ کر کے پیش کرکے لکھا
 اے میں مال قوی ہماندے دے حد و حال ہوو زیادہ اُکھڑ آئے میں فرماندے میں

الح اللہ چنبے دی بونی مُرشد من میرے وچ لانی ہو
 نفی اثبات واپانی ملیں ہر دے ہر مہمانی ہو
 اتمد کوئی شک چایا جاں پھلے پر آئی ہو
 جو ہے مُرشد کامل باہو ہیں ایسے بونی لانی ہو

تے

کھے لکھ کر ڈراں تارے دی کہتے سے راہیں ہو
 کھے مال بھجائے دوزخ جتے اگ بے ازگاہیں ہو
 کھے مال بہشتیں جانا جتے نعمت سخی صبا میں ہو
 کھے جیہی کوئی نعمت نہا ہو اتمد دوہیں سرائیں ہو
 مُرشدان سہیڑیے جیہڑا دوج خوشی دکھائے ہو
 اول غم کھلے دا جیٹے دت رب داراہ سمجھائے ہو

پیرے

۱. شاہ حسین اکافیاں، لاہور۔ ۱۹۷۲ء، ص ۴۲

۲. سلطان باہو ابیات، لاہور۔ بانسواں، ص ۲

۱۰ ص

۱۱ ص

۱۱ ص

۱۲ ص

پنجابی دی صوفیانہ شاعری وچ بلتھا شاہ اک ایہہ شاعر اے جس نوں ایہدی شاعری دے حوالے نال
 سب توں ودھ گمراہ کن طریقے نال پیش کرن دی سازش کیتی گئی اے بلتھا شاہ نے پنجابی شاعری راہیں اپنے
 پیغام نوں کیوں جے سب توں زیادہ تخلیقی رنگ دین دا چار اکتا اے ایس لئی کتے کتے ابہام پاروں
 لوکاں نے اوس بارے عجیب عجیب گلاں کیتیاں نیں کہ اوہ سیکولر شاعر اے کجھ نے اوس نوں وجودی
 (موجودی) وی آکھیا اے پر حقیقی گل ایہہ اے کہ بلتھا اک سالک اے وہ فناہ فی الشیخ، فناہ فی الرسول
 تے فناہ فی اللہ دیاں منزلاں دا جانوئل اے ایہناں تنیاں منزلاں وچوں نکلن دیاں کیفیتیاں اوس
 دی شاعری وچ موجود نیں اوس دی شاعری دا بنیادی نقطہ یاں موصرا توحید الہی اے عارف
 عبد المتین دے لفظاں وچ بلتھا شاہ "توحید الہی نوں بڑی جذباتی شدت نال پیش کرے نیں
 اوہنوں دے کلام وچ سائوں توحید دا محض نظریاتی، فکری تے جامد قسم دا اظہار نہیں ملدا سگوں
 ایہدے الٹ محسوساتی تے جذباتی سطح اُستے بڑا متحرک قسم دا ابلاغ بلتھا اے بلتھا کندکے
 کیسہ پھنیا ایں ذات صفات میری

اوہو آدم والی ذات میری
 سخن اقرب دے وچ گھات میری

علی حیدر، اشتم، مولوی احمد یار، میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید ایہہ سب صوفی اک ای فکری
 نکتے دے آئے ہد کے تخلیقی پدھرائے گل کر دے دسدے نیں تے اوہ توحید دے بیان دا نکتہ
 بلتھا ایہناں ساریاں نے وحدت الوجود دے حوالے نال گل کیتی اے خواجہ غلام فرید دے
 بگروں ایہہ سلسلہ پاکستانی دے قیام تیکر چلدا اے تے سید فضل شاہ زلی کوٹی، میاں محمد بولہ،
 میاں ہدایت اللہ کول ایہہ انداز بڑے زوردار ڈھنگ وچ دسد اے پاکستانی دے قیام مگروں ایں
 دی صوبت وحدت الوجود والی تے نادویں نہیں رہندی پر اسلامی معاشرے دی گل رب تے
 بندے دے رشتے دے حوالے نال اگھیر ویں تے نادویں اے جدید شاعراں وچوں قیوم نگر

۱. حادف عبد المتین، پرکھ پڑچول، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۱۰۲

۲. بلتھا شاہ، کلیات بلتھا شاہ، لاہور۔

وچ سانوں ایہہ الگ بعد اے عارف عبد المتین ہوراں نے اپنی کتاب ”بیکہ ٹرپول“ وچ پنجابی دے
 شروع توں اے تیکر دے شاعران نوں وعدت الوجود دی حوالے نال اکو لڑی وچ پروں عاجلار
 کیتا اے اوہ وی ایسے گل دے قائل نظر آؤندے نیں کہ قیام پاکستان توں مگروں ایس دا انداز
 کجھ بدل گیا۔

حقیقت ایہہ اے کہ خواجہ غلام فرید دے بعد تخلیقی سطح تے ایہہ اظہار کوئی بوہتی
 اُچائی اُتے سانوں نظر نہیں آؤندا شاید ایس دا کارن خواجہ غلام فرید دی اپنی ذات وی ہوئے
 کیوں جے اوہ صوفی باعمل سن، خواجہ غلام فرید، محی الدین ابن العربی دے فلسفے دے زبردست
 مفسر سن ”وعدت الوجود“ اوہناں دی شاعری د امر کندی فلسفہ اے اوہناں نے ایس فکر نوں
 اپنی ذات واسطہ بنا کے تخلیقی سطح تے ایس دا اظہار بڑے زوردار ڈھنگ وچ کیتا اے۔

ہر جا ذات پسند ہے صوفی سمجھ سمجھان
 کھیت مکیشہ شیئی سب شے اس نوں جان

پنجابی دے صوفی شاعران دے تخلیقی اظہار دیاں اینہاں شالاں توں ایہہ ثابت کرنا
 سی کہ اینہاں شاعران نے اکو نکتے دے آئے دو آئے اپنی شاعری نوں گھمان دی کھچل کھیتی
 اے تے اوہ اے ”توحید“ اینہاں وچوں کجھ نے سلوک دیاں منزلاں دی گل کھیتی اے تے
 کجھ نے عشق نوں رہبر بنا کے سدھی توحید دی بقا تے باقی ہر شے دی فنا دی گل کھیتی اے
 ظاہر اے ایہہ ساڈے قومی مہاندس دی اک بہت وڈی قدر اے باقی قدراں ایسے ای
 اک قدر دی تقسیم تے تفسیر واسطے ائی نیں۔

تخلیقی پدھرتے پنجابی ادب وچ قومی یاں اسلامی مہاندسے نوں اُجاگر کرن دا عمل اک
 ہووڑ وچ وی ظاہر ہو یا ایہہ ”پنجابی مرثیہ“ یا جنگ نامہ کہ بلا۔ اے ایس دی پنجابی ادب وچ
 روایت گھٹ و گھٹ پنچ سو درھے پرانی اے ہن ایہہ گل تے یقینی اے کہ ”اسلام زندہ
 ہوتا ہے ہر کر بلا کے بعد“ پنجابی دے مسلمان دسگوں کئی غیر مسلم شاعران نے ایس گل نوں نظر

دہر رکھنیاں بھر پور مرثیہ ادب تخلیق کیتا ایہہ سلسلہ فرید ثانی (۲۱۲۵۰ - ۲۱۵۷۵) توں لڑکے آج تک جاری اسے تے قیامت توڑی جاری رہے گا ہن تیکر دی کھوج مؤجب ہر محمد کا سی پنجاں دا پہلا کھاری اسے جس جنگ نامہ کر بلا لکھیا ایہہ ۱۰۹۲ھ مطابق ۲۱۶۸ دی مکھت اسے

یثا حضرت علی دا ہویا پاک شہید

نوں تہلی نور دی عرشوں برسن پھل

ایہوں مگرول حافظ برخوردار دا بٹھارویں صدی، رکن الدین (۲۱۷۲۳) شاہجہان مقبل

(۲۱۷۴۹) مہار شاہ عباسی (۲۱۷۷۷) وغیرہ وڈے وڈے جنگ نامہ نگار ہوسکے نیں انہیوں

صدی عیسوی دہر پنجاں مرثیے نے کموٹ لئی ملتان دے علاقے دہر ایس وارنگ مجلساں والا

نظم نثر تے پھیل مرثیے دا ہو گیا بدوں کہ دوسرے پاسے مرثیے دی اتناں وی مقبولیت پاروں

من و چارگلاں تے مہانے نوں منجید گی نال محسوس کیتا گیا تے شاہ عبدالعزیز دے رسالہ

”سراشہ دتین“ دی طرز تے جنگ نامے لکھے گئے کیوں جے من و چارگلاں تے مہانے نال شہادت

امام عالی مقام دی اصل دہر پھڑ پھڑ ہو رہی سی جس نال قومی مہاندرادی پھڑ پھڑ ہو رہی سی ایس

اصلاحی سلسلے دی پنجاں دہر سب توں پہلی مکھت سراشہ دتین دا پنجاں منظوم ترجمہ محمد حسین

احمد آبادی دی کتاب ”گلزار حسین“ اسے بعد دہر ایس پت تے ہو رکھتاں وی ہوند دہر

آیاں جنہاں دہر عبدالعزیز دا جنگ نامہ امام حسینؑ مولوی حبیب اللہ واجگٹ مسہر کرلاتے

میاں محمد پوٹا گجراتی داسر کر بلا داناں یا ہا سکا اسے

اسلامی مہاندرے نوں اسمہارن والی تخلیقی سطح دی اک نوعیت پنجاں دے قصہ ادب دیاں

ادب داستاناں نیں جنہاں دا تعلق قرآن پاک یاں اسلامی تاریخ نال اسے قرآنی داستاناں

دچوں سب نالوں و دہر داستان یوسف زلیخا دامن القصص) اسے جس نوں سب توں پہلاں

حافظ برخوردار نے ۲۱۶۷۹ دہر نظم کیتا ایس نوں کھنیاں تے نال سدھا سدھا تفسیر دا لکھیا

پر کھنیاں نے تخلیقی پدھرتے ہا قاعدہ پلاٹ بنا کے ملے نے لیا زامولوی عبدالمکیم، مولوی احمد یار،

مولوی غلام رسول عالم پوری تے مولوی عبدالستار دے نال ایسے سلسلے وچ جیہے جاسکدے نہیں مولوی
غلام رسول عالم پوری دی احسن القصص زبان تے بیان پادوں اپج پھر دی تصنیف اے جیہیں پرچ
بندے تے رب تعالیٰ نوں وحدت الشہود دے حوالے نال جوڑیا گیا اے حمد و پرچ فرماندے نہیں

عجز کمال قدا دے حمدوں ہر فردہ اقرار ی
ہم دم مکہ مکہ نوں نوں حمدوں تھے نہ شکر گزاری

تے کلمہ حمد دی تعریف و پرچ فرماندے نہیں

عشق بہتہ اخلاص نہلایا رنگیا برنگ شہودی
صدق صفادی آب بہوائیں پلایا و پرچ خوشنودی

اسلامی مہاندے نوں اکبھارن والے دوجے قصیاں وچوں داستان امیر عسزہ، نسیم انصاری،
ابراہیم اوسم، شیخ صنعان، سلطان محمود، اصغر و بھغرا، شاہ منصور، سخی خواص تے میم سلمان وغیرہ ذکر کئے
قابل نہیں ایہناں قصیاں دے ماحول خالص اسلامی اے تے اکثر داجوڑ میل جہاز مقدس نال اے ویسی
قیصے جہڑے مسلماناں نے تحریر کیتے اوہناں دے ماحول دی ایہناں دے کھاریاں نے اسلامی رکھیا
جیویں ہیرا پنجہ، سوہنی جینوال، مرزا صاحبان، سستی پنوں، سیف الملوک، میم سلمان وغیرہ ایہہ
سلسلہ ویہویں صدی تیکر اپڑ کے منظوم ڈرامے دا اک ہرور روپ دی اختیار کردا اے داستان
نوں کوک ڈرامے وچک منظوم لکھیا گیا ایہہ دے وچر حشمت شاہ تے عبدالمجید کریم والا نے بڑا
نال پیدا کیتا۔ داستان وچوں وارث شاہ دی ہیر دے حوالے نال کچھ گلاں نکلن نال ایسے حوالے
نال قوی مہاندے نوں اجاگر کرن دا چار اکرن والیاں دی بیانت دی نشان دہی کیتی جاسکدی
اے۔ ہیر واقعہ سب توں پہلاں اک ہندو دستور نے اکبر دے ویلے لکھیا وارث شاہ تیکر
اپڑیاں گھٹ وگھٹ پنج ہیراں تے و دھیریاں مقبول ہو چکیاں سن۔ احمد گوہر، چراغ اعوان،
پہل، مقبل تے ملہ شاہ عباسی پر جیہڑی شہرت وارث دی ہیر نوں ملی آج تیکر کسے نوں نصیب

نہیں ہو سکی، وارث دی ہیر دو جیاں ہیراں توں دو جیاں پاروں دکھری اے پہلی امانہ بیان یاں اسلوب تے
 دو جی اوہدی فطرت شناسی اوہدی ہیر داسا راجا ماحول پنجاب دے اوس ویلے دے معاشرے نوں پیش
 کردا اے اوس ویلے مسیتاں وچ اسلامی ہدایت دیاں کپڑیاں کپڑیاں کتاباں پڑھائیاں جاندیاں
 سن، عالماں دادر جہ کیہ سی، اسلام وچ عورت دا مقام کیہ اے، انسان دی حقیقت کیہ اے؟
 توحید، رسالت، اعمال، نہات، آخرت، روح، فرشتے، منکر نکیر، شیطان ایہناں ساریاں تے تھاں
 تھاں اسلامی نقطہ نظر نال جانن پایا گیا اے ایہوں تیکر کہ کتاب دے چھیکڑ تے وارث نے جیہڑا
 علامتی رنگ دتا اے اوہ اسلامی فکر موجب اے روح، قلبوت دے حوالے نال اوہ ایس طریقے نال
 گل بناندا اے کہ جیویں ساری ہیر نوں اوس تصوف دارنگ دے دتا ہوئے وارث شاہ ہیر وچ
 ودھیری تھاں تے قرآن پاک دیاں آیتاں لکھنے وانگ جڑ دیندا اے بلکہ ہیر دے مجموعی ماحول
 تے ہیر دے حوالے نال رب تے انسان دے رشتے نوں پکیاں کرن دے چارے پاروں اوہ
 اک تھاں ایہہ وی کہہ جاندا اے ۔

ایہہ قرآن شریف دے سمجھنے نیں جیہڑے شعر میثیں وارث شاہ دے نیں
 اوہد انظر یہ ایہہ اے کہ چنگے عمل بناں آخرت وچ نجات ناممکن اے کتاب دے آخر تے ملوں
 سیال ہیر نوں ذہر دے دیندے نیں تے وارث ایس نوں بدلی قرار دیندیاں تے اللہ تعالیٰ نوں
 علیم تے تعمیر متقدیاں لکھدا اے ۔

مارٹ ٹیٹا ہیر نوں ماپیاں نے ، ایہہ پکھنے اوس دے خیال دے نیں
 بدعلیاں جنہاں توں کریں بھدی ، محرم حال تیرے وال وال دے فی
 اسان شروع وچ ای ایہہ گل آکھ دتی سی کہ جیہڑا ادب تخلیقی حوالے نال سامنے
 آدے معاشرے دیاں اصل قدروں اوس راہیں پتے پیڑے ڈھنگ نال محفوظ ہوندریاں
 نیں انج ایہہ ادب دی پنجابی وچ لکھیا گیا جیہڑا پنجابی ادب کہاند اے جس وچ سدے

سہ سے دھنگ نال اسلامی ہدایت دی گل کیتی گئی اے ایہدے وچ فقر دیاں کتاباں قرآن پاک دے
ترجمے تفسیراں، گلزاراں، اسلامی جنگ نامے، اسلامی تاریخ دیاں کتاباں پر دینی ادب وچ حضور
نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی حیاتی بارے سیرت پاک دیاں کتاباں تے نعت حقّی گل یاہہ اے
کہ اک لحاظ نال تخلیقی پدھرتے لکھیاں گئیاں نہیں وجہ ایہہ اے حضور دی ذات اقدس نال مکھن
دی ہنر بانی وابستگی اے ایس لئی ایس حوالے نال مکھی جان والی تحریر وچ اُچے سچے ادب دیاں ساریاں
خوبیاں موجود نیں ایس سلسلے وچ حاجی بابا رتن توں لے کے اے ج دے نعت گو شاعر حفیظ تائب تیکر
ساڈا ادب نعت نال بھر پور ادب اے پہلاں نعت پنجابی دی ہر اوس تحریر دا حصہ رہی جیہڑی مسلمان
ہتھوں ہونہ ورتی آئی بعد وچ نعت نے اک دکھری صنف پاروں اپنے آپ نوں منوالیا ایہو ای گل سیرت
دیاں کتاباں بارے اے پہلاں سیرت جتیاں وچ تولد نامہ، حلیہ شریف، معجزات، نور نامہ تے وفات
نامہ دی صورت وچ لکھی گئی بعد وچ سیرت دیاں مکمل کتاباں نظم تے پھیر نثر وچ لکھیاں گئیاں۔
نعت رسول مقبول نوں اصل وچ دیہویں صدی وچ آکے اک دکھ صنف پاروں اپنایا گیا
ایہہ سلسلہ خواجہ غلام فرید دیاں کافیال وچ ہونہ وچ آؤندا اے اوہ اپنی اک کافی وچ لکھدے نیں۔

ایہاں میں مٹھڑی نبت جان بلب

اوہ تال خوش و سدا وچ ملک عرب

ایہدے بعد دو شاعر اکوئند وچ نعت نوں دلوں و جھوں تخلیقی پدھرتے لکھدے تہ پنجابی دے
نعتیہ ادب دا مہانہ رانا دے دسدے نیں پہلا پیر مہر علی شاہ گولڑوی تے دو جا امام دین راتب
قصوری اے پیر ہورماں دی شہور نعت دا اک حصہ دیکھو

ایک سک متراں دی دھیری اے	کیوں دلڑی ادا کس گھیری اے
لوں لوں وچ شوق چنگیری اے	آج نینال لایاں کیوں بھڑیاں
بُحمان اللہ ما اجمک	ما احسنتک ما اکنک
کتے مہر سلی کتے تیری شان	گناح اکھیں کتے جاڑیاں

۱۔ غلام فرید، خواجہ دیوان فرید، طمان - ص ۲۱

۲۔ حفیظ تائب (مرتبہ) پنجابی نعت، لاہور - ۱۹۸۱ء، ص ۲۶، ۲۸

راقب نے لکھا ہے

جیسے سوہنے محمد دارے بنی من سوہنے محمد میں داری گئی
جان کٹری گئی ماں ٹٹری گئی بہاری گئی بازاری گئی

یاں ہے

میں جیسی میاں بھری نوں دیشاں نعتاں کھینیاں

تیرے صدقے توں کریں بریاں تھیں بھلیاں کس طرح دیا

ایہ سلسلہ حکیم ناصر فرشی، اعظم چشتی، مسلم اویسی، شام چشتی، فقیر قادری، محمد علی ظہوری، وغیرہ
توں ہوند احیاء تائب تیکر اچڑاوائے تے اوہ ایس نوں تخلیقی پدھرتے فن دیاں اُچیاں اُتے اُپڑا
دیندے نیں۔ حنیف تائب ساری کائنات نوں حضور نبی اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے حوالے نال
دیکھدے ہیں آپ دی ذات اقدس نوں آدمیت دا معیار قرار دیندے نیں۔ اینٹاں دی نعتیہ شاعری
نال ایہ گل خردی اسے کہ اوہ اپنے معاشرے تے ایس دے حوالے نال عالمی معاشرے وچ
انسانیت دے اوس معیار دے چاہوان نیں جس تے نبی آخر الزماں اچڑے۔ ایہو معیار اعلیٰ تے ارفع
اسے ظاہر اسے اوہ اپنے عہد دے حوالے نال ایہ گل کہہ رہے نیں نعتیہ شاعری وچ ایہ اک توان
رجحان اسے تے ایس نال ساڈے قومی ہماں دے دی نشان دہی ہوندی اسے۔

تخلیقی پدھرتے ہوند وچ اوں والے ادب وچ اک صنعت کسب نامیاں دی اسے جیٹری بنائی
ادب وچ بھانویں بوجہ نہیں پر موجود ضرور اسے اینٹاں وچوں کھ کسب نامے تے تصوف دے حوالے
نال رب تے بندے دے رشتیاں نوں عبادت تے ریاضت دے ذریعے یکیاں کرن دا اہم کرے
نیں تے کج معاشرتی سطح تے اوس کسب نوں اسلامی حوالے نال اپنا دی تکتیں کر دے نیں مولوی
احمد یار نے کسب نامے ایس سلسلے وچ خاص طور تے ذکر دے قابل نیں اوڈا پیشیاں درزی، لوہارا
دھوبی، ترکھان وغیرہ بارے پہلاں اینٹاں کسب نامیاں وچ ایہ دیا گیا اسے کہ حضرت آدم توں بعد

۱۔ شہزاد ملک، ڈاکٹر مرتب، راقب قصوری دیاں نعتاں، بریل کلں (قصوں)۔ ۱۹۸۲ء، ص ۱۱۱

کس کس پیغمبر نے ایہناں نوں اپنا یا پھر ایہہ دیا گیا اے اک مسلمان نوں ایہہ کس پیغمبر ای دی سنت
اتے چل کے کرنا تے عبادت سمجھ کے نبھانا چاہیدا اے ہر کس بندے دے آخرتے لاس کسب دے
باراں اصول (فرمن) دتے گئے نیں جنہاں توں اوس کامی نوں اپنا یا چاہیدا اے ایہہ باراں اصول
ایہہ نیں : ۱۔ کسب کرن والا مرد نمازی ہووے۔ نماز قضا نہ کرے۔

۲۔ کسب نہ چھڈے۔

۳۔ خیرات کرے بھانویں مجلس ای ہووے

۴۔ فقہ (اسلامی) دا علم پڑھے

۵۔ ادب کھاوے، مال چورتے استاد داں دی خدمت کرے

۶۔ گوشش کر کے رزق طلال کھاوے

۷۔ سویرے قرآن پڑھے

۸۔ درویش تے سوالی خالی نہ ٹورے

۹۔ عورت توں ستر (پڑے وچ) بہاوے۔

۱۰۔ رب داناں ہمیشہ نبھالے

۱۱۔ کسب دے استاد دی خدمت کرے

۱۲۔ جو کھاوے اوہدے وچوں جو تھا حقہ اللہ تعالیٰ دے ناں تے شکرانے و معبود دے دیوے

گوہ کیتیاں پتہ لگد اے کہ جیہڑے اصول یاں فرمن کسب نوں یاں کم نوں کرن گیاں دتے گئے

نیں ایہناں وچ اسلامی ہدایت حقوق اللہ تے حقوق العباد دونوں آجاندے نیں جیہڑا مسلمان کسب

کرن والا ایہناں تے عمل کرے گا اوہ ایہہ معاشرہ پنکرائے گا جس دا مہاندرا اسلامی اے ایس

حوالہ سال ادب راہیں اسلامی تے قومی مہاندرا تے نوں اچھلن وچ ایہناں کسب نامیاں دا حقہ جیہڑا

ہن تیکر اسان اچھے پنجابی ادب بارے گل بات کیتی اے جیہڑا باقاعدہ معلوم کھاریاں ہتھوں

تحریر ہویا تے ساڈی گل بات تخلیقی پدھرتے ہوند وچ آؤں والے ادب دے آسے دوائے گھدی رہی

اے ایس توں سارا مقصد ایہہ اے کہ کیوں جے مکھن والا اک معاشرے دے دے رہیا ہوندا اے جدوں
 اوہ کوئی گل اپنی ذہن دی بھٹی دے پکا کے یعنی اپنی ذات دے اظہار پاروں کہہ رہیا ہوندا اے تے
 ایس ادب دے سہائی ہوندا اے گھٹ و گھٹ اوہ سچائی تے ضرور ہوندا اے جیہڑی معاشرے دے
 اک فرد دی حیثیت نال اوس دے اندر موجود ہوندا اے دے دے پکے تبلیغی پے دیکھنڈہ مکھت دے
 کہیں دے وی ذات اپنی طوٹ نہیں ہوندا جیہڑی تخلیقی ادب دے دے طوٹ ہوندا اے ایہہ مکھ گل اے
 کہ ایس دی نوعیت اجتماعی دی قرار پائے جیوں کہ اسلامی مہاندرا، مہن جیکر اک مکھن والا اک سانجھی اسلامی
 قدرون ہڈ باقی پدھرتے عسوس کردا اے تے ایس حالت دے دے اوہ ایس قدرون ادبی ڈھنگ دے دے
 پیش کردا اے تے ایہہ اسلامی قدرون دے نال نال اوس ادب دی اک سانجھی قد دی قرار پائے گی ایہو
 نقطہ نظر اپنلے کے اسان پنجابی ادب دیاں اوہناں اسلامی یاں دے دے لفظاں دے دے قومی قدیاں نوں
 اجاگر کیتا اے جیہڑیاں تخلیقی حوالے نال ادب دے دے داخل ہو کے ادب دیاں قدراں بن گئیاں۔
 مہن اک ہو رہا اے آؤ، اک ادب اوہ ہوندا اے جیہڑا لوکاں دے پدھرتے تخلیقی ہوندا اے
 جے معلوم افراد توں تخلیق ہون والا ادب اوس ادب دی سانجھی قد قرار پاندا اے تے لوک ادب
 ہا معلوم افراد توں تخلیق ہون والے ادب دے حوالے نال معاشرے دے ضمیر دی آواز متعیا جا
 سکدا اے ایہجے معلوم افراد دے حوالے نال تخلیق ہون والیاں سو مکھتاں توں کوئی قد باہر نہجے
 ایس قد دے سانجھی ہون دی سہ لیندی اے تے لوک پدھرتے تخلیق ہون والی ذریعہ اک
 مکھت ای ایہہ درجہ حاصل کر سکدی اے کہ ایہہ مکھ اک فرد دی تخلیق نہیں ہوندا ایس دے
 بنان سوان دے دے معاشرے دے بہت سارے افراد نے حصہ لیا ہوندا اے ایس واسطے اسان لوک
 سطح اتے تخلیق ہون والے ادب نوں معاشرے دے ضمیر دی آواز اکھیا اے۔

پنجابی دے دے ایہہ بہت سارا لوک ادب موجود اے تے کجھ حد تیکر محفوظ دی اے جیہڑا ساڈے
 قومی مہاندرا دے نوں اجاگر کردا اے مطلب اے ایہہ لوک ادب موجود اے جیہڑا ساڈے اسلامی
 مہاندرا دے نوں تار دے آؤ کجھ دگیاں دیکھئے۔

لوی، ساڈے پنجابی معاشرے دے دے اک لوک گیت ای نہیں سگوں اک ایہہ لوک عمل اے
 جیہڑا ساڈے لوک بالوں توں دران واسطے یاں سوان واسطے گاڈے تے کر دے نیماں گیت

دہچ پیار محبت مدد ملی چیز اسے خاص کر کے ماں دی مٹا ایہ دے دہچ موجود ہونڈی اسے ایہناں
 دہچ اللہ تعالیٰ دے اک ہون، مالک کل ہون والا قدر جلد اسے نال ای اسے کوں مدد منگی
 جاندی اسے بال دی وڈی عمر دی دعا، فاق ہون دی چاہت، وانہار، ہمار ہون دی دعا مطلب
 ایہ اسے کہ اللہ اک بنیادی عنصر پادوں ایہناں لوریاں دہچ موجود ہونڈا اسے جیہڑا اک توحیدی
 معاشرے واسطے اشد ضروری اسے۔ بالوں دی اک لوری دیکھو۔

اللہ قوں والی قوں دتا ای تے پالیں قوں

توحید دے نال نال رسالت دا درجہ اسے تے ایہہ دی ساڈے قوی تے ملی ہاند دے
 دی اک پچان اسے لوک لوری دا اک بول ملاحظہ کرو۔

اللہ ای اللہ کیا کرو خالی دم نہ بھریا کرو
 مدد تیسری یا رسول دل دہچ غم نہ کریا کرو

یاں سے

دن چڑھیا بھاگیں بھریا ساڈا بنی کے وتر دھریا
 اسی وڑوے کلمہ پڑھیا پرھو لا الہ الا اللہ محمد پاک رسول اللہ

لوک ادب وتر اک لوری ایجی ملدی اسے جس دہچ نبی پاک نوں بچہ سمجھ کے عقیدت دے
 اعتماد نال ملدی دتی ہاندی اسے ایہہ لوری عام کر کے "بھرائی" لوک پنچ کے بالوں نوں ورنڈے
 نیں لوک نئی پاک دی برکت نال ایس نوں بالوں لئی رکھ سمجھدے نیں۔

گتا، اک لوک ناچ اسے تے نال گیت دی عام کر کے سوانیاں گتہ پاندیاں تے گاؤندیاں
 نیں گتہ شروع کردیاں۔ اللہ دے ماں نوں ضروری سمجھیا جاندا اسے کیم تم نے اک گتہ دے دے
 بول دہچ انہارا رخ ہویا اسے سے

ہم اللہ دا سب قوں پننگا سب نوں ایہو سہا سنے

۱. شہباز ملک، پنجابی لوک نال ادب دے پھیلائی، کھوج - لاہور - جنوری - ۱۹۹۸ء، ص ۷۵

۲. اہم راز پنجابی لوک ادب تے اسکی اثرات دے پھیلائی، کھوج - لاہور - جولائی - دسمبر ۱۹۹۸ء، ص ۱۵

نال گھڑیاں دی بادشاہی آئی نوری نوری خوشہ پٹھ گیا حق میرا
اللہ پاک دی وچ گواہی آئی

لوک مینھاں دچوں کوئی اجیہی منعت نہیں جس وچ اسلامی یاں ملی حوالے نال گل نہ کیتی گئی ہووے
ایہناں دچوں وچ ہیریاں مینھاں ہوں گیاں جیہڑیاں اسلام دے ایچھے آؤن توں پہناں دیاں نہیں
ہمدوں ایہہ سال اپنائیاں تے ایہناں دارنگ ڈھنگ اسی ہووے ہو گیا ایہناں وچ دیاہ شادی دی
رسم گھڑا گھڑوئی۔ اسے جیہڑی عین الحق فرید کوئی دی تحقیق موجب گھٹ و گھٹ پنج ہزار سال
پانی اسے رسم اج دی ساڈے پنڈاں وچ موجود اسے ایس نوں مٹا آؤہ اکھیا باندھسی۔ دیاہ
ویٹے و دھٹی لاڑے نوں ہناؤن واسطے گڑیاں چڑیاں کھوہ توں پانی لین ہانڈیاں نیں گاؤنڈیاں
آؤنڈیاں نیں ایہناں گیتاں وچ لاڑی لاڑے دی رب تعالیٰ کوں خیر منگی باندھسی اسے
واہ واہ گھڑوئی ممبر آئیاں

واہ واہ مصرے تے دھر آئیاں

ماہیادی اک قدیم منعت اسے پنجابی ادب وچ اتناں دے لوک ماہیے موجود نیں ایہناں وچ ساڈے
قرنی ہانڈے دی جھلک دیکھو

مینہ دس گیا باراں تے اللہ سائیں فضل کرے پر وسی یاراں تے

مرکے تے لاری آ گئیں رسول اللہ پچھے خلعت ساری آ

آری تے آری آئے اک دم یوسف واسارا مصر پاری لے

چولی آتے لال تلا گل وچ یار ملیا اکھیں پڑھیا بسم اللہ

ہوئیاں دی پنجابی لوک ادب دی اک ات مقبول تے نویکی منعت اسے جس دے وچ اکو مصرے وچ

۱۔ اسلم رانا، پنجابی لوک ادب اتے اسلامی اثرات درجھیاہی، کھوج، لاہور، جولائی دسمبر ۱۹۷۹ء، ص ۶۱۹

۲۔ عین الحق فرید کوئی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۱۰۱

۳۔ ارشاد احمد پنجابی، پنجاب کی عورت، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۳۴۰

۴۔ اسلم رانا، پنجابی لوک ادب اتے اسلامی اثرات درجھیاہی، کھوج، لاہور، جولائی دسمبر ۱۹۷۹ء، ص ۶۱۹

انہاں دی مسنیاں بھری گل آکھ دن جاندی اسے کہہ پویاں ملاحظہ فرماؤ
 اوتھے عملاں تے ہون نہیڑے، ذات کسے پھنی نہیں ما
 اک داری میل دے ربا، رکتے دھڑے ای نہ مرے مائے ما
 دنیا مان کر دی، رب سمناں دا داتا ۳

جگنی، پنجابی لوک ادب دی بولی توں دی مقبول تے ہر سنی پیا دی صنعت اے جگنی تے عام
 کر کے پیر دی ای مشہور اے جگنی گیت وچ جگنی عام کر کے کلمہ پڑھدی، علی داناں لیندی، اللہ
 اللہ کر دی دس دی اے اوہ رب تعالیٰ دے فضل دی چاہوان رسول پاک دی چاہت دی کھیوا
 تے حضرت علیؑ دے دزدی سوالی بن کے ہمیشہ دراک دے گیت گاؤندی اے، جگنی بھانیں اک
 گبنایاں زیور اے پر اصطلاح وچ باقاعدہ اک کردار اے جیہڑا عمل کردا اے سفر کردا اے جگنی
 جدول زیور پارسل آؤندی اے تے ایہدے دھاگے گن کے گل نوں آگے ٹوریا جاندے ایہناں
 وچوں کہہ رنگ ڈھنگ ونگی دھوں دیکھو ۴

سائیں میریا جگنی ڈھیندی آ	جیہڑا نام اللہ والیندی آ
میری جگنی دا رنگ کالا	رکھے شرماں کھلی والا
ساری امت دا رکھوالا	او پیر میریا جگنی دھندی آ
جیہڑی نام علی والیندی آ	جیہڑی مونہوی کلمہ کہندی آ
میری جگنی دے دھاگے پنج	بی بی فاطمہ دے فرزند
جنہاں کرہل کیتی جنگ	دشمن پانی کر دے بند

۵ پیر میریا جگنی

۱۔ عیدالاضحیٰ، پنجابی پویاں، فیصل آباد۔ ۱۹۸۱ء، ص ۲۱

۲۔ ادبی، ص ۲۳

۳۔ ادبی، ص ۵۳

۴۔ اہلہ، پنجابی لوک ادب آکے اسلامی اثرات دے پھیلاؤ، کھوج، لاہور۔ جولائی۔ دسمبر ۱۹۸۹ء، ص ۲۹

ریخ ای بے شمار صفتاں میں جوہی و معولا، اکھان، بھارتاں، نثر دیاں لوک کہانیاں لوک واراں جہاں
 وچ پنجاب میاں لوک کہانیاں نول اک خاص وار انگ وچ وار گلاؤں واسے گاؤنہ سے نہیں ایناں وچ
 پہلاں حمد ہوئی اے پھر نعت مدح پیراں تے پھر اصل وار آؤندی اے کئی واراں وچ اسلامی
 تاریخ دے کردار، باقاعدہ کردار پادوں آؤندے نہیں، جوہی وار اے شاہ داؤد وچ حضرت علیؑ واکھلا
 نعرہ ماریا علیؑ نے جوش پیا بہاے

ہنخ تیر تے اک کان پھر لئی مردانے
 حضرت پیرن دد آئے کھوہ دے جوہی پیرن دد آئے
 گوشہ گھٹ کمان دا چک لئی اتانہ نے
 گئی کاغذ دانگوں اڈ گئی چڑھ گئی اسمانے
 کھوہوں کدھ داؤد نول ہتھ پھیریا مابے دا

ایہہ کجھ دنگیاں نہیں جے تفصیل وچ مابے تے کتاباں لکھیاں جاسکدیاں نہیں دتیاں دنگیاں توں
 جیڑی گل نرودی اے اوہ ایہہ اے کہ لوک پدھر تے تخلیق ہوئے ادب وچ اسلامی مہاندرا متاں
 متاں مٹا متاں پیامار دا اے ایہہ دے وچ توحید، رسالت، فناء، آخرت، حیات، بعد از موت
 سزا جزا، تقدیر، رسول پاکؐ دی شفاعت، رسول پاکؐ دا ہادی رہبر ہونا، اللہ تعالیٰ دارا زق ہونا
 اللہ تعالیٰ دامانک کل ہونا، اللہ تعالیٰ دا علیم تے بصیر ہونا، اللہ تعالیٰ دا ستارے غفار ہونا،
 اولیاء دی تکریم، عید دے پن تے رمضان دے پن دی خوشی، حضرت زامام حسنؑ تے حسینؑ دی
 شہادت، کلمہ طیبہ دے بغیر بخشش ناممکن، اللہ تعالیٰ دا خالق تے بشر و مخلوق ہونا، چنگی ہیز دیکھ
 کے بسم اللہ پڑھنا، فرشتہ، کوئی کم کرن توں پہلاں بسم اللہ پڑھنا، اللہ تعالیٰ دا ذکر کرنا، اللہ تعالیٰ
 دا پالنا ہونا وغیرہ ظاہر اے ایہہ گلاں ساڈے ملی مہاندراں دے دیاں اچھپیاں قدراں نہیں ایہہ
 کسے سیکھ لیاں غیر مسلم معاشرے دیاں قدراں نہیں سگوں اک بھوبی مسلم معاشرے دیاں قدراں
 تے پکھان نہیں تے ایہہ ایس حوالے نال ساڈے ملی مہاندراں توں نادر دیاں نہیں۔

آؤ ہن پنجابی ادب دے قومی نمائندے نوں تہان واسطے اک ہور حملے نال گل کہینے، ایہویں صدی عیسوی دے ادھ وچ جدوں جنرل ایسٹوار وچ انگریز توں آزادی حاصل کرن دیاں تحریکاں چلیاں ایس ویلے پنجابی ادب وچ تین پڑھرتے کم ہویا اک پڑھراوہ سی جس وچ برصغیر وچ عیسائی مشنریاں دیاں سرگرمیاں پاڊوں مقامی مذہب پنے اپنے مذہبی نمائندے نوں اُجاگر کرن تے عیسائیت دے طوفان توں اپنے آپ نوں بچاؤ واسطے نس بچ کر رہے سن ایس دور وچ مناظر آتی لٹریچر پنجابی دی ویدی روایت دے تحت لکھیا گیا ایسے وچ قادیانی فتنے نوں روکن والا لٹریچر وی شامل آے ایس سلسلے دا دو باب پڑھرا اسلامی ہدایت نوں ودھ توں ودھ پنجابی وچ لیاؤن دا ادم اے ایہدے وچ قرآن پاک دے ترجمے تے تفسیراں فقہ دے رسلے جس وچ پکیاں روٹیاں ہستیاں روٹیاں تے مٹھیاں روٹیاں شامل نیں ایہہ نظم تے نثر و نواں وچ نیں تہیجا پڑھرا مسمی ادب دا اے یاں انج ہکھ لٹریچر دے ادب ایس دور وچ، ۱۸۵۶ء دی جنگ آزادی دوران گوگیر ضلع ساہیوال دے سوریال دے کارنامے بیان کرن واسے ڈھولے نیں جیہڑے لوک سلع تے جوڑے گئے تے اج وی سینہ بہ سینہ پلے آ رہے نیں۔

ایہ ستمبر، ۱۸۵۶ء دی گل اے مسلمان قہاں کھل، جوینے، وٹوٹل دے میدان وچ آئیاں احمد خاں کھل، مراد خاں نہ وغیرہ نال انگریز اسٹنٹ کسٹریبر کھے دی لڑائی وچ برکے پانے گھوڑیاں نال ماریا گیا لڑائی دی وجہ ایہہ سی کہ انگریزاں نے ایہناں کوں لڑائی واسطے گھوڑے تے دو باطلان مگیا سی جیہڑا ایہناں نے ایہہ کہہ کے نہ دتا کہ ایہہ گھوڑے تے سامان جنگ آزادی وچ لڑ رہے مسلماناں دے خلاف درتیا جاوے گا ایس جرأت تے مراد پنے دے جواب وچ انگریزاں نے ایس علاقے دے لوکاں دا قتل عام کیتا پنڈے پندے ساڑو تے احمد خاں کھل تے دوجیاں نوں قید کیتا کئی پہاڑے گئے ہما دی دے کارنامیاں نوں ایس علاقے دے لوک شاعرانہ نے ڈھولیاں دا ادب دتا اک ڈھولا دیکھو میں وچ بہادران دی تعریف کیتی گئی اے تے دیا گیا اے کہ او جہاد فی سبیل اللہ کر رہے سن ۔

.....

ایہناں انگریزاں بندھے مراد تے بہادر دے قہانے

جیہڑے راوی دے اُتے چکیندے مال چوہاردا

ہنڈی شیخ موسیٰ وچوں نادر قریشی، بندہ ٹوڑیوں

وچھی نکھیڑا ہنساں دی ڈاردا

پیریں بیٹریاں ہتھیں ہتھکڑیاں، جھل کے فرض پنجابی ہاندے فی رب فقاردا

تھریکاں دے حوالے نال کھیا جان والا ادب قیام پاکستان تیکر مسلسل کھیا ہاندہ میا اے ایس

دی نوعیت ایہہ اے کہ انگریزاں توں آزادی دی منگ تے مسلماناں ہندوواں تے سکھیں لے وچ

ملدی اے پر ایس سلسلے وچ مسلماناں نے پنجابی وچ جیہڑا ادب تخلیق کیتا اوہ فاس و صفت ایہہ لے

کہ مسلماناں نے ایس وچ مسلم ہاندے دے حوالے نال گل کیتی اے جویں کہ ذکر کیتے دھولے وچ

انگریزاں دے خلاف لڑ رہے لوکاں نوں جہاد دے حوالے نال رب تعالیٰ دا فرض ادا کر دیاں دیا

گیا اے ایہہ سلسلہ بدوں اُگے و دھدا اے تے ۱۹۱۹ء وچ خلافت دی تحریک چلی تے پنجابی ادب

وچ ترکاں دی حمایت تے خلافت دے حق وچ شعراں دا طوفان اُگیا، ملک لال دین قیصر دھڑاک

مشہور نظم دے بول ویکھو

ڈائیوں ٹپٹ پئے کچے گچے

وات قیماں دی کوئی نہ تہکے

دوندے سمرنا دے بال دے بیوہ ہو گئیاں مایاں

کمر بکے یونانی ہلال دے مباد انگ

غازی مصطفیٰ پاشا کمال دے تیریاں دور بلایاں

اسدے بعد ۱۹۴۰ء دی قرار داد لاہور (پاکستان) تیکر مسلم تشخص دیاں جیہڑیاں تحریکاں دی

چلیاں پنجابی کھاریاں نے اوہناں وچ بھرپور حصہ لیا تے اپنے قلم راہیں اپنے قومی ہاندے نوں محفوظ

کرن تے جاگڑ کرن دا پارا کیتا ایہناں وچ علم دین شہید دی تحریک، کشمیری مسلمان دی تحریک، شہید گنج

۱۔ اے۔ ڈی۔ اعجاز، کال پینڈی، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۱۷۱۔

۲۔ شہباز ملک، آزادی دے جہاد کھاری، لاہور، ۱۹۸۱ء، ص ۱۵۔

دی تحریک سب شامل نہیں۔ ۲۱۹۴۰ وچ جدول قرار داد پاکستان دے مسلماناں دے دوقومی نظریہ دے تحت اپنے لکھ دکھ خط پاکستان دے مطالبہ کرتا تے تحریک دا ایہ ادب سکھراں تے پڑکے لوکاں سائے آیا۔

جیویں کہ اسی شروع دوج عرض کر چکے آں کہ ساٹا قومی تشخص ایس خط دے دوقومی نظریے دے حوالے نال پھپھانیا جاند اے پاکستان دوقومی نظریے دی بنیاد اُتے مل دوج آیا ایس لکھی جیٹری تحریک چلی ایس دا بنیاد یکتہ وی ایہو ای سی کہ مسلمان ایس خط دوج ہمیش ای اک امگ قوم نہیں ایہاں دا اک دکھ ملندرا اے۔۔۔ ۲۱۹۴۰ توں ۲۱۹۴۷ دے چلے تخلیق ہون والا ایس حوالے دا پنجابی ادب بلاشبہ ساڈے لکھی اک قومی سرمائے توں گھٹ نہیں بھانویں ایہہ ہنگامی ادب دی ذیل دوج آؤندا اے پر ایس دے مطالعے نال ایہہ گل نتردی اے کہ مسلماناں نے جس جوش جذبے تے دل لے نال ایہہ ادب تخلیق کیتا ایس دی حیثیت اک لحاظ نال پکٹی پیڈی تے مستقل اے ایس ادب دوج بہت سارا کامیاب شاہکاراں تے بیان پاروں دی اٹلی اے ایہہ ادب تے اقل دے دنگی پاروں کجھ حصہ پیش اے خشتا ہر پاکستان دے قیام دا جو از و سدیاں لکھدے نہیں۔

دل دیا سی دولتاں روڑھ دے رہے ایہہ نہ سوچیا کجھ بچائے
پانی وانگ جہناں ساٹا مال پیتا ہن اوہ کن غلام بنائے
سٹی چنگ حریفان نے دوج کھاں بھانڑ بھر لیا کھویں بھجائے
بیٹری قوم دی اے تمس گھیرا بند چپہ و نچ ہس نیوں لائے
خیراں نال نہ بندی بھائی والی جتہ اپنا وٹو وٹو لائے
حق ہر سہ مشکلاں مل ہون پاکستان جے کہی بنا لائے

دوقومی نظریے دی بنیاد ہر اے اسلام اے ایس لکھی ایہہ گل اوس ویلے وی پاکستان دی سنگ دوج ای ساڈے آگنہی سی کہ جیٹرا غلطہ ملگیا جاپہ سیالے اوہ دے دوج اسلامی قانون چلے گا زندگی اسلامک منابطہ حیات دے حوالے نال ہر سہ دے گی ایس گل دی شہادت ادب دوجوں اگلے لکھی اے

حق لہرو اپنا حصہ اے

مولا کرم کر ہند دے مال آتے مسلمان ایہہ مسلمان ہند دے
 دونوں کٹھ کدورتاں ساریاں لوں اک دوسرے قول قربان ہند دے
 سارے فیصلے ہون قرآن آتے آگے دھمک اسلام دی شان ہولے
 حق لہر کہہ نبی واد واسطہ ای ایس ملک اندر پاکستان ہند دے
 تحریک پاکستان دے حوالے نال دجود وچ آؤن والے پنجابی ادب وچ دو جگہاں بڑیاں تارویاں نیں
 پہلی مسلماناں دا دیکھ قومی ہمنڈ راستے دوجی ایہہ کہ دیکھ آزادی ساڈا حق اے جیڑا اسی دان پھٹنی نہیں لینا
 حق کر کے لینا اے ایس سلسلے وچ بہت ساریاں مثالیں دتیاں جاسکدیاں نیں صرف اک دنگی پاروں دیکھو
 حافظہ ترسری لکھدے نیں ۔

ملگتے نہیں جے ملگتے دان لے کے رہواں گے پاکستان
 ساڈا رہنا سہنا دکھرا ساڈا اٹھنا بہنا دکھرا
 دکھری آن تے دکھری شان لے کے رہواں گے پاکستان
 دو قومی نظریئے نوں ہند دے تعصب تے تنگ نظر نے دی ابا اگر کرن وچ دھیرا جتھ
 لیا اے ۔ اگو گل اے ۔ دے ۔ سیکولر ۔ نعرے دے ہند دے وچ ہندی، ہندو، ہندوستان لئی جان
 دھیان والے ہندو دی چال مسلمان جھٹ ای جان گئے سن خاص طور تے بدول کانگریس نوں کچھ چ
 حکومت کرن دا موقعہ ملیا تے ہندو اپنے سوچے تعصب نال کھل کے سامنے آگیا پاکستان دے
 مطالبے نے ایہوں لگروں ای زور پھڑیا تے ایس خطے دے کل مسلمان اک جھنڈے تھلے جمع ہو گئے
 تے کامیابی حاصل کیتی ہند دے ایس تعصب دا شکریہ ادا کردیاں آغا امداد علی خان غالب نے
 دو قومی نظریئے نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے ایہہ چو مصرعہ قیام پاکستان تے
 لکھیا گیا سی ۔

۱۔ شہباز ملک، آزادی دے مجاہد لکھناری، لاہور۔ ۱۹۸۱ء، ص ۲۶

گاندھی نہرو پٹیل دی کم نظری مسلمان تائیں مسلمان کر گئی
 میں ناں بڑا مشکور ہاں کانگریس واجیہدی تنگ نظری ایہ مسلمان کر گئی
 آپے پلایا کھنڈ لکھنڈ والا جہدے نال پیدا پاکستان کر گئی
 تھر آلود سی اوہدی نگاہ غالب پر تھنئے میری جوان کر گئی
 تھان دیکھیا اسے کہ شروع توں لے کے قیام پاکستان تیکر دے سارے عرصے وچ مسلمان نے
 اپنے قومی مہاندے نوں عنوان واسطے جدوجہد کیتی اسے ایس دور وچ اوہناں ہر پدھرتے خوب کم
 کیتا اسے پنجابی ادب دے ایس عہد دا مختصر جائزہ ایس گل دا پکا پٹا ثبوت اسے ایس عرصے وچ مسلمان
 نے سازگار رعایاں وچ دی تے ناسازگار رعایاں وچ دی اپنے دکھ قومی مہاندے نوں تارن تے بھاگر
 کرن دتوں نہ نہیں موڑیا ایہہ اوسے دائرے کہ اللہ تعالیٰ نے اوڑک اوہنوں اک اگ خطہ پاکستان
 عطا کیتا جیہڑا اب تعالیٰ دے نال آتے ای اوہدی ہدایت نوں محکم صحت وچ سامنے بیاؤں لئی حاصل
 کیتا گیا جسں بدراہ وانشور سقوط مشرقی پاکستان نوں دو قومی نظریئے دے باطل ہون واسطے مثال و معجون
 پیش کر دے نہیں جیہڑا ساڈے نیڑے اک گمراہ کن گل اسے اسی ایس نوں انج غلط متھے اُن کہ دو قومی
 نظریہ اک آئینہ اسے ایس آئینے دی صفت جو ادھسے سامنے آئے اوہدا عکس دکھنا اسے جے ایس دے
 دو ٹوٹے کر دتے ہاں تے کیہ ایہہ صفت اوہدے دو چوں ختم ہو جاوے گی؟ نہیں دونوں ٹوٹے اپنی
 اپنی تھاں عکس دکھان دی صفت نال موجود ہوں گے ساڈی گل دی تائید سقوط مشرقی پاکستان دے
 بعد دے حالات کہ دستیں تے آج دا جنگ ویش تے اوہدا اسلامی مہاندہ اکردا اسے۔

ہُن آؤ پاکستان دے قیام توں بعد دے دور وچ پنجابی ادب وچ قومی مہاندے دی نوعیت
 دل، تے ظاہر اسے ایس دی نوعیت قیام پاکستان توں پہلے دور ناں کوئی بوہتی اڈ نہیں ہوئی ساڈے
 لکھن وایاں آزادی دے ماحول وچ سگوں ہور زور داری لیتے نال اپنی اک ہزار ورعیاں دی سانی تے
 اٹھ سو ورعیاں دی ادبی روایت نال اپنا رشتہ جوڑیا جیہڑی ظاہر اسے اسلامی روایت سی اک کچوں
 غور اچھٹرق آیا کہ ہُن ساڈے لکھاریاں نے قیام پاکستان واسطے لکھن دی تھاں استحکام پاکستان

واسطے لکھا کہ قومی مہاندسے نوں اجاگر کرن لئی ایہہ وی ویلے وی لوڑ سی اسی دیکھنے آں کہ قیام پاکستان
 توں بعد علامہ اقبال دے گھٹ دگھٹ سارے کلام واپنجابی وچ ترجمہ ہو گیا ایس دور وچ نعت رسول
 پاکستان دے قیام دے پہلے زمانے ناول ادبی سطح تے ودھ مقبول ہوئی نعت وچ خاص طور تے
 ایہہ گل آئی کہ ایس وی بنیاد انسانیت نوازی اُتے رکھی گئی نعت دے مولے نال پاکستانی قوم دے
 مسائل نوں پیش کیتا گیا ایس سلسلے وچ حفیظ تائب تے سلیم کاشردیاں نعتاں دنگی پاروں پیش
 کیتیاں جاسکدیاں یں حفیظ تائب وی نعت دے کچھ شعر نیں

ادہی سیرت سدھارستہ دستے گی

حشر کے ہم آون والیاں نسلان نوں

اودھ اسودہ کافی ہے ہر دور لئی

ہن نہیں لوڑ کے رہبر دی لوکاں نوں

اوسے داد ستور مبارک ہے جیہڑا

پوریال کر سی ہر ویلے دیاں لوٹا نوں

اک انگ ایہہ اے ساڈے قومی مہاندسے نوں برقرار رکھن دا، برقرار رکھن دا لفظ اساں ایس
 لئی دیتا اے کہ پاکستان دے قیام نے ساڈا دکھ قومی مہاندرا ثابت کر دتا اے ہن اساں ایس نوں برقرار
 رکھنا اے اپنے آپ نوں ایس سطح تے ثابت کرنا اے کہ اساں جیہڑا دکھ قوم ہون دا دعویٰ کیتا تے
 ایس لئی دکھ خطہ حاصل کیتا جس وچ دکھ قوم دے اوس ضابطہ حیات نوں لاگو کرنا اے جس ضابطہ حیات
 نے ساڈی دکھ پہچان کردائی اے ظاہر اے ہن ساڈے کم کرن دا ڈھنگ بدل گیا اے اساں ایس دکھ
 قومی مہاندسے نوں قائم رکھنا اے، انج ای ساڈی آزادی قائم رہ سکدی اے پنجابی ادب وچ ایہہ
 کم نعت گوئی توں اڈ پاکستان دے خطے نال محبت دے اظہار نال وی ہو یا اے یعنی وطن دوستی
 تے بہت ساریاں نظماں لکھیا گئیاں نیں۔ منظور انور قریشی اپنی نظم ”پاکستان“ وچ
 لکھدے نیں

ہونا دھرتی اُسے کھارن دریا وال دیاں چھلاں
پیاری بولی سوہنی دستوں مٹھیاں مٹھیاں گھلاں

سارے جگ تے جگ تک گردا جھنڈے دا چن تارا
دلیں میرے دی ریس نہ کوئی سوہنا سندر پیارا
نظرِ قاتی لحاظِ نال وی ساڈے مکھن دایاں نے "پاکستانیت" واسطے بہت کجھ لکھیا اے جیہڑا
قہر اے ساڈے قومی ہماندرے دا ای اظہار اے ایس سلسلے وچ حکیم نھرو دی نظم "اپنی سہانہ"
وچوں ونگی دیکھو سہ

توں سلم ہیں، دنیا دے وچ توں اللہ دلبانی بن
نبی توحید دا بانی بنیا، توں توحید دا بانی بن
دین تیرے دی ریس نہ جگ تے توں دی تے لٹانی بن
بندہ رب دا نبی دی اُمت تے عامل تیرا بنی بن

نہ پنجابی نہ سرحدی نہ سندھی سکرائی بن
سب کجھ ہونڈیاں سب توں پہلن توں اک پاکستانی بن

ساڈی قومی زندگی وچ اڈو اڈو دنوں دوھیری اچھ حاصل اے ایہناں وچ ۲۳ مارچ تے
۴ اگست خاص طور تے ذکر ہوگئیں ۴ اگست ۱۹۴۷ء نوں سانوں آزادی ملی تے ایس دن اسی آزادی
ما جشن منانے آں جدوں کہ ۲۳ مارچ ۱۹۴۷ء نوں کیوں بے قرا دار لاہور پاکستان منظور ہوئی ایس
لئی ایہہ دن ساڈی قومی حیاتی وچ جشن دادن اے کہ ایس دن اسال اپنی منزل دل پیر پٹیا ایس
دن نوں اسی لوم جمہوریہ پاروں منانے آں کہ ایس دن ۱۹۵۶ء نوں ساڈا پہلا دستور نافذ ہويا۔
ایہناں دو دنوں دنوں دے محلے نال ساڈے ادب وچ اپنے وطن نال پیار محبت تے نہ ٹٹن والی
وابستگی دا اظہار ہوندا اے ایس سلسلے وچ سینکڑے ہزاراں فنکاراں پیش کشیاں ماسکدیاں میں

۱. منظور احمد قریشی، نیو سیر، لائل پور فیصل آباد، ۱۹۶۴ء، ص ۱۹

۲. ناصر حکیم، سچا سچ، لاہور، ۱۹۶۱ء، ص ۱۵

سائیں فیروز دی اک نظم واقعہ شمال و جہوں دیکھو

آزادی ہے نعمت بھاری جے اہلں وچ کر سئے یادی

فرقے بندی بڑی بھاری ایس ویرن توں سک بچاؤ

آزادی دا جشن مناؤ

دو جنگاں (۱۹۶۵ء تا ۱۹۷۱ء) جیہڑیاں پاکستان اُتے مسلط کیتیاں گئیاں ایہناں ویلے
پاکستانی قوم وچ جیہڑا قلمی جذبہ ابھریا، وطن نال جیہڑی محبت ابھر کے ملنے آئی ایس دا اثر پنجابی ادب
تہ یا ایہ ادب ساڈا قومی سرمایہ اے بھانویں ایس نوں ہنگامی ادب اکھیا جامے گا پر جیویں
تحریر پاکستان ویلے لکھیا گیا ادب اک تاریخی حیثیت رکھدا اے، پنج ای ایہ ادب دی پکا پیڑا
تے ساڈے واسطے مستقل حیثیت دا اے ایس ادب راہیں ساڈا قومی ساندا سمجھو لچا نتر دا وسدا اے
کچھ مثالیں نال ای گل واضح ہو جائے گی صوفی تبسم دے مشہور ترانے دے بول نیں سہ

میریا ڈھول سپاہیا تینوں ہب دیاں رکھاں

اج مکھ دیاں تینوں ساوے جگ دیاں اکھاں

جنہاں راہواں توں جادیں جنہاں راہواں توں آویں

اوہناں راہواں دی مٹی چنن میسریاں اکھاں

میں شاہد ۱۹۶۵ دی جنگ بارے مکھ دے نیں۔ اسال ستمبر ۱۹۶۵ وچ جیہڑی جنگ لڑی
اوہ پورے پاکستان دی جنگ سی کیوں بے ساڈے اُتے حملہ ساڈی قومی شناخت مکان لئی تے
ساڈا ملکی وجود ختم کرن لئی کیتا گیا سی۔ ظاہر اے کہ ایس ویلے لوڑ ایس گل دی سی کہ عسکری پڑھنے
نال نال اسی اپنی قومی شناخت دی حفاظت دا بندوبست وی کرے تے ساڈے ایس دور دے
جنگی ترانیاں نے ایہ فرض و دھیری خوبی نال ادا کیتا ایہناں اک پہلے فوج دے حوصلے بلند کیتے تے

۱۔ فیروز سائیں، لڑے، گوجرانوالہ۔ ۱۹۹۰ء، ص ۱۱۷

۲۔ احمد ذیم قاسمی، تریبھگیاں خون نمیر دیاں، لاہور۔ ۱۹۹۵ء، ص ۱۲

۳۔ مہین شاہ، پنجابی۔ جنگ دے پڑ وچ در پڑنے، سیالکوٹ۔ ۱۹۷۲ء، ص ۳۳

دوبے پاسے قوم نوں ادھرے قومی ہماندے دے واقعہ دکھا کے اہد اشاندار ماضی یاد کر کے اوہنوں جوش
دوایاتے ادھرے وچ قومی جذبہ پنگران داپار اکتار رشید انورد اجیہڑا ترانہ مقبول ہویا ادھرے
کچھ بول دیکھو

اج ہندیاں جنگ دی گل چھیڑی، اکھ ہوئی حیران حیرانیاں دی
بہار اج ایہ کھید توار دی اے جنگ کھید نہیں ہندی زباناں دی
اسیں نسل محو جیہے غازیان دی دودھ پیتے نیں مانواں پٹھانیاں دے
اسیں سندھی بنگالی بلوچ پٹھے اسیں پت پنجاب دے پانیاں دے
پہلو چھیڑ کے ہن پئے لندے اوٹ ہوتے سہی پاکستاں دی ما
موت شیخ نے "دوڑی ماں" نظم مکمل ادھرے آخر تے لکھیا ہے

عداں تے ویری آئے نیں میں کندھ بناں گا ڈکاں گا
دیس نے سیتوں سر مگیا اے شے دیند اٹول دجھکاں گا
دوجی جنگ وچ ساڈے کھاریاں نے اپنے محاذ تے اتناں دے کم کیتے ایس دور دے ترانے
دی بڑے ای ہرمن پیارے ہونے معراج دین اختر نے لکھیا ہے
ساڈا اللہ اک قرآن ہے اک اسی غازی پاکستان دے آں
تے اختر کاشمیری دا ترانہ سی ہے

دشمن ارج لٹکا ریا ساڈے دیس دے جانثاراں نوں
ویری بھل کے چھیڑ لیا اے مڑ نگیں اتواراں نوں
۱۔ ستمبر ۲۰۱۵ نوں کیوں جے حملہ ہویا سی تے پاکستان ویری دا دار و کھن وچ کامیاب رہیاسی
ایس لئی ۱ ستمبر ساڈا قومی دن بن گیا، شہیداں، جنہاں اپنیاں مہاناں قوم تے قومی مساندے توں
قربان کیتیاں اینہاں نوں پاکستانی قوم کدی نہیں بھلی شاعران نے اپنیاں لکھتاں وچ اینہاں نوں

۱۔ احمد نعیم قاسمی قریب، گھاں خون شمیر دیاں، لاہور ۱۹۹۵ء، ص ۲۹

۲۔ ادبی، ص ۱۳

خارج تھیں پیش کیتا تے جدوں تیکر پاکستان قائم رہے گا ایہہ سلسلہ دی باری رہے گا ایس دھ
 وچ شہید دی ماں دے عنوان تے بہت سارے شاعران نے دودھ چڑھ کے نظماں لکھیاں ایہناں
 وچوں اک توں اک چڑھینڈری اسے اللہ دے صابر دی نظم بہت مقبول ہوئی ہے

مینوں دیو سہارک ساریاں، میرا سچا نکلیا لال
 جیہنے وار جوانی دیں توں سبھ، خطرہ و تاں مال
 اوہنے ڈکدا دیکھیا توہی، لئی دودھ کے توپ سنبھال
 بھدی توپ دھندا جس برس پئی بھویا ویریاں بچن عمال
 اوہنے کچے گولارو کیا، نہ بھجا کسند و کھال
 اوہنوں جام شہادت بھر کے گئی ہتھیں موت پھال

میری دودھ دی لاج سو رکھ لئی میرا اچا کر گیاں

میرا ٹھنڈا ہوندا کالجہ جد کہن شہید دی ماں

پاکستانی دور سے ایہناں سینٹیاں درھیاں وچ استحکام پاکستان، وطن نال محبت تے پاکستانیت نوں
 اُجاگر کرن والا اپنا پنجابی ادب تخلیق کیتا گیا اسے کہ ایس مے بیان لئی کتاباں دی ٹوڑے ایس دور
 وچ ساڈے مکھن وایاں نے مڈھلے پکھتوں دو طریقیاں نال کم کیتا اسے اک طریقہ تے ادھر
 قیام پاکستان توں پہلاں والا مسلم مہاندرے نوں اُجھادن والا لائبریری وچ دی دو نوعیتاں
 نیں اک دینی ادب تے دوجا ملی ادب، ہٹی ادب اوہ اسے جس دا دیرو اسی پاکستان دے قیام توں
 پہلاں دے پنجابی ادب بارے کر چکے آن کر تخلیقی پدھرتے مسلم مہاندرے نوں اُجاگر کرن والا
 ادب ایہہ ادب پاکستان دے ایہناں درھیاں وچ برابر ہوندا وچ آؤندا رہیا اسے سگول ایس
 ادب فہم آنگے نالوں دودھ نکھار آیا اسے دیکھیا جاوے تے صرف ایہو عمل پنجابی دے
 اجمو کے ادب وچ قومی مہاندرے نوں اُجاگر کرن لئی کافی اسے پر ساڈے مکھن وایاں بہت
 سارا اچھا ادب دی تخلیق کیتا اسے جس وچ اپنے وطن پاکستان نال ادھریاں جڑاں تے پھاڑاں

نال اوہدے کھیتاں تے کھیاٹل نال اوہدے محنت کرن والے کساناں تے سرحدیں دی حفاظت کرن والے کڑیل جواناں نال محنت دا اظہار اسے بہت سارے کھاریاں اپنیاں پوریاں پوریاں لکھتاں ای قومی تے ملی معاندے نوں اجاگر کرن والی شاعری وایاں بیاندیاں ایس سلسلے وچ روٹ شیخ (رواٹاں ۱۹۶۸ء) عبد المجید بھٹی (سرویلیں دیشکاناں)، حکیم نواز شعلی (وطن دی آواز) وغیرہ مثال دھبوں ذکر دے قابل نہیں ادب اُتے مشرقی پاکستان دی علیحدگی دا اثر اک پاسے رٹا دیا ہویا تے دوجے پاسے اوہدے توں سبق سکھ سکے قومی معاندے نوں ودھ توں ودھ اُجالن دا ... احساس پنکریا ساڈے شاعراں نے اپنی آزادی نوں برقرار رکھن لئی دنیا دے مظلوم تے غلام مسلمان دی حمایت وچ ادب تخلیق کیتا ایس وچ خاص طور تے کشمیر دے مسلمان فلسطین دے مسلمان، ایہڑیاں دے مسلمان تے افغانستان دے مسلمان تے حریت پسند ساڈے ادب دا موضوع بنے قاہرے ایہہ وی اک اندازا ہے اپنے قومی تے ملی معاندے نوں اجاگر کرن دا ساڈے ادب وچ اپنے آگوداں علامہ اقبالؒ، قائد اعظمؒ، یاقوت علی خان تے ہور ناں بارے عقیدت بھریاں نظماں وی کھیل گیناں۔

تحقیق تے تحقیق دی سطح تے ایہہ سلسلہ پاکستان بنن توں بعد ای شروع ہو گیا سی قیام پاکستان توں پہلاں پنجابی ادب دی ہمار بڑھتا کر کے سکھاں کوں سی تنقید تے تحقیق وچ اوہناں نوں ای سند دا درجہ حاصل سی پر پاکستان دے قیام مگر دوں ادب وچ مسلماناں نے اپنے جتنے نوں ڈھونڈنا مہانا شروع کر دتا ساڈے صوفی شاعران بارے جہڑے گھپلے تنقید تے تحقیق دی سطح تے ہندواں سکھاں تے انگریزاں دوں کہتے گئے سن اوہناں دی نشاندہی کر کے اصل صورت نوں اُجالن دا چارہ کیتا گیا زبان تے ادب ویاں تاریخاں لکھیاں گیناں لسانی تاریخ وچ پنجابی دا تعلق سنسکرت ناں توڑ کے ایس دا تعلق اک پاسے آریاں توں پہلاں دیاں توماں نال جوڑیا گیا تے دوجے پاسے پنجابی دے معلوم مشکل وچ آؤن داکارن مسلماناں دی آمد (۱۲۷۱ء) نوں ثابت کیتا گیا پنجابی دے سکولاں کالہاں دے وچ پھلے ہاں دے حق نوں ذرا سنیا گیا سکول پوسٹ گریجویٹ تے پی۔ایچ۔ڈی دی پڑھتے پنجابی نوں لیاؤن دے ملی اقدام ہونے نصاب وچ پاکستانی قومی معاندے دا ادب شامل کر کے ایہہ ثابت کیتا گیا کہ پنجابی اُتے سکھاں دی ہمدردی دا دھڑلے غلطی اسے نقاداں تے محققاں نے

پنجابی زبان تے ادب دی ہزار ورے دی مسلمانی روایت نوں اُجاگر کر کے اجو کے ادب نوں پاکستانی عوام
 نال تخلیق کرن دے جواز مہیا کیتے ایس سلسلے وچ کتاب ”منہ آئی گل“ (۱۹۷۱ء) تے کتاب ”ہاک پنجابی
 (۱۹۷۸ء) داناں خاص طور تے لیا جاسکدا اے جنہاں وچ پنجابی زبان تے ادب دے پاکستانی (اسلامی)
 مہاندے توں دلیل وندے انداز نال اُجاگر کرن دا چار اکیٹا گیا اے تنقید تے تحقیق وچ ایس رجحان نے
 بلاشبہ اجو کے پنجابی ادب وچ قومی مہاندے نوں دلیری نال اُجاگر کرن دا حوصلہ پنگر ایا اے تے سیکڑ قسم
 دے پنجابی ادب نوں غیر مقبول بنان تے حوصلہ شکنی کرن وچ بڑا ڈاکر دارا داکیتا اے ایہ وجہ اے
 کہ ساڈا اُچ دا پنجابی لکھاری حمد تے نعت لکھنا اپنا فرض سمجھدا اے ساڈا انتقاد قومی مہاندے
 والے ادب نوں جی آیاں کہند اے تے ساڈا محقق پنجابی زبان تے ادب اُتے اسلامی اثرات نوں
 ڈھونڈن مہمان تے بڑے مان نال اپنے تحقیقی بیٹیاں نوں لوکاں ساں لیاؤن دا چاراکر رہیا اے۔
 ٹکدی گل ایہہ اے ساڈے کھوکھ تے اجو کے پنجابی ادب وچ ساڈیاں اپنیاں اوہ قدراں
 موجود نیں جیہڑیاں ساڈی اپنی (اسلامی) شخصیت نوں قار دیاں نیں ساڈے اجو کے ادب وچ دی لو
 قدراں ہے عیس جیہڑیاں ساڈی بیٹی گل بارے ساڈے وچ فخر تے مان دا جذبہ پنگر اندیاں نیں ایہہ
 اجوکیاں لکھتاں بلاشبہ سلامتی قوم دی جذباتی تے ذہنی تعمیر وچ جھٹلے رہیاں نیں تے اکون والی
 بھلک واسطے قوم دیاں اُمگیاں تے سانجھیاں آرزوواں نوں مکمل کرن وچ مدد دین گیاں۔

پنجابی تے اردو دی لسانی تے تہذیبی سانچہ

ایہہ گل بناناں کے نکلک شیعہ توہن کہی جاسکدی اے کہ پنجابی تے اردو زبانوں دی لسانی تے تہذیبی سانچہ پرانے زمانے توں قائم اے تے ایس نوں پیدا کرن، پکیاں بنان تے قائم رکھن وچ سب توں ودھ کردار مسلماناں نے ادا کیتا اے مطلب ایہہ اے کہ پنجابی تے اردو وچ پہلا تے سرکڑھواں رابطہ اسلام اے، آڈ ایس گل نوں ذرا دیر دے نال بتاریخے، ایہہ گل لسانیات دے لگ بھگ سارے اسی ماہرین دے نیں کہ برصغیر دیاں جدید زبانوں داسواں کوئی اک زبان لٹے بعض ماہر ایس نوں ہند آریائی کہندے نیں تے بعض دا خیال اے کہ ایہہ غیر آریائی یعنی دراوڑی منڈا اے اسی بہت زیادہ دور جانا نہیں چاہندے اینہاں ماہر لسانیات دی محنت تے ادم پاروں جیڑے تے سامنے آئے نیں اینہاں نوں بنیاد ہنا کے اپنی گل نوں ایس سواں زبان دی STAGE اپ بھرنش توں شروع کھ لینے آں جیڑی پراکرت دے بعد ہوند وچ آئی، آپ بھرنش دی پراکرت دا لگ ایس خطے وچ پنج دی گنتی وچ دی جانندی اے جس وچ شوریسی اپ بھرنش پشچی اپ بھرنش مگھدی اپ بھرنش، اڑھیا مگھدی اپ بھرنش تے مہاراشٹری اپ بھرنش شامل نیں۔ اپ بھرنش تے پراکرت دے وچکار معلوم شکل وچ پالی زبان دے روپ وچ مقبول ہوئی جس نوں بعد بھکشو اپنے مذہبی اصولاں دے پچار لئی وردھ سکھن ایس د اعلیٰ شیکلا دے آئے دوآلے د اعلیٰ دیسا جاندا اے آپ بھرنش دا ایہہ زمانہ قبل مسیح توں شروع ہو کے محمد غزنوی

۱. ٹالین قادی زور، ڈاکٹر، ہندوستانی لسانیات، لاہور۔ ۱۹۹۱ء، ص ۱۱۳

۲. عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کا قدیم تاریخ، لاہور۔ ۱۹۹۲ء، ص ۶۳

تیکرگا آؤندا اے ایہہ اک لسانی اصول ول اشارہ کرنا ضروری اے کہ جدوں کدی کسے زبان نے اپنا علیحدہ وجود اختیار کرنا ہوندا اے اوہ کسے دوسری زبان وچ اپنا سفر شروع کر دیندی اے ظاہر اے ایہہ سفر تہذیب دے اثر اں دے پئے وچ شروع ہوندا اے ایس لئی اسی دیکھنے اں کہ ایس خطے وچ مسلمان عربی فارسی زبانوں لے کے داخل ہوندے نیں تے قدرتی گل اے ایہہ ایس دور دیاں ترقی وند زبانوں سن، سندھ دی فتح تے ملتان دے بعد مسلماناں دی پیش قدمی ایہناں علاقیاں تیکر محمد ودرہی تے لگ بھگ تن صدیاں تیکر ایہہ دیاں مقامی زبانوں ایہوں دی مقامی تہذیب تے رہتل سدھی مسلماناں دیاں زبانوں تے اوہناں دہی تہذیب تے رہتل توں اتناں دیاں متاثر ہونداں نیں ایچ محمود غزنوی توں پہلاں ای ایس خطے وچ اسلامی تہذیب تے رہتل اک چالو کسے دی حیثیت دیا چکی سی ایہہ ہندوستان دے باقی علاقے چھوٹیاں چھوٹیاں راجپوت ریاستاں وچ دنگے ہوئے سن جنہاں وچ ایس ویلے ہندومت داور دورہ سی محمود غزنوی نے سندھ ملتان تے پنجاب توں لے کے میرٹھ تے دلی دے آئے دوا لے دے علاقیاں نوں زیر کیتے اسلامی اثر وچ ہو پکيائی آئی ایس زمانے وچ ایہناں علاقیاں وچ ناتھ جوگیاں دی شاعری دا چرچا نظر آؤندا اے جنہاں دے نظریاں وچ وحدانیت اک ذکر دے قابل عنصر دے طور تے موجود اے لسانیات دے ماہراں نے ایس دور دی ایس زبان نوں آپ بھرنش داناں دتا اے محمود دی اکل نے جدوں لاہور نوں مستقل طور تے اپنا ٹکنا بنایا تے ایہہ سانون مسعود سعد سلمان لاہوری داناں اک شاعر دے طور تے مختلف باعتبار حوالیاں نال ملدا اے ایہناں حوالیاں وچ اک امیر خسرو دا وی اے مسعود سعد سلمان باسے ہن ایہہ گل ثابت اے کہ ایس نے اک دلیان مقامی زبان وچ لکھیا سی جس نوں ماہر لسانیات تے ادبیات "ہندوی" داناں دیندے نیں ایہو اوہ زبان اے جس نوں پنجاب دی قدیم شکل تھیا

۱. جمیل جالبی ڈاکٹر تاریخ ادب اردو (جلد ۱۱)، لاہور۔ ۱۹۷۵ء، ص ۸

۲. جمیل جالبی ڈاکٹر تاریخ ادب اردو (جلد ۱۱)، لاہور۔ ۱۹۷۵ء، ص ۸

جاننا اسے ایہہ ہندوی زبان یاد رہوے پالی یاں آپ بھرنش دے اندر اپنے سفر دا آغاز کر کے
 یارہویں صدی عیسوی وچ اپنی دکھ شکل وچ پیکر پیندی اے
 پنجابی دا باقاعدہ معلوم شاعر حضرت بابا فرید شکر گنج (۱۱۷۵-۱۲۶۵) اے پر ایس توں
 پہلے حاجی بابا رتن شہتے شاہ شمس سہروردی داکلام با اعتبار حوالیاں نال دستیاب ہو گیا اے کیوں
 جے پنجابی تے اردو وچ شروع توں لے کے موجودہ دور تیکر لسانی سانجھ رہی اے ایس لئی باہر جس
 اردو دیاں جڑھلاں نوں لبھن لگدے میں تے تسلیم، پنجابی شاعراں نوں وی اردو دا شاعر
 ہتھ دیندے نیں پر اصل گل ایہہ نہیں ایس نال ملدی جلدی اے کیوں جے پنجابی زبان نے
 آپ بھرنش توں نکھیر دیں روپ وچ اپنے آپ نوں دکھ کر لیا سی ایس لئی بابا فرید دی زبان
 وچ اک مکمل زبان دارنگ ملدا اے۔

سہ رُکھی سُکھی کھائے کے ٹھنڈا پانی بیو

فرید اویک پراپی چوڑی نہ ترسائیں جیو

اک گل ایستے کنیں پادینی چنگی اے کہ شاید ایہہ اتفاق اے یاں اردو دی خوش قسمتی
 اردو دے ایس مڈھلے دور وچ ای پنجابی شاعراں نے اردو وچ وہی لکھنا شروع کر دتا سی
 ایس لئی اکی دیکھنے اں کہ بابا فرید دی اک ساجات وی ملدی اے جس نوں پنجابی نہیں کیا جاسکدا
 تے اوہ مکمل طور تے اردو وی نہیں، اہل جویں کہ میں عرض کیتا اے ایہہ پنجابی وچ ای اردو
 دے سفر دا مڈھ ضرور اکھی جاسکدی اے، پنجابی نے عوامی سطح تے نالے ادبی سطح تے بڑے
 چنگے تنگ وچ چلنا شروع کیتا ہو یا سی پر ایسے دور وچ اردو نے وی سفر دا مڈھ بندھ دتا
 سی، ایس نوں باہر دے حملہ آوراں تے سیاسی بندیاں نے ودھیرا فائدہ اُڑایا کیوں جے
 اوہ لشکر لے کے کتھاں ہاندے تے لشکر دی زبان، تہذیب تے رہتل وی نال ای جانکا
 ایس لئی قطب الدین ایبک نے مدوں دلی نوں اپنی راج دھانی بنایا تے پنجاب توں وی بہت

۱۔ شہناز ملک، منہ آئی گل، لاہور، ۲۱۹۷۶ء، ص ۲۲

۲۔ فرید، بابا مرتبہ ڈاکٹر فقیر، بول فریدی، لاہور، ۱۹۶۵ء، ص ۸۶

سارے لوگ ہجرت کر کے دلی آپڑے، ہر اے اپنے نال پنجابی زبان تے رستل دی لے گئے ایہ زبان فیاض الدین بلین دے نال دی اوتھے اپڑی غلیبیاں نے دکن ول آبلوی کیتی ایہدی غلیب دا رنج ایس علاقے ول آون جان تے اوتھے دے لوکاں نال مل درتن قدتی طور تے اک مخلو زبان نوں جنم دے گیا جیہدی بنسیاد اوہو ای زبان سی جس لے پنجابی وچ پنجاب وچ سفر شروع کیتا سی کیوں بے پنجابی وچ ایہ سفر ایہناں ای مسلماناں دی زبان تے رستل دے نئے وچھوں شروع ہو یا سی۔

ایہ زبان دلی تے دکن وچ دودھدی پھلدی رہی گجرات وچ دی ایہہ گوجری دی صورت وچ دودھی پھلی، دکنی ادب دے عروج وادھر ۱۶۵۷ء توں ۱۶۷۵ء متیجا جاندا اے مطلب ایہہ اے کہ سترہویں صدی عیسوی ایس مرحلے تیکر اپڑ کے ایہہ اک زبان پاروں پچھانی جاندی اے ایہنوں ریختہ دی اکھیا جان ڈیہہ پیا اے ولی دکنی تیکر اپڑ کے ایس نے ودھیرا عروج حاصل کر لیا سی پر ایس مڈھلے دور اُتے جے لسانی نقطہ نظر پاروں گوہ کیتا جاوے تے ایس وچ ڈاکٹر جمیل جالبی دے الفاظ وچ پنجابی لہجہ دی چھاپ بہت سرکڑھویں تے ڈوٹ لکھی اے تے ایہو لہجہ اے جس نے اردو زبان دے بنیادی لہجے نوں بنایا اے تے ایہہ بالکل ٹھیک اے کیوں جے ایس دور دے پنجاب وچ اردو لکھتاں تے دکن وچ اردو دیاں لکھتاں وچ سانوں ودھیری لسانی سانجھ دسدی اے حوالے لئی ڈاکٹر محمد باقر دی مرتب کیتی کتاب "اردوئے قدیم دکن اور پنجاب میں" دیکھی جا سکدی اے ایس توں اڈا تاریخ ادب بعد از ڈاکٹر جمیل جالبی تے پنجاب میں اردو از حافظ محمود شیرانی سانوں ایس مسئلے وچ ودھیریاں دلیلاں تے حوالے مہیا کر دیاں نیں ایس پہلے دور وچ پنجابی دے گھٹ وگھٹ سارے دٹھے شاعر نال نال اردو دی لکھ رہے سن

ہُن آؤ اٹھارویں صدی عیسوی وچ، ایس دور دی پنجابی تے اردو ول نظر مارن نال پتہ لگدا اے کہ دونوں زبانیں دی ترقی دی رفتار ہوتا تیز ہو گئی سی اردو بھانویں پنجاب وچ دی

لکھی جابری سی پرائس دادھیرا زور داتی تے دکن ول جا پدا اے۔ پنجاب وچ قصبہ بٹہ (گورداپور) وچ شیخ محمد فاضل الدین بٹاوی نے اردو نوں مقبول بنائی وچ دادھیرا اکو دارا کیتا ایس توں اڈشاہ غلام قادر تے شاہ فقیر اللہ وی شتوایاں کھدے نظر آؤمہرے میں ایں دور دی بنجانی دے کلاسیکی شاعر دی پنجابی دے نال نال اردو وی لکھدے دے دے میں ایہناں وچ بٹے شاہ تے وارث شاہ توں اڈشاہ مراد تے احمد یار دے نال دی لیے جاسکدے میں دلی مرکز ویلے اردو غزل دا آہنگ پنجاب وچ ڈیر نال اپڑا اے جس دے اثر وچ فارسی بحر اں تے جذبلے پنجاب دیاں نظماں وچ آؤمہرے میں پنجاب نے اپنے ادبی تعلق دلی تے دکن نال سیاسی ابتری دے ہونداں ہویاں دی قائم رکھے سید بلاتی توں لے کے آبرو و فغان تے اثرن تیکر پنجاب وچ سعدی تے حافظ دا لک پڑھے جانے کسین دلی دا کلام دی ایتھے دادھیرے شوق نال پڑھیا جابریاں کیں، دکن مرکز بن دے بعد دلی اُتے دی دلی دے اثر دی حاکی ہو گئی ایس لئی اردو ادب دے متوسطیں جنہاں وچ میر تے سہوایتیکر آؤمہرے میں دلی دے کھوے نظر آؤمہرے میں ایس دے نال ای اسی دیکھنے آں کہ متقدمین وچ مرزا مظہر جان جاناں نے اردو دے سلسلے وچ جو تحریک شروع کیتی ایس نوں دادھیری کامیابی بلدی اے ایس تحریک دے تحت اردو وچوں عربی فارسی دے سلسلے وچ روزمرہ تے غلط انعام دی

۱۔ محمود شیرانی، حافظ، پنجاب میں اردو، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۲۳

۲۔ سید عبد اللہ، ڈاکٹر... پاکستان کی قدیم اردو شاعری، لاہور، ۱۹۷۶ء، ص ۴۵

۳۔ ادبی : ص ۴۸

۴۔ ادبی : ص ۲۲

۵۔ احمد یار، سبزو، فاختہ، پھالیہ - (دس لن)، ص ۸

۶۔ محمود شیرانی، حافظ، پنجاب میں اردو، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۲۵۰ (اردو)

۷۔ محی الدین نوری زور: ہندوستانی لسانیات، لاہور، ۱۹۶۱ء، ص ۱۵۱

مٹاں عربی فارسی دے اصل لفظاں نوں تھان دتے ہاں دارواج پیا ایس حوالے نال
 ایہناں لفظاں دا ترجمہ دے اصل مبنیاں دے حوالے نال بنائے جان دے ہسپتے ایس
 لئی ایسے آکے اردو دا قدیم پنجابی تے دکنی روپ دھم بن لگ پیا اردو اک نوں آہنگ وچ
 بدلن دے ہسپتے ایس دے مگر وں اردو د امرکز مکھنوں بن گیا ایسے مکھنوں
 شاعران تے نثر نگاراں صدقہ اردو وچ اہل زبان تے غیر اہل زبان دا جھگڑا چلیا، جیویں
 کہ مرض کیتا جا چکیا اے کہ منظر دی تحریک نے لفظاں دی مدتیگر تبدیلیاں دا مدھ بڈھلے مکھنوں
 دے مکھن والیاں نے قواعد وچ تبدیلیاں شروع کردتیاں مثال و جھوں اک جملہ دلی وچ انج
 سی "روٹی کھانی پڑے گی" ایس نوں مکھنوں دے اہل زبان نے انج درست کیتا "روٹی کھانا
 پڑے گی" انج ای دلی وچ جیڑا جملہ انج بولیا ہاندا سی کہ "روٹیاں بھیجنی ہیں" ایس نوں مکھنوں
 وچ انج ٹھیک اکھیا گیا "روٹیاں بھیجنا ہیں" قدیم اردو وچ دکن پنجاب تے دلی دے مرکز
 وچ بہت ساری سانجھ ملدی اے حوالے لئی اردو دے قدیم دکن اور پنجاب از ڈاکٹر محمد
 باقروں اڈ جناب اشفاق احمد دی مرتب کیتی کتاب "اردو کے خوابیدہ الفاظ" دیکھی ہاسکی
 اے جھیکڑی کتاب وچ ایسے الفاظ دتے گئے نیں جیڑے اردو وچ متروک نیں پر ایہناں
 ماور تار اگھٹ گیا اے ایسے الفاظ استعمال دے لحاظ نال جدید پنجابی داوی حصہ نیں جیویں
 آپی، آور، آکس، اُساڑا، سجا کھا وغیرہ وئی تے مکھنوں دی زبان دی گرامر وچ ترجمہ تیکر
 دیاں تبدیلیاں دیکھن وچ آکھیاں نیں جیویں "سانس" دلی وچ مذکر اے جدوں کہ مکھنوں
 والیاں نے ایس نوں مؤنث متھیا۔ فکر دلی وچ مذکر سی جس نوں مکھنوں والیاں نے مؤنث قرار
 دے دتا گوہ کیتا ہا دے تے دلی مرکز دی اردو دی لسانی سانجھ پنجابی نال مکھنوں نالوں
 زیادہ دسدی اٹے مکھنوں والے ایس سلسلے وچ ایڈے متعصب ہونے کہ اوہناں نے اپنے
 قول اڈ آلے دو آلے دے رہن والیاں نوں بے زبان قرار دے دتا، بدغور کیتا ہا دے تے
 ایس ویلے تیکر اردو زبان اپنے اڈواڈ مرکز ان توں نکل کے برصغیر دے چاراں پاساں ول

کھنڈ چکی دسویں صدی اے پنجاب توں اڈ سرمد، سندھ، بلوچستان وغیرہ وچ ایہہ اک لحاظ ناں لایا
دی زبان بن چکی سی ایس لئی ایہناں علاقیاں وچ ایس ویلے ایس نوں ادب لئی استعمال کیتا
رہیا سی پنجاب ایس سلسلے وچ دلی تے لکھنؤ توں بعد سب نانوں اگے اگے جا پدا اے۔

غور کرن والی گل ایہہ اے کہ بھانویں اردو دی ترقی تے واہدے وچ برصغیر دے سارے
دیسیکاں نے سانجھے پکھوں حصہ پایا اے پر ادبی پردھرتے دیکھیا جاوے تے پوہتے لکھنؤ والے
سانوں مسلمان ای دس دے نیں۔ ایس دی وجہ میرے خیال وچ ایہہ اے کہ ایس زبان دی

بناوٹ کیوں جے مسلماناں ہتھوں ہوئی تے عربی فارسی زبانان تے رہتلاں نے ایہہ لسانی
تے تہذیبی مہاندے نوں نہ بڑا بنایا سگوں ایس نوں ہمیشگی دین دی کھپل وی کیتی، تسی
گوہ کرد کہ پنجاب، دکن، دلی تے پھیر لکھنؤ وچ ایس دے واہدے وچ حصہ پاں

والے سگوں اہل زبان تے غیر اہل زبان دی آواز چکن والے سب مسلمان بن تے منظر جان
جاناں توں لے کے لکھنؤ دے اہل زبان لکھنؤ والیاں تیکر عربی فارسی توں کم لے رہے
سن پیرا تھے پنجاب وچ جیویں آپ بھرنش توں عربی فارسی ترکی دے اثر ناں ہندوی نے

پنجابی واروپ دھاریا ایہوں زبانان کس جنہاں نے اردو دی آبیاری کیتی، ایس لسانی
تے رہتلی سانجھ تے جوڑ میل دے ہونڈیاں ہویاں پنجابی اک زبان دے طور تے ہمیش اک
وکھ اکائی پاروں پچھاتی جانڈی رہی اے جے انج نہ ہوندا تے ساڈے پنجابی دے کلاسیکی

شاعر جنہاں نے اردو شاعری دی کیتی ایہناں نوں وکھ حیثیت دین دی کیہ لوڑ سی؟ ہویا
اصل وچ ایہہ کہ اردو نے فعل تے اسم دے سلسلے وچ برہم بھاشاتوں وی فائدہ لیا تے
آپ بھرنش دے چھیکوٹے واہدے دی شکل نوں چھڈ کے ودھیرا لایا جیویں کہ پنجابی لے

نہ برہم بھاشاتوں کوئی خاص فائدہ اٹھایا تے نہ آپ بھرنش توں سگوں فارسی عربی دے لفظاں
نوں اپنی مرضی سیٹی ڈھال کے ودھیا ایس توں اڈ ودا وٹری لفظاں نوں عین عین دے دی
گو شمش کیتی ایہہ رادو نے پنجابی گرامر توں فائدہ چکیا مثال وجھوں پنجابی (ٹیکسالی) دی

گمراہان تے اردو دی گمراہان وچ ودھیری سانجھ بلدی اے جلیاں دی بنتر وچ دی ودھیری
سانجھ موجود اے جیویں "ایہہ گل چنگی نہیں" نوں اردو وچ بڑے سوکھے طریقے ناں "یہ بات"

ابھی نہیں ”وچ بدلیا جاسکدا اے ایس مجھے دج سانجھ صرت اک لفظ ”نہیں“ دی اے پر موتی
 آہنگ تے مجموعی آہنگ آتے گوہ کیتا جادے تے اک ای جاپدے نیس، اکھن داندعا ایہہ اے
 کہ منظر دی تحریر تے لکھنوتے دلی دے اہل زبان تے غیر اہل زبان دے سٹے وچ اردو
 وچ جیہڑیاں تبدیلیاں ہویاں ایہناں دے ہوندیاں ہویاں وی پنجابی نال ایس دی
 ودھیری سانجھ موجود اے۔

جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے کہ بدوں لکھنوتے دلی وچ جھگڑا ہو رہیا سی تے باقی
 ہندوستان وچ اردو زبان بولی، مکھی تے سمجھی مان ڈیہہ پی سی ایس دی ترقی
 روکی نہیں جاسکی۔ اٹھارویں صدی دے آخری حصے وچ بدوں فورٹ ولیم کالج وچ
 اردو آتے کم شروع ہويا تے انگریز ذہن نے ہندو منشاں نوں سیاسی مصلحتاں دے
 تحت ایہہ پٹی پڑھائی کہ اوہ اپنی زبان ناگری اکھراں وچ مکھن یاد رہے پنجابی دج
 ایہہ سلسلہ سکھاں و توں گورو انگہ توں شروع ہو چکیا سی جس گروں ۱۶۰۳ وچ بدوں
 گورو ارجن نے آدی گرنہ تہہ ترتیب دتا تے ایس گروہ دیاں ساریاں مذہبی یادداشتاں گورمکھی
 اکھراں دج محفوظ ہوياں ایہہ گل یاد رکھن والی اے کہ زبانان تے رسم الخطاں دے باقاعدہ
 بٹھا ہونہ دے نیس، گورمکھی، لٹھے، شاردا موجودہ بنگالی، سنسکرت، ہندی، ناگری
 رسم الخط نہیں جنہاں دمازاج ظاہر اے ہندو داندے ایس لئی اسی دیکھنے آں کہ بدوں
 بنگال وچ مسلم ثقافت تے رہتل توں پچھاڑن دی لوڑ پئی تے ایسے رسم الخط نوں
 ورتیا گیا بنگالی جیہڑی پہلاں عربی فارسی رسم الخط وچ مکھی جاندی سی ناگری وچ مکھی
 جانی شروع ہوئی، فورٹ ولیم کالج دے منشاں نے انگریز دی ایہہ گل من لئی ایس
 لئی اوہناں نے اپنی زبان داناں ہندی رکھ لیا ایہہ اصل وچ اردو سی پراہندے
 وچ لوڑ کوں ودھ لفظ برج بھاشا تے سنسکرت دے ورتے گئے ایہو کم سکھاں نے
 پنجابی دے سلسلے وچ انہویں صدی عیسوی وچ کیتا ایس لئی ہندی تے گورمکھی

پنجابی اردو تے فارسی رسم الخط وچ مکھی پنجابی دا اپنا اپنا مزاج تے سمجھا اُبھرا جیڑا راج
وی PROCESS وچ اے ایس گل تے یقین کرن لئی بہت ساریاں شہادتیاں موجود نیں
کہ ہندو تے سکھاں دے ایس قدم نے دو قومی نظریے نوں اُبھاریا جس دے سبب وچ
پاکستان قائم ہويا، پنجابی دے آٹھ سو سالہ ادب دی روایت تے اک ہزار سالہ زبان دی
روایت نوں گواہ نال دیکھن دا چار اکتیا جائے تے ایس وچ سرداری مسلماناں دی ای دسویں
اے مطلب ایہ اے کہ عربی فارسی تے ترکی زبانوں تے تہذیبیاں دی چھاپ اے ایہہ گل
لگ بھگ اردو لئی وی کہی جاسکدی اے ایس لئی اردو تے پنجابی وچ لسانی رابطیاں
دے نال نال رہتی سانجھ اسلام دے حوالے نال بھی جاسکدی اے۔

پاکستان بنن مگروں اردو دما کر دلی مکھن تے کلکتہ توں بدل کے بلاشبہ سارا پاکستان بن
گیا اے پر لسانی سانجھ دے پُرانے مولی پاروں پنجاب تے پنجابی دی اہمیت ودھ اے ایس وثابوت
ایہہ اے کہ پنجاب دے وسینکاں تحریک پاکستان دے دوران قومی تے ملی جذبے پاروں اک نرے
تے اپنی مادری زبان پنجابی دی کھال اردو ظاہر کیتی ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ پنجابیاں نے
پنجابی توں تیاگ دتا ایہہ حب الوطنی تے دیلے دا اظہار (لوڑ) سی آج پنجاب دا ہر وسینک پنجابی
نال دی پیار کر دالے تے اردو نال دی، ساڈے ودھیرے اردو مکھن والے پنجابی دے وی
اعلیٰ درجے دے نکھاری نیں پر افسوس دی گل اے کہ پنجابیاں نوں آزادی دے بعد
زبان دی سطح اُتے اپنا حق نہیں دتا گیا قومی سطح تے اردو نوں تسلیم کرن دے بعد ایہہ مطلب
کدوں نکلا اے کہ پنجابی دے واہدے تے ترقی دل دھیان نہ دتا جائے ایس سلسلے وچ حکومت
نوں وی خود کرنا چاہیدا اے تے پنجاب دے دانش وران نوں وی کیوں بے زبانناں، بولن
والیاں نال زخمہ رہندیاں نیں تے کوئی زبان دوجی زبان نوں مٹانہیں سکدی جدوں تیکر کہ
ایس دے بولن والے آپوں انج نہ کرنا چاہن۔

پاکستان دی تحریک تے پنجابی ادب

دیکھن نوں تے پاکستان ۲۱۹۳۰ دی قرار دولا ہور دھیں نوں قرار داد پاکستان اکھدے نیں دی
روشنی دھج مسلم لیگ دی تحریک ہلان نال ہونہ وچ آیا پر آزادی دی اہل تحریک نوں سیاسی سماجی تے
ثقافتی حوالے نال جے ہور دیکھ لے جائیے تے ساڈا دھیان جھدے ای حضرت قائد اعظم محمد علی جناح
دی اوس تقریر دل پلا ماہدا اسے جھدے وچ اوہناں اکھیا سی کہ

• پاکستان اوس دن دہر وچ آگیا جدوں ہندوستان وچ پہلا غیر مسلم
مسلمان ہويا تے ایہہ اوس زمانے دی گل اے جدوں ایس سرزمین فوج
حالی مسلماناں دی حکومت دی قائم نہیں سی ہوئی پٹا

ایس گل نوں انج دی سمجھیا ماسکدا اے کہ مسلماناں نے ایس خطے وچ ہزار توں دو دھ دھ
رہ کے وی ایس دے ایہیے مقامی رنگ نوں کدے دی نہیں اپنا یا جیہڑا اوہناں دے جاتی
دے اسلامی منابیط دے خلاف ہووے سگوں اوہناں نے ایہیوں دی ریتل اُتے اپنی ثقافت
دے دھیرے نقشاں نوں اکھاریا۔

ایس خطے وچ مسلماناں دا قیام تین پکھ دا اے پہلا مکران داروہا محکوم داتے تہا آزاد حیثیت
نال۔ ایہناں تہاں ماتاں وچ مسلمان اک دکھ مہاندرا رگھن والی قوم نظر آؤندا اے ایہیوں تیکر کہ
محکومی دے دور وچ وی اوہدا ادب اوہدے اسلامی مہاندراں نوں پکیریاں کر دانظر آؤندا
اے سگوں گوہ کیتا ماوے تے مغلاں دے زوال دے بعد توں لے کے پاکستان دے قیام تیکر
دے دور وچ مسلم مہاندراں نوں شعوری پدھر تے اکھارن دار عہان نظر آؤندا اے ایس حوالے

ہاں۔ ایسی گل اکھ سکے اُن کہ پاکستان دی تحریک د احموس کیتا مہمان والا انگ فکونی دے دور وچ اپنی حاصل
مشکل وچ موجود سی۔

گل نوں ودھیرے بچوں شروع کیتا ہاسکدا اے پر اپنی سہولت لئی اسی ایس نوں ۱۸۴۹ء توں
شروع کرنے اے اہی بدول انگریزاں نے پنجاب آتے قبضہ کیتا ایس دور د اسلامان شاعر شاہ محمد زمرت
ایس دور لوگ ایدوں پچھے سکھاں دے دور بارے سانوں ادس دیتے دے مسلماناں دا نقطہ نظر
وسدا اے بدول اوہ لکھدا اے دے

گھروں گئے فرنگی دے مارنے نوں بیڑے توپاں دے سب کھڑا آئے
فیر آفتاں نوں مگر لائیو نہیں سکوں اپنا آپ گوا آئے
خوشی وسدا شہر لاہور سا ساگوں کنبیاں ہتھ پھڑا آئے
شاہ محمد اکھند سے نہیں نوک سنگھ جی تیس چنگیاں پوڑیاں پا آئے

ایدوں گھروں مسلم بدو ہندو نوں تارویں روپ وچ ویکھن دا موقعہ سانوں ۱۸۵۷ء دی جنگ
آزادی دیتے ملدا اے جیڑی خالص مذہبی کارن توں شروع ہوئی یاں گھٹو گھٹ ایہہ لکھیا ہاسکدا اے
کہ انگریز عاکماں دے خلاف آزادی دی جنگ شروع کرن واسطے ہندو اسیاں اپنے عقیدے نوں
نقصان اڑن دے دھار دھیسہ نوں بنیاد بنایا۔ ہندو اسیاں وچوں فوج وچ موجود بندیاں نے سورتے
گھاں دی چربی والے کار توں بند و قلاں وچ پان توں انکار کر دتا ایہہ نامری تے بغاوت سی۔ ایس ظہری
تے نہایت پچھے انگریزاں دیاں اوہ پالان سن جیڑیاں اوہ ایجنوں دے لوکاں نوں اپنیاں ثقافتی
تے مذہبی ریت روایتاں چھڈ کے عیسائی ثقافتی تے مذہبی ریت روایتاں اپنا لین دے واسطے وچ
چل دیسی۔ ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی وچ سکھاں نے حصہ نہیں لیا سکوں سکھ ریاستاں نے
انگریزاں دا ساتھ دتا تے سکھاں نے ایس پادوں انگریزاں کوں بہت ساریاں رعایتاں حاصل
کیتیاں۔ سکھاں دی مدد دا اعتراف مہان فارس لے انج کیتا اے تبھے سکھ تے گورکھے ساڈی مدد

۱۔ شاہ محمد اکھند دی یاد دہر تہذیب ڈاکٹر فقیر محمد ہارون (اسلام آباد، ۲۰۰۷ء)۔

۲۔ فیض شریک (شکر، پنجاب دیاں لہریاں، پشاور دہشت، ۱۹۷۳ء) ۵۲ (گورکھ)۔

نوں نہ آؤندے تے ساڈے لئی ہندوستان آتے مرقبضہ کرنا ناکھن ہو مازا: آزاد دی ایس جنگ وچ مسلمان
 تے ہندوواں نے دل کے حصہ لیا پر جنگ مگروں ہندو تے معافی منگ کے انگریزاں دے نال نال
 گئے تے انگریزاں نے سارا حصہ مسلماناں آتے کڈھیا مسلماناں نے آزاد دی ایس جنگ وچ تن من
 دھن نال حصہ لیا، پنجاب دے حوالے نال گل کرے تے ساہیوال دے علاقے گوگیر وچ انگریزاں
 نال جیٹرا جڈھ ہو یا ایہہ تاریخ دا حصہ بن چکیا اے بھانویں ایس جنگ آزادی دے ناکام ہون پادوں
 ایس جہاد وچ مجاہداں دے کارنامیاں نوں محفوظ نہیں کیتا جاسکیا پر بھلا ہودے اوس دور دے
 شاعرانہ و جہناں ڈھولے جوڑ کے ایس تاریخی واقعے نوں ہمیش واسطے محفوظ کرتا اے ایس توں او
 اچے وی ایس علاقے وچ لوک روایتاں سینہ بر سینہ چل رہیاں نیں جنہاں وچوں کجھ روایتاں نوں
 "کال بلیندی" دے نال تے ایس جہاد ہارے کسے گئے لوک ڈھولیاں نے اے ڈی اعجاز
 ہوراں محفوظ کرتا اے ایدوں پہلاں ایہناں ڈھولیاں وچوں کجھ ڈھولے راقم الحروف شہزاد ملک
 نے تحریک پاکستان تے پنجابی ادب دے سلسلے دیاں لکھتاں وچ حوالے پاروں محفوظ کیتے سن، کال
 بلیندی دے حوالے نال دیکھیا ہا دے تے ڈھولیاں راہیں پنجابی ادب وچ انگریز دے خلافت
 نفرت پھیلان دا دھیرا کم کیتا گیا اک ڈھول لا حظ فرماؤ ۔

کال بلیندی تاں دیا ونگار دا

ایہناں انگریزاں، بلندیگ دا ترمانہ، فتح پور گوگیریں پھاہے چارٹیا

جیٹرا لاٹا سا نڈل ہار دا

ایہناں انگریزاں ہنر یا لال گاجی دا کاٹھیا، مادہ جٹے دا کاٹھیا

ولی دلو مردانہ تے موکھا پتر کوڈھی دہنی وال دا

ایہناں انگریزاں بنھ لے مراد تے بہا مل فیتا نے

جیٹرے راوی دے آتے مکیندے مال چوہا دا

۱۔ سندھ قال، سن ۱۳۵۵ء بحوالہ حصول پاکستان (پروفیسر احمد سعید) ص ۲۴

۲۔ احمد سعید، پروفیسر، حصول پاکستان، لاہور۔ ۱۹۷۵ء، ص ۳۳

ہندی شیخ موسیٰ دسے وچوں نادر شاہ قریشی ٹوڑی نہیں

پتھی ٹکیر یا ہنساں دی ڈاوا

ہیریا بیڑیاں، ہتھیں کڑیاں، جھل کے فرض نبھائی جانے دی رب غیاں

ایں علاقے وچ انگریزاں دے خلاف ایہہ جہاد مئی جون ۱۸۵۷ء توں شروع ہو کے اگلے سال ۱۸۵۸ء دے مارچ تک جاری رہیا ایں جہاد دے مجاہداں وچ رائے احمد خان کھنسل سارنگ، مامدے نتھو کاٹھیا، نادر شاہ قریشی، مراد حقیا، امانت علی چشتی، بابا ننگا ہی شاہ چنیوٹی، دلی داد مروانہ بلوچ، سو جا بھدرو، جلا تر بانہ، کوکھنہ وال شامل تھے ایں جہاد وچ ایہناں وچوں بوہتے مجاہد شہید ہوئے۔ انگریزاں داوی ودھیرا نقصان ہويا انگریزاں وچوں ایں علاقے اتے حملے کرن تے ظلم کرن والا ایکسٹرا سسٹنٹ کمشنر برکلی دی ماریا گیا۔ آزادی دی ایس جنگ دے حوالے نال جیہڑے ڈھولے لوک شاعراں نے جوڑے اوہناں توں عام کر کے برکلی دے ڈھولے اکھیا جاندا اے

جدوں انگریز نے ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی ناکام کر دی تے جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے مسلماناں اتے ظلم اوس اگے نالوں ودھ کرنا شروع کر دتا پھانسیاں تے کالے پانی دی سزا مام ہو گئی ایس گل ول اشارہ اوس دور دے کے شاعر نے ایچ کیتا اے

ہس ہس کے چڑھے کائی پھانسیاں، کالے پانیاں ول کائی تیر ہو دے

اساں دیں آزاد ضرور کرنا، ٹکڑے انت نوں بھانویں سریر ہو دے

ایں توں مگروں انگریزاں دے خلاف نفرت دا اک مسلسل سلسلہ چلدا اے ایہہ بھانویں

سارے ای ہندوسیاں دے دلاں وچ، سی پر مسلمان ایہناں وچوں اپنے حریت پسند سمجھا

۱۔ اے۔ ڈی۔ اچاز، کال ہیندی، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۱۷۱

۲۔ اے۔ ڈی۔ ۱ ص ۷۹

۳۔ اے۔ ڈی۔ ۱ ص ۷۴

۴۔ مغلقت قدس بلخرا، رت لکھا (کنا جلی)، لاہور۔ (۱۹۸۰ء)، ص ۱۵

پاروں سب توں اگے سن خواجہ غلام فرید ۶۱۸ھ — ۶۱۹ھ (نواب بہاولپور صدف محمد
دساک قصبہ دہچ انگریز نال نفرت دا اظہار رائج کر دے نیں

۵۔ صبح صادق خال صابھی مانے پا سہرے گانے گئے
سہیل پھولن پیچھ سہاتوں بخت تے تفت کون جوڑ چھکاتوں
اپنے ملک کون آپ وساتوں پُنت انگریزی تھانے

دہریں صدی عیسوی چڑھدیاں اسی نفرت دا ایہہ جذبہ ہو رہا اے ایہوں تیکر کہ
ہندو اسی ہن اپنے حقوق دی حفاظت واسطے جتنے بندی وق وی رُجھ جان دے نیں، اک پاسے
آل انڈیا کانگریس ہن ای اے تے دوجے پاسے آل انڈیا مسلم لیگ، مسلمانانِ دُعا اگامہ انتخاب
دا مطالبہ منیا جاندا اے۔ جدوجہد دا اک رُپ اربکھ دسدے پنجابی دی عذر پارٹی اے
جنہاں باقاعدہ اخبار ”عذر گونج“ جاری کیتا اے ہندو وق جیہڑا وی کجھ شائع ہویا پنجابی ادب
دے حوالے نال آزادی دی تحریک نوں بگڑیاں کرن والا اسی ملاحظہ فرماؤ اک دنگی ۵

نہ اودہ ہندو اسی ہندو جیوندے نیں بچے غازیال دے مسلمان کیوں نہیں
ظاہر دیکھن توں کھا گیا پاڑ یا روادند نہر بن کے لیندے جان کیوں نہیں
پائے کپڑے جسم کمزور ہو یا جھٹے جوش تے جگر داتاں کیوں نہیں
ڈھائی ٹوٹو کھا گئے کھیت ساڈا ہندوستان دا کوئی پُرساں کیوں نہیں
اٹھو شیر مرد ویا سوچ دا نہیں جاکے دیکھدے کل جہان کیوں نہیں
بندر بانٹ ظالم کرواناں ساڈے بے ایمان دی کدھدے جلاں کیوں نہیں

تے ۵۔ ہندو بے سکھاں والی سیج مانی

گوریاں دی ہک کر دیو چھانسی

۱۔ مسعود حسن، خواجہ غلام فرید، بہاولپور۔ ۱۹۹۳ء، ص ۲۵۲، ۲۵۳

۲۔ احمد سعید، پروفیسر، حصولِ پاکستان، لاہور۔ ۱۹۷۵ء، ص ۱۲۲

۳۔ عبد الغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور۔ ۱۹۷۲ء، ص ۱۵

ایں دور واک شاعر شہاب علی (شہابی) اپنے اک ڈھولے وچ کندا اے

ایہہ ڈاڈا راج انگریز دا

جیہڑا پے آدم دے منڈھ گیا اے

ایہہ دور اوہ اے جدوں ہندو اسی سبائے طورتے انگریز کوں آزادی حاصل کرن دا اہر کر رہے سن پر نال ای اوہ اپنے حوالے نال وی کم کر رہے سن کانگریس اُتے شروع توں ای ہندو دا غلبہ سی مسلم لیگ مسلماناں نے اپنے تشخص نوں ابھارن واسطے بنائی دینی پدھرتے وی بہت سارے ادارے ہوند وچ آئے ایہناں وچ انجمن حمایت اسلام، لاہور واناں سب تالوں تارواں اے ۲۱۹۱۹ وچ بدول سرسڈنی دیاں ہندو اسیاں دے خلافت تجویزاں نوں بل دی شکل دے کے اسمبلی وچ منظور کیتا گیا تے ہر پارٹیوں ایں دی مخالفت کیتی گئی اوس ویلے مسٹر محمد علی جناح (بعد وچ قائد اعظم) نے احتجاج کر دیاں اسمبلی دی رکنیت توں استعفیٰ دے دتا سارے ہندوستان وچ احتجاجی جلسیاں جلوساں دا ہڑا گیا امرتسر دے جلیا نوالہ باغ وچ ۱۲ اپریل ۲۱۹۱۹ نوں ہون والے جلسے اُتے جنرل ڈائرنے ظلم کر دیاں گولیاں نال ہندو اسیاں نوں بھجن کے رکھ دتا ایں ظلم بارے بہت سارے پنجابی لکھاریاں نے نظماں لکھیاں ایہناں وچ حکیم عبداللطیف عارث وی شامل نیں جنہاں اپنی سیرت دی کتاب وچ ایں دا بڑے دکھ بھرے ڈھنگ وچ نقشہ کھینچا اے

جلیاں والے دا باغ سی لال ہو یا سفید واہ جد گولیاں آئیاں نیں

ڈھڈ بھار پلا دندے خلق تائیں دیکھ ظالماں پٹھیاں چائیاں نیں

ایسے زمانے وچ یونان دیاں فوجاں نے ترکی دے مشہور شہر سمرنا تے بھارا دے نال لگدے

ملاقاتاں اُتے حملہ کر دتا انگریزاں نے ترکی دی حکومت دا جھکا جرمی ول دیکھ کے اپنیاں

فوجاں ترکی دے خلافت لڑا دتیاں ایس گل تے ہندی مسلمان انگریزاں دے

۱۔ شہناز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور۔ ۲۱۹۸۳ء، ص ۲۹۔

۲۔ ضیاء النہار، پٹی جہان، لاہور۔ ۲۱۹۷۸ء، ص ۵۴۔

خلافت احتجاج کر دیاں اُنھ کھڑوتے علی برادران (مولانا محمد علی، مولانا شوکت علی) دسے پرچم قلعے خلافت دی تحریک ملی ایس دور و قح ترکی دسے حق و قح تے یونانیاں دسے خلافت عوامی پدھرتے ودھیرا پنجابی ادب ہوند و پچ آیا جنہاں شاعران دسے نال ایس حوالے نال مشہور ہوئے اوہناں قح فطشی محمد اسماعیل (قصہ غازی مصطفیٰ پاشا کمال دی قوج) احمد اللہ بیگ (قصہ ترکاں دی بیداری تے یونانی دی زاری) حافظ عالم خان (قصہ چھٹی خلافت) عبدالحق سیالکوٹی (قومی لہراں المعروف پنجابی قومی غزلیں) عبدالرحیم عاجز تے ملک لال دین قیصر شامل نہیں ملک لال دین قیصر دی ایہہ نظم بڑی مشہور ہوئی۔

سے غازی مصطفیٰ پاشا کمال دسے ، تیریاں دور بلانیاں

ڈالیں ٹٹ پئے کچے گھجے

وات یتیمیاں دی کوئی نہ بچھے

روندے سمرنادے بال دے

بیوہ ہو گئیاں مائیں

کر بکرے یونانی حلال دے

بیبا وانگ قصائیاں

ایہہ دور اوہ اے جدوں ہندو اسی سانجھے پکتوں آنا دی واسطے جد و ہند کر رہے سن ایس لئی خلافت دی تحریک دی ہندوواں نے حمایت کیتی سکوں ترک موالات تے تحریک ہجرت دی حمایت دی کیتی پر ہجرت اعلیٰ مظاہرہ مسلماناں کیتا۔ ایہہ فیصلہ سوچے سمجھے بناں کیتا گیا سی جس دا فائدہ تے کوئی نہ ہو یا اُنٹا نقصان ہو یا ایہدے فوراً بعد ای مالا بار و پچ مہلیاں اُسے ظلم ہو یا ایس تے مسلماناں دیاں اکھاں کھلیاں تے مسلماناں نے اپنے قومی ہماندہ دے نوں اجاگر کرن ول دھیان دتا تے سب ختم آزادی حاصل کرن دا جذبہ ٹھنڈا اپے گیا۔ اوہ ہندوواں دیاں فرقہ پرست تحریکاں نے

۱۔ شہباز ملک ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، بلاچر، ۱۹۸۳ء، ص ۵۰

۲۔ حسن ریاض سید، پاکستان انگریز عطا، کراچی، ۱۹۶۰ء، ص ۱۱۳

بلدی اُتے تیل داکم دتا تھاں تھاں شدھی نے سنگھٹن دیاں تحریکاں شروع ہو گئیاں ہندو مسلم فساد
وی ہوں لکے اوڈک موٹی لال نہرو نے جیٹری رپورٹ شائع کیتی اوس نے ہندو مسلمان دے دو تہائی
رستے بنادے ایس رپورٹ وچ مسلماناں نوں نہ نری دکھ نماندگی داسی دین توں انکار کیتا گیا سی سکھ
سیاسی تے دوجے تحفظ دین توں وی صاف انکار کیتا گیا سی ایس توں صاف ظاہر ہوندا پایا سی کہ ہندو
کانگریس دے پلیٹ فارم توں "رام راج" واسطے جدوجہد کر رہیا اے ایس دے خلاف مسٹر محمد علی
جناب (قائد اعظم) نے اپنے چوداں (۱۴) نکات پیش کیتے تے ایس توں کوئی دو ورھے محرموں حضرت
علامہ اقبال نے ۱۹۳۰ وچ مسلم لیگ دے اجلاس منعقدہ الہ آباد وچ اپنے خطبے وچ مسلماناں واسطے
دکھ آزاد وطن داسطالبہ کیتا جس داناں چودھری رحمت علی ہوراں "پاکستان" رکھیا۔

ایس دور وچ پنجاب دے مسلماناں نے ادبی حوالے نال اپنے دکھ قومی ہماند رے نوں اعلان
واسطے ودھیرا کم کیتا، خلافت دی تحریک توں محرموں شدھی تے سنگھٹن دیاں ہندو تحریکاں وچ
مسلماناں نوں ودھیرا جنگ کیتا گیا ہندو مسلم فساد توں او مسلماناں دنی دل آزاری دا اہتمام وی ایج کیتا
گیا کہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی شان وچ گستاخی والی اک کتاب شائع کیتی گئی مسلماناں وچ
غمت غصے دی اک لہر دوڑ گئی کتاب شائع کرن والے راجپال (ہندو) نوں غازی علم دین (لاہور)
نے قتل کر دتا تے انگریز دے قانون پاروں ۳۱ اکتوبر ۱۹۲۹ نوں بھانسی جیلھ کے شہید ہو گیا، بخشی
دسول وچ سرشار ایس فوجوال دی شہادت اُتے پنجابی ادب وچ انشاں دا ادب رچیا گیا استاد
عشق لہر دا اک چومصرعہ دیکھو سہ

ہو یا چودھویں دے چن وچ روشن تیرا عشق اوئے عاشق حضور دیا
بھونٹا وار دی پیٹکھ دا بھوٹیا ای شوق نال ساتھی منصور دیا
سب دیاں اکھیاں وچ سما گیا ایں علم دین او ذریعہ طور دیا
عشق لہر دی عرض دربار اندر پہلاں کریں مسافر دور دیا
محمد رفیع اختر لاہوری ہوراں وی ایس اُتے اک بند لکھیا تے مولانا محمد بخش مسلم نے وی ایس

موقعے آتے مذہبے نال بھرا کلام رچیا فرماندے میں
 بیوندی جان او پار یا علم دینا جیون جو گیا موت نوں مار یا ای
 جگن تیک رہی تیرا نام زندہ، زندہ بنی توں تن من واریا ای
 مسکت گئے دریا جہاں مے بیڑا ریت تے سمجھناں تار یا ای
 اَللّٰہ کہہ کے چڑھیوں دار آتے سوں عشق دھار آتا رہا ای
 تیرے چہمے غازی ویر لے ماں جن سی اپنا جہم تے کرم سوار یا ای
 لاش رہی بے داغ ایمان وانگوں ڈاڈا جھوٹ تے پچ تار یا ای
 بہشت مانی او پیت تر کھان دیا کنڈا کفر پراہہ داوڑھی یا ای
 اٹکے پیلایا اوئے تیرے حوصلے توں زندہ پھیر منقصود کر چھڑیا ای
 دنیا موت کوں اینویں بھدی لے موت عاشقاں دے پرر کجی آ
 اوے موت نال زندگی سجدی لے جیڑی موت ہووے کسے ججدی آ
 ہندوواں دی سلم آزاری دی نشان دہی استاد کرم امرتسری دے ہیٹھ کھے کلام توں وی ہندی اے
 کھدے نہیں سے

ایہدر مسجد اذان دیتی اے اوہدر مندر راں دپج جوم جوم ہووے
 ٹیں ٹیں ہووے جے جے ہووے ناٹھ ناٹھ ہووے شوم شوم ہووے
 دجن ٹل نہ سنگھے تے سکھ بھوکن بل کے ہون سب کار شیطانیان نی
 اوہ سب ہفت اقلیماں خواب ہرنیاں تے خیال ہونیاں جہانیاں نی
 ہندوواں دیاں زیادتیاں تے گتا خیاں کشمیر دپج وی ودھ گیناں جے داغ خطبہ پڑھن توں
 منع کرنا، عید دی نماز دپج رکاوٹ، پخصودہ وی بے حرمتی پاروں جیڑی گڑبڑ ہونی کشمیری مسلماناں
 نے اپنے تحفظ واسطے جیڑی جدوجہد کیتی ایس دی حمایت پنجاب تے ہندوستان دے دو جے

۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجاب ادب، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۵۰

۲۔ کرم امرتسری، کرم جیوا دی مرتبہ عبدالکیم، نوشہرہ، (س ن)، ص ۱۲۲

حصیاں دے مسلماناں نے کیتی۔ کشمیر کمیٹی۔ وچ حضرت علامہ اقبال دی شامل سن جدوں انگریزاں نے راجہ کشمیر واساتھ دینا شروع کیتا تے تحریک وچ ہو زور آگیا قلمی جہاد وچ پنجابی دے قلمی مجاہداں نے بھرپور حصہ لیا گجرات دے علاقے دے مولوی عبداللطیف افضل دی ایہ نظم لوکاں دیاں زبانوں اُتے سی۔

س
جم جم گولیاں دی بارکش ہووے جم جم جم
خون دے فوارے جان قدماں دے وچ جم
جم جاوے قدم ایسے جان وارے سارا جم
دماں دا دوساہ کیہ اے زندگی دے چار دم
دم دین فائدہ جنہاں دماں دا بپار ہووے
زندہ کرے قوم نوں جو قوم تے نثار ہووے
تے
منظر عام راجے نال آپے کر دا قیسل قال
تینوں بختے پچھیا سی آپے جتّاں بچ نال
دور توں سلام تینوں گوریا معاف کر
باندہ روالا ساڈے وچ توں نہ انصاف کر

انگریز تے پہلاں اسی مسلماناں دے خلاف سی، ہندو وی مسلماناں دے مفاد دے خلاف کم کرن ڈیہہ پیا اک سکھ رہ گئے سن مسجد شہید گنج دے محلے وچ انگریز نے سکھاں واساتھ دتا انج مسلم آزادی واسلس سکھاں تیکر وی اپڑ گیا۔ ہیرا انج کہ لاہور دتی دروازیوں باہر نوکھا دے علاقے وچ پڑا نے زمانے توں اک مزار شاہ کا کوئی ایس دے نال اک مسجد سی، سکھاں دے دوا وچ ادھنل ایسے اک گوردوارہ وی بنا دتا سی ادھنل مزار تے مسجد نوں گوردوارے دے محلے وچ آندے مسلماناں نے ایس مزار تے مسجد دی واسپی دے مقدمہ دائر کیتا جیہڑا انگریز حکومت نے خارج کر دتا ایس تے مسلماناں وچ غم تے غصے دا اک ہڑا گیا۔ ادھنل تحریک

پہاں بے کتے تے بلوس کٹھے، مسلمان گروہاں دے رُوپ وچ شہید گنج ہاندے گزدار ہونڈے
 اوئے انگریز حکومت نے گولی دی چلائی تے بہت سارے مسلمان شہید ہوئے ایہہ سلسلہ ہفتیاں
 تیکہ جاری رہیا ایس دکھانت واقعے دے حوالے نال بہت سارا پنجابی ادب ہونڈ وچ آ گیا جس
 وچ انگریز تے سکھ ذہنیت دے خلاف غم تے غصے دا اظہار ملدا اے جدوں اوس مسجد نوں شہید
 کیتا گئے مسلمان خون دے اتھرو روئے استاد کرم لکھدے نیں۔

۵۔ دیکھیا ای مسلم کم کفار دا گھر ڈٹھا چھڈ یا اے رب جبار دا

توں ای محمودیں توں ای ایازاں بندہ نوازاں بڑا جاں باز ایں

محرم راز ایں مخبر دراز ایں تینوں کیہ غوث کسے موار دا

ایہ شعر اوس ویلے عام لوکل دی زمان اُتے سی خبرے کس بھلے نوک شاعر دا اے

۶۔ سر سکند تیزی خیرت نوں جگاواں کس طرح

دلی دروازے دیاں لاشاں بھلاواں کس طرح

جیوں جیوں ویلا لنگھدا گیا ہندوستان وچ چلن والی آزادی دی تحریک وچ مسلماناں دا

حقتہ اپنے دکھ مسلم ہاندے دے دے حوالے نال نتردا چلیا گیا ایس دکھ ساندرے نوں اُتھارن وچ

سبناواں وچ جھٹہ ہندوئے انگریز نے لیا ایہناں دی آپس ملی بھگت نال ہر دور وچ مسلماناں

نال دھوکھا کیتا گیا ایہ قول تیکر کہ جدوں ۱۹۴۷ء دیاں چوناں مگر دل کانگریس نوں حکومت بنان دا

موقعہ ٹلیاتے ایس نے سیکر لرازم یاں اکھنڈ تادے پڑ دے وچ - رام راج - دی جھکی دکھا دتی۔

کانگریس دی دوسال حکومت (۱۹۴۷-۱۹۴۹) مسلماناں لئی اک لحاظ نال اک عظیم عذاب کوں گھٹ

نہیں سی ایسے لئی جدوں کانگریس وزارت لے حکومت توں استعفیٰ دتاتے قائد اعظم محمد علی جناح

ہوریاں مسلماناں نوں یومِ نہایت منان لئی آکھیا ۲۲ دسمبر ۱۹۴۹ نوں مسلماناں ایہہ یومِ نہایت

۱۔ کرم پٹری، کرم پٹری، مرتبہ عبدالمکرم، نوشہرہ - رس، ص ۱۵۱

۲۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجابی ادب، لاہور، ۱۹۶۵ء، ص ۹۰

۳۔ حسن، سید، پاکستان جائزہ مضامین، ۱۹۶۰ء، ص ۲۳

ایہ اور جناح سے جھڑپے کئی دسے کانگریس دسے مبروی رہے ہندو مسلم اتحاد لئی کم کیتا سوں پہلا
 لوں۔ ہندو مسلم اتحاد اسفیر اکھیا گیا ایہہ ہیرو پیر کانگریس دسے لیڈ راں دی نصیب والی
 ذہنیت توں ہانوں جو دسے گئے اجوں نیکر کراوہناں نے کانگریس توں خیر باد اکھ کے مسلم
 لیگ ول دھیان تتا ایس مرطے اُتے اوہناں دا گول اک مسلم ریاست سٹی ایس دور وچ
 قائد اعظم جی راں دی اگوائی وچ مسلم لیگ دسے پلیٹ فارم اُتے مسلم حقان واسطے اپنا کم
 ہویا کہ جو اہرسل ہنر دور گئے کانگریسی لیڈر توں قائد اعظم دسے نال اپنے ۱۹۴۹ء ستمبر ۱۹۴۹ء
 خط وچ مسلم لیگ توں اک مستند جماعت مننا پایا ۱۹۴۰ء دسے پڑھدیاں ایسی مسلم
 ہے و مسلم لیگ میں آ۔ ورکا نعرہ مسلماناں دیاں زبانوں اُتے پڑھ چکا سی ایہوں نیکر
 کہ ۱۲ مارچ ۱۹۴۰ء توں لاہور وچ قائد اعظم محمد علی جناح دی صدارت وچ ہون واسے
 مسلم لیگ دسے نمائندہ اجلاس وچ مسلماناں واسطے دکھ مسلم ریاست دی قرار داد منظور
 کر لئی گئی جیہڑی پہلاں قرار داد لاہور تے پھیر قرار داد پاکستان اکھوائی، ایہہ قرار داد
 ایس گل دا ثبوت سی کہ سائی ہندوستان دسے مسلمان اپنے دکھ مسلم نمائندے دی راہی
 واسطے جاگ پئے سن۔

ایہہ دور اسے ہندو مسلماناں نے دے کے رہاں گئے پاکستان دا نعرہ ماریا، ایہہ دور
 اسے جس توں اسی تحریک پاکستان حاصل ہوا آکھنے آں کہ ایس دور وچ سائی ہندوستان دسے
 مسلماناں نے دو لوگ گل کر دی سی اپنی اصل منگ دا اظہار کر دتا سی تے اوہ ایدول آرا تہہ
 شہری دارالامہ نہیں سن رکھدے ۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۷ء دسے ایہہ سبب وچ سرحدیں جنہاں
 وچ مسلماناں نے اک شٹہ، اک ہلن جو کے کم کیتا، کم کرن دایاں وچ ہر طبقے نال تعلق رکھن
 ولے مسلمان شامل سن۔ دولت دندے دولت نال نعرے بازاراں نے نعریاں نال مقرر
 نے تقریریاں نال تے شاعریاں نے شعراں نال ایس تحریک توں آگے دھکیلاتے مقبول کیتا۔

۱۔ سید الشہ قریشی، تمام پاکستان کا تاریخی دستاویز، ایس سنٹر، لاہور، ۱۹۷۷ء، ص ۵۵
 ۲۔ ایڈی ۵۵ ص ۵۵

پنجابی دے ایس دور دے شعری ادب نوں دیکھیاں واچیاں پتہ لگدا اے کہ ایہدے
 دوج مسلم لیگ ول آؤن، جداگانہ انتخاب، مسلم مہاندرا، پاکستان دی منگ، کانگریس تے سانجھی
 آزادی دا مطالبہ کرن وایاں مسلم جماعتاں دی تھکیدی دا اظہار ملدا اے ایس حوالے نال
 چہڑے پنجال لکھاری بترے اوہناں دچوں کھد دا تعلق مسلم لیگ نال اک کارکن پاروں
 سی ایہہ کارکن تنظیمی کتاں دے نال نال مسلم لیگ دے مطالبہ پاکستان دے جلیاں دوج
 پاکستان تے مسلم لیگ دے حق وچ کلام پڑھ کے لوکاں دے دلاں نوں گرماندے سن ایہہ
 کارکن مسلم لیگ دے پروگرام نوں پنڈ پنڈ تے شہر شہر پھر کے لوکاں تیکر پڑاندے سن اسی
 سب توں پہلاں ایناں دا ای ذکر کرنے آں۔

مسلم لیگ دیاں اڈواڈشاخاں نے "نغمہ پاکستان المعرفہ ویگی نظاں دے نان نال
 اڈواڈشاخاں دا اجیہا کلام ۶۱۹۴۶ دے نیڑے نیڑے چھاپ کے ونڈیا دی سی خوش قسمتی نال
 ایناں دچوں لکھاریاں دیاں کتاباں سانوں مل گیتاں عین ایناں دچوں اک استاد چرغندین شق پر
 دلاں دے فضل حسین مدنی شہزاد باہر والی صلح مجراست تہ تیجے بروی غلام حسین قریشی راجہ تولی کاموں کے عین ایہہ کتاہیں تے
 ایناں دچ چھاپے چھاپیا کلام ایس گل دی پکی پیڈی شہادت اے کہ ایس دور وچ اتناں دا
 اجیہا کلام لکھاریاں دیاں قلمناں نے تخلیق کیتا
 دچوں بہت سارے مجاہداں دا کلام چھاپے نہ چھاپ سکیا ایس دی اک وڈی وجہ ایہہ اے
 کہ اک تے ایہہ کلام ہنگامی نوعیت دا ہوندا اسی جلیاں واسطے تیار کیتا جاندا تے جدوں پڑھیا
 جاندا اسی لوکاں تیکر اڑ جاندا اسی لوکاں نوں زبانی یاد ہو جاندا اسی ایس لئی چھاپن دی ضرورت
 نہیں سی سمجھی ہانڈی دوسرے ایہہ کلام عام کر کے انگریز نے یونیٹ حکومت دے خلاف
 ہوندا اسی ایس کر کے لکھاری چھاپدے ای نہیں سن ایہہ وجہ اے کہ اوس زمانے وچ کج
 شاعران توں سوا دھیرے لکھاریاں دا کلام اوس دیے محفوظ نہ ہو سکیا، پاکستان دے قیام
 توں مگروں ایس دے سلسلے نہ جان دیاں وچاں دچوں وڈی وجہ ایہہ سی کہ جس مقصد واسطے
 ایہہ کلام ہوندا دوج آیا وہ مقصد حاصل ہو چکیا سی چاہیہا ایہہ سی کہ تاریخ دے اک ایسے دے
 واقعے نال تعلق رکھن والا ایہہ کلام چہڑا ساڈی آزادی دی تاریخ نوں مکمل کرن دا اسی ایس

نوں مجاہد پاکستان دسے نڈرے نڈرے معفوہ کیتا جاذا ہر قسمی نال مانجی نہ کیتا گیا ایہو کارن اسے کہ
جہوں اساکر قیام پاکستان توں کوئی تربیہ ورے مگروں (۱۹۷۷) ایس پاسے دھیان دتاتے
بہت سارے مجاہد لکھاری اگلے جہان اپڑ چکے سن تے دو جے ایہہ کلام بھلاتے گواچکے سن اتناں
دی بچ دوڑ مگروں جتے لکھاریاں دا کلام حاصل ہو یا اسے ایہہ ایس گل دا ثبوت اسے کہ پنجابی ادب
دسے والے نال قیام پاکستان دی جدوجہد وچ ہر حدیاں کلاں نال حصہ پایا گیا اسے۔

آڈا ایناں مجاہد لکھاریاں تے اوہناں دسے ایس والے نال لکھے گئے کلام دیاں کجھ
ونگیاں دل دھیان ماریئے ایناں مجاہداں وچوں سب توں پہلاناں جناب ظہیر غازی پگی ۱
اسے جیہڑے ۲۱۹۰۹ وچ پیدا ہوئے تے چنگی محنت نال رب تعالیٰ دے فضل کرم نال حیات
نیں ایہہ مسلم یگ دے باقاعدہ کارکن سن، مسلم یگ دی جنرل کونسل دکی رکن سن ایناں
نوں ایس زمانے وچ شاعر تحریک پاکستان دا خطاب دتا گیا: تحریک پاکستان دے حوالے
نال لکھیا گیا کلام اوس زمانے وچ نہ چھپ سکیا ایناں کوں تن نظماں اوس زمانے دیاں حاصل
ہو سکیاں نیں۔ ۲۰۳۰-۲۱۹۴ دیاں چوناں ویلے اکھی نظم دا کجھ حصہ ملاحظہ فرماؤ۔

ہرچی یگ نوں دینس او یار

بھانویں تھانیدار ڈراوے	اکھیں کڈھے تے دھکا دے
بھانویں کھے چالان کراں گا	بھوٹے کیساں وچ دھراں گا
اونہوں اکھیں چل اوے جھتے	تیتھوں ڈریئے کبھڑی جھتے
توں ایں ساڈا چوکیسدار	ہرچی یگ نوں دینس او یار

ایں تحریک وچ استاد مشق لہرنے بڑا کم کیتا اوہناں دی کتاب "نفرہ پاکستان" توں اندازہ
ہوندا اسے کہ عتیق لہر سیاسی لحاظ نال کئے پیدار مغز انسان سن مالا کر اوہ پڑھے لکھے نہیں سن
سارا کلام زبانی یاد سی "نفرہ پاکستان" اوہناں دے شاگرد عبد الکریم مہر جواں لے کٹھا کر

کے مسلم لیگ دلوں شائع کروائی جس دا دیباچہ آزادی دے مجاہد لکھاری تے رہنما مولانا محمد بخش مسلم نے پنجاب
نثر وچ لکھیا اے اوہ عشق لہر بارے لکھدے نیں۔

”لیگ دے ہلے جناح نے پاکستان دی لہر جلائی پنجابی شاعراں دے بابے

عشق لہر نے ایس دریا وچ ہر طوفان توں بے ڈر ہو کے چھال ماری بی

عشق لہر اپنے دور وچ شاعراں وچ استاد مئے جان دے سن اوہناں دی شاعری و دھیری پختہ تے فکر
والی اے اتوں اوہناں دی پڑھنت کمال دی سی اوہناں دا کلام سنن والیاں اُتے جادو دا اثر کردا
سی مسلم دے اکثر جلیاں وچ اوہ شامل ہوندے سن اوہناں نے اپنی شاعری وچ جنوبی ایشیا
دے مسلماناں دی پڑے سوہنے ڈھنگ نال نمائندگی کیتی اے اوہناں دے کلام وچ پاکستان
دے مطالبے، دو قومی نظریے، مخالفت پاکستان ذہن تے جماعتاں دی نکھیدی، تے مسلم لیگ دے
ایجنڈا نوں بنان دا اظہار ملدا اے پاکستان دے مطالبے نوں دیکھو کس سوہنے ڈھنگ نال سلنے
لیا اے۔

مولاکرم کرہند دے حال اُتے مسلمان ایہدا مسلمان ہووے

دلوں کڈھ کدورتاں ساریاں نوں اک دوسرے توں قربان ہووے

سارے فیصلے ہون قرآن اُتے اگے واگ اسلام دی شانی ہووے

عشق لہر کہہ نبی دا واسطہ ای ایس ملک اندر پاکستان ہووے

قائد اعظم محمد علی جناح، عشق لہر دے محبوب رہنما نیں ایس لئی اوہ اپنیاں نظماں وچ تھان
تھان اُنہیں یاد کر بڑی عقیدت نال ذکر کر دے نیں ایہناں دی اک نظم داناں ”قائد اعظم“ اے انج
ای اک چومصرے دا عنوان اوہناں نے ”سالارِ کارواں“ رکھیا اے عشق لہر نے کانگریسی، احمدی
تے یونینسٹ رہنماواں جیڑے مسلماناں لئی دکھ ملک پاکستان دے مخالفت سن اوہناں دی
نکھیدی کیتی اے پاکستان دے قیام دے سلسلے وچ دیکھو اوہ کئے اعتماد نال گل کر دے نیں۔

۱. عشق لہر، نغمہ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں، لاہور۔ ۱۹۴۹ء، ص ۵

۲. عشق لہر، نغمہ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں، لاہور۔ (۱۹۴۶ء)، ص ۳۰

س
پاکستانی بن کے رہے گا یاد رکھو کٹھے ہوئے حساب جابیاں نے
چھیتی قافلہ منزل تے پہنچائیں چمک لئے ہیں قدم پنجابیاں نے
وجہ جندے دلاں تے کھول دے گی میاں لیگے ستہ برج چابیاں نے
عشق لہر تہ لوک حیران ہوں مجھے قدم بدوں کامیابیاں نے
نغمہ پاکستان المعروف لیگ کی شان سید فضل حسین مدنی القلمس بہ شہباز، باہر وال تحصیل
کھاریاں ضلع گجرات دی اسے کتاب جیٹری جوہری اکبر علی دی فرمائش تے شائع ہوئی اسیں کتاب وضع
سید فضل حسین مدنی شہباز دیاں چھ نطیاں نیں جنہاں وضع اک لمی نظم پنجابی دی اسے اسیں نظم و برج
پاکستان دے مطلبے نوں بڑے دلیرانہ ڈھنگ وضع سامنے لیاندہ گیا اسے اسیں نظم دا آئینہ
صحتہ ملاحظہ فرماؤ

آجا پھر دسی مسلم لیگ والی قائمہ اعظم جناح دے نال لکے
ڈی بی بی ٹی ترانے فیر اپنی نگہ کرکوں توں وچ غلطان کتے
عاشق وانگ بلال دے بن پکا حیدر جہا جذ بہ فیر کر پیدا
خون جہا توں صدق صفاد ل بن خالد جہا کوئی لیا جوان کتے
دل قوم دے نال تے قوم نہ چھڈ قوم دا بھلا اچ ہا ہونڈی آ
ہو جاش پٹنگ ناراس پر آیا سرے تے جھل طوفان کتے
پاکستان لینا اسیں ہر قیمت بھانویں دنیا دے وچ فلم مرے
شہباز ترے ایہو رہے لہن فیر توں کتے پاکستان کتے

عشق لہر تے فضل حسین مدنی شہباز توں بعد ہونے جیسے تحریک پاکستان دے دوران بھین والی
اک تہی کتاب مسلم لیگ دا دھندورا درستیاب ہو گئی اسے جیٹری آزادی دے مجاہد کھاری مولوی
خادم حسین قریشی دی لکھی اسے ایہہ کتاب شیخ غلام حسین اینڈ سنز تاجر ال کتب کشمیری بازار، لاہور نے

- ۱۔ عشق لہر، نغمہ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نطیاں، لاہور۔ ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱

چھاپی اسے ایسی ادارے سے اسے ایسے کتاب سے آخرتے چھاپے گئے اشتہار وچ اک ہر کتاب
مسلم لیگ دا اعلان۔ درج اسے اینہاں دونوں بارے تحریک پاکستان تے بھالی ادب بارے میں
جوتے تیکر کیتے کم وچ کچھ وی درج نہیں تے ایچھے ایس نوں شامل کیتا جا رہیالے۔

مولوی خادم حسین قریشی دی کتاب۔ مسلم لیگ دا ڈھنڈورا۔ وچ تن نظماں شامل نیں، تن وچ
بڑے کھٹے ڈھلے ڈھنگ وچ ہندوستان وچ پاکستان دے قیام، مسلم لیگ نوں سابق ہندوستان دے
مسلماناں دی نمائندہ جماعت قرار دین، قائد اعظم محمد علی جناح نوں مسلماناں دا حق سچ گل اکھن والا ہرین پیارا
لیڈر مسکن دی گل اے نظم۔ پاکستان۔ دے آخری دو بند ملاحظہ فرماؤ۔

• ہر اک نوں سمجھ ایہہ آگئی اے مسلمان غلام نہیں رہیں لگا
بدول تیک نہ ایہہ پاکستان بنی اوووں تیک ناہیں ہرگز نہیں لگا
مسلم لیگ نمائندہ جماعت ساڈی ہر اک مومن مومنوں کن لگا
نشہ شہنشاہی اسنوں اجے تاہیں خادم کسے دی گل نہیں سہن لگا
محمد علی جناح ہے قائد اعظم شان رکھداوڈے سلطان دی اے
پاکستان بن جائے ہندوستان اندر ایہو خواہش ہر اک مسلمان دی اے
• اکثریت اسلام دے موبیاں وچ پاکستان بن جائے ایہو لوڑ ساڈا
نعب العین ایہو مسلم لیگ دا ایس کسے دے نال ابوڑ ساڈا
جاناں واسکے کراں گے حق حاصل ساڈاں مول نہ سکدا موڑ کوئی
خادم مشکلاں حل خدا کرے سی پھیر رہوئے گی مول نہ تھوڑ کوئی

اساں آن بھائی اسلام دی اے اتے عورت اس پاک قرآن دی آ پاکستان بن جائے

مسلم لیگ دے باقاعدہ کارکن آزادی دے مجاہداں وچ محمد دین میر (۱۹۰۰-۱۹۷۷) دا ناں بڑا
مرکز اھوں اے اینہاں نے تحریک دے ذمہ وچ مسلم لیگ دی شیعہ اتے بڑا کجھ بڑھیا پنڈ پھیر کے
پاکستان دا پیغام لوکاں تیکر اٹھایا ایس دور وچ اوہ نظر بند وی رہے اینہاں دے کلام دا انداز وی عشقِ ظہر

ورگا اسے پرہیزناں وارویہ مخالفت پاکستان تحریک ذہناں تے فصران بارے کجھ سخت اسے ایہناں داکام
اوس دور وچ بھاپے نہیں چڑھیا پر اچ دی پڑاںے بزرگاں نوں یاد اسے اوہناں دے شاگرد محمد صدیق
صبر کوں کلام داکجھ حصہ حاصل ہویا اے اک چومصرے وچ دیکھو میر جوڑی کتے سوہنے طریقے نال دس رہے
نیں کہ اوس ویلے داسلمان ایہہ سمجھداسی کہ اوہری زندگی تے موت پاکستان واسطے ای اسے۔

سہ سرکٹا نا اے نبی دی آن اُتے ایہہ فرض ہویا مسلمان دے لئی
کائنات جیہڑی شئی دیکھدے اوہیہ اکیتری رب نیکی دی شان دے لئی

مسلمان جہان دے لئی ہویا ایہہ جہان سارا مسلمان دے لئی

اچ زندگی موت دی میر سمجھیں مسلمان دی ہے پاکستان دے لئی

مولانا محمد بخش مسلم (پیدائش ۱۸۸۸ء) تحریک پاکستان دے مجاہدان وچوں سن آپ خطیب تے

عالم دین ہون دے ناطے ایس تحریک وچ شامل سن مسلم لیگ دے باقاعدہ کارکن سن ایہناں نے
تحریک پاکستان توں پہلاں دیاں مسلم شخص نوں ابھارن والیاں تحریکاں وچ دی حصہ یا عملی طور
تے دی تے قلمی حوالے نال وی جیویں علم دین شہید دی تحریک شعنی ایہناں علم دین دی شان وچ شعر
کے، لغزوال وچ غیر مسلم نماز واسطے اذان نہیں سن دین دیندے ایہناں ایس حوالے نال کم کیتا تے
شعر لکھے، جیہیں فیصدی حقائق دی تحریک وچ دی ایہناں نے کم کیتا تحریک پاکستان وچ حضرت
قائد اعظم دے نال مل کے کم کیتا اوہناں دی ہدایت اُتے کم کیتا ایہہ پاکستان دے مطالبے نوں
مقبول بنان لئی ہنڈ پنڈ تے شہر شہر پھردے تے تقریراں کر دے سن ایس دور وچ ایہناں پنجابی
نثر تے نظم راہیں وی پاکستان دی تحریک وچ حصہ پایا، پنجابی نثر وچ ایہناں نے استاد عشق بہر دی
کتاب "نغمہ پاکستان المعروف عشق بہر دیاں نیکی نظماں" وچ وی باجہ مکھیا جس داکام امتیاس استاد
عشق بہر دے ضمن وچ درج کیتا جاکیا اے شاعری دے حوالے دی اک ونکی مائل ہے۔

جیہڑا جھڈ جماعت جاوے اوہنوں کر پئے آڈول پار

سن لے پیارے پاکستان من لے پیارے پاکستان

پاکستان نامال کمرے پیسار

آزادی دے مجاہد کھاری جیہڑے مسلم لیگ دے باقاعدہ کارکن وی سن اوہناں وچوں اک طالب
جانبہری رہیدائش (۱۹۲۲ء) وی نیں شاعری داندھ ۱۹۳۵ء وچ بجایا ۱۹۳۹ء وچ قومی شاعری دل تے
۱۹۴۰ء وچ جدوں پاکستان دی تحریک زور اے تے سی ایہدے وچ شامل ہوئے انتظامی فرماں توں اڈ
قلی جہاد وچ وی حصہ پایا ودھیرا کلام سانجھیا وی اسے ۱۹۴۴ء وچ کھلی اک نظم دا کجھ حصہ دیکھو

پاکستان پاکستان پاکستان

پاکستان لینوں کیڑا سا نوں روک سکدا

ہر کوئی اپنے گھراں دے اُتے حق رکھدا

اسیں کوپنے اعلان ساڈی بند ساڈی بان

پاکستان پاکستان پاکستان

محوالی گورداسپوری رہیدائش (۱۹۱۹ء) وی تحریک پاکستان وچ اک کارکن پاروں شامل سن خضر دے
غلام تحریک وچ نظر بند وی رہے، ۱۹۴۶ء جون ۱۹۴۶ء نوں مسلم لیگ دے جلسے میں دی مہارت مسلم لیگ
گورداسپور دے صدر پیر بہاؤ الحقی ہوراں کیسی جیہڑی نظم پڑھی اوہدا اک حصہ دیکھو

بن کے رہوے گا پاکستان پاکستان عالی شان

مسلم لیگ دا جھنڈا اکھنڈا توں مسلم کیوں نہیں اٹھ بہنڈا

وطن ہوندا اپنا ایمان بن کے رہوے گا پاکستان

مسلم لیگ دے کارکنان وچ ملک عطا اللہ عزت تے ایناں دے پتر ملک ضیاء اللہ ضیاء
دہر کسے نے عملی طور تے وی تے قلمی طور تے وی حصہ پایا دونوں شاعر سن تے عوامی شاعری وچ
ودھیرا نامال سی ملک عطا اللہ عزت تے باقاعدہ مسلم لیگ ولوں سارے پنجاب وچ دورے

۱۔ شہساز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اور پنجاب ادب، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۲۰۳

۲۔ شہساز ملک، آئندہ دے مجاہد کھاری، لاہور، ۱۹۸۷ء، ص ۲۸

کر دے ہمدے سن منیا جہان سن بڈبڈے دے دلوں والے شعر کندے سن اک نظم وچ دیکھو ایہ انداز
 ملدا اے ایہ نظم ماں تے پتر وچکار مکالمے دی صورت وچ اسے ماں دے سوال دے جواب وچ جہان
 مسلمان پتر کہندا اے ۔

ماش شطرنج تے کھیڈ چوٹ میں تے دوتاں دادلوں لاہیا ہو یاں
 ہن تے نال ہتھیداں دے کھیڈنا ہاں کیونکہ وقت نازک سرتے آیا ہو یاں

نوک دار برہیں ملی ست انچی ست فٹ پچھے وانس لایا ہو یاں
 منیا بزدلاں دے دا جگ نہیں رہنا مسلم لیگ وچ نام کھوایا ہو یاں

مسلم لیگ دے کارکن مجاہد کھاریاں وچوں مرحوم امام دین مجاہد دی سن جہاں تحریک پاکستان توں
 پہلاں دیاں مسلم تحریکاں وچ عملی تے قلمی حوالے نال حصہ لیا تے تحریک پاکستان وچ ایہ اک سرگرم
 کارکن دے نال نال مجاہد کھاری پاروں دی شامل سن ۱۹۴۶ وچ ایہاں نے خان صاحبی دا خطاب
 واپس کیتا قائد اعظم محمد علی جناح ہوراں دے نال رل کے کم کیتا تحریک دے دناں وچ کھی اک نظم
 دا کج حصہ دیکھو ۔

مسلم لیگ جماعت پیاری کیتے قول نبھاوے گی

انشاء اللہ قوم دی بیڑی یارو جیتے لاوے گی

ایہ گل میسری سنو بھراؤ مسلم لیگ دا ساتھ نبھاؤ

سارے مل کے زور لگاؤ ہمت رنگ یساوے گی

مسلم لیگ دے کارکن مجاہد کھاریاں وچ اطرظاکی دی شامل سن ایہ بھانویں لیڈر نہیں رہے
 تے انتظامی امور وچ بھانویں کوئی اہم ذمہ داریاں ایہاں کول نہیں سن پر ذفتری امور وچ ایہ
 مسلم لیگ دے رہنماواں دا ہتھ دتا دے سن ایہاں سنے سردار شوکت جیات تے میاں محمد دوتا
 دے نزدیک رہے کم کیتا، شملہ کانفرنس جیٹری لارڈ دویل نے بلائی سی ایہ حضرت قائد اعظم دی

نہم زاست نے ناکام بنائی انگریز ہندو گٹھ جوڑ دی ایہہ پال ناکام ہوں تے ایسے کافر لسن نوں کبڈی
 قرار دتا گیا تے دوجی راں پنجابی نظماں لکھیاں گئیاں اک نظم اطہر نظامی جو داں وی لکھی مہیدا اک بندہ
 ملاحظہ فرماؤ

کبڈی دامیدان دیول دی کوٹھی
 مریجے توں چوڑی سی اکھن نوں چھوٹی
 ایہدیں لٹکوتے تے اوہر لٹکوتی
 بنا کے دوئیں تے اک بیک کڈھی

کبڈی کبڈی کبڈی کبڈی
 اطہر نظامی دا اک ہور چھ مصرعہ وی ایسے دور واد بڑا مشہور ہو یا سی دیکھو
 ستا شیر کھارو پچھاگ پیا اے کوئی ہا کے کھدے ٹیل تائیں
 اکھنڈ ہند دے نعرے نوں چھنڈ دیسے ٹیل تائیں

بیریاں عاداتاں توں باز آجاوے کھیتے محل تیں ایس کھیل تائیں
 نہیں تے انج ٹاواں لگے اطہر اوہنوں جیوں شاہ لکے سورج تریل تائیں
 دھما تال داتم پنجابی دے اگھے کھاریاں دچوں گئے جانے سے دوجیری عمر دے ہونڈیاں ہویاں رب
 نعلانی نے نعل نال پنجابی ادب پچ دلا کر دے ہے ۳۲ اکتوبر ۱۹۸۸ء نوں اللہ نال پیارے ہو گئے اوہناں دے اپنے
 بیان موجب حضرت قائد اعظم دی دعوت تے اوہناں نے مسلم لیگ نال ناظم جوڑیا اوہ زمانے پچ
 ایہناں مسلم لیگ دے رہنماواں دچوں مولانا غلام قادر اشرفی فید کوٹی، ظہیر نیازیگی، سردار
 شوکت حیات، فیروز خان لون، راجہ غصنہ علی خان، حکیم سردار خان چکوری شریف وغیرہ نال مل
 کے کم کیتا ایس والے نال کھسی اک نظم دچوں کھ دجی دیکھو
 کھڑیاں نہیں گزاراں مسلم لیگ دیاں
 حق دا چانن لا کے چھٹنا کفرانہ صیر مشا کے چھٹنا

پاکستان بنا کے چھڑنا دیکھو پاک قطاراں مسلم لیگ دیاں
 ایس دور وچ کچھ اجیے کھاری سن جیہڑے مسلم لیگ دے باقاعدہ کارکن نہیں سن ہاک مہم
 مسلمان ہون دے نلے تے اک قلم کار دے نلے اوہ جو محسوس کر رہے سن کچھ رہے سن اینہاں
 وچوں کنیاں نوں مسلم لیگ دے جلیاں وچ اپنیاں ایہہ نظماں پڑھن دا موقعہ دی مل جانا اسی
 تے کئی اپنا ایہہ کلام مقامی پڑھرتے نجی اکٹھاں وچ سنا کے مادہ وصول کر دے سن اینہاں وچ
 پنجابی دے کئی اگتے شاعر وی سن تے کئی غیر معروف شاعر وی سن ایس حوالے دے مجاہد
 مکھاریاں وچ غلام احمد کاتب نوشاہی (گجرات)، محمد ضیغ قدر (لاہور)، اللہ داناظر (لاہور)
 حافظ امرتسری (لاہور)، محمد رفیع اختر لاہوری (لاہور)، حکیم شیر محمد ناصر (لاہور)، غلام محمد نقاش
 ہاشمی (امرتسر)، خان مستانہ (لاہور)، اسیر سوہلوی (امرتسر)، چراغ دین (جوتے کے)، ملک
 عبدالقادر خوشتر (گجرات)، حافظ عبدالرحمن (بابا کی لا)، سید موسیٰ امرتسری (امرتسر)، عبد الغفور
 انظر (لدھیانہ)، فضل کریم مجاہد (جہلم)، عبد المجید کریم والا (امرتسر)، شیر افضل جعفری (جھنگ)،
 اسماعیل متوالا (لاہور)، میراں بخش واقف (لاہور)، ساحل فارانی (سیانکوٹ)، تے آغا ادا علی
 خان غالب (لاہور) شامل نہیں۔

ایہناں سب شاعراں دا کلام دستیاب ہو گیا اے ایس کلام وچ جذبی وی اے تے پاکستان دی منگ
 واسطے عزم تے عمل دا پیغام وی اے ہر مجاہد کھاری دا اپنا رنگ اے اپنا انداز اے پر اک گل سب وچ
 ساقی اے تے اوہ پاکستان نوں مسلم لیگ دے ولے نال حاصل کرن قائد اعظم نوں اپنا آگونی تے
 پاکستان دے قیام نوں اپنا حق قرار دین دا نقطہ نظر اے۔ کچھ شاعراں دے کلام دیاں ونکیں
 ملاحظہ فرماؤ۔

محمد ضیغ قدر (پیدائش ۱۹۲۰ء) ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے شاگرد نہیں پاکستانی وی تحریک ویلے نوجوان
 سن جیسے جلوساں وچ حصہ لیندے تے نظماں پڑھدے سن ۱۹۴۷ء دے شروع وچ منٹو پارک (اقبال
 پارک) وچ مسلم ہیلتھ کلب وچ ہوئے مسلم لیگ دے جلسے جس دی صدارت نواب محدث ہورائی کرتی

چٹری نظم پر اسی اوہ اک جہتہ ملاحظہ فرماؤ

ہندوستان غلامانِ داسک بڑھوں یا اپنی گل گاندھی جی دی جان دے نہیں
مسلمان آزاد نہ ہو جاوے ویری ایس کر کے پاکستان دے نہیں
وچوں کھدے نہیں مسلمان تائیں ہگلے جان توں بول زبان دے نہیں
کیونکر وچ تاریخ دے ذکر ساڈے ہر میدان اندر فتح پان دے نہیں
گاندھی نر دپٹیل نوں کہو ہاکے گھٹا اپنا آپ کیوں بھیان دے نہیں
پاکستان بے قدر بنالینا ٹوٹے کر دیے ہندوستان دے نہیں

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے جینے شاگرد محمد رفیع اختر لاہوری (پیدائش ۱۹۰۵ء) دی ٹیلرنگ دی دوکان
اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور دے سائنس سی، ایہہ مقالہ مسلم لیگ دے جلسیاں دامرکز سی اختر ہوری
شروع توں ای قومی ذہن رکھ دے نہیں کشمیری تحریک، علم دین شہید دی تحریک، شہید گنج دی تحریک
تے پھیر پاکستان دی تحریک سب واسطے کج نہ کج کھیا بوہتا کج پاکستان دی تحریک دے حوالے نال کھیا
کلام وچ بڑا دور اسے ملاحظہ فرماؤ اک چومصرہ

قائد اعظم دی سپی آواز سس کے مسلمان میدان وچ اگیلے
پہلا جوش ایمان لے دلاں اندر ہر بے جان اج جان وچ اگیلے
پاکستان بننا اے تے ضرور بننا اے آن والا اج آن وچ اگیلے
مسلمان غلام نہیں رہ سکدا اختراصات قرآن وچ اگیلے اے

چرخ دیں (جولے کے) (پیدائش ۱۹۸۸ء) ساڈے اگے پنجابی شاعراں وچوں نہیں اک اندازے موجب
ایہناں یوں کوئی خط سولہ کتب خانے ہونچکیاں نہیں شاعری ایہناں ۱۹۸۴ء وچ شروع کیتی ایہناں وارحمان
شروع توں ای چلت سعادیاں بارے شاعری کرن وارہیا اے اپنیاں کتاباں وچ بوہتے ایہناں نے
پنجابی دے بکے قسے کھئے نہیں بسا اسلامی تبلیغی لے ایس لئی قومی موضوعاں دل بوہتا دھیان رہیا تحریک

وے دناں دہج کھسی اک نظم دا کجھ حصہ ملاحظہ فرماؤ۔

بھانویں جیسے بھانویں مرینے بھانویں دکھ مصیبت جریںے
اپنا حصہ دکھرا کرینے سانوں کون ہٹا دے گا
کوئی دن پا کے قائم اعظم پاکستان بنا دے گا۔

ملک عبدالقادر خواجہ (گجرات) وے رہن والے سن اوہناں نے تحریک پاکستان وے
دناں دہج ودھیرا کجھ لکھیا، کلام سچ مسلم لیگ تے قائم اعظم وے حوالے نال پاکستان دی منگ دی گل
کیتی گئی اے جداگانہ انتخاب بارے وی کلام ملدا اے مسلم لیگ دی بلسی ہم دہج کھسی نظم دا اک حصہ لکھو
سن اوسا دمرادیا مسلمانا جکل جنگ آزادی ہو رہی آ
جیہڑی قوم نوں بہن دی جاپ نہیں سی لوہ وی اپنی پیریں کھل رہی آ
کنکوں پھٹ کے جیڑی گنڈھیل ہوئی گنڈھے اپنے لئی اوہ بل رہی آ
خاکساری احراری نہ قوم بھیس ایہہ تے غیر دیاں بقییاں دھو رہی آ
جیکر کامل آزادی توں چاہو نہ ایں مسلم لیگ دل تیر ایمان چاہیدائے
اکو بول حکومت تے کانگریس نوں ساڈا دکھ بنا پاکستان چاہیدائے

آغا امداد علی خان غالب (۱۹۰۳-۱۹۴۸) نے شاعری ۱۹۱۹ وچ اردو شروع کیتی جدوں خلافت
دی تحریک ایتھے چل رہی سی پنجاب وچ ملک لال دین قیصر دی شاعری دا ڈنکا دہج رہیا سی اوہ ملک لال
دین قیصر وے شاگرد سن پہلاں شمیم تخلص کیتا بعد وچ غالب تخلص کرن لگ پئے آغا جی نے مسلم شخص نوں
ابھاردن دایاں تحریکاں دہج ملی تے قلمی حصہ لیا تحریک پاکستان وچ دی ودھیرا حصہ پایا جیہڑا چومرہ
دستیاب ہو یا اے اوہ وے وچ دو قومی نظریئے تے پاکستان دے قیام دی وجہ پڑے سوہنے طریقے
نال تار لہے نیں۔

۱۔ شہباز ملک، آزادی دے مجاہد کھاری، لاہور، ۱۹۸۱ء، ص ۵۵

گاندھی نہرو ڈیل دی کم نظری مسلمان تائیں مسلمان کر گئی
 میں تاں بڑا شکور اہل کانفرنس دا جیہدی تنگ نظری ایہہ مسلمان کر گئی
 آپے پایا کھنڈ اکھنڈ والا جیہدے نال پیدا پاکستان کر گئی
 قمر کو دسی اوہدی نگاہ غالب پر قناتے میری جوان کر گئی

ایہہ جو معرود جیویں کہ ہر اسے پاکستان دے قیام اُتے لکھیا گیا ایسے موقع اُتے بہت
 سارے لکھاریاں نے خوشی تے شکرانے وجہوں کلام رچیا تے ایہہ سلسلہ آج تیکر چل رہیا اے کیوں
 جے دنیا دے نقشے اُتے اسلامی نظریے نال قائم ہوں والا پاکستان پہلا ملک سی جیہڑا جنوبی
 ایشیا دے مسلماناں دی ورھیاں دی جدوجہد مکروں اوہناں نوں حاصل ہو یا معمرانی گورداسپوری
 ہول تھیرا تراز لکھیا اوہ ۳۴ مئی ۱۹۴۷ء دی دہائی دے دنوں پاکستان بڑا کاشک کارپوریشن دے لاہور
 ٹیشن توں عہد العزیز سیالکوٹی نے پاکستان دا اعلان پڑھتے کایا۔ شروع دا حصہ دیکھو۔

بسم اللہ بسم اللہ کہہ کے رب دا نام دھیواں
 فیروز و دعبسہ اُتے خوشیاں نال چپاواں
 چارے یار نئی سرود دے چہنہ توں جان نثاراں
 پیراں ولیاں قطباں اُتے تن من اپنا واراں
 قائد اعظم توں میں اپنی جہنڈری گھول گھلواں
 جمنے ڈھیاڑے ملی آزادی دل وچ خوشی مناواں

پیراغ دین عشق لہری قومی شاعری

پیراغ دین عشق لہری راں دانال دیہویں مدی دے پہلے ادھ دے پنجابی شاعر اں وچوں سر
کدھواں اے آپ ۱۸۶۹ء وچ پیدا ہوئے تے ۲۶ نومبر ۱۹۴۸ء نوں وفات پائی آپ لاہور
دے دسٹیک سن، لکھنا پڑھنا نہیں جان دے سن بہ علم تے آگے وچ طاق سن پنجابی شاعری دے
فن تے پنجابی زبان بارے ایسی جانکاری رکھدے سن کہ اپنے زمانے وچ ایہناں نوں استاد دا
درجہ حاصل سی ایہناں دے شاگرداں وچوں عبد الکریم شر، محمد یوسف موج تے غلام محی الدین نظر
نے ناں کدھیا عشق لہری راں دے پوترے خلیفہ سرحدیں لکھن آپوں وی شاعری پر ایہدے توں
دوہ ادھ عشق لہری دے کلام دے حافظ تے محافظاں ۔

عشق لہری نے اپنے دور وچ دھیرا کج لکھیا ایہناں دے عروج دے ویلے پنجاب وچ شاعر اں
دارواج ہو چکیا سی مینت بازی تے چٹیاں دلوں رواج سی بشعریاں وچ پڑھن ویلے عام کر کے
شاعر ہٹاں اپنے استاد و کلام سناندا تے پھیر اپنا، ایس کر کے اکثر شاعر کلام نوں چھپوان ول توجہ نہ
دیندے عشق لہری ابتدائی کلام دی چھاپے بوبتا کر کے نہیں پڑھیا اک دوسری حرفیاں چھپیاں تے
نغمہ پاکستان چھپی یاں پھیر قیام پاکستان توں بعد اوہناں دا زبانی کلام اکٹھا کر کے "عشق دی لہری" دے
ناں تے چھاپیا گیا پر اے دی دھیرا کلام اجیہا اے جیہڑا چھاپے پڑھن والا اے ایہہ کلام
خلیفہ سراج دین تے عشق لہری راں دے شاگرداں تے مداحاں کوں محفوظ اے ۔
نوش قسمتی دی گل اے جیہڑا کلام عشق لہری راں پاکستان دی تحریک دے دوران لکھیا

وہ اپنے زمانے میں "نغمہ پاکستان" یعنی عشق لہریاں یگی نغماں سے نال تے شائع ہو گیا جیڑا دستیاب ہو گیا
اسے ایسے کام دی ترتیب تہ دین تے شائع کرن دا ادم عشق لہریاں شاگرد عبدالمکریم شر ہواں نے کیا
جہوں کر دیا چہ پنجابی نشر وچ مولانا محمد بخش مسلم ہوراں نے لکھیا۔

ایہہ نہیں کہ عشق لہریاں قومی شاعری دا ائمہ تحریک پاکستان ہاں مکن توں ای بدھاسی جتا
غیر نیاز یگی ہوراں توں حاصل ہوئے عشق لہریاں دے اک چو مصرعے توں ایسے کل دا تارا
ہوئے کہ اوہناں نے ۱۹۶۱ وچ علم الدین شہید می تحریک ویلے قومی شاعری کیتی غیر نیاز یگی
ہوراں کوں حاصل ہو یا چو مصرعہ علم الدین شہید دے جنازے اُتے پڑھیا گیا تے اوہ
ویلے لوکاں دیاں زبانوں اُتے پڑھ گیا۔ راوی دے بیان موجب لوک ایسے چو مصرعہ دا آخری
مصرعہ پڑھ دیاں بڑے جذباتی ہو گئے سن تے زار زار دھبے سن ایہہ چو مصرعہ پہلی وار لساں
اپنی کتاب "آزادی دے جہاد کھاری" وچ چھاپا سی چو مصرعہ اچھے اے :-

ہو یا چو دھویں دے پن وچ روشن تیرا عشق اوئے عاشق حضور دیا
جھوٹا دار دی پیگہ دا جھوٹیا ای شوق نال ساتھی منصور دیا
سب دیاں اکھیاں وچ سا گیا ایں علم دین اوم وڈا طور دیا
عشق لہریاں عزم دربار اندر پہلوں کمریں مسافہ اوڈر دیا

عشق لہریاں قومی شاعری اوہناں دی کتاب "نغمہ پاکستان" یعنی عشق لہریاں یگی نغماں
وچ اپنیاں سکراں نوں چھوہندی دے جہاد کھاری کتاب اندر روئی شہادتیاں پاروں ۱۹۶۱
وچ جیسی جاپدی اے کتاب عشق لہریاں قوم دے اوہناں نوجواناں دے نال کیتی اے
جہاں اپنیاں زندگیوں پاکستان نوں حاصل کرن وچ لایاں ہویاں سن، ایسے کتاب دا
دیا چہ تحریک پاکستان دے جہاد مولانا محمد بخش مسلم ہوراں پنجابی نشر وچ لکھیا اے تے
دیا اے کہ ایہہ یگی نغماں عبدالمکریم شر ہوراں دے ادم نال چھاپے چڑھ ریاں نیں۔
ایں کتاب وچ شامل عشق لہریاں قومی شاعری جس نوں خالص تحریک پاکستان دی

شاعری اکھٹا ٹھیک ہو دے گاؤں ہے اُچانوں نظر سے ای دیکھیا جاوے تے ایہہ چونہ
 حصیاں وچ وڈی جاسکدی اے پہلے حصے وچ مسلماناں دے اکو مطالبے پاکستان
 نوں لیاؤندے نیں تے ایہہ قیام دی وجہ ایہدیاں برکتاں تے ایہہ دے وچ دے اسلامی معاشرے
 وافتہ کھدے نیں تے مسلماناں نوں ایس مطالبے تے ڈٹ جان دی پکی کردے نیں، دوہے
 حصے وچ ایس مطالبے لئی دوڑ بھج کرن والی مسلماناں دی واحد نمائندہ جماعت مسلم لیگ دا
 ایج بنا دے نیں تیجے حصے وچ حضرت قائد اعظم محمد علی جناح نوں مسلماناں دے متفقہ تے مقبول
 قائد دے طور تے پیش کر دے نیں عشق لہردی شاعری دا اک حصہ اوہ اے جیہڑا ایہناں چلیا
 حصیاں نال جڑوا اے پر ایس دی نوعیت ایہہ اے کہ ایس حصے وچ عشق لہر ہوری پاکستان
 دے مطالبے دی مخالفت کرن والیاں جماعتاں تے لیڈراں دا گڈا انجھدے نیں ایہناں وچ
 مسلم تے غیر مسلم جماعتاں تے لیڈر سب شامل نیں نال ای مطالبہ پاکستان دے حامی لیڈراں
 دے گن گاؤندے نیں۔

اؤ ذرا ایہناں دنڈاں نوں مانتے رکھ کے عشق لہردی قومی شاعری وچوں کجھ مثالیں دل
 دھیان کرینے۔

برصغیر دے مسلماناں دا دکھ غلطے دا مطالبہ پاکستان بھانویں حضرت علامہ اقبال دے
 ۱۹۳۰ء دے الہ آباد والے خطبے توں بعد ای سامنے آگیا سی پر ایس نوں مقبولیت ۱۹۴۰ء دی
 قرارداد لاہوریاں قرار دلو پاکستان دے منظور ہون دے بعد ۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۵ء/۱۹۴۶ء تک کرینا
 کم ایس مطالبے نوں مقبول بنان دے سلسلے وچ ہو یا کہ چوناں وچ پنجاب وچ خاص طور تے مسلم
 لیگ بھاری اکثریت نال کامیاب ہو گئی عشق لہر اللہ تعالیٰ اگے دھا کر دیاں کندے نیں۔

۱۔ مولا کرم کرہند دے حال اُتے مسلمان ایہد مسلمان ہو دے
 دلوں کڈھ کدورتاں ساریاں توں اک دوسرے توں قربان ہو دے
 سارے فیصلے ہون قرآن اُتے لگے وانگ اسلام دی شان ہو دے
 عشق لہر کہ نبی دا واسطہ ای ایس ملک اندر پاکستان ہو دے

۲۔ عشق لہر، نغمہ پاکستان سینی عشق لہر دیاں لیگی نظماں، لاہور، (۱۹۴۶ء)، ص ۸

پتھر پاکستان دے مطالبے دے نال ای پاکستان وچ ملن والے قانون بارے دی عشق لہر ایہہ
 دس بارے نیں کہ ایہہ دے وچ قرآن و قانون چلے گا
 پاکستان دے مطالبے و اجوازا و ہنساں دے اٹھ مصرعے دے اک ہیئت وچ بڑے سوہنے
 طریقے نال بیان ہو یا اے، ایہہ تے حقیقت اے کہ سابق ہندوستان وچ ساریاں توہاں اکٹھیاں
 ہندو سن بدوں انگریزاں کوں آزادی لین داویا آیا تے شروع وچ ایہہ کٹھیاں ای بدوہد کرن
 گئیاں پر جیتی ای ایس گل دا پتہ لگ گیا کہ جیڑی جماعت آگے آگے ہو کے اپنے آپنوں اکثریتی
 لوکاں دی نمائندہ اکھواری اے اوہ ہر ای چال چل رہی اے مسلماناں نے بدوں ایہہ دیکھیا
 کہ اک غلامی توں نکل کے دوجی غلامی وچ پے جانا کوئی عقل و ندی نہیں اوہناں نے دکھ ازاد
 وطن و انفرہ ماریا دیکھو ایہہ گل عشق لہر ہوری کس سوہنے طریقے نال کر دے نیں۔

دل دریا سی دولتاں روڑ حدے رہے ایہہ نہ سوچیا کجھ بچا لینے
 پانی و آگ جہناں ساڈا مال پیتا ہن اوہ کہن غلام بنا لینے
 سٹی چنگ حرلیاں نے وچ لکھیاں بھانڈ بھر کیا کیوں بچا لینے
 چڑھیا بحر نفاق و امارٹھاٹھاں لاوے ڈھانہ، بندھ بنا لینے
 بیڑی قوم دی اے گھن گھیر اندر چپہ و بنج مہا نیوں لالینے
 فیضان نال نہ بھدی بھائی والی، جتہ اپنا ونڈ وٹا لینے
 ڈولھے بیراں دا دگر یا کجھ ناہیں چن کے بے بھولی وچ پالینے
 عشق لہر سبھ مشکلاں حل ہوں پاکستان بے کدے بنالینے

ایہہ گل چٹے دن دے چان و آگ اے کہ پاکستان دے مطالبہ مسلم لیگ و توں ای بڑی
 شکت نال ہور سیاسی ۶۱۹۳ وچ علامہ اقبال نے مسلم لیگ دے پلیٹ فارم توں ای
 آگ مسلم آزاد ریاست دے تصور داسی ایس توں بعد جوہری رحمت علی ہواں ایہہ انان
 پاکستان تجویز کیتا جیڑا مقبول ہو یا۔ ۶۱۹۴ وچ قرار داد لاہور مسلم لیگ دے پلیٹ فارم

توں منکوں ہوئی جیٹری جھبڈے ای قرار داد پاکستان دے نال نال مقبول ہوئی ایس لئی پاکستان دے مطالبہ دے نال ای مسلم لیگ دی مقبولیت نوں ودھلون دل دی ودھیری توجہ دی گئی قائد اعظم ہوراں ایس دی نوں اُساری کیتی مسلم لیگ کارکنان دے نال مسلم سٹوڈنٹس فیڈریشن دے نوجوان مسلم دی رل گئے ایہناں پاروں مسلم لیگ عوامی جماعت دائوپ وھار گئی ۱۹۴۰-۴۱ دیاں چناں دوج ایہہ گل عام مشہور سی کہ جے مسلم لیگ پنجاب دوج ایہہ آکھ دیوے کہ بجلی دے کسے کھنے نوں ووٹ دے دیوے مسلمان ایہہ دی کرگزر ن مسلم لیگ دی ایس مقبولیت دا اندازہ عشق لہر دے شعراں توں وی ہوندا اے فرماندے نیں۔

چوٹ وچھی سیاست دی ڈالاں والی شاطر جمع ہو گئے جو بڑے سیانے
پاکستان دی اوہناں نے شرط کھی جت ہار دا فیصلہ رب جانے
اوہدو رے فریب دی پال دالے چال گیر نہ لیگ دے گئے رانے
عشق لہر ڈل ٹٹے تے پتہ لگا ایہد رپوں باراں اوہد رتن کانے
پنجاب دوج مسلم لیگ دی مقبولیت عشق لہر نے پنجابیاں دے حوالے نال دی دتی اے لکھیاں کہ
پاکستان بن کے رہ گایا درکھو کہ دے ہوئے حساب حسابیاں نے
جھیتی قافلہ منزل تے پہنچا ایں چمک لئے ہن قدم پنجابیاں نے
وجے جندے دلاں تے کھول دے گی میاں لیگ نے ہتھ دوج چدیاں نے
عشق لہر توک حیران ہوس چئے قدم جدوں کامیا بیاں نے
جیوں کہ حرم کیتا جا چکیا اے کہ پاکستان، مسلم لیگ تے قائد اعظم ایہہ تنے اک مدبجے
واسطے تحریک پاکستان دے دور دوج لازم ملزوم ہو چکے سن مسلم لیگ دے نال نال حضرت
قائد اعظم ہن مسلماناں دے مقبول ترین رہنما پاروں سیاست دے آسمان اُتے اک تلمے وانگ
چمک رہے سن، عشق لہر دے شعراں توں ایس گل دا آثارواں احساس ہوندا اے صرف اک بیت کہو

۱۔ عشق لہر، نذر پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں، لاہور، (۱۹۴۶)، ص ۱۳

محمد علی فقط تیرے دیکھنے نون مسلمان کھتاں انتظار بیٹھے
 قائد اعظم واکہ ارشاد ہونڈے ایس گل اُتے جان نثار بیٹھے
 ایہدے لوئی اشائے تے جان دینے ایہہ وچار کے دلوں دیا بیٹھے
 تیری قوم تیار نون دیکھ کے تے اج حریف تیرے بہت ہار بیٹھے
 پاکستان دیل تاراں میلیاں فی تیرا بڑا بلند ایہہ ساز ہونے
 عشق لہر ہردہ پس قوم دا توں نگہبان تیرا بے نیاز ہونے

عشق لہر ہوراں دی قومی شاعری دے ایہناں تن تارویں انگاں توں ادا ایہناں نال ای پرک
 موضوعاں اُتے ودھیرا کجھ بلدا اے، ایس جتے وچ عشق لہر ہوراں مسلم لیگ دے نال
 دو جیاں مخالفت جماعتاں دے ٹاکرے کیتے نیں تے اوہناں دا لگا اُبھیا اے ایچ دا وطر وادہ مسلم لیگی
 لیڈراں دے نال مخالفت لیڈراں دے ٹاکرے کر کے اختیار کر دے نیں۔ جیویں جھوٹی مالا فے
 سرناویں ہیٹھ چو مصرعہ یاں پھیر قائد اعظم دے عنوان ہیٹھ ایہہ اٹھ مصرعے جنہاں وچ گاندھی نہرو،
 ٹیل تے مولانا ابوالکلام آزاد دا لگا اُبھیا اے جدوں کہ قائد اعظم دی تعریف کیتی اے فریاد سنیں:

میاں اسی غلام ساں مدتاں مے نہ کوئی آیا آزاد کرن والا
 لیڈر جو ملیا سانواں اج توڑی ساری قوم نوں ویرج کے کھان والا
 کئی وار دیکھا ٹولا کوڑیاں توں جیڑا موتیاں نال تو لاؤن والا
 جاکے بھاگ فریاں دے چراں پھوپھوں پاکستان آگیا دوان والا
 نا خدا خدا نے میل دنا کشتی قوم دی نوں بنے لاؤن والا
 ادھا مغز بیل ہے اس طرح ماگاندھی جیہیاں لوں چکر کھوان والا
 نہرو اتے ٹیل پتے پتے نیں کتھوں آگیا کھینڈ گواؤن والا
 عشق لہر ادا کا فرال نال رہیا متوے کفر ہے جیڑا اسی لاؤن والا

۱. عشق لہر لفظ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لکھی نظماں، لاہور۔ (۱۹۴۶ء)، ص ۲۰

آخری مصرعے پرچہ "اودہ" بارے عاشرے پرچہ آزاد درج لے، آزاد بارے کئی ہور چھ مصرعے دی
 درج میں ہا ہیناں وچوں اک پرچہ جلد سے آزاد مصرعوں دی نظم دی شامل لے ایچ ای اہل دی
 لیڈراں، ٹیٹلسٹ مولویاں تے قوم فروشاں دے گڈے، سنھے نہیں عیدوں کہ سردار شوکت حیات
 خان عبدالقیوم خاں سردی، ملک فیروز خان لون، میان افتخار الدین تے مولانا
 داؤد غزنوی دی تعریف کیتی گئی اے، آخری دو لیڈراں بارے اظہار خیال اوہناں
 دے کانگریس نیاگن تے کیتا اے۔ پاکستان دے قیام اتے دی عشق لہرنے کجھ کلام رچیا
 ہیناں وچوں اک سایہ اے

باندرو نڈو نڈی عیدوں ماکال نے بدل گیا اودہ خوشی داویں ساڈا
 محمد علی جناح نوں بھیج دتا آکے کم سواریا ایس ساڈا
 جیہڑا ہر گھیرا ہیسی لیسڈراں توں اوہو جیتیا آکے کیس ساڈا
 عشق لہر سار کال لوک دیندے پاکستان بن گیا اے دیں ساڈا
 ٹکدی گل ایہہ اے کہ عشق لہر دی قومی شاعری جیہڑی اوہناں خاص طور تے پاکستان
 دی تحریک دے دوران کیتی، ہڈیے تے بیان دے لحاظ نال اُپر پدھری شاعری
 اے ایہدیے پرچہ اوس ویلے دے مسلمان تے مسلم لیگی دا دل دھڑکا جاپدا اے
 اوہناں دی شاعری جیتے تحریک پاکستان دی تاریخ مرتب کرن پرچہ مدد دیندی اے
 اونے اوس ویلے چل رہے اسلوب دی دس دی پانڈی اے عشق لہر ہوراں کیہڑیاں
 کیہڑیاں صنفاں ورتیاں ہیناں پرچہ چھ مصرعہ، اٹھ مصرعہ والا بیت دی شامل اے
 تے نظماں دی شامل نیں، اوہناں دی کتاب "نثر پاکستان" پرچہ شامل سارے کلام
 اتے ہاقا مدہ عنوان درج کیتے گئے نیں جیہڑے اوس چھ مصرعے اٹھ مصرعے یاں نظم
 دی اک لحاظ نال کنجی نیں ایہہ گل وی اوس ویلے دی شاعری پرچہ سانوں بھدی اے،

عشق لہروی شاعری الیں گل و ادلیل و ندا ثبوت اسے کہ برصغیر و پنج پاکستان دے مطالبے
 واسطے مسلماناں نے جیٹری تحریک چلائی اہیدی بنیاد دو قومی نظریہ سی جس دی بنیاد
 اسلام اسے "سارے فیصلے ہون قرآن اُتے" دی ادھوار اہیہ سند لیہ پئی دیندی اسے
 کہ بنن واسے پاکستان وادستور قرآن اُتے اُسر یا ہووے گا: "تے حق گل اسے کہ ایہو
 ساڈی منزل اسے جس واک ہڑ اقیام پاکستان، دو جا استحکام پاکستان تے منزل ایس
 خط ارض و پنج اسلامی معاشرے واکمل قیام اسے۔

آزادی دا مجاہد لکھاری محمد رفیع اختر لاہوری

اج توں کجھ ورے پہلاں تیکر پنجابی ادب وچ تحریک پاکستان دے حصے بائے ساڈے کول
 تارویں تے دلیل وندے ڈھنگ وچ آکھن نوں کجھ وی نہیں سی بھانویں ایہہ کہ پنجاب وچ
 آزادی دی تحریک جس شدت نال چلی تے ایتھوں دے دسینکاں نے جس سرگرمی جوش تے غلبے
 نال ایس تحریک وچ حصہ لیا ایہدے مینا شاہد بے وی ساڈے آلے دوآلے موجود سن تے
 موجود نہیں پر غیرے کیوں ساڈے کھوج کار ایس بنے گھٹ وگھٹ تہہ ورے تیکر اکاآی دھیان د
 کر کے راقم الحروف شہباز ملک پنجابی داکر مینا جیہا طالب علم ہوں پاروں اپنے ادب دیاں
 اوہ حقیقتاں جنہاں دا جوڑ میل ساڈے قومی مہاندے نال اسے ایہناں نوں اپنے پت
 موجب تارن دا چار کردار ہندا اسے ایس لئی ایسے حوالے نال مبدوں ایس نے پنجابی ادب راہیں
 تحریک پاکستان دے حصے نوں نکھڑن تارن لئی نیارا اچھا ٹیپا تے ایہدے وچوں خالص
 تے پلسے داسونا حاصل کر کے ایس نوں دلی خوشی ہوئی نیارا چھٹاؤن دوران آزادی دے مجاہد
 لکھاری محمد رفیع اختر لاہوری ورگے قومی درد رکھن والے لکھاری نوں مل کے اوہناں دے
 مسلم تشخص دے حوالے نال آزادی دی تحریک وچ قلم راہیں حصے ملین بارے جانی کے
 راقم نوں اتناں دی خوشی ہوئی ۔

جھٹوں تیکر اختر لاہوری ہوراں (۱۹۵۰ء) دے شاعر ہون والے تعلق لے ایہدے
 وچ کوئی شک شبہ نہیں کہ اوہ اک اُچ پدھر دے شاعر نہیں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی شاگردی
 نے اوہناں نوں ہیر اپنا بنا دتا اوہناں دی کتاب "اختر دے بول" نے نقاداں کوں سلاہتا

وے پھلاں دیاں ڈالیاں دیاں ڈالیاں دھولیاں نیں پر اوہنلاں دی قومی شعور نوں جیڑی ایج تیکر سوجی
 چھاپے نیں چڑھی دیکھیا جامے تے اوہ ایستھے وی اک اُچ پرھرتے کھلتے نظر آوندے نیں،
 اختر لاہوری ہوراں دی قومی شاعر، مسفر، مصنف دے مسلماناں دے آزادی دی جدوجہد
 دے گھٹ وگھٹ نال ای شروع ہوندا اے ایہ مسفر نثار وال ایس کمر کے بن والے کہ
 ایہ ۶۱۹۲۵ وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے شاگرد ہوتے۔

اوس ویلے پنجاب یاں برصغیر دے مسلماناں وچ وکھ مسلم تشخص دا احساس جاگ پیا سی۔
 مولانا الطاف حسین حالی دی سدس "تے علامہ اقبال دے شکوہ جواب شکوہ" دا چرچا سی تے
 پنجابی ادب ایہدے توں ودھیرا متاثر ہو رہیا سی ۶۱۹۱۹ وچ خلافت دی تحریک وچ پنجابی
 کھاریاں نے قلم راہیں ودھیرا حصہ پایا سی ایہدے بعد ۶۱۹۲۵ دے آخرتے جدوں ہندوواں
 نے مسلماناں تے جینا تنگ کر دتا تے اوہنے بعد ۶۱۹۲۹ وچ علم الدین شہید مسلم تشخص دے
 اہمارن دی اک علامت بن گئے ۶۱۹۳۰ وچ کشمیری مسلماناں اُتے ہندوواں دے ظلم دی کڑا لٹ
 پنجابی کھاریاں دیاں قلمماں وچوں لکلی۔ پنجابی کھاریاں نے ایس دور دیاں مانگاں نوں پڑیاں
 کر دیاں اپنی قلم دا فرض ادا کیتا محمد رفیع اختر لاہوری ایہناں مجاہد کھاڑیں وچ شامل سن،
 غازی علم الدین شہید اے اختر لاہوری دے اٹھ مصرعے اوس ویلے دے مسلماناں
 دے جذبات دی تصویر عیاں دے نیں۔ دیکھو آکھدے نیں۔

دشمن پیدار رسول دا ہو گیا اے میرے دل ڈاڈا اثر سا کیتا
 راجپال لعین نوں قتل کمر کے علم الدین نے نہیں انکار کیتا
 جاکے وچ عدالت دے وانگ مرملاں، میں ای ماریا مہن اتر کیتا
 دشمن پاک رسول دا مار سکے تے نبی پاک دا میں دیدار کیتا
 ایہ دینا کیہ عقبی سوار لئی اے پیدا دونیں جہانیں وقار کیتا
 صدقہ پاک رسول توں جان کیتی جھوٹے دم نہیں اعتبار کیتا

دنیا والیوں جھٹلاؤ بینوں میں ای ایس لغین تے وار کیتا
اللہ اوسنوں کر سے پیار اختر جینے نبی دے نال پیار کیتا ھا

ایہہ گل تحریک پاکستان دی تاریخ نوں تھوڑا کوہان والا وی ہُن جان گیا اے کہ تحریک
پاکستان وچ زور تحریک توں پہلاں ملن والیاں ایہناں مسلم شخص نوں اُجھارن والیاں
تحریکاں نے پیدا کیتا سی جدوں ۱۹۳۶ وچ حضرت علامہ اقبال نے مسلم لیگ دے الہ آباد
دے اجلاس وچ اپنے صدارتی خطبے وچ وکھ مسلم ریاست دا تصور پیش کیتا تے پھر مسلماناں
دلازادی والیہ مذہب اک واضح نسب العین دل ٹر دا نظر آؤندا اے ایس دور وچ ۱۹۳۶
وچ کشمیری مسلماناں دی تحریک، ظفر وال وچ ہانگ دی تحریک، مسجد شہید گنج دی تحریک
تے ۵ فیصدی مسلم حق دی تحریک ایہہ سب تحریکاں آؤن والی تحریک پاکستان دیاں
بنیادیں پکٹیاں کر رہیاں سن ایہناں تحریکاں وچ ساڈے کھاریاں نے اوس ویلے دے مسلماناں
دے جذبات تے انگاں نوں بڑے جھادیں ڈھنگ وچ اپنی لکھت وچ محفوظ کیتا۔ اختر
لاہوری ہوراں وی ایس دور وچ ودھیرا کجھ لکھیا پر اوہ بدقسمتی نال سانجھیاں باسکیا ایدوں
مگر دوں جدوں ۱۹۴۰ توں ۱۹۴۷ تیکر تحریک پاکستانی مدھی پئی ایہدے وچ تاں پنجابی
کھاریاں نے تن من دھن نال حصہ لیا راقم الحروف نے کجھ کھاریاں دا کلام تے لبھ لیا
اے تے ایہہ میرا یقین اے کہ جے دی بہت سارا کلام موجود اے جس تیکر اڑیا نہیں جا
سکیا اختر لاہوری ہوراں ایس دور وچ بڑا کجھ لکھیا، سب جان دے نیں کہ ایس دور وچ
اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور تحریک پاکستان دا گڑھ سی۔ مسلم لیگ دے ساڈے جیسے ایچھے
ہونڈے سن جلوس ایچھوں اچان دے سن اختر لاہوری ہوراں دی دوکان کالج دے
سامنے عرب ہوٹل دے نال سی ایس کر کے اوہ ہر آن اپنے آپ نوں ایس تحریک دے
نال محسوس کر دے سن جیٹرا بول آوازاوی اٹھ اسی اوہ سب توں پہلاں ایہناں دے
مکھ پیندے سن وچ جذبات دے ہڑے آؤندا۔

ایں دور وچ اختر لاہوری ہورال تحریک پاکستان دے حوالے نال جو کج لکھیا اودے
 دچ مسلمان نول صحیح مسلمان بن دی تلتین، مسلماناں دے لیڈر قائد اعظم محمد علی جناح
 دی رہنمائی تے اعتماد، ۱۹۴۷ء-۱۹۴۸ء دے انتخاب دچ مسلم لیگ دے امید داروں
 نول ووٹ دین دی پیریہ نا، ہندوؤاں دے مسلماناں اتے ظلم، خضردی غداری دی نکھیدی
 تے پاکستان بنالین دے عزم تے بن کے رہن دے یقین دا اظہار ملدا اے۔

مسلم شخص نول اگھارن والی شاعری تے اختر لاہوری نے بغیر حوالے تے حوالے نال
 پہلاں ای کیتی سی ایس دور وچ لکھیا اک چو مصرعہ دیکھو۔

توں نہ جے مظلوماں دے درد وںڈے توں دس کیہ تیر ایمان ہنگے
 جے نہ شرع رسول تے چلیا توں کیہ حدیث کیہ گی کیہ قرآن کیہ گ
 بریاں دادیاں جے نہ چھڈیاں توں تینوں کہی نہ چنگا جہان کیہ گ
 مسلمان! کافر ہو یا دل تیرا تینوں کون اختہ مسلمان کیہ گ

تحریک پاکستان دے حوالے نال ایہہ دور دو ٹوک دو قومی نظریے نول منوان تے ہندوؤاں دے
 اتھالی کردار نول ایستھوں دے مسلماناں سامنے پیش کرن دا دور سی۔ مسلماناں وٹوں ایہہ
 کم سیاسی پدھرتے سیاسی رہنماتے ادبی پدھرتے لکھاری کرہے سن اختر لاہوری دا ایہہ رنگ
 ملاحظہ فرماؤ۔

تیریاں دیکھ کمزوریاں مسلماناں اوہد ر لالیاں دے دل کھل گئے نی
 ہن تے توپ ہندوق دی گل کر دے تے چھٹاکی دے وٹے نول بھل گئے نی
 فحاشی پھٹ دوہتھ دکھا چھیتی ایہہ تے کھلے دے کھلے گئے نی
 اختر جہاں نول توں مشا دناسی اوہ تینوں مٹان تے تل گئے نی

ایہہ حقیقت اے کہ ہر قوم دچ غدار ہندے نہیں مسلماناں دچ دی غدار موجود رہے نہیں

جہاں پاروں ملت نوں بڑے نقصان اڑے تحریک پاکستان ویلے دی اک ودھیری گنتی ایہناں
 غداراں دی ایہی سی جیہڑے انگریزاں تے دوجے غیر مسلمان دے ہتھوں دے کھڈ بے سن
 ایہناں وچ ای اک خضر حیات ٹوانہ وی سی جیہڑا انگریزاں دی چٹو جماعت یونیٹ پارٹی دا
 لیڈر سی پنجاب وچ جدوں مسلم لیگ دی ودھ گنتی دے باوجود وی خضر نے وزارت بنائی تے
 ہندوستان دے مسلماناں نے ایس غدار دی دے غلات اک تحریک چلائی جیسے ہوئے تے
 جلوس نکلے ساڈے پنجابی شاعر وی ایس موضوع تے ودھیرا کچھ لکھیا تے خوب لکھیا اختر لاہوری
 ہوراں دا اک پرمصرعہ دیکھو جس وچ پاکستان بنالین دے عزم دا اظہار دی ملدا اے۔

بے خضر وزارت ایمان دے کے دیکھو کس تپکھے بے ایمان بنیا
 بنیا پیر دانہ رسول دانہ جے بنیا تے ثنائی شیطان بنیا
 عقی بنی نہ ایس دی بنی دنیا جے پیر دا نامسربان بنیا
 اختر خضر منہ کالا کر ا بیٹھا اے کل نوں دیکھ لے گا پاکستان بنیا
 ایہہ وی حقیقت اے کہ تحریکاں خلوص ولے رہنماواں تے آگوداں صدقہ چلداں نیں
 برصغیر دے مسلماناں دی ایہہ خوش قسمتی اے کہ ایہناں نوں قائد اعظم محمد علی جناح ویرگا خلوص
 والا دانا بنیا رہنما لیا ایس وور وچ آزادی دی منگ دے نال قائد اعظم تے مسلم لیگ
 اُتے اعتماد دا اظہار آزادی دے مجاہد لکھاریاں دا اک ضروری معنوں سی سب نے ایس
 بارے کجھ نہ کجھ لکھیا کہ ایہہ دے نال آزادی دا مطالبہ دلیل وندا تے پکا پٹیا ہوندا سی اختر
 لاہوری ہوراں قائد اعظم دے حوالے نال آکھیا۔

قائد اعظم داسربان	اک ہو جاؤ میری جان
۱۵ مسلم لیگ بناؤ	ویری دانہ دھوکھا کھاؤ
مکوں طوق مسلام لاہو	بن کے رہ گا پاکستانؔ

اخیرتہ پاکستان دے قیام دے سلسلے وچ پُر امید سگول یقین دا احساس مسلماناں وچ آگیا
 سی ایس واسطے کھاری ایس نوں اپنیاں کھتاں وچ بے دھڑک بھوکے لیوندے سن کئی ستے
 ایجنوں تیکر اکھدے نیں کہ آزادی و کھرا نک یں پاکستان ساڈا حق اے تے اساں حق دی
 بھیکہ نہیں یعنی سگول حق نوں عرصہ نال حاصل کرنا اے پاکستان اک حقیقت اے مہٹری بھوکے
 رہی اے پاکستان بن کے رہنا اے اخترا لاہوری دا اکھنا اے

۵ قائد اعظم دی سچی آواز سن کے مسلمان میدان وچ آگیا اے
 پہلا جوش ایمان نے دلاں اندر ہر بے جان اج جان وچ آگیا اے
 پاکستان بنا اے تے ضرور بنالے آن والا پنج آن وچ آگیا اے
 مسلمان غلام نہیں رہ سکدا اخترا صاف قرآن وچ آگیا اے
 مکہ ی گل ایہہ اے کہ محمد رفیع اخترا لاہوری پنجابی ادب وچ ادب دے اک تخلیقی فنکار
 دے نال نال پنجابی ادب وچ ملی روایت دے امین دی نیں اوہناں دی قومی درد نال
 بھری ملی شاعری، نشنگ ای پنجابی ادب دا اک انملا سرمایہ اے تے اوہناں دی ذات پاکستان
 دے اک سیوک تے آزادی دے عباد دی ذات پاروں ددھیری اہمیت رکھدی اے۔
 پاکستانی قوم اوہناں دے ایس جذبے نوں سلام کر دی اے۔

پاکستانی پنجابی افسانہ

پنجابی ادب افسانہ جس لوں نکی کہانی دی اکھیا جاندا اے انگریزی تے دوجے مغربی ادباں دے اثر ہیٹھ ہندوچ آیا، اُنچ دیکھیا جاوے تے ایسے تک نقشے دی روایت ساڈے لوک ادب وچ لوک کہانی "پڑی کال" وچ موجود سی پر پنجابی تے دوجے مقامی ادباں جنہاں وچ اردو ادب دی شامل اے ایس لوں سدھا مغربی ادباں توں اثر لے کے ہندوچ لیاندا۔ پنجابی دل دیکھتے تے سانوں ایس دی رُوپ ریکھا پہلاں پہل مکھی جدید حوالے نال نثر دی کتاب "پنجابی بات چیت" (۶۱۸۷۵) وچ لمبھی اٹے جیٹری نثر دھارا مچھلوری نے انگریزی افسراں تے اہلکاراں نوں پنجابی پڑھان تے پنجابی رہتل دے انگاں توں مائٹوں کران لئی افسانوی ڈھنگ وچ لکھی ایدوں مگروں دیتھوس صدی دے دوجے دہاکے وچ کھلا اکالی تے گورخیش سنگھ نوں باقاعدہ پنجابی افسانہ دے موڈھی پاروں جانیا جاندا اٹے جدوں ۶۱۹۲۹ وچ جوشوا فضل الدین نے فارسی اکھراں وچ ماہنامہ پنجابی دربارہ لائل پور (فیصل آباد) جاری کیتا تاں کہانی کھیترو وچ اوہناں توں اڈھور کئی تاں شامل ہوئے جنہاں وچ افضل سمد، فضل شاہ، سنت سنگھ سیکھوں، موہن سنگھ وغیرہ شامل نیں۔ ایہناں کھاریاں کہانی نوں فکر تے فن پاروں اُپا پڑھو تا ایس دور دی شروع

۱۔ کربال سنگھ کیل (دے)، پنجابی ساہتہ دا اتھاس (بھاگ دووا)، پٹیالہ (بھارت) ۶۱۹۷۲،

ص ۳۶۳ (گورکھی)

۲۔ کھلا اکالی (لال سنگھ)، نے ۶۱۹۱۱ وچ تے گورخیش نے ۶۱۹۱۲ وچ کیاں کہانیاں کھیاں، گورخیش

سنگھ دی کہانی بہتیا۔ ادب دے دوجے کہانیاں دے مجموعے پریت کہانیاں ۶۱۹۳۸ وچ شامل اے (بجوالہ سکال پنجابی کہانی ص ۳۸ گورکھی)

دی کہانی اخلاقی تے مذہبی اثر والی اے جدوں کہ ۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۳ء تیکر بودھک تے رومانسک
ہماندے والیاں کہانیاں عام ہو گئیاں ایس دور وچ پنجابی افسانے نوں اردو افسانے
دی متاثر کیتا۔

پاکستان دے قیام مگروں ہندو سکھ لکھاری کہانی کار بھارت چلے گئے ساڈے
لکھاری جیہڑے قیام پاکستان توں پہلاں پنجابی تے اردو کہانی لکھ رہے سن نویں جوش
تے دلو لے نال پنجابی ادب وچ آئے، پنجاد دے دبا سکے توں پہلاں ایس سلسلے وچ
کوئی خاص کم سامنے نہیں آؤند اسوائے ایس دے کہ "سویرا" (لاہور) وچ کدی کدی
کوئی کھت چھپی سی ہاں روزنامہ "آغاز" (لاہور) نے ۱۹۴۸ء دے شروع وچ
اک پنجابی پلیمنٹ شائع کیتا جس دے مرتب سجاد حیدر سن ایہدے وچ پنجابی دیاں
ہور کھتاں توں او سجاد حیدر دی اک کہانی "آخری اڈاری" وی شائع ہوئی۔

پاکستان وچ پنجابی افسانے دا صحیح ٹھک ٹھیک پنجاہ ۱۹۵۰ء توں ۱۹۶۰ء دے
دہاکے وچ بھجدا اے جدوں پاکستان دا پہلا ماہوار پنجابی رسالہ "پنجابی" شیخ سلام تے
ڈاکٹر فقیر دیاں کوششاں نال لاہور وں ۱۹۵۱ء وچ جاری ہوندا اے ڈاکٹر فقیر
ایہدے مدیر کسن۔ شروع شروع وچ پنجابی افسانے لکھٹ ای چھپدے رہے
پر اگست ۱۹۵۲ء وچ جدوں رسالے نے سالنامہ کڈھیا تے ایہدے وچ ودھیرے
افسانے شامل سن جوہی، ادہ کون سی ۹ چودھری اکبر خان، ہانے دی دھی (سہیل
مزدانی)، گمانی جی (صادق بھٹی)، نکا بابل (چودھری امانت علی خان)، سچی کہانی (صادق
قوشی) پر ۱۹۵۵ء وچ ایس رسالے دے حوالے نال ڈاکٹر فقیر ہوراں اک اہم کم
کیتا کہ اوہناں رسالے وچ چھپیاں کہانیاں تے ڈرامیاں دی اک چون "لہراں" دے
نال نال دکھ بھاپ دی ایس چون وچ جیہڑے افسانے شامل سن ادہ سن، جھولی دے عبدالمجید
بھٹی، بہشت دی تصویر (جو شوا فضل الدین)، پتھر دل (ترجمہ چودھری محمد اکبر خان)۔

اک چن اک چکور کا نگ جی (سجاد حیدر) جلال پور داپو دھری (صادق قریشی) لودھی کٹی
 دوراے، دولت زندہ باد، کو بھجا، ساو ایڑا، دکھی روٹی (دقار انبالوی) جنت وے
 حل، راہ دا گھٹا (نذر فاطمہ) بھج پے ریڈیو، سانوں وی سینا دکھا دیو (رفیق لودھی) ہمارے
 دی دھی (سیل یزدانی) بھلیکھا، جھناں دیاں روٹراں، بھانبر (شفیع عقیل) بیتو (عالم سیاہ
 پوش) ملکہ (مسعودہ بانو) ۶۱۹۵۸ وچ لاہور وں ماہنامہ "پنجندریا" چو دھری (مذہب
 خاں دی اوارت وچ جاری ہو یا ایس رسالے نے ایس دہاکے وچ ودھیرا پنجابی
 افسانہ شائع کیتا دنگی دھوں کچھ دیکھو قربانی (محمود چوہان) ٹانکے (اکبر لاہوری) و بھلی (عبدالسلام خورشید)
 سب (عزیز الرحمن راہی) آپاں (اکبر لاہوری) گھیاں لاٹاں (انیس ناگی) سرداراں (رشید
 سلیم سمیں) گنڈا (نجیب اسلم) رسالہ "پنجابی بھانویں بے قاعدہ ہو گیا سی بدوں چھپدا سی
 سوہنیاں لکھتاں سامنے مائونڈا سی ایہ دے اکتوبر ۶۱۹۵۸ دے شمارے وچ عبدالمجید
 بھٹی دا افسانہ "ٹھیڈا" شائع ہوا، لاہور وچ "پنجابی مجلس" دیاں جلسیاں وچ افسانہ تنقید
 واسطے پیش کیتا جاندا سی ایہناں پڑھے گئے افسانیاں وچوں مجلس دے مبلین وچ دو افسانے
 شائع ہوئے وڑنیویں تے چچے (محمد اکبر خان) تے لال جنیری (انیس ناگی)

سٹھ دے دہاکے ۶۱۹۶۰ توں ۶۱۹۶۰ وچ پنجابی کہانی نے چر ہور اگے ودھائے
 کہ بہن کہانی دیاں کتاباں وی چھپن ڈیہہ پتیاں نواز دی کہانیاں دی کتاب ۶۱۹۶۰ دے
 آخر تے چھپ گئی سی۔ "ڈونگھیاں شماں" دے ناں نال چھپن والی ایس کتاب وچ
 رومانوی انداز دیاں کہانیاں نہیں نواز چنگے معاشرے دا اک خواب دیکھدا اے اوس نے

۱۔ ماہنامہ پنجندریا - لاہور - فروری ۶۱۹۵۸

۲۔ ادبی - لاہور - مارچ ۶۱۹۵۸

۳۔ ادبی - لاہور - مئی ۶۱۹۵۸

۴۔ ادبی - لاہور - اگست ۶۱۹۵۹

۵۔ ادبی - لاہور - دسمبر ۶۱۹۵۹

پنج کہانیوں میں اسٹاکاری نال سہایا۔ پنجابی دسے تیجے ماہوار رسالے "پنجابی ادب" لاہور دسے
 اجار نال کہانی کاری نوں ہور ہلاشیری ملی ایس رسالے نے کہانی نمبر (۶۱۹۶۱) شائع کیتا جس
 وچ پاکستان دسے اگے کہانی کاراں دیاں کہانیاں شامل ہونیاں پنجابی افسانے دی پہلی پاکستان
 چون "اجوکی کہانی" دسے ناں نال ۲۱۹۶۲ وچ چھاپے چڑھ کے سامنے آئی ایس چون وچ
 صوفی تبسم، نواز، انور سجاد، رشید سلیم سمیں، ستنام محمود، غلام علی چودھری، ضیافت
 چودھری، ضیافت باوا، اکمل علیسی تے شہباز ملک دیاں نمائندہ کہانیاں شامل سن، کہانیاں
 وچ عشق محبت دسے موضوعاں توں اڈ معاشرے دے زمینی مسئلیاں اُتے وی قلم چکیا گیا سی
 انسان دے نفسیاتی مسئلیاں نوں وی اپنیاں کہانیاں دی بنیاد بنایا گیا سی انج ایس دہاکے
 وچ پنجابی کہانی جدید تقاضیاں دا پورا پورا ساتھ دین لگ پئی سی ایس دہاکے وچ کہانیاں دیاں
 ہور کتاباں وی چھپیاں جویں "آغا اشرف دی" "واہ روئے" (۱۹۶۰) رفعت دی "اک
 اوپری گڈی" (۱۹۶۸) تے ضیافت چودھری دی "بکج دی گڈی" (۱۹۶۹) خاص طور تے
 ذکر دسے قابل نہیں ایہناں کہانیاں راہیں پنجابی دی نئی کہانی دا نقشہ ودھیرا نشریا تے لکھڑیا
 ایہناں مکھاریاں دسے آپو اپنے منفرد رنگ و ڈھنگ میں نواز تے رومانیت دا اثر اے
 تے آغا اشرف انسانی رشتیاں دی ٹٹ بجج اُتے قلم چکدا اے ضیافت باوا ساڈی پینڈو رہتل
 اُتے جدید سوچ دیاں کہانیاں اُیکدے میں جدوں کہ رفعت اپنیاں کہانیاں وچ پنجابی
 عورت دسے مسئلیاں نوں بڑے من کجھویں تے اسٹاکاری والے انداز وچ سلنے لیا دھری
 اے اوہ دسے دکھاں اوہ دسے المیاں اوہ دیاں سدھراں تے چاہتاں دی کہانی بیان کردی
 اے اک پاسے اوہ اپنی رہتل دی ساڈ ریت روایت نوں سینے نال لان دی پر پر ناپوندی
 اے دوسرے پاسے نوں دور دسے نویاں تقاضیاں موجب پرانیاں قدماں نوں دکھی دل نال بعض
 حالات وچ جھڈ دین واسند لیسے وی دیندی لے اوہ دیاں کہانیاں وچ دیاں عورتاں دسے کردار
 بعض تھاں ویلے دسے ہتھوں مجبوریں تے بعض تھاں اپنیاں بیڑیاں وچ آپ وٹے پان
 ولے نہیں اوہ دیاں کئی کہانیاں عالمی پدھرا تے عورت نال ہور ہی زیادتی تے دھرو ول سینت
 مار دیاں نظر آؤندیاں میں رفعت دیاں کہانیاں دسے کچھ سانوں اک درد مند دل رکھن والا

تلم محسوس ہوندا اسے بلاشبہ رفعت پنہالی دی اک اُگھی کہانی کار اسے ایہدے توں اوڈ
شفقت سلطانہ، فوزیہ رفیق، افضل پروین، عبدالحق علوی، رفیق قریشی، محمد حسین شاد
وحین شاد، منصور قیسر، اعجاز احمد بھٹی، محمد منشار یاد، عبد الغفور درشن، افضل احسن
رندھاوا، منیر شاد، پروینہ عالم نوشا ہی، شاد امرتسری، ارشاد فیروز لہری تے شہباز
ملک ایس دہاکے وقح ہور کہانیاں لکھن والے کہانی کار ذکر دے قابل نیں۔

ستر دے دہاکے (۱۹۷۱ء - ۱۹۸۰ء) وچ پنجابی کہانی فکر، خیال تے بیان پاروں
ہور اُگے قدم ودھاؤندی جا پدی اے جیہڑے لکھاری ایدوں پہلے دہاکے وقح
افسانہ لکھ رہے سن اوہ دی باقاعدہ ایس کیترو وچ واہرا کر دے دسدے نیں تے
نویں کہانی کار وی شامل ہوندے نیں جیہڑے کہانی کار پہلاں رسالیاں اخباراں
راہیں کہانی لکھ رہے سن اوہناں دیاں ایس دہاکے وچ باقاعدہ کہانیاں دیاں کتاباں
شائع ہوئیاں ایہناں وچ افضل احسن رندھاوا درن تلوار تے گھوڑا (۱۹۷۲ء) نذر فاطمہ،
دکافہ دی بیڑی (۱۹۷۲ء) شفقت سلطانہ دچاٹنی دے روپ (۱۹۷۵ء) انور علی دکیاں
اٹاں کاسے روڑ (۱۹۷۲ء) سلیم خاں گئی دلمودی خوشبو (۱۹۷۳ء) حسین شاہد (لاہور پریٹ
۱۹۷۳ء) غلام مصطفیٰ البسل دہسدیاں سولاں (۱۹۷۶ء) تے خالدہ ملک دزلفاں پھلے
پھلے (۱۹۷۷ء) دے نان خاص طور تے لے جاسکدے نیں ایہناں وچوں کئی لکھاری
ایسے دہاکے وقح کہانی کیترو وچ آئے تے ایسے دہاکے ای صاحب کتاب دی بن گئے ایس
دہاکے وچ کہانی رومانیت دی فضا وچوں نکل کے عقلیت دی فضا وچ آؤندی دسدی
اسے کہانیاں راہیں معاشرے دے دکھاں درواں دی گل کیتی گئی معاشرتی اصلاح
لئی انسانی عظمت نوں اُجاگر کرن دا چار اکیٹا گیا

کہانی جہوں استی دے یعنی موجودہ دہاکے وچ پیر رکھدی اسے تے ایہہ معیار
تے گنتہ پاروں دھیری اُگے ددھدی جا پدی اسے پرانے کہانی کاراں وچوں ضیعت باوا
دی کتاب "چرخے دی موت" (۱۹۸۱ء) ککشاں ملک دی کتاب "چڑیاں دی موت"
(۱۹۸۱ء) تے نویں کہانی کاراں وچوں اقبال صلاح الدین دی کتاب "کوئچ کہانی" (۱۹۸۰ء)

شاہین ارار دی کتاب "آہلناتے اڈاری (۶۱۹۸۱)، بابو جاوید گم جا کھی دی کتاب "لوکاٹا
 (۶۱۹۸۱) تے زندہ تصویراں (۶۱۹۸۳) اقتدار واجد دی کتاب "کچے کوٹھے ۶۱۹۸۳" محمد علی
 احمدانی دی کتاب "پیار ویاں ٹینگاں ۶۱۹۸۳"، ناہید اختر دی کتاب "اڈیک ۶۱۹۸۳"، پر دین
 ملک دی کتاب "کیہ جاناں میں کون ۶۱۹۸۳" فرخندہ لودھی دی کتاب "چننے دے اوپے
 ۶۱۹۸۳" تے مرزا حامد بیگ دی کتاب "قصہ کمائی ۶۱۹۸۳" ذکر مے قابل نیں۔ کمکشاں ملک
 صاحبہ پھلے ستانی ورھیاں توں پنجابی کمائی لکھ رہیاں نیں، ایہناں دی کمائی "کٹا" نے
 کسے زمانے وچ بڑی دھم پائی سی اپنی کتاب وچ اوہناں جیہڑے افسانے شامل کیتے
 نیں اوہناں وچ اوہناں انسانی عظمت نوں اُچا کر ن داچارا کیتا اے اوہ معاشرے
 وچ دے بھیڑے کرداراں وچوں چنگیائی تے چنگے کرداراں وچوں مندیائی کٹھ کے
 حیران کردیندیاں نیں، شاہین ارار تے خالدہ ملک دی غلامن کمائی کانیں ایہناں داوی بوہتا
 دھیاں رفعت وانگ عورت دے مسکیاں ول رہیا اے نویں کمائی کاراں وچوں اقتدار
 واجد نے اپنے اچھوتے موضوعاں دے چناتے بیان دی اُستاکاری پاروں لوکاٹا دا
 دھیان اپنے دل کھچیا اے، اوہ دے مجموعے وچ شامل کمائی "وزٹینگ کارڈ" وچ لاطد
 ہتھوں مجبور دو باپ پیش کیتے گئے نیں اک بھکے بالاں دی روٹی داسر بندھ کرن واسطے
 خون دے رہیا اے تے دوہا اپنے زخمی پتر جیڑا موت حیات دی کشمکش وچ بھسیا
 اے اوہ دے لئی خون لے رہیا اے جدوں مجبوری ختم ہوندی اے تے خون لین والا
 خون دین والے دی مجبوری نوں بھل کے صرف وزٹینگ کارڈ دے کسے چلا ہندا اے
 ایہہ اک المیہ اے جس نوں کمائی کار نے بڑے سوہنے انداز وچ اُیکیا اے اقتدار
 واجد دیاں کمائیاں اسلامی تے پاکستانی حوالے دیاں کمائیاں نیں جیہڑیاں معاشرے
 وچ مثبت قدراں پھیلاں وچ مددگار ثابت ہونیاں نیں کمائی کار ناہید اختر دیاں کمائیاں
 بارے کول مشتاق دا اکھٹا اے کہ "ناہید اختر دیاں کمائیاں پڑھدیاں انج عکس
 ہوندا اے پئی مکھارن دی اپنے دسہب تے رہتل موج جاتی تے بھلے پرکھن

ڈھب انج اے کہ پانڈاں گرو دے اُسردیاں اوکڑاں وچ پاتہ گواچ بانڈے نیں۔ فرخندہ لودھی
 دیاں کمائیاں ساڈے آلے دو آلے دے جھوٹے نوں تار کے پنج دی پریر نادیندیاں میں جدول
 کہ پریریں ملک دیاں سیاسی پچھو کہ دیاں کمائیاں کوئی خاص تاثر نہیں چھڈ دیاں پر کہانی۔ کیہ عاناں
 میں کون؟ بھر پور تاثر دی کمائی اے جس وچ پنجاب دے دسٹیک نوں اپنی اصل رتیل ول
 مڑاؤن دی پریر نادتی گئی اے مرزا حامد بیگ دیاں کمائیاں علامتی کمائیاں نہیں جنہاں
 وچ پنڈاں دے قصہ گوواں دا انداز اپنایا گیا اے پر علامتی نظام ایڈ ۱۱ وچ پراسے کہ ابلاغ نہیں
 ہو سکیا ایہو حال عامر فہیم دی کتاب "جاگدی دکھ دا خواب" دا اے جیٹری پھیلے دھاکے وچ
 ۶۱۹۷۸ وچ چھاپے چڑھی تے لوکاں دے سراں دے اُتوں دی لنگھ گئی ایہہ نہیں کہ پنجابی
 وچ علامتی افسانہ چل نہیں سکدا جیٹری علامت لوکاں تے لکھاری وچ سانجھی ہو دے
 اوہ ابلاغ داکم ضرور کردی اے جیویں چالو دھاکے وچ محمد منشار یاد دی علامتی کمائی "سویر داوی"
 (۶۱۹۸۲) پاکستان دی جدوجہد دے حوالے نال اک کامیاب علامتی کمائی اے انج ای صنیف
 بادادی کمائی "لوہڑ دا رکھ" (۶۱۹۸۲) وچ لوہڑ دے رکھ نوں اپنے وطن پاکستان دے حوالے
 نال پیش کیتا گیا اے ایہہ کمائیاں رسالیاں، اخباراں، ریڈیو تے ٹیلی ویژن راہیں سامنے
 آئیاں ایس ذریعے نال سامنے آؤن والیاں ہو رہی کمائیاں وچوں حسین شاد دی کمائی "بندہ" سوہنی
 کمائی اے ایہہ اک اچھے ڈاکٹر دی داستان اے جیٹرا لوکاں دا علاج ایس کمے کے کرداں
 کہ اوہ بے نیڑے "بندہ" رب تعالیٰ و توں گھلی ایک جیہی مخلوق اے جس دی قدر کرنی چاہیدی
 اے مشتاق کنول دی کمائی "اپنی اپنی اگ" (۶۱۹۸۲) محمد الرشید شاد دی کمائی "شگن"
 (۶۱۹۸۲) چنگیاں کمائیاں نہیں ایہناں توں اڈکھ ہو رتاں تے کمائیاں ساڈی توجہ کھدے
 نیں محمد سرور صدیقی (کوہ سے ہنمو) ناہید (سدھراں دی سولی) خیر الدین انصاری (چور)
 ہمر راہ (سانجھ)، منترہ سلیم ملک (ستے جاگدے دی کمائی) افضل احسن رندھاوا (سنا کوہ
 لاہور) سمیع اللہ عرفی (چہرہ) محمد ریاض شاہد (قوم دی امانت اہلاوا) فوزیہ رفیق (ماڈل غلام

دیگر ربانی پہلی خواہ، نجمہ سحر نمجی، قربانی، افغانستان دسے پھو کوڑ وچ کھی گئی کمانی، شفیق ہندم
 رپانی، فراز صدیقی (اڈیکاں)، عبد الرشید شاہد (مہاجر کیپ)، لکشان کنول (سائیکل دی بی)
 احمد شہباز خاور (سیانا)، رفعت (دکیاں ککناں)، خالد محمود آفتاب (پیلے پھل)، انجم شاری
 (بے اعتبار لفظ)، حبیب فائق (پرائمر ریسٹھ ایم مسعود کھد روپوش (دوہلی گل)، حمیدہ ناصرہ
 نقوی (لال پھل والی جیتی)، آثم سرزاد (ڈاکا)، خواجہ نور کاشمیری (تلا)، مہر کاہیلوی (سیستے گل)
 خٹاپاد (دکال)، احمد سعید بھٹانی (دھنی کمانیاں)، وغیرہ۔

گلدی گل ایہہ دے کہ پنجابی افسانہ پاکستانی دور وچ دوہیر اکھیا گیا شروع وچ تھوڑے
 مکھن والے سن پر جیتی ای مکھن دایاں دی اک کھپ دی کھپ آئی ایہناں ویلے دے
 تقاضیاں تے نوٹاں نوں نظر دج رکھ کے افسانہ کھیا دوجے لفظاں وچ پنجابی افسانے
 نے ادب دیاں دوہیاں صنفیاں وانگ ویلے دیاں لہراں توں اثر لیا تے ہر دور وچ اپنی دکھ
 پچان کردائی پنجابی کمانی نے شروع وچ مذہبی تے اصلاحی فضا وچ اک کھولی جیتی ای
 ایہہ دے اتے رومانیت تے پھیر عقلیت و اثر پیا پاکستان دے قیام توں بعد معاشرے
 دے نویں تقاضیاں موجب پنجابی افسانے وچ عشق محبت دے سدا بہار جذبات دے
 نال نال معاشرے وچ دیاں ہر آئیاں انصاف دے اندر دے دکھاں ورواں دی گل دی کیتی
 گئی پنجابی کمانی نے اردو کمانی توں دوہیر اثر قبول کیتا عالمی پدھر تے ادب نے جتے اردو
 ادب نوں اردو افسانے نوں متاثر کیتا نال ای اردو دے راہیں تے سندھ پنجابی افسانے نوں
 دی متاثر کیتا سماجی حوالے دیاں نفسیاتی حوالے دیاں تے ملاستی نظام دیاں کمانیاں کھیاں گئیاں
 کمانی وچ قومی احساس نوں دی تھاں دتی گئی تھی احساس نوں دی کمانیاں دے پھو کوڑ وچ یاد
 گیا جنس نوں وی کمانی وچ تھاں دتی گئی انسان دے اندر دے نفسیاتی مسئلہ نوں وی کمانی راہیں
 تاریا گیا میتاں کمانیاں وی کھیاں گئیاں سنی کمانیاں دی ہوند وچ آئیاں ایس حوالے نال ایہہ
 گل اکھی جاسکدی اے کہ پاکستانی دور وچ پنجابی کمانی نے دوہیری تہتی کیتی اے ایس دی
 رفتار توں گویا جاسکدا اے کہ پنجابی افسانے دی آوندی جھبک چان بھری اے۔

پاکستانی پنجابی ناول

پنجابی وقح جدید رنگ دی نثر انیسویں صدی عیسوی دے دوجے ادھ وچ لکھی جانی شروع ہو گئی سی جہد دے وقح دیہویں صدی دے پہلے ادھ دے مکن تیکر ویلے ویلے نال جدید حصار آؤمے رہے پنجابی ناول دیہویں صدی دے ادھ دے شروع وچ پنجابی ادب وچ داخل ہو یا مڈھلے ناول کار بھائی ویر سنگھ، موہن سنگھ وید وغیرہ سن جنہاں نے ناول نوں سکھ مذہبی پرچار لئی ورتیا ایہناں توں بچوں ناول وچ اخلاقی اصلاحی پہلو نوں اُجاگر کرن دی پدت پئی جہد دے وقح نامک سنگھ، جوشوا فضل الدین تے میراں بخش منہاس دے ناولاں نے حصہ پایا ایہناں ناول کاراں نے ناولاں نوں لوکاں دی حیاتی نوں سامنے یاؤن لئی دکھ کیتا ایدوں مگر دن ناول کاری وقح نفسیاتی تے جنسی مسئلیاں نوں وی بیان دیا گیا پنج پاکستان دے قیام تیکر پنجابی ناول دلا ہنگام پٹنہ ایس خطے دے دوجے ادباں وقح پل رہے جدید رحماناں نال پیر نال پیر رانا اوس دور دے حوالے نال ترقی وند مقام آتے اچھ گیا۔

پاکستان دے قیام قبل مگھوں غیر مسلم (ہندو سنگھ) کھاری بھارت چلے گئے تے اوہناں اپنے والے نال ناول کاری جاری رکھی ساڈے ایتھے شروع وچ جیویں ادب دیاں دو جیاں صغلاں ول دھیان دتا گیا ناول ول دھیان نہ دتا جاسکيا بد کجھ چر مگروں ناول کاری دوجیاں ادبی صغلاں دے نال پیر نال پیر رانا کے مٹن دی کوشش وچ رچھ گئی تے ایہ سلسلہ ارج دی ہماری اے۔ ۱۹۴۰ توں لے کے ۱۹۸۴ تیکر دے ۲۴ سالان وچ ساڈی ہانکاری ہوئی گئی ۱۹۶۱ ناول پاکستان وقح چھاپے چڑھے ایہناں وچوں دو ناول قیام پاکستان توں پہلاں لکھے چھاپے گئے (رفوادی شیل، جٹ دی کرتوت) اک ناول لکھیا پاکستان وچ گیا پر پہلاں پاکستان توں باہر چھپیا تے دوجی وار پاکستان وقح چھپیا (بندی دان)۔ آؤ ایہناں

دو درجن ناولاں ہمارے کچھ دیر سے نال گل کر بیٹے۔

پہلا دہاکہ (۶۱۹۵۱-۶۱۹۶۰)

ایس دہاکے وچ دو ناول چھاپے چھڑھے برکتے از جوشوا فضل الدین (۶۱۹۵۳) تے ٹھیکہ از عبد المجید بھٹی (۶۱۹۶۰) ناول برکتے، کردار د ناول اے جس دی کہانی برکتے دے آئے دو آئے گھدی اے۔ جوشوا فضل الدین ہوراں ایس نوں نغیاتی ناول اکھیا اے جس دی بنیاد سوچاں دی سانجھ اُتے رکھی گئی اے۔ پنڈ دے خوشحال زمیندار دی دھی برکتے نازاں پلی اے ذیلدار دے پتر دلاور خاں نال محبت کرن ڈیہر پیندی اے پر اوہی سنگنی دلدار نال بچپن توں ہو چکی ہوندی اے۔ ماں چاہندی اے کہ ایہدا ویہ دلاور نال ہو جائے پر پیو اوہدا ویہ بچپن دی سنگ نال کر دیندا اے جیہڑا ویہ کے مکلا دے جا رہیا ہوندا اے کہ جنگل وچ قتل کر دتا جاندا اے برکتے دلاور دی آواز دے مگر ٹر جاندی اے، ناول برکتے دا پلاٹ روائتی ہیہا اے کوئی خاص کش مکش وی ناول وچ نہیں دکھائی گئی سوچاں دی سانجھ والی گل تے ٹھیک ہو سکدی اے پر ایس نوں نغیاتی ناول نہیں اکھیا جاسکدا۔

ایس دہاکے دا دو جاز ناول عبد المجید بھٹی دا لکھیا "ٹھیکہ" اے ایسے ناں دی کہانی ایدوں پہلاں بھٹی ہوراں نے کھی سی ناول ٹھیکہ اوی کردار د ناول اے جیڑا "شاہدہ" دے آئے دو آئے گھدا اے سارا ناول اک خطیاں رتے دے روپ وچ اے جس راہیں اپنی بیٹی حیات دی کہانی اپنے خاوند نوں ساندی اے کہیں جے اوہرے خاوند نے اوہوں اپنیاں کنواریاں ہونداں دیاں معاشقیاں ہارے دس پائی ہوندی اے "شاہدہ" دی کہانی کیوں جے منی بے راہ روی دی کہانی ہوندی اے ایس کر کے اوہدا خاوند اوہوں چھڑ کے پلا جاندا اے شاہدہ دے انجام توں عبرت پھڑیاں اوہی بھین اپنے عاشق نوں مکہ گھدی اے کہ پتا چراہہ دوہٹی بن کے اوہرے گھر نہیں آؤندی اودہ اوہوں ملن دی کوشش نہ کرے

تے جے وہ ہٹی بنا کے لے جانا چاہندا اے تے اپنی ماں نوں اوہی ماں کول گھلے، ٹھیکہ، بلاشبہ
 اک اصلاحی جذبے دے تحت لکھیا گیا ناول اے پر ایہہ اصلاحی جعتہ اپنا کوا اے جتا جرائم
 دیاں فلماں وچ ہوندا اے، ناول داسارا ماحول جنسی لذت نال بھریا ہو یا جا پدا اے
 ناول نگار دا شاہدہ دے باپ بارے ایہہ کھنکا کہ اوہی میاٹی دا ماٹوسی، بھکھ لگے
 تے روٹی کھا لئی دی اے جتھوں پسے تے جیہو جیہی دی جی کرے۔ تے پھیر شاہدہ دتوں
 کھنکا کہ اوس نے اپنے باپ نوں ایہہ کچھ کر دیاں دیکھیا سی تے اوس نوں ایہدے دوج
 کوئی عیب نہیں سی وسدا ایہہ جنسی لذت پرستی نہیں تے کیہ اے؟ ایس ناول وچ بہت
 ساریاں خامیاں نیں خود شاہدہ دے کردار وچ بہت ساریاں خامیاں موجود نیں اک پاسے
 تے اوہ کمندی اے کہ مرد دی ذات بڑی بے وفا ہوندی اے، عورتاں نوں اپنی ہوس دا
 نشانہ بناندی اے دوجے پاسے اوہ جھبڈے اپنا گھناؤنا ماضی اپنے خاوند لگے کھلار کے
 رکھ دیندی اے ناول غیر منطقی واقعات نال بھریا اے۔

دوجا دہاکہ (۶۱۹۶۱ - ۶۱۹۷۰)

ایس دہاکے وچ دی دو ناول چھاپے چڑچھ کے سامنے آئے افضل احسن رندھاوا دا
 ناولٹ، دیواتے دیوا (۶۱۹۶۱) تے سلیم خان گمی دا ناول مسانجھہ (۶۱۹۶۹) ایہناں دونوں
 ناولاں وچ اک خاص ماحول پیش کیا گیا اے قیام پاکستان توں پہلاں وچ پنجاب دا سانجھا
 معاشرہ، ناولٹ دیواتے دریادے سارے کردار سکھ نہیں مبدوں کہ سانجھ دے کرداراں
 وچ دھیرے سکھ کرداراں دے نال نال مسلمان ہندو تے سانشی کردار وی شامل
 نیں۔ ناولٹ دیواتے دریادا سیرو سکھ اے مبدوں کہ سانجھ دا ہیرو مسلمان، ناولٹ
 دیواتے دیوا وچ سکھاں دے دو خاندان دکھائے گئے نیں جنہاں وچ پے چراں دی
 دشمنی اے، سردار اجاگر سنگھ رندھاوا دے دو پتر خم شیر سنگھ، سرجن سنگھ تے مقابلے وچ

کرنا رنگ نہ صوٹے اوہ بے چہرے پتھر، پتھر، پتھر لگے اے جیڑا دشمنان دی دھی رُوپو نال پیار کمد اے اوہ دی
 اوہنوں جہاندی اے پر اوہ دی مشکئی اوہ بے اپنے خاندان دی "جندو" نال کردتی جہاندی اے رُوپو
 نوں حاصل کرن لیتی اوہ جندو نوں مار سدا اے رُوپو داویا ہون لگدا اے تے دونوں نشن دامت
 پکاندے عین پر شمشیر دا بھرا اپڑ کے اوہنوں اپنا تے اپنے خاندان دا واسطہ پاند اے اوہ رُوپو نوں
 مار کے بھرا دے گل لگ کے رون ڈیہہ پیندا اے، ناول وچ بلاشبہ زبان تے بیان دیاں خوبیاں
 موجود نہیں پر گل کیدہ بنی؟

سلیم خان گئی دے ناول وچ قیام پاکستان توں پہلاں دی۔ ساہجہ دستی گئی اے فساداں
 دیلے فرید پور دے پٹھاناں نے خان پور دے پٹھاناں دا حملہ روکیا تے سکھاں دیاں جاناں،
 عزماں تے مال دی حفاظت کیتی تے اوہناں نوں حفاظت نال سرحد پار کردتی ایس کوکشن وچ
 ہیرو۔ قادو نوں اپنی جان دا اندر اندہ پیش کرنا پیا ایس ناول وچ بوہتا زور "ساہجہ" اُتے دتا گیا اے
 تے مجموعی تاثر ایہہ ملدا اے کہ جیویں ناول نگار بین السطور ایہہ گل اکھ رہیا ہووے ایہہ "ساہجہ"
 قائم رہنی چاہیدی سی ساہجے معاشرے نوں پاکستان بنا کے تھپٹھڑ کیتا گیا اے۔

تیج دہاکہ (۱۹۷۱-۱۹۸۰)

ایہہ دہاکہ پنجابی دے پاکستان دور دا سنہری دہاکہ اکھواسکدا اے جس وچ سب توں ودھ
 ناول کھے گئے تے پاکستانی پنجابی ناول کاری دی روپ ریکھا وی ایسے دہاکے وچ اپنا مجموعی
 تاثر لے کے سامنے آئی ایس دہاکے وچ چھپے ناولاں وچ ہر قسم دے ناول سامنے آئے کہانی
 تے پلاٹ دا لے ناول، علامتی ناول، روایتی ناول، جدید تکنیک دے ناول، ناولاں دے ناں تے
 کھاری ایہہ نہیں۔ نازو۔ ۱۹۷۱ (ظفر لاشاری)، ہٹھ۔ ۱۹۷۲ (ڈاکٹر باقر کھیٹہ مقدراں دی۔
 ۱۹۷۳ (راجہ محمد احمد)، دل اک دیوا۔ ۱۹۷۵ (آغا شرف)، مسکے پانی۔ ۱۹۷۵ (اعجاز اعظمی)
 ست گواچے نوک۔ ۱۹۷۵۔ ضبط شدہ (فخر زمان)، اک انکھی دھی پنجاب دی۔ ۱۹۷۶ (زلام صری)
 بلدے دیوے۔ ۱۹۷۶ (رضیہ نور محمد) اک مرے بندے دی کہانی۔ ۱۹۷۷۔ ضبط شدہ۔
 (فخر زمان)، نال میرے کوئی چلتے۔ ۱۹۷۷ (احمد سلیم)، کہانی اک اجڑ دی۔ ۱۹۷۸ (اسلم بٹائی)

لمہلیاں دی چھیاں۔ ۶۱۹۷۸ (غلام حسین سیسل)، ٹکلی ۱۲، میراں بخش منہاس دا قیام پاکستان توں پہلاں
چھیاں ناول دوجی وارہ جیٹ دی کرتوت دے نال ۶۱۹۷۹ وچ چھاپے چرھیاں۔

ظفر لاشاری دا ناول ناز و ازمانہ قیام پاکستان تے ایہدا بعد دا۔ نیٹرے دا زمانہ اے مطلب
اے کہ جتھے دیواتے دریا تے سانجھ مکدے نیں ایہہ اوتھوں شروع ہوندا اے پاکستان بن ویلے
فساداں وچ اک ہندو بالڑی جی دے مال باپ فساداں دی نذر ہو جاندا اے میں اسوں گامن
اپنے گھرے آؤندا اے۔ گامن دی ماں پہلاں تے اوہنوں ہندو سمجھ کے اوہدے نال نفرت کر دی اے
پر پھر اوہدے نال پیار کرن ڈیہہ پیندی اے اوہ سارے گامن دے پھر قادی کوں چلے جاندا
نیں جتھے گامن داویاہ قادی بھر جاتی دی چھوٹی بھین نال ہو جاندا اے۔ ناز و ڈی ہوندا اے
تے قادی دے پتر سلیم نال پیار کرن لگ پیندی اے اک حادثے وچ گامن، اوہدا بھرا، اوہدی
بھرجائی تے ودھی مر جاندا اے میں ناز و تے سلیم بچدے نیں پر پھر اوہ وی وچھڑ جاندا اے میں،
ناز ویا داشت گنواہندی اے تے ڈاکٹر اوہنوں اپنے گھر وچ بنا کے لے جاندا اے اوتھے
اختر جیڑا پہلاں اسوں ملی چکیا ہوندا اے، رہندا اے تے اسوں پچان لیندا اے پر
اوہ اوہنوں نہیں پچان دی اوہ اوہدے نال میل جول دھندا اے اوہدے خاندان والے
پنڈی آپڑ کے اوہنوں لاہور لے آؤندے نیں تے اوہدی شادی کر دیندا اے میں اک حادثے وچ ناز و
دی یاداشت واپس آجاندا اے تے اوہ کسے نوں وی پچان توں انکار کر دیندی اے تے
کہندی اے کہ اوہ اک ہندو کڑی اے۔ اختر اسوں بیوی پاروں کیویں
قبول کرے گا؟ اختر دی تقریر تے قائل ہو جاندا اے تے اوہ رام ہو جاندا اے، ایہہ ناول
جایجا واقعات نال بھرپور اے قطعی غیر منطقی جوڑ میل والے واقعات حادثیاں واسطہ لے کے
کل نوں اُگے ٹوریا جانا، جتھے کوئی جھگڑا ہونا اوتھے کردار دی ملی تقریر نال جھگڑے دا حاصل
کھنڈا۔ اکثر واقعات نوں فلمی انداز نال پیش کرنا ایہہ ساریاں گلاں ناول دے حق وچ نہیں
جانداں انج ایہہ اک ناکام ناول قرار دتا جا سکدا اے۔

ناول جیڑا، راقی، دا زمانہ قیام پاکستان توں پہلاں دا زمانہ اے جیڑا قیام پاکستان
آتے آن کے ختم ہو جاندا اے ایہہ دی کردار دا ناول اے جیڑا ناول دے ہیرو احمد مجید

عزت احما باؤ دے آئے دو آئے گھدا اے انج ایہ اک سوانحی ناول اکھواسکدا اے جس دا
 پس منظر معاشرتی تاریخی اے ایہدے وچ رومانی یاں نفسیاتی فضا موجود نہیں باؤ احما انگریز
 دے دور وچ دے پنڈاں تے شہراں دے سفید پوش طبقے دا نمائندہ اے جیہڑا انگریزاں
 لئی باؤ بناند اسی ناول دا بنیادی نکتہ باؤ احما دے سکول دے ماسٹر منشی پر تاب رائے دا
 مکالمہ اے جس وچ اوس مت دتی کہ "حیاتی گزارن لئی وڈا جگہ چاہیدا اے سماج وچ حوصلہ تے
 صبر نہ ہووے تے گل نہیں بن دی"۔ سارے ناول وچ ہیرو مختلف گھیریاں وچ رہندا
 آگے ٹر دا جاندا اے، اوہدے پنڈا گھیرا شہر وچ میٹرک پاس کرن تیکر دا گھیرا، کالج وچ
 پڑھائی تے عملی زندگی وچ قدم رکھن دا گھیرا، وطنیہ اُتے انگلستان وچ رہن دا گھیرا، الہی ان
 کے دلی وچ افسر بن کے رہن دا گھیرا تے پھر قیام پاکستان ویلے لاہور کل مکے رہن دا گھیرا، ایہناں
 ساریاں گھیریاں وچ اوس دا واہ اوڈا اوڈا لوکاں نال پنیدا اے اوہدی حیاتی وچ اوڈا اوڈا کوئی
 نہیں اوس نوں منشی پر تاب رائے دا اوہ مکالمہ آگے دھن دا حوصلہ دیندا اے پر جدوں دلی وچ اوہ
 بیوی بچیاں نوں ہندو غنڈے مارنڈے نہیں اوہدا حوصلہ جواب دے جاندا اے تے اوہ اپنے
 آپ نوں حالات دے حوالے کر دیندا اے دلی دے مہاجر کیمپ وچ اوہ آپ نہیں جاندا
 پاکستان آؤن والی ٹرین وچ اوس نوں دھکا دے کے بہالیا جاندا اے تے پاکستان اپڑ
 کے اوہنوں اک کوٹھی وچ رکھیا جاندا اے تے پھر اوہ کوٹھی کسے ہور نوں الاٹ کر کے
 اوس نوں میٹرک تے دھکا دے دتا جاندا اے، ایہ ناول قیام پاکستان توں پہلاں دے
 پینڈو تے شہری معاشرے اوس ویلے دیاں سیاسی تحریکاں تے بعد دی قیام پاکستان دے
 نال ہونہ وچ آؤن والی آپادھاپی تے لٹ کھسٹ دا سوہنا نقشہ کھچدا اے پر جس
 گل نوں ایس ناول وچ بنیاد بنایا گیا اے اوہ ایہدے وچ پورے طور تے کامیاب ہونہ دی
 نہیں دسدی ایس نوں مناسب ناول آکھیا جاسکدا اے۔

"کھیڈ مقدراں دی" ناول وچ راجہ محمد احمد ہوراں شہری تے پینڈو حیاتی دا تقابلی
 جائزہ پیش کیتا اے ایس دی کہانی بہادر خان دے آئے دوائے گھدی اے اوہدی حیاتی
 وچ تین ہارکڑیاں آؤندیاں نہیں پر اوہ ناکام تے امرادی رہندا اے پینڈو دی کڑی شادی اوہ

نال پیار کر دی اسے پرشادی اور ہرے نال نہ ہون پاروں نہ ہر کھ کے مرجاندی اسے اک ہور کڑی تاہنال
 اوہ سے ہمد پیمان ہونہ سے نہیں ہدوں اوہ شہر دی حیاتی توں ناکام تے نامراد ہو کے واپس پنڈاپنڈ
 اسے تے تاہود ابھرا تاہونوں مار دیند اسے شہر دہج بھانویں اوہ سرور سیٹھ دی ملازمت وچ
 اک عزت و ارحقان حاصل کر لیند اسے پر اوہ تے اوہ سیٹھ دی بیوی نال تعلقات قائم کر دا
 اسے تے اک ہور ہند سے دی رقابت پاروں سیٹھ دے قتل دے الزام وچ پھڑیا جاند اسے
 ضمانت تے رہائی دیلے سیٹھ دی بیوی دے قریب آؤند اسے تے اوہ حادثے وچ مرجاندی
 اسے ایہہ اک لت تے اکھ گواہ ہند اسے انج اوہ ساری حیاتی بھڑے معذراں پاروں ناکام
 تے نامراد رہند اسے، ایہہ ناول غیر منطقی تے بے ربط واقعاں نال آگے ٹوریا گیا اسے ہیرو
 دے نال ای غماں دانگوں اک مزاحیہ کردار ملا دتا گیا اسے انج پنڈ تے شہر دے ماحول دی
 عکاسی خوب کیتی گئی اسے۔

ناول طے لک دیلے (افشاں) ناول گھٹ تے ڈرامہ بوہتا لگد اسے ایس دی کہانی اک پاگل عظمت
 دے آسے دو آبلے گھدی اسے جیہڑا پاگل خانے توں نیتا ہویا اسے قیام پاکستان توں پہلاں اوہ
 فلماں وچ اداکاری کردا سی قیام پاکستان ویلے اوہ بیسی توں لاہور آیا اپنے ساتھی اداکار عشرت
 نال رائلش اختیار کیتی نال دی کوٹھی دے سیٹھ دی کڑی زنگس نال دونوں دا پیار ہو گیا تے رقابت
 پاروں عشرت قتل ہو گیا عظمت دکھ نال پاگل ہو گیا۔ پاگل خانے اڑیا پر اوہ توں پس پیاراہ وچ
 سیٹھ نوں ڈاکو توں بچایا ایہہ سیٹھ زنگس دا باپ سی جیہڑا اوس نوں گھر لے گیا تے اپنے ڈرامے
 وچ کم دتا ایہے اوس زنگس توں دیکھیا تے پاگل پن کجھ دور ہو گیا پر اوس نوں پتہ لگد اسے کہ زنگس
 نوں وی پاگل پن دے دور سے پنہ سے نہیں پاگل خانے دے سپاہی، اوہناں نوں لے جانے
 نہیں، ناول وچ مادھیاں تے بے قویاں گلاں نال کہانی آگے ٹوری گئی اسے نہ کوئی کشمکش اسے، نہ
 ناول دا انداز ہلکے دی عامیہ انداز وچ نہیں ایس لئی ایہہ کہانی اہم ناول قرار نہیں دتا جاسکا۔
 ناول کے پال دا اعجاز الحق پنجابی دا پہلا علاقہ ناول اکھواسکا اسے جس وچ پنجاب دی محرومی دی
 داستان لکھی گئی اسے ناول وچ کہانی دا عنصر موجود نہیں ناول دا ہیرو پنجاب نوں قرار دتا
 جاسکا اسے انج شفیق، اکرم، افضل تے ذوالفقار ناول وچ نظر آؤندے نہیں کردار جدید دی

اے تے "بچی" دی اے جنہاں وچ عروسی تے دکھ دی سانجھ اے ناول وچ مقامی لوکاں دی عروسی دے نال نال اوہناں دی بے حسّی مارو ناوی رویا گیا اے۔

"اک انگلی دھی پنجاب دی زاد دھی" ناول دی کہانی "حمیدہ بانو" دے آلے دو آلے گھمدی اے قیام پاکستان دے فساداں وچ حمیدہ بانو دے ماں باپ تے بھرا قتل ہو جانے دے نیں اوہ تے اوہا نکاح بھرا عزیز، بچدے نیں اوہدے محسن دے سارے گھر دے فساداں دی نذر ہو جانے دے نیں بد حمیدہ بانو تے عزیز نوں اوہدے سپرد کر جانے دے نیں اوہ ایہہ وی کہہ جانے نیں کہ حمیدہ داویاہ۔ نواز نال ہووے پاکستان آکے محسن نواز نوں لبھن دی کوشش کرداے حمیدہ بی اے پاس اے حمیدہ بالو اک مسکار شخص دے چکر وچ پھس کے اک طوائف دی مدد نال اپنی عزت بچاندی اے ایسے مرحلے تے نواز دی ماں نال ملاقات ویلے پتہ چلدا اے کہ نواز فساداں دی نذر ہو گیا سی نواز دی ماں دے ایما تے محسن دی شادی حمیدہ نال ہون لگی اے کہ اوہ بیمار ہو کے مر جاندا اے اک حادثے وچ جدوں حمیدہ دا بھرا زخمی ہو جاندا اے تے کار والی مریم اوہناں نوں اپنی کونٹھی لے جاندی اے تے حمیدہ نوں بھین بنا لیندی اے اوہ اوہناں نوں اپنے پنڈلے جاندی اے جتھے ڈاکوواں دا زور اے ڈاکو حمیدہ نوں اغوا کر لیندے نیں مریم دا آدمی اوس نوں چھڈاں دایتن کردا اے حمیدہ ڈاکوواں آگے تقریر کردی اے ڈاکو ہتھیار سٹ دیندے نیں بد حمیدہ بانو ڈاکو دی گولی آگے آکے مر جاندی اے، ایہہ ناول شروع تے ٹھیک کیتا گیا پر آگے چل کے ناول نگار نوں ناول آتے گرفت نہیں رہی کہانی وچ کئی جھول نہیں رواں تھی قسم دے قلمی انداز دا ناول اے جس وچ کئی اتفاقی واقعات تے حادثے کہانی نوں آگے ودھانے دے نیں ایہہ اک ناکام ناول اکھاسکدا اے۔

ایس دہاکے وچ فخر زمان دے ناول ست گواپے لوک (۱۹۷۵ء) تے اک مرے بندے دی کہانی (۱۹۷۷ء) چھپے ایہہ حکومت وٹوں ضبط کر لیے گئے ایہناں ناولاں وچ اپنے وٹوں ناول نگار پنجاب دی گل کیتی اے بیہدی اکھ مرچکی اے چہڑا غلام اے ناول نگار علامتی والے نال گریٹر پنجاب دی گل کردا اے آزاد دی دی گل کردا اے، دوہجے

میںیاں وہج اوہ قیام پاکستان دی نئی کردانظر آؤندا اے ناول دے ذریعے ناول نگار نے اصل وہج اپنے سیاسی نظریے سامنے بیاؤن داچاراکیٹا اے ایہہ سیاسی نظریے اختلافی نہیں، ناول دے کجھ حصے عریانی تے نیگنج والے میں جیہڑے بلاشبہ بخش ادب وہج آؤندے میں ایہہ ادب جیہڑا معاشرے وہج انتشار پیدا کردا اے۔

”بلکہ دیکھو رضیہ نور محمد دی کہانی زریںہ تے سلیم دوا لے گھدی اے، پنڈ دے چودھری دی تیجی بیوی ”زریںہ“ اوہ دے بچے دی ماہ بنن والی ہندی اے چودھری زریںہ اولاد دا چاہیون اے تے ایسے لکھ پلاں ”زریںہ“ دی دیکھ بھال واسطے اشتہار دے کے ماہر ڈاکٹر دیاں خدمتاں حاصل کردا اے ایہہ ماہر ڈاکٹر سلیم اے جیہڑا امریکہ توں واپس آیا ہوندا اے اوہتے اوہدا پیار اک نرس ”میری“ نال ہوندا اے جیہڑا توڑ نہیں چڑھدا ایسے اپڑ کے جدوں اوہ اپنی مرضیہ زریںہ دے نیڑے جاندا اے تے اوہ دے نال اوہنوں پیار ہو جاندا اے اوہہ زریںہ دی اوہ دے وہج دلچسپی لیندی اے زریںہ دا خاندن چودھری اک اوہاش شرابی تے زانی زمیندار تے جاگیردار اے جیہڑا زریںہ کوں اپنی جائیداد و وارث لینا چاہندا اے تے بس، زریںہ نوں وڈے آپریشن توں مگروں جڑواں بچے ہندے میں اک صحت دیندہ منڈا تے اک مرلی گڑی جیہڑی بعد وہج مر جاندی اے چودھری جدوں زریںہ کوں آؤندا اے تے اوہ ڈاکٹر سلیم تے خدمت گار صاحبان توں دھکا دے کے اپنے پٹرول دودھ دے مطلب ایہہ اے کہ چودھری دا مقصد اوہنوں مل جاندا اے جدوں کہ ڈاکٹر سلیم اوہنوں دکھی دل دے کے شہر پرست آؤندا اے، اصل وہج ایس ناول وہج دی کہانی اک چھوٹے بچے افسانے وہج دی سماج دی سی میں نوں بے جا طوطے لٹا کیتا گیا اے دوجے ایہہ دے وہج کوئی گنجھل تے کشمکش موجود نہیں زریںہ تے ڈاکٹر سلیم اک دوجے نوں چاہندے ضرور میں چاہنداں دا طوطے پھیر دھونڈا ناول وہج ایڈی اہمیت نہیں رکھدا ناول وہج جاگیردار ی سوچ دی بلاشبہ ندیا کیتی گئی اے۔

دیکھو ناول تنہا حسین تارڑ ہوریاں دی قلم دا بیٹہ اے ایہہ اک علامتی ناول اے جس وہج طاقت و داکڑ ورا تے ظلم تے استحصال دیا گیا اے ایہہ اک کچھیر و تے بندے

دی کھلی دستی گئی اسے تے ایہو ایس ناول دے کمد ازیں ایس ناول راہیں کھکاری نے معاشرے دج
 دی طبقاتی کشمکش نوں اجاگر کرن دا چار اکیٹا اسے اوہدے نزدیک دوس دا معاشرہ چنگا اسے جتے
 رب رسول دی تھاں بندے دی گل کھتی جاندی اے۔ ناول دج کئی فحش گلاں دی ملدیاں نیں
 جیویں انٹرویو ویلے بندے دا ایہہ اقرار کرنا اوہدا بھانویں دیاہ نہیں ہو یا پر اوہ اپنیاں منسی
 لوڑاں پوریال کر لیندا اے۔ ناول دے ص ۶۴ تے ۶۵ ایس قابل دی نہیں کہ ایہناں دج
 اکھیاں گلاں نوں نقل کیتا جا سکے ایس حوالے نال ایہہ ناول اک غلیظ ناول اکھواسکدا اے
 جس نے پاکستانی پنجابی ادب دا ایچ خراب کیتا اے۔

• نال میرے کوئی چلے • احمد سلیم دا ناول اے جس دی بنیاد قیام پاکستان دے
 فساد تے اوہدے توں پیدا ہون والے مسئلے نیں جھیم ایس د امرکزی کردار اے جس دا اصل نال
 سلیم اے اوہ اپنی ہم عمر کڑی "جینی" نوں دل ای دل توں چاہندا اے جھیم بھانویں اک خوشحال
 گھرانے دج پیدا ہو یا پر اوہدے دل شروع توں ای توجہ نہیں دتی گئی نہ ماں اوہدے نال
 مانواں والا سلوک کردی اے تے نہ بھین بھرا اوس نوں پیار نال بلاندے نہیں گھر دج اوہ نوکران
 وانگ رہندا اے ادہا د ادا فضل دین اوہدے نال پیار کرداسی اوس دے جمن توں بعد
 ماں نے اوس نوں اپنا دودھ نہیں بیایا نیچ قوم دیاں عورتاں نے پہلاں اوہنوں دودھ پیا پھر
 اک سکھنی راج کور نے اوس نوں دودھ پیا یا فساداں دج صدیق ٹنڈے نے راج کور تے اوہدے
 خاوند نوں مار سُٹیا۔ پنڈ دے سکول دی آپا کلثوم اوہدے نال ایس کر کے پیار کردی اے کہ اوہدا
 پیار جتنی دے سائے نال ہوندا اے جھیم نوں اوہ جھیمے مار کے اپنے جذبات دی تسکین کردی اے
 جھیم جینی نال منسی پیار کرن دی کوشش کردا اے جس دا جتنی برا ستاندی اے جتنی نوں کوئی اوہاں
 اپنی ہوس دا نشانہ بناند اے اوہی لاش بدوں پنڈ دج آؤندی اے تے جھیم چپ وٹ لیندا
 اے اوہ فیصلہ کردا اے کہ اوہ خوب پڑھے گا جتنی دی خواہش دے مطابق لائق بے گاہ بدوں

ادہ استانی آپانوں چنی دے ملے نال بھیریاں حرکتاں کر دیاں دیکھدا اے تے اوس نول پڑھائی توں
 نفرت ہو جاندی اے ادہ پھیر راج کوردی دھی دے سمجھان تے پڑھائی دل توجہ دیندا اے تے
 دلیفے دے امتحان وچ اول آؤندا اے لوہہ استانی آپا نال چنی داماں شادی کرن توں انکار
 کر دیندا اے تے ادہ صدے نال مر جاندی اے۔ ناولٹ ”نال میزے کوئی چلنے کسے بھویں
 پلاٹ دانا دل نہیں ایہدے وچ ناول نگار نے اصل زور ایس گل تے دتا اے کہ پاکستان
 دے قیام دی وجہ نال سانجھاں ٹٹیاں نیں مسلماناں نے ظلم کیتا اے اختر جعفری ہور ان
 نے ایس ناول بارے لکھیا اے کہ ایہدے وچ کوئی نویں گل نہیں بھدی عام روایتی گلاں
 تے روایتی انداز اے تے کدے کدے سیکولرازم دا جھولا پیندا اے۔ مصنف نے تقسیم توں
 پیدا ہون والیاں مسئلیاں نوں موضوع بنایا اے پر اوہناں نے تصویر دا اکوٹا پاسا دکھایا اے
 پڑھایاں پڑھیاں کدے کدے تے ایہہ احساس پنگر دا اے کہ لکھاری نہ صرف سیکولر اے
 سگوں تقسیم دے خلاف اے

علاقہ نول کہانی اک اجڑی احسن بٹا لکھانی یاں پلاٹ توں بنا اک اجڑ دی کہانی سناندا اے جس
 توں ناول نگار موجودہ دور دے اپنے معاشرے دا نقشہ کھین دی کوشش کر دا اے کیوں جے
 ادہ کہند اے ”اک اجڑ دی کہانی تھڈے سامنے اے ساڈے سامنے اگے بچے اجڑو سدے
 نیں ایہہ اک اجیے اجڑ دی کہانی اے جیڑ امیری سوہنی دھرتی دے اندر دسد اے ایہدے
 کردار ساڈے سامنے ٹرڈے پھردے دکھالی دندے رہندے نیں پر ایس ایہناں
 دیاں سازشاں نوں جان دیاں ہو یاں وی پتر نہیں کیوں چٹپ دے جندے اپنے بگاں
 اتے لا کے اکھیاں نوں اوہناں کبوتران دا لگوں بند کر لیندے ان پئی ہن سانوں بلی نہیں بھڑ
 سکے گی تے بلی اپنی گھات لا کے پہلاں ای بیٹھی ہوندی اے.... سانوں اک اجڑ سمجھدے
 ہویاں کہہ کرے سرسٹ کے بیٹھے نیں تے ساڈی تقدیر دی ڈوری نوں ہتھان وچ پھڑا دتی

جاندا اے کہ تیک غلام بنیا رہنا ساڈا مقدر اے؟ کہ تیک ایہہ ٹھیکیدار انسانی خون کے انسانی
 اسکاں واسوہ کر دے رہن گے؟ انقلاب دا لفظ کہ تیک ایہناں دے ہتھوں قتل ہوندا ہے
 گھٹا اجڑوہج ہر قسم دے بکرے تے بکریاں نہیں کچھ بزرگ کچھ جوان کچھ بچے اک واری
 جدوں دو بکرے ساہ لین واسطے اک دُکھ تھلے بیٹھے سن دو بندے آئے تے اوہناں وچوں
 اک نے اکھیا ساڈے دیس نوں انقلاب دی ودھیری لوڑا اے بکریاں نے ایہہ گل
 سنی تے اپنے اجڑوہج آکے ایہہ مسئلہ رکھ دتا کہ سانوں وی انقلاب دی بڑی لوڑا ہے
 سارے اجڑوہج انقلاب انقلاب دارو لاپے گیا۔ چدگ بکریاں دی سمجھ وچ کوئی گل نہ آئی
 تے نہ ای انقلاب منگن والیاں نوں آپوں ایس گل داپتہ سی انقلاب لیاؤن ولے اپنا
 منشور ایہہ پیش کر دے نیں کہ اجڑوہجوں اک گروہ ایسا ہووے جیڑا اجڑوہجی حفاظت
 کرے۔ اجڑوہجی اک زبان ہووے جیڑا ایہہ گروہ دیوے ثقافت دی ہووے جیڑا
 ایہہ گروہ دیوے نویں آؤن والیاں نوں چھان پھٹک کے اجڑوہج داخل کیتا جاوے
 اجڑوہجی جیتی ای ایہناں انقلابیساں دی سمجھ آگئی تے اوہناں وچ دے نویں
 خون نے ایہناں جھوٹے انقلابیاں نوں رد کر دتا، علامت دے حوالے ناول نگار نے
 جھوٹے انقلابیاں دا گڈا بھنھیا اے ناول زبان تے بیان دے لحاظ نال ایڈا آپج پھرا
 نہیں پر علامتاں دا ابلاغ ہو جاندا اے۔

ناولٹ، ٹالیاں دی چھاں، غلام حسین سہیل دے قلم دے ٹل دا بٹہ اے ایہہ
 ناولٹ جمیل دے آئے دو آئے گھمدا اے اک شکاری دے غلط نشانے پاروں جمیل
 ننگڑا ہو جاندا اے دسا کھیاں نال چلدا اے پراوہ اپنے من وچ اک آئیڈیل گڑی نوں
 دساندا اے جس نوں اوہ چاہی داناں دیندا اے پڑھدا پڑھدا جدوں اوہ یونیورسٹی
 اچڑدا اے تے اوہنوں اوہدی آئیڈیل، شتوہ دے رُپ وچ ملدی اے اوہ اپنی ماسی
 کول رہن لئی جاندا اے تے ایہہ اوہدی ای وی نکلی اے ہیہدی اک پور بھین، شموہ

اسے - شہنشاہوں تھے اور ہنوں چاہندی اسے بہاؤ توں اور ہنوں لنگڑا جان کے لفظ نہیں کراہی گئی
ایکشن ورج اور ہی مخالفت کر دی اسے اور کامیاب ہوئے اسے اک سیٹھ دی لڑکی ماہ رخ - لڑکی
اپنے گھر لے جائی اسے ایسے سیٹھ اور ہوشکاری نکلا اسے جس سے غلط فہم نے نال جمیل لنگڑا
ہوئے اسے اور جمیل نال ماہ رخ دی شادی کر دینا اسے اور اور علاج کراں لندن لے جائی
اسے ہوائی مادے ورج اور آپ مر جائی اسے تے جمیل پرخ جائی اسے پریشان نال اور دل دی
ہو جائی اسے اپنا آئیڈیل نہ ملن تے ماہ رخ دی موت سے غم توں بھلن لئی اور لندن دیاں رنگینیاں
ورج کو اچ جائی اسے پر - چانچ - دا پر چھانواں اور ہا پچا کر دار ہند اسے اور دی زندگی ورج فوریہ
آؤندی اسے پر اور اخلاق دی چنگی نہیں نکلی تے اور اور ہنوں طلاق دے دینا اسے اپنا
اور ہنوں اک خیراتی ہسپتال دے باہر شہر ملدی اسے جیٹری دسوی اسے کر پے مرن توں بعد کار
وے مادے ورج شہر دیاں کھل دا چانچ جائی اسے اور اس فوں اور فوں نال لے جائی
اسے علاج نال شہر ٹیک ہر جائی اسے تے اور ہنوں دی شادی ہو جائی اسے تے انج اور ہی
چانچ اور ہنوں مل جائی اسے، ناولٹ بے شمار واقعات، حادثیاں تے بے جوڑہ گلاں نال بھر پور
اسے انج جا پدا اسے کہ ناولٹ نگار نے ناولٹ مکھن توں پہلاں پلاٹ اُتے محنت نہیں کیتی
ناولٹ شروع کرن توں مگروں جو اوہرے دل وچ آیا غیر منطقی طریقے نال لکھ آگیا۔

جو تھا دہاکہ (۶۱۹۸۱-۶۱۹۸۳-۶۱۹۸۴) (چالو)

ایس دہاکہ وے یں تیکر جیتے چوتھہ درمیاں ورج ایسہ ناول چھاپے چڑھ کے سامنے آچکے
نیں، دو آبرہ - ۶۱۹۸۱ (افضل احسن رندھاوا)، پریت - ۶۱۹۸۱ (اصغر شاہی)، چھو لیاں - ۶۱۹۸۳
(اسمعیل احمد انبا پھاج - ۶۱۹۸۳ (ظفر انصاری)، چکڑ رنگی موتی - ۶۱۹۸۳ (رکشا ملک)،
گنجیں - ۶۱۹۸۳ (انسریں بھٹی)، بندی دان - ۶۱۹۸۳، (فخر زمان)

ناول دو آبرہ ورج دی کہانی تے ماحول افضل احسن رندھاوا دے پہلے ناولٹ - دیوانے
دریا - کوں مختلف نہیں پاکستان بنن توں پہلاں وے پنجاب دا مکمل ماحول، سکھ کے وار تے
سکھ نال جوڑ میل رکھ دے مکھی - ناول دا، بیرواسے جیٹرا چوتھہ سالانہ واسی کہ سوداگر سکھ

تے اوہدے ساتھیاں نے اوہدے پیو دریاں سنگھ نوں مار کے روڑھ دتا تے قانون دے ہتھوں پنج
گئے فوجا۔ سنگھ دریاں دا لپک وٹ بھرا سی اوس ایس ٹہر دے سر تے ہتھ رکھیا مکھی جوان ہو یا
تے فوجا۔ سنگھ دی دھی دیپو اوہدے تے جان دین ڈیہ پئی اوہ دی اوہنوں چاہندا سی پر اوہدا
سب توں ضروری کم اپنے پیو دے قتل دا بدلہ لینا سی اوس دیپو نال رل کے سوداگر سنگھ نوں
وڈھ کے روڑھ دتا تے نس کے ڈاکو شیر سنگھ کول اپڑ گیا جتھے شیر سنگھ دی بھین اوہنوں دل دے
دتا تے اوہدے بھین اکھن تے زہر کھا کے مر گئی۔ فوجا سنگھ دا پتر سکھن مریا تے گھر سا بھین
لئی مکھی آگیا۔ سوداگر دے پتر نوں مار دتا تے عمر قید ہو گئی واپس آیا تے دیپو دی شادی ہو چکی سی
اوہدا خاوند اوہنوں مار داسی ایہہ چڑیا تے دیپو نے ایہنوں جھاڑ دتا اوہ دل برداشتہ ہو کے
آزادی دے پر چارک حکم سنگھ نال رل کے چلا گیا، ناول وچ سکھاں دی ہڈی موت دے سوا
کچھ نہیں جیڑا ماحول تے معاشرہ پیش کیتا گیا اے ایس نوں ہن سکھ وی قبول نہیں کر دے۔

اصغر شاہی نیادی طور تے شاعر نہیں پر اوہناں نوں نثر تے اوہ وی ناول مکھن دا شوق
ہو یا تے اوہناں "پریت" ناں دا ناول لکھیا ایس ناول دی کہانی روایتی قسم دیاں پنجابی فلماں
والی اے جس وچ بھانویں ہیرو تے دلاور اے پر ڈاکو درشن سنگھ نوں ودھیرا ابھرواں دسیا گیا اے
جیڑا حالات ہتھوں مجبور ہو کے ایہہ کسب پھڑا اے سرور خان اک سرکڑھواں جاگیر دار اے
جس دے ذریعے دلاور دے پوجیات خاں نوں درشن سنگھ ڈاکو کوں ایس کر کے قتل کروا
دتا جاندا اے کہ اوہ انگریز حکومت دے خلاف ہوندا اے ایس ویلے دلاور دے نکلے بھرا خاندان
دی انوار دتا جاندا اے، دلاور نوں ایہہ پتہ ہوندا اے کہ درشن اوہدے پیو دا قتل اے اوہ
بدلتین اپڑدا اے تے درشن اوہدی دلیری نوں پسند کر دتا اے درشن نوں جدوں واقعات دا
پتہ لگدا اے تے اوہ کشن مسٹر ڈکسن نوں قتل کر دیندا اے نوں کشن مسٹر ولیم جیمز درشن دے
باں سرور خاں دے ذریعے درشن نوں قتل کروانا چاہندا اے پر اوہ پنج جہاندا اے زیباں
نوں دلاور دی پیار کر دتا اے تے نادروں پر زیباں دلاور نوں پیار کر دی اے آخر اوہناں
دی شادی ہو جاندی اے شادی والے دن نادرا دتے اپڑ جاندا اے تے دلاور تے غارت کر دتا
اے درشن آگے ہو کے اپنے سینے اُتے گول کھالیندا اے تے دسد اے کہ نادرا اصل وچ

دلاورد انرا شدہ بھرا اے آلف سرد خال نوں مار دیندا اے۔ نادرا آصف نوں مارن لگا اے
تے گولی اوہرے پار نوں لگ جان دی اے پولیس آصف تے نادرو غیرہ نوں پھڑ لیندی اے
ایہ ناول بے مقصد واقعات دا مجموعہ اے ایس ناول دے پچھے کوئی سوچ تے کوئی ادبی خیال
موجود نہیں پس اسخ لگا اے کہ جیویں بندہ کوئی فلاپ قسم دی پنجابی فلم دیکھ دھیا اے نہ بیان
ڈھنگ چنکا اے تے نہ زبان چنگی۔

چکر و رنگی مورتی، دککشاں ملک، اک کردار کمائی دا ناول اے جس وچ دسیا گیا اے کہ
ساڈا معاشرہ بڑھلے پکتوں مرد دا معاشرہ اے ایس وچ سوانی اک بے بس تے غمور اے
ایس معاشرے وچ مرد، عورت نوں اک ضرورت تے سمجھا اے پر اصل ساقی نہیں سمجھا
کیوں جے ضرورت پوری ہون تے عورت کوں پاسوٹ لیندا اے۔ ناول وچ زبیدہ
دی کمائی بیان ہوئی اے جیہڑی ۱۹۴۰ وچ فساداں ویلے مہاجر کیمپ وچوں پاجی شمت
لے آئی بے اولاد سی دھی وانگ پالیا اتالی لگ گئی تے اوہرے خاوند نے اوہرے دل
جھپڑی نظر نال دیکھیا، زبیدہ نے خالد وچ دلچسپی لئی تے اوہناں داویا ہو گیا اوہ پنڈی آ
گئے اوتے خالد کے ہمد عورت نال نس گیا تے زبیدہ اک امیر عورت دی خادمہ لگ گئی اوس
عورت دے پتر نے امیر عورت دے مرن مگروں اوس نوں اپنی رکھیل رکھ لیا اوہ مریاتے
اوس دی جائیداد اوس نوں مل گئی اوہ اک عزت دار خاتون بن گئی اک حادثے وچ خالد تے
اوہی بیوی اک بڑا چھٹ کے مرے تے ایس نے بڑا کالے لیا تے ویا دے کھیریاں توں تنگ
اے بڑا کالے کے انگلتاں فلانی کر گئی ایہ ناول اک کامیاب ناول تے اکھواسکا اے
ہمد دھیا نے دوجے دا ناول اے۔

خفرا لشاری دا دوجا ناول پہاچ کردار دا ناول اے جیہڑا خاتون کردار، رچیاں دے
آلے دوا لے گھدا اے رچیاں آتے آؤی والی پہاچ یاں سوکن واناں زرنہ اے جس دا
پیاد رچیاں دے خاوند نال کواریاں ہونداں سی اوہ رچیاں دے ولید نال دیاہ کر کے ایس
گھرا آئی تے اوہرے مرن مگروں اوہرے آتے سوکن آن ڈٹی تے رچیاں نوں گھروں کٹھا دتا
اوہ اک پتر چھٹ کے پیکے ہا بیٹھی فیہر خاوند لگ گئی۔ اوہی ماکن دی دھی جوان ہوتی تے

کابل، دوح پرمیں مگی جتنے رحیمال داپٹر دی پڑھن آیا سی دونوں داپٹر ہو گیا ادھ سے بھرا دی بیماری تے
 جدول رحیمال اپنی مالکین مال ہسپتال گئی تے اوس نوں اپنا پٹر ملیا اوڈک اوہدی شادی اوہدی مالکین
 دی وی مال طے ہوئی شادی والے دن رحیمال دی سونک زرمینہ نے لاڑے نوں زہر دتا جیہڑا اوہدا
 پتر کھا کے مر گیا ادھ سے خاوند نے اوہنوں گھر دل کڈھ دتا ایچ اوہ نامراد ای رہی ناول مجموعی طور
 تے چنگا اے واقعات دی بھرمار تے حادثیاں داسہارا لیا گیا اے پلاٹ ایڈ اسٹریٹ نہیں آخری
 حصہ فلمی انداز والے زبان دالتانی سر ایکی ٹیٹھ لہجہ ابلاغ وچ رکاوٹ پاندا اے۔

غیر زمان دانا ناول بندی وان (قیدی) ۶۱۹۸۱ وچ گورکھی اکھراں وچ اترسر (بھارت)
 توں چھپیا سی ۶۱۹۸۲ وچ دوجی دار فاری اکھراں وچ لاہور توں چھپ کے سامنے آیا ایہہ
 علامتی انداز داکر دار دانا ناول اے جس داکر کی کر دار "زیڈ" اے ایہہ کدی بندی وان (قیدی)
 دے روپ وچ ظاہر ہوندا اے تے کدی زیڈ دے روپ وچ اکثر تھاواں تے ایہہ دونوں
 یعنی بندی وان تے زیڈ اک دوجے وچ جذب ہو جانہ سے نہیں ناول دے باب ۲ وچ
 بیان کیتا گیا اے کہ پھانسی دی کوٹھڑی دے قیدی زیڈ نوں حکومت دے سربراہ دی ہٹ
 اتے قتل دی سازش داوڈا ملزم نامزد کیتا گیا روز ناچھے وچ تبدیلی کر کے نویں ایف آئی آر
 درج کیتی گئی ایس لئی کہ زیڈ حکومت دے مخالف گروہ نال تعلق رکھدا اے، تے ایس
 گروہ دا اہم فرد اے (ص ۱۱) ایس ناول دا انجام ایہہ دکھایا گیا اے کہ آخر تے زیڈ نوں
 پھانسی دے دتی جائدی اے ایس ناول دے گورکھی ایڈیشن دے دیباچہ نگار کرنل سنگھ
 تھند نے مدحیہ گل وچ لکھیا اے "بندی وان داکیند ری (مرکزی) کر دار زیڈ اے جیہڑا اکتو
 سمے کئی روپاں وچ وچہر رہیا اے، زیڈ ناول دانا ٹیک (ہیرو) ہون توں چھٹ بندی وان
 (قیدی) ہے جھٹو ہے اتے غیر زمان ہئے عی بندی وان تارویں کھوں سیاسی پس منظر دانا ناول اے
 تے دھیرا اختلافی ایہہ دے وچ ذوالفقار علی بھٹو دے مقدمے نوں بنیاد بنا یا گیا اے
 جیہڑا ہائی کورٹ تے سپریم کورٹ وچ چلایا ایہناں عدالتاں توں قانونی بنیاد اے پھانسی

دا حکم ملتا تے قانون دے تھمے پورے کردیاں پھانسی اُتے مل کیتا گیا ناول دتھ بہت
ساریاں تھانواں اُتے ناول نگار ڈھیر مذباتی ہوئے کھیاں غیر حقیقی گلاں کر گیا اے ایس ملے
نال اینڈ ناول اکی ذاتی جذباتی وابستگی دا اظہار ہن کے رہ گیا اے جس نال قاری نوں کوئی دلچسپی نہیں ہندی۔
بہر حال ایہہ ناول کیوں جے سیاسی پھوکڑ دا ناول اے تے اختلافی اے ایس کر کے ایہہ دے
باسے مزید کچھ نہیں اکھیا جاسکدا۔

ناول گنجل - دتھ نسرین بھٹی ہوراں مرکزی کردار پھل دی قریانی تے ایثار دسیا اے جس نوں
۱۹۴۷ء دے فساداں ویلے حکیم صاحب اپنے گھر لے آؤندے نہیں تے اپنی اولاد وانگ پال دے
نیں حکیم صاحب دے پتر مود دا پھل نال پیار ہوندا اے پر حکیم صاحب دی بیگم ادس نوں
نہیں چاہندی ایس کر کے اوہ اوہناں دی زندگی دتھوں نکل جاندی اے اک موڑ تے جدوں
بلدی اے تے اپنا سب کچھ مود دے بالال لٹی چھڈ کے اگلے جہان اپڑ جاندی اے ناول
دا مرکزی خیال چنگا اے پر واقعات تے حادثیاں دا جوڑ میل منطقی نہیں زبان سادہ تے
عام فہم اے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ جیتے ۳۷ درمیاں دتھ پنجابی ناول اک لحاظ نال تشکیل دے دور
دتھ اے ہولی ہولی ایس دا ٹھک ٹھیک بن رہیا اے آج تیکر کوئی شاہکار ناول نہیں لکھیا
گیا پر توقع ہے اے۔

پاکستانی پنجابی ڈرامہ

ڈرامہ ادبی اک قدیم صنف اسے قدیم یونان وچ ڈرامہ موجود سی تے ایس کائی پس تے سٹوکیٹر
 اگے ڈرامہ لکھن ارسطو نے اپنی کتاب "بولیتیکا" ڈرامہ دے حوالے نال ای لکھی قدیم ہندوستان
 وچ سنسکرت ڈرامہ موجود سی جس دی اک مثال کالیڈاس دا ڈرامہ "شکنتلا" اے۔ پنجاب وچ
 ڈرامہ باقاعدہ لکھت وچ "دونوں پہلاں لوک پتھر تے راساں تے نقلاں دے روپ وچ
 موجود سی پر جدید حوالے نال لکھتی ڈرامہ دا ڈرامہ کالیڈاس دے سنسکرت ڈرامہ "شکنتلا" دے
 پنجابی ترجمے توں بھیا بیٹرا ڈاکٹر چرن سنگھ نے ۱۸۹۹ء وچ کیتا۔ من و چار ڈرامے بھائی دیر
 سنگھ نے مذہبی حوالے نال شروع کیتے "راجہ لکھ وانا" پہلا من و چار ڈرامہ سی، ڈرامے نوں
 شیخ اے لکھ کے کھیڈن والے آئی سی ننہاں جنہاں نے بھدراتے ملی داویاہ لکھے تے
 شیخ کیتے، ایہہ ۱۹۱۹ء دی گل اسے ۱۹۲۷ء دے بیڑے تیرے تیرے ہدول لاہور وچ ریڈیو
 شیخن ہالو ہویا تے پہلا پنجابی ڈرامہ لکھن والے رفیع پیرزادہ سن جنہاں "اکھیاں" ڈرامہ
 لکھ کے نشر کیتا ای فیروز الدین شرف نے فلم واسطے "ہیر سیال" لکھیا سجاد حیدر
 ہوراں ۱۹۳۵ء دے بیڑے تیرے اپنے ڈرامے "ہوادے ہو کے" "جھانجھر دے
 مگر مگر" تے "ذاکھال جرب جرب روئیاں" لکھے ایج پاکستان دے قیام تیکہ پنجابی دے
 ڈرامہ ادب نے اک پکی پیڑی شکل بنا لئی سی تے ایس نوں اگے ٹورن لئی بنیاد فراہم کہ

۱۔ ہرمین سنگھ ڈاکٹر پنجابی ناٹک کار، امرتسر۔ ۱۹۵۱ء، ص ۱۳۲ (گورکھی)

۲۔ ۱۳۳

۱۳۴

۳۔ ۱۳۳

۱۳۴

دلی سی۔

پاکستان دے قیام توں سکھوں ساڈے کھاریاں نے پنجابی نظم تے شراک نویں ولولے تے
نویں جذبے نال لکھنی شروع کیتی ڈرامے نوں ایس سلسلے وچ ہمدردان ملے اک کھتی میدان تے
دوبے ریڈیو تے فلم دامیدان ایس لئی ایس نے شروع وچ انی پکٹیاں پیراں اُتے پلنا شروع کر
دیا آڈیو ڈرامے دی پھیلے ۳۰ ورعیاں دی ٹوہ نوں دہکیاں دے حساب نال منتہ طور تے گویشی
ناں بے اہدی ترقی و انقشہ سمجھ وچ آئے اک گل ایہتے تاریخی ضروری اے کہ ڈرامہ بھانویں
ادب دی اک صنف اے پر ایس دی تکمیل اہدے کر کے دکھان یاں کھیڈے جان اُتے
ہوندی اے ایس لئی اسی دیکھنے آں کہ ڈرامے ادب کا میاب ہونے جیڑے کر کے دکھائے
یاں سنائے گئے۔

پہلا دہاکہ (۱۹۵۱-۱۹۶۰)

ایس دہاکے وچ ڈرامے نوں لوکائی تیکر اپڑن دے دو وڈے ذریعے متبصر ایس اک
ریڈیو تے دو بار سلسلے، ایس سلسلے وچ ریڈیو داکر دارقارواں اے کیوں بے ڈرامہ اہدی
روایت دی سی تے لوڑوی ایس لئی اسی دیکھنے آں کہ ایس دہاکے وچ جیڑے ڈرامہ
نگار ایس کھیت وچ نتر دے نہیں اوہ ریڈیو راہیں ای نتر دے نہیں، رفیع پیرزادہ تے
سجاد حیدر دا ذکر قیام پاکستان توں پہلاں دے دور وچ آپکیا اے ایہناں ایس
فن توں نویں عزم نال آگے دھایا ایہناں دے نال اک نیماناں اشفاق احمد دا وی شامل ہو
گیا سلف دی گل ایہہ اے کہ ایس دہاکے وچ جیڑیاں ڈرامے ویاں دو کتاباں چھاپے
چڑھیاں ایہہ ریڈیو توں نشر ہو چکے ڈرامے سن، ہوادے ہو کے - ۱۹۵۸ (سجاد حیدر)
تے ٹاہلی دے پتلے - ۱۹۶۰ (اشفاق احمد)، رسالہ - پنجابی - لاہور، رسالہ - پیچہ ریا - لاہور
تے رسالہ - پنجابی ادب - لاہور وچ ایہناں دساں ورعیاں وچ جیڑے ڈرامے چھاپے
چڑھے ایہناں وچوں دی اکثر ریڈیو توں نشر ہوئے۔ مکھن دایاں وچ ذکر کیتے ڈرامہ
نگاراں توں اڈھنیاں راہ دا گھٹا، یونانی دیوتا، بانو قدسیہ (لاٹاں)، افضل پرویز (نگراں

دی چھال، صفد میر غم دی چھال، منصوبہ قیصر موت، ماہال، انور سجاد دلیاں، واٹاں، تے شہباز ملک
(تویت)، شامل نین مرزا ظفر علی، مقبول شاہین، ریکھا اقبال، نذر حسین، ریاض احمد سلیم تے
احمد الطاف دے ڈرامے دی ایس عرصے دے پنجابی پریچیاں وچ چھاپے چڑھے ڈاکٹر فقیر محمد
فقیر ہمدان رسالہ "پنجابی" دی جیٹری جون ۱۹۵۵ء وچ "لہراں" دے ناں نال چھاپی ایہدے
وچ سہاد حیدر دا ڈرامہ "ولاں دے روگی" تے نذر فاطمہ دا ڈرامہ "راہ دا گھٹا" شامل کیتے
ریڈیو لاہور توں اتناں دے ڈرامے نشر ہوئے کہ ایہہ زمانہ ریڈیو ڈرامے دا سہیہ راگھواندا
اے کھن والیاں وچ ذکر کیتے مکھاریاں توں اوڈیخ اقبال تے سلطان علی کھوسٹ دے
ناں شامل کیتیاں بنان چار انیس انچ ایہہ اکھیاں باسکدا اے کہ ایس دہاکے وچ پنجابی
ڈرامہ بھر پور مکھیا جاندا نظر آؤ ہما اے۔

جنتوں تیکر ایس عرصے وچ ڈرامیاں دے موضوعاں دا تعلق اے ایس بارے اکھیاں باسکدا
اے کہ ڈرامے عشق محبت دے موضوعاں توں اوڈیخ دور دے انساناں دے آلے دوکے
کھلے دھیرے سماجی تے معاشرتی مسئلیاں نوں اپنے گھیرے وچ لیوندے نیں ایہتوں
تیکر کہ انسان دے نفسیاتی مسئلیاں نوں وی ٹڈلے دا موضوع بنایا ہاندا اے۔ نذر فاطمہ دے
ڈرامہ "راہ دا گھٹا" وچ پری جان رطوائف، دی کہانی بیان کیتی گئی اے جیٹری ڈاکٹر نوں
ایس کر کے پسند کر دی اے کہ اوہ انسان دے قدرتی رنگ روپ نال پیار کر دا اے
اوس دا چاہن والا میجر ایس تے سڑ بھیج جاندا اے تے پری جان کوں ای اپنا تے اوہدا
صفایا کر والیندا اے۔ ڈرامہ "تویت" وچ ملک محمد شہباز (شہباز ملک) نے مجمع لا کے
لوکاں نوں دھوکا دین والے بداری گمراہ دا نقشہ کھچیا اے جیٹری مجمع وچ اپنے ای بندے
کھلے رکے شعبہ بازی وکھاندے نیں، ٹڈلی دے تھلے دے ناں نال ریڈیو توں چلن والے
سلسلہ وار ڈرامیاں وچ اشفاق احمد نے بوہتا کر کے پنڈ دے وسنیکاں دے سافے
نرول نے تریل دھوتے جذبیان نوں ظاہر کیتا اے ڈرامیاں وچ واک کر داؤ دتہ گھوگل

کن کر دار اے جیڑا ہر تھاں موجوں دے والے چوہری بھانویں پینڈ در ہتل دا فائدہ اے پر
وقت پین تے اوہ جدید دور دے تقاضاں موجب عمل کر والے تے سارے پنڈ دے
منع کرن تے وی اوس ٹاہلی نوں وڈھ دیندا اے جتھے سڑک ملنی ہوندی اے تے سڑک ترقی
وارہ کھولن دا سند لیہ اے سجاد حیدر دی کتاب "ہوا دے ہوکے" وچ دو ڈولے قیام
پاکستان توں پہلاں دے مکے شامل کیتے گئے نیں جہناں دا مودوع عشق تے محبت دے اذلی
ابدی جذبے تیں ڈرامہ ڈل دریا، وچ شرماں والی بھین دے انکھی ویر شیر دے سر دے
دا ذکر اے جیڑا بکونوں مار کے ساڑ پیندا اے کہ اوس نے اوہری بھین دی عزت لٹی تے
اوہ مر گئی شیر پھاہے لگ جاندا اے "دلاں دے روگی" وچ دی اک اجیہی لیکھاں مڑی
دھی دا دل لاپ اے جس دی عزت لٹی گئی، پانیال دارا کھا، ڈرامے وچ قربانی تے ایثار
نوں ظاہر کیتا گیا اے جیڑا اک گھبر و نہرو اپانی اپنی ہک تے ڈک کے پنڈ نوں بھالی بند لک
سجاد حیدر دے بیان موجب ایہہ ڈرامہ اوہناں دیں دیاں سرداں اُتے جنگ دے
بدل گجھ دے سن کے کھیا سی، جاگو میٹی رات، وچ خواب و یکھن والے کردار نوں پنجابی
ڈرامے وچ متعارف کرایا گیا اے تے شہید وچ انسان دے نفسیاتی مسئلاں دا جھلکارا
دکھایا اے سجاد حیدر دے ڈرامیاں دی زبان وچ خاص توجہ دتی گئی اے تے زبان اہتمام
نال ادبی بنائی گئی اے انج بھانویں ڈرامے دی فضا تھوڑی کو مصنوعی تے ہو گئی اے پر
پڑھن سنن لکھاں پس منور اڈھدا اے تے ایہہ ڈرامیاں دی خوبی گہنی جائے گی، سجاد حیدر
دے ڈرامیاں نے پنجابی دے ڈرامہ ادب نوں حق پرست ای اک اچی ٹیسی اُتے لیا
کھلہاریا۔

دوباد پاکہ (۱۹۶۱ء - ۱۹۶۰ء)

پاکستانی دور دے پہلے دہاکے وچ ڈرامے نے نہ صرف اپنے پیر پکتے کیتے سگوں

کٹھ میل لٹی اک قدرتی حربے توں کم لیا اے اوہ حربہ پنجابی زبان والے جیدی معصوم سا دنگیوں
 دھج تے مذہبہ آفرینی نے کرداراں دی زندگی نوں جگائی رکھیا اے۔ ایس دہاکے دے پھٹکل ڈرامہ
 ساسیاں راجیں ودھیری گنتی دھج محفوظ ہو یا کھد ادیر دا پنج اے ساؤنی داڑکھ۔ ۶۱۹۶۱ (منیوت
 پودھری)، پہلا، آخری سلام۔ ۶۱۹۶۳ (ریاضی احمد سلیم)، ردھی کھیر۔ ۶۱۹۶۵ (شہباز ملک)، داودا
 ۶۱۹۶۶ (شہباز ملک)، ہنیرا چاننا۔ ۶۱۹۶۷ (شہباز ملک)، پردیسی۔ ۶۱۹۶۷ (موسیقی حمید)،
 منشی سی۔ ۶۱۹۶۷ (عبد الحمید امر)، ڈاکو۔ ۶۱۹۶۷ (عبد الحق علوی)، طاح۔ ۶۱۹۶۷ (رحمان مہربان)
 چانن۔ ۶۱۹۶۸ (علی احمد علوی)، لیکھا۔ ۶۱۹۶۸ (عبد الحق علوی)، سب تے دیوار۔ ۶۱۹۶۸
 (منصور قیس)، لیکھاں نال سنجوگ۔ ۶۱۹۶۹ (کنول مشتاق)، چکر۔ ۶۱۹۶۹ (عبد الحق علوی)،
 حیدر۔ ۶۱۹۷۰ (عبد الحق علوی) تے نیرہ باز۔ ۶۱۹۷۰ (راضی الحسن)، مطلب ایہہ اے
 ایس دہاکے دھج کتاباں راجیں آغا اشرف، سجاد حیدر تے فخر زمان تے پھٹکل ڈرامے راجیں
 عبد الحق علوی تے شہباز ملک نے ڈرامے دے حوالے نال ناں پہا ایتا۔ ایس دہاکے دھج
 شہباز ملک دا اک سٹیج ڈرامہ ”اُپے نمک“ کھیدیا وی گیا جیہڑا جینز جی معاشرتی برائی دے
 خلاف کھیا گیا۔ ردھی کھیر تے ہنیرا چاننا اکو ڈرامے دے دونوں جیہڑا پہلاں سٹیج ہو یا پھر
 چھاپے دی چڑھیا تے ریڈیو پاکستان لاہور توں نشروی ہو یا ایہہ اک مزاحیہ ڈرامہ اے
 جیہڑا ٹٹے جتے نوں جوڑی لٹی رات دے ہنیرے دھج ہندی لان تے اک سوانی دے میر تے
 سینٹ لان دے غلط عمل نال پیش آئے، ہاسے والے حالات نوں پیش کردا اے ڈرامہ
 داودولا، پنجابی دی مشہور وار ”ناؤ دی وار“ دے پس منظر دھج کھیا ریڈیو ڈرامہ اے جس
 دھج دلی دے قتل عام دا ادھ ایتا گیا اے ایہہ ڈرامہ نشر نہ ہو سکیا۔

آغا اشرف دیاں ایس دہاکے دھج ڈرامیاں دیاں تن کتاباں پھیاں ایہناں دھجیں ودھیرے
 ڈرامے ریڈیو توں نشر ہوئے ایہہ سارے ریڈیائی تکنیک دے ڈرامے نیں۔ غاناں دیو بے
 (۶۱۹۶۳) دھج نو ڈرامے نیں شاعر، مٹی دیاں مریاں، غاناں دیو بے، ٹلیوں اک جگہ آیا،

پر چھانڑاں میرے نال نال، سائیں دینوں، لام لاٹوسیم مشاعرے دھاندل، ڈرامہ شاعر اک دھیبے ہندے
 دی داستان اسے جیڑا اپنے ڈہن وچ اک آئینہ ملی عورت لوں وصال ہندا اسے لہو اویاہ کہہ تا جاندا
 اسے تان وی ادہ اسے نوں یاد کردا اسے جدوں دوسرے دا گھنڈ ٹکدا اسے تے حیران ہو جاندا اسے
 کراہیہ بالی تے تھیوں واسگواں روپ اسے پر بالی نوں سب لڑ جاندا اسے تے اوس نوں مڑیادان
 دے کے ٹر جاندا اسے "مٹی دی مریاں" اک مصور دی داستان اسے جیڑا اپنے گھرے بتاں
 نال گلاں کردا اسے جدوں کہ نماں نماں دیو بٹے وچ نیلم دے تن چاہوان میں سہیل، سپاہی تے
 جبراء، ادہ اویاہ جبرے نال ہونا اسے تسلیم سہیل تے سپاہی وچ دلچسپی لیندی اسے قبیلے والیاں
 نوں پتہ لگدا اسے کہ سہیل نیلم نال پیار کردا اسے تے ادہ اوہدے ڈاک بنگلے نوں لاک لاویندے
 میں نیلم رات دی تاریکی وچ آؤندی اسے سپاہی اوہنوں بلی بچھ کے گولی مار دیندا اسے ادہ جبرے
 نوں ماروا اسے تے آپ مر جاندا اسے۔

کچھ ڈرامیاں داسو منظر تھلے پیار وچ ناکامیاں اسے، سائیں دینوں جرائم ہارے اسے پری پوکر
 تے لام لاٹوسیم مشاعرہ مزاحیہ ڈرامے میں جدوں کہ دھاندل، توہم پرست لوکاں ہارے ڈرامے
 میٹرے رائی داپہاڑ بنالیندے نہیں، دھرتی میں ریکھاں (۱۹۶۳) وچ ست ریڈیائی ڈرامے میں ٹانویں
 ٹانویں ہارے، دھرتی دیاں ریکھاں، ہارو، دھرتی تے تارا، پرچھانڑاں، تنہا تے گیتاں داؤ بخارا، ایہناں
 ڈرامیاں دے موضوع پوہتا کہو کے پیار تے محبت دے ازلی ابدی جذبے میں ٹانویں ٹانویں ہارے
 وچ طراتے وریام دی پیار کمانی اسے دھرتی دیاں ریکھاں وچ دلاور تے رجودی پیار کمانی
 اسے میں وچ ایہہ گل وی آؤندی اسے کہ دھرتی نوں محنت نال سواریا ہا سکدا اسے سنگت ولس
 واسطے ایلے جیویں دھرتی واسطے سیم، ڈرامہ جادو وچ بابو جیب کترے دے دوسیاں وچ دیاں دی
 گل کیتی اسے، دھرتی تے تارا، اک غنائے اسے اک روپک اسے، ڈرامہ پرچھانڑاں وچ اک ٹے بند
 جمال دی کمانی اسے میں وچ سٹے بازی چھڈ کے انعامی بانڈ خریدوں دی پریرنا اسے، ڈرامہ تنہا
 وچ شیطان سٹپ آدم ہوا، فرشتے دے خیالی ماحول وچ ایہہ دسیا اسے کہ شیطان لوں جنتوں
 کنڈھان والا آدم سی تے اوس لوں کنک کھو کے ایس نوں حواسیت جنتوں کنڈھاکے ہلے
 لے لیا۔ گیتاں داؤ بخارا ڈرامہ سنگت دے حوالے نال ہندو ماحول دا ڈرامہ اسے آغا شرف دی

تجی کتاب بدلاں دی چھاں (۲۱۹۹۷) دے سارے ڈرامے ریڈیو پاکستان لاہور توں نشر ہوچے
 نئیں ایہناں چھ ڈرامیاں وچوں ڈرامہ بڑا دے، بوہتی اولاد دے خلافت اے تے گھٹیا نیا
 دل پرورا اے، ڈرامہ سونا چاندی، سنگنگ دے خلافت لکھیا گیا اے، ڈرامہ بچن، وچ
 ہن دے کہہ وار واسو پو بنایا گیا اے جیڑا گھر بوائی بن کے خوار ہوندا اے، ڈرامہ الٹی تصویر
 شری ماحول دا ڈرامہ اے جیہدے وچ طاہر تے صوفیا دی کہانی بیان کیتی گئی اے صوفیا
 طاہر دے وکیل ملے کو لوں قانونی مدد لینا چاہندی اے، تاں جے اہدی جائیداد وچ ہنوں
 مل سکے جیہدوں کہ طاہر ایہہ مدد دے کے صوفیا نوں مار کے تے نیلو فرنال دیاہ کہہ کے ہڑپ کرنا
 چاہندا اے صوفیا نوں ایس گل دا پتہ لگ جاندا اے تے اوہ طاہر نوں مقدمے دا معاملہ
 دے کے ہلی جائی اے ڈرامہ بدلاں دی چھاں وچ منصور تے مایاں دی پیار کہانی
 اے جیہدے وچ اوہ ذات ہات تے اد پتہ پنج دے زہری سب نال ڈنگے گئے تے
 نئی وچ ڈب مرے، ڈرامہ تیکے تریلے وچ سلطان تے عرشاں دے پیار دی داستان
 بیان ہوئی اے جیڑا پنڈوں شہر کلائی کون ماندا اے تاں جے سائیکل خرید کے اپنی عرشاں
 نوں اوہے آتے سیر کرانے اوہ کئی سال اوہے رہندا اے کوئی شرارت نال پنڈا اوہے
 مرن دی خبر گھلدا اے میں پاروں عرشاں اوہ دے غم وچ مر جاندی اے آغا شرف دیاں
 کتاباں وچ وچ دے ڈرامے بیانی ڈرامے نئیں ایہناں دے موضوع بوہتا کہہ کے رو آکا
 نئیں ایہناں ڈرامیاں وچ نہ تے کوئی ڈو گھسی گل کیتی گئی اے تے نہ ای کوئی نواں تجربہ ڈرامیاں
 دے مکالمے تے محکمے عام فہم نئیں ڈرامیاں دے موضوع بوہتا کہہ کے عشق محبت تے رقبت
 نئیں جیہدوں وچ نویتا نئیں۔ چڑیاں دا پنہ (۲۱۹۹۹) تے دن دا بوٹا (۲۱۹۷۰)، فخر زمان دے
 لشری ڈرامے نئیں، اکھیاں دی لومہاں، دن دا بوٹا تے چڑیاں دا پنہ دونوں کتاباں وچ
 موضوع جیہدوں کہ دن دا بوٹا وچ ڈرامے ایہہ پتر پٹاں تے نہیں دکھ دے تے زیری
 مالک دی شامل نئیں ڈرامہ اکھیاں دی لومہاں اسلم، اجاں دے چرنوں کھر قلعے دے
 کے ماسکے نس ماندا اے ہاں دے کھن تے اوہ دے ماں باپ کول ہا کے معافی
 ملک لیندا اے ڈرامہ چائن، وچ پنڈن دیاں دشمنیاں دا بیان اے میں وچ پورہی

مضامین شرف دیاں اکھاں کدھ لہندا اے عینو مے حمایت کرن تے اوہنوں دی مار والے
 جیڑا امرن گکیاں اپنیاں اکھاں اشرف نوں دے مائدا اے، ڈرامہ، ون دا ہڈا، ونچ پنڈاں
 تھ لوان دی جہالت ویرور دودھ تے جھوٹیں آن اکھ دا نقشہ کھچیا گیا اے دلاور ماہتر طاقت
 اکھاں دی ڈاکٹری کر کے آؤندا اے تے خدمت دے ہڈے نال پنڈ پچ اکھاں دا
 ہسپتال بنائدا اے اوہا ناما یا حیات سڑا بلدا اوہ دے ہسپتال نوں سڑا دیندا اے پر جدول
 آپ اتھا ہوندا اے تے ایسے ہسپتال دچ نور اوہ دیاں اکھاں ٹھیک کر دیندا اے،
 حیات شرمندہ ہو کے ہسپتال دا مڑیا حصہ آپ جو اسکے دیندا اے، چڑ مل دا چنہہ
 ڈرامے دچ ڈرامہ نگار نے باپ و تون دھ دے مستقبل دے دھوئیاں دی دس پائی اے
 جیڑے اوہ رجو بالڑی نوں کھیڈ دیاں ویکھ کے خیال ای خیال دچ سدھدا اے ایہ دے
 دچ جیڑی کستس، رتو دے پھونوں یاو کرن تے چڑن والا خاوند تے رتو نوں پیار کرن
 والے خاوند و قتل شامل نیں۔ معزور بیور تونوں کنڈا اے پتر تون اوڑک ٹر ای جانا اے
 مینوں دسا کھیاں پھڑن دی آپ ای جاچ آجاوے گی، ڈرامہ ایہ پتر ہٹاں تے نیں
 وکھدے، ونچ عیشاں دے پتر شریف دے اپنے دشمن نذر دے جاگ نوں ڈبیاں
 ویکھ کے دیا ونچ جھال مارن اوہنوں بچاں تے آپ ڈب جان واسد کر اے جدول کہ
 ابدایا ہ تیار ہوندا اے امدی ماں عیشاں مہوں تیکر اوہ دی لاش نیں آؤندی ایہو کندی ہند
 اے کہ میرا سہراں والا ہنسنے آیا کہ آیا، ایہ اک المیہ ڈرامہ اے

ڈرامہ زمینی دے ساک، دچ دیا اے کہ رضیہ دے پیر دے سرن پھول اوہا چلچا پتر
 داساک لے کے آؤندا اے تے رضیہ دی ماں اپنے بھراواں اُتے مان کر دیاں کندی اے
 اوہ میریہ ویکھ صہاں کرن لگے بھرا آؤندے نیں تے رضیہ دے ساک گوں اک دو بے تون
 سڑ دے نیں مہوں کہ جائیداد دے انتظام دے سلسلے دچ اپنے رجھیلیاں دا بہانہ بنا کر
 نئی اوڑک ایس جھگڑے نوں ختم کرن لئی ماں رضیہ داساک اوہ دے چاچے ول کر دندی اے
 کہ اوہ بھراتے اوہ دے ساک نیں زمین دے ساک نیں، فخر زمان دے کھے ایہ ڈرامے
 کھنیک دے اعتبار نال آپ پھر دے نیں ڈراماں دچ بھتا کرے پنڈ داما حول اے

تے اصلاحی جذبے نال ایہہ ڈرامے لکھے گئے نیں۔

ایس دھاکے دا اہم ڈرامہ سجاد حیدر دے "سورج مکھی" دے روپ وچ چھاپے
چڑھیا، سورج مکھی (۱۹۶۹ء) وچ کل ۹ ڈرامے نیں۔ جیہڑے ریڈیو توں نشر ہوکے دا حاصل کر چکے نیں
"سورج مکھی" وچ شامل ڈرامیاں وچوں "داکھاں ترپ ترپ روئیاں" قیام پاکستان توں پہلاں
دی تحریر اے جس وچ پیار، عشق تے لگن دی گل کیتی گئی اے اک اوہ لگن جیہڑی سائیں نوں رب نال
ہوندی اے تے اک اوہ لگن جیہڑی دارے نوں توری نال ہوندی اے، اک داکھاں دا پانی پانی
کے اپنے رب نال لولا لیندا اے تے دوجا داکھاں دا پانی پانی کے اپنے عشق، اپنے پیار تے
اپنی لگن نوں دی وسار بہندا اے ایہہ پیار پڑے جذبیاں دا ڈرامہ اے حقیقی تے مجازی عشق
دی داستان اے، ڈرامہ "سورج مکھی" وچ اکو کر دار دیاں دو پرتاں نیں اک اوہدا ظاہری روپ
تے اک اوہدا باطنی انگ، ظہیر اک سیٹج ایکٹراسے دوجیاں دے مکالمے بول بول اوہدی اپنی شخصیت
مرگئی اے جس نوں اوہ اپنے اہر دے صادق دے آکھن تے جوان دا چار کر دا اے ایہہ اک
نفسیاتی انداز دا کامیاب ڈرامہ اے تے سوہنا تجربہ اے ایہہ کردار رفیع پیرزادہ نے کر کے ایس
نوں امر بنا دتا سی۔ ڈرامہ "سیٹھ سویرے" وچ اوس مصوردی کہانی بیان ہوئی اے جیہڑا اک سیٹھ
دی دھی نال پیار کر دا اے سیٹھ غریب کر کے اوہدا رشتہ نامنظور کر دا اے تے اوہدی سنگتی
پولیس انسپکٹر نال کر دیندا اے اوہدا مصور نوٹ چھاپن والیاں نال دل کے سیٹھ دا مہنا لاہنا
چاہندا اے پر مجرم بن جاندا اے ڈرامہ "اپنے پرائے" وچ اک المیہ بیان ہويا اے پیار جیہڑا
سمتی تے گل نے کیتا پر سمتی دی شادی شہناز نال ہو گئی شانواوہناں دی دھی سی سمتی نوں بدل
ایہہ پتہ لگا کر گل بیمار اے اوہ اپنے خاوند توں اجازت لے کے دریاؤں پار اوہنوں ویکھن
گئی پر واپسی تے بیڑی الٹن نال ڈب کے مر گئی گل نے تہن تے ڈیرے لائے تے اوڑک
ادے پانی وچ ڈب کے سمتی نال رشتہ جوڑ لیا، ڈرامہ "پتلیاں والا" اک علامتی انداز دا
ڈرامہ اے جیہڑا خواب وچ پتلیاں والے دے حوالے نال مکمل ہوندا اے پتلیاں دے
دوہرے دروازے تھکھریاں سمجھنیاں سمجھنیاں نیں نچلے طبقے اُتے اُتے طبقے دے ظلم
دی گل کیتی اے آقا تے غلام دے دوکرے دی گل کیتی اے ظالم تے مظلوم دی گل کیتی اے

ایہہ دے وچ ڈالا بھٹی وی انکھ دی دس پائی اے تے انسان اُتے انسان دے ملن والے عجیب
 حکم نوں نندیا اے ڈرلے نوں چاکب دستی نال سوہنے طریقے نال علامتی پیرائے وچ بچھایا گیا اے
 ڈرامہ "ایا نے سبائے" وچ دسیا اے کہ انسان اُتے گل و انفیاتی اثر ایسا ہوندا اے کہ انسان اوہ
 کچھ کر گزردا اے جیڑ عام حالت وچ اوہ نہیں کر سکا جمود انوں اک رملی جدول ایہہ کہہ دیندا
 اے کہ اوہی موت اوہ دے اپنے ہتھوں لکھی اے تے اوہ واقعی اپنے آپ نوں چاقو مار
 لیندا اے پر جدول اس نوں ایہہ دسیا جاندا اے کہ اوہ گل ٹرپل سی تے اوہ ٹھیک ہو جاندا اے
 ڈرامہ "مورتی" وی انفیات دے موضوع دا ڈرامہ اے جس وچ مرگی دے مرض اوہیاں علاقہ
 تے اوہ دے علاج دی بڑے فنکارانہ انداز وچ دس پائی گئی اے بھانویں ایہہ پراپیگنڈہ ڈرامہ
 اے پر فنی اعتبار نال مکمل اے ڈرامہ "جیو آیاں نوں" وچ ڈرامہ نگار نے پیسے نوں سلام دی
 تفسیر کیتی اے تے نال ای ایہہ دسیا اے کہ نویں دور دے تقاضیاں موجب انسان نوں
 عمل کرنا چاہیدا اے ڈرامہ "ساکوشی تجرباتی انفیاتی انداز دا ڈرامہ اے جس وچ ڈرامہ نگار ڈرامے
 دے کرداراں راہیں اپنے ویس دی قدیم ہندیب ہڑپے تے من بخود اڑو دے زمانے وچ اڑ گیا اے
 "ساکوشی" اوہ مجسمہ اے جیڑامو ہنخود اڑو دے کھنڈیاں وچوں نکلیا سی پر ویز اپنی کلاس فیلو نچہ
 نال آر کیا لوجی پڑھن دے سلسلے وچ ایہناں کھنڈراں وچ جاندا ہے نیں۔ پر ویز نچہ دے روپ
 وچ ساکوشی نوں دیکھدا اے اوہ دے ذہن اُتے اثر ہو جاندا اے ایس ڈرامے دے ذریعے
 ڈرامہ نگار نے ساڈی اچ نوں ساڈی کل نال جوڑن دا چلا اکتا اے، سجاد حیدر دے ایہہ
 ڈرامے فکر، خیال، سوچ دے اعتبار نال تے تکنیک دے اعتبار نال پنجابی دے ڈرامائی ادب
 دے متھے دا جھومر نیں۔

تیجا دہاکہ (۶۱۹۸۰-۶۱۹۷۰)

ایس دہاکے وچ نویں گل ایہہ نظر آؤندی اے کہ ڈرامہ ٹیلی ویژن اُتے برہتا ہرمن پیا ہو گیا
 کے مد توڑی سیٹج اُتے وی ڈرامہ کچھ اگے نالوں تیرا جا پدا اے پر ٹیلی ویژن ڈرامے دے معیار دھیرا
 اُپا اے جدول کہ سیٹج والا ڈرامہ نریاں جگتاں تے جملے بازی اے تے ایس لحاظ نال غیر معیار

اُسے ڈرامہ بدستور لکھا ہمارا یہاں سے تے ایہک معیار و اگر اُسے تے نوں ہاندا نظر آوے اُسے کہتی
ڈرامہ جیٹرا ڈرامے ویاں ضرورتاں نوں شیخ دے حوالے نال دیکھیں نال لکھا گیا ایہہ وی سامنے
آوے اُسے تے دو جیال زماناں دا چرنگ ڈرامہ پنجابی دا ہانا پاکے دی چھپدا اُسے ادب دے دل
دے وچ اڑھو ڈرامہ آوے اُسے جیٹرا کہتی روپ دے وچ محفوظ ہووے ایس حوالے نال ایس دور
دے جیٹراں کتاباں چھپ کے سامنے آئیاں اوہ ایہہ نہیں ۱۔

توں کون - ۶۱۹۷۱ (سرمد مہبائی) مصلیٰ - ۶۱۹۷۲ - ضبط شدہ (میر اسماعیل محمد) تخت لہور
۶۱۹۷۳ (نجم حسین سید) شام رنگی کڑی - ۶۱۹۷۴ (نواز، نقض - ۶۱۹۷۴ (میر اسماعیل محمد) جزیرہ
۶۱۹۷۷ (منو بجائی) پول میٹھی دیا ہوا - ۶۱۹۷۸ (سماد حیدر) مت - ۶۱۹۸۰ (اختر کشمیری)
ترجمے ۱۔ اصحاب کہف - ۶۱۹۸۰ (سربل توفیق الحکیم پنجابی ترجمہ غلام حسین سیل) انارکلی تے
اقتدار دی ہوس (اردو آغا حشر پنجابی ترجمہ دلشاد کلانچوی) پھل ڈرامہ جیٹرا رسالیاں راہیں چھپ
کے سامنے آیا ایہہ دے دھول کچھ ایہہ نہیں ۱۔

ناکلی چھک - ۶۱۹۷۱ (شکیلہ جمال)، حق گل - ۶۱۹۷۱ (حنیف چودھری)، جیل عین پنڈ
نقائش - ۶۱۹۷۳ (اکرم لودھی)، چھل - ۶۱۹۷۵ (کبیر اند جعفری)، کندے دی ہوس - ۱۹۷۷
(حنیف چودھری)

توں کون، تنال چھکیاں دا مکمل شیخ ڈرامہ اے۔ جیٹرا سرمد مہبائی نے لکھا ایس دھونڈ
انسان دی - میں - اے ڈرامے دے تصوف دی اصطلاح - میں نایں سمجھ توں - توں نہیا گیا اے
تے علاجی حوالاں لکھیا پڑتے نلشے دی وجودیت - توں نایں سمجھ میں - واپر چار کیتا گیا اے - میں نایں
سمجھ توں - کہ انسان کجھ نہیں اول آخر ہر باطن ہمیش رہن والا رب تعالیٰ دے فلسفے نوں پہنچاؤم
لکھا اے تے دسیا گیا اے کہ مذہب انسان کوں ادھی - میں - کھوہ کے اہل استقبال کردا
اے ڈرامے دے آخر تے - توں نایں سمجھ میں - دے نمائندہ کردار دی جت دکھا کی گئی اے
ایہہ ڈرامہ بلاشبہ غیر اسلامی تے غیر پاکستانی سوچ دا نمائندہ اے، ڈرامہ مصلیٰ سہتی محمد ۱۹۷۴ء دے چھپا
تے ۲۸۸۲ء دے حکومت دے ایہہ دے اُسے پابندی لگی ایہہ ڈرامہ طبعی مسافرت نوں ہوا ویندا
اکثر زمانے ایس ڈرامے نوں یا پچھ دے ادب دی سوشلسٹ حقیقت نگاری دا ڈراما ثبوت قرار دے

ایہ جیسا ادب پاکستانی معاشرے وچ منفی قدراں نوں پھیلاؤ والا اے تے ایس نوں چنگا نہیں کیا جاسکدا، ڈرامہ تخت لہور، لوک ادب دے ہیرو "ڈلا بھٹی" دی وار دے پھیر کر وچ لکھیا ڈرامہ اے جس وچ "ڈلا بھٹی" دی کہانی نوں اپنے نظریات نوں پرچارن لئی من بعد رنگ وچ پیش کیتا گیا اے جس نوں "تاریخ اکھیا جاسکدا اے" نالی لوک ادب قرار دتا جاسکدا اے، "شرمع وچ دھولے دی طرز اُتے" وچ دی وار اے پھر ڈرامہ، ڈرامے وچ "ڈلا خود بطور کردار حاضر نہیں اہل ڈرامہ، ادبی نابری ساسے ڈرامے اُتے چھائی ہوئی اے ایسے دہاکے وچ "ڈلا بھٹی" دے پھیر کر وچ من و چار گھاں دے اضافے نال لکھیا ڈرامہ "قفس وی چھاپے چڑھیا جیڑا سحر اسحاق محمد" د لکھیا اے ایس ڈرامے وچ نجم حبیب سید دے ڈرامے "تخت لہور" توں ودھیرا لاہور چکیا گیا اے فرق ایہ اے کہ ایہ دے وچ "ڈلا بھٹی" اک کردار پاروں ڈرامے وچ حاضر اے جدول کہ تخت لہور وچ حاضر نہیں، "قفس تن ایکٹ" د ایڈج ڈرامہ اے ڈرامے وچ "ڈلا بھٹی" نوں آن اکھ دی علامت تے مغلوں نوں اکبر بادشاہ دے حوالے نال غاصب تے دھاڑ دی دسیا گیا اے ڈرامے وچ قاضی تے پنڈت نوں مذہب دی علامت بنا کے غدار دسیا گیا اے۔ قاضی نوں شرابی دسیا گیا اے اک تھاں اُتے تہ صی کشمیری اے "ڈلا بھٹی" تے اوہ اکوں کشمیری اے میں تیری شاہ دگ توں نیڑے ساں، "انج ای ڈرامے وچ مرزا نظام الدین دے بھونوں اکبر بلوٹلہ نوں "اللہ اکبر" لکھو ایہ اے "ڈلا بھٹی" دے آخری الفاظ "جیوے پنجاب" "نیں، ایہناں دونوں ڈرامیاں وچ شاہ حسین لاہوری (۱۵۲۸-۱۵۹۹) نوں اک کردار پاروں لکھیا گیا اے تے "ڈلا بھٹی" د حمایتی دسیا گیا اے "دونوں ڈرامیاں راہیں اصل وچ من و چار، فرضی تے غیر تاریخی گھاں نال طبقاتی جنگ نوں ہوا دتی گئی اے "پنجاب" داتے "ڈلا بھٹی" داتے "نویں نالی" اے اصل گل ادب وچ زمانہ والی اے "سوشلسٹ حقیقت نگاری" دونوں ڈرامے، ڈرامے گھٹ تے سوشلزم دا پرچار ہوتا لگدے نیں۔ ڈراماں دی کتاب "شام رنگی کر دی" اگے کہانی کار نواز دے ریڈیو ڈرامے "جہناں وچ ادھناں ساڈے معاشرے وچ کھلے مسیلاں نوں سرینے تے سن کچوں ڈھنگ وچ بیان کیتا اے "ڈرامہ رانی" وچ اک ایہی بے اولاد بوڑھے دی داستان اے جیڑا اک کڑی گود لیندا اے پر بوہی سکی ماں اولاد دی مستحقوں بار کے کوئی

والہیں لے جاندی اے تے اوہناں دا ڈکھ ہریا کر ہانڈی لے ڈرامہ پڑانے پائیاں دار لکھا اک
 پیار کمانی اے جیڑا توڑ نہیں چڑھدا تے پیار بھرے دلاں نوں ہو کیاں دے دس پا جاندا اے
 "شام رنگی گڑی" شیر باز تے نوری دی پیار کمانی اے جیڑا توڑ نہیں چڑھدا تے "مٹی دا باوا"
 وچ دیا اے کہ شمو مٹی دے ہا دے نال ایس کر کے گلاں کر دی اے کہ اوہا خاوند اوہنوں
 دیاہ کے اوہوں پہنسی ہو گیا جدوں اوہ دے ہتھاں دی مہندی دا رنگ اجے نہیں سی لتھا
 کچھ چراں مگروں اوہ دی ماکن ناہید وی اوہ دے نال آر لہی اے کہ اوہا خاوند جیڑا وچ دتی
 کار وچ کے باہر چلا جاندا اے "جیاتی دی کھید" وچ اک دھی دا پیو ٹانگہ ایس لئی نہیں بھجدا
 کہ ایہ اوہا جدی کم اے پر دھی دی خوشی واسطے ٹانگہ وچ کے جیرے نوں رکھ بنا دیندا
 اے تے آپ کرا تے دا ٹانگہ واہن لگ پیندا اے۔ ڈرامہ "کنکاں لٹیاں نی مائے" وچ
 دیا اے کہ مپے پتراں اُتے آساں رکھ دے نیں دھیاں دیاں سدھراں وی ایہناں آساں
 اُتے قربان کر دیندے نیں تے بعض ویلے پتر کج روی نال ایہناں آساں نوں ڈھے ڈھیری کر دیندے
 نیں پر دھیاں چُپ کر کے ماپیاں دی لچ پالن لئی اپنیاں سدھراں دا گل گھٹ کے اگلے گھر ٹہر جانداں
 نیں بھانویں اوہ دوزخ ای کیوں نہ ہووے، نواز دے ایہ ڈر لے بلاشبہ اوہناں دے افسانیاں
 دا لکھ سوہنے تے پنجابی ادب وچ واہا قرار دے جاسکدے نیں، ٹیلی ویژن ڈرامہ سیریل "جزیرہ"
 اک شہر دے محلے دی کمانی اے جیہدے وچ ہر قسم دے لوک اتھاں دیاں سانجھاں نال زندگی
 گزار رہے ہوندے نیں کہ ایس پرانی بستی دے طبقے اُتے نویں بستی آساں دا سندھیہ دتا جاندا اے
 کچھ لوک ایہدے حق وچ ہونہرے نیں تے کچھ مخالفت اوڑک نوں نسل پرانی نسل نوں نوں مساری لئی
 قابل کر لیندی اے ایہ کمانی قرار تے ہجرت دی کمانی اے جگ بیتی تے ہڈورتی دی داستان
 اے مقام لاہور اے تے عرصہ ۲۲ ورے ایہدے وچ منصور اک اچھا نوجوان اے جیڑا اکٹوں
 ان کے ایہے داہو جاندا اے پیار کھنڈا اے تے دشتی نوں اُنتی دی راہ تے پا کے آپ اگلے
 جہان گھر جاندا اے، منو مہائی نے اپنے ایس سیریل وچ بوہتیاں ڈونگھیاں گلاں نہیں کیتیاں بس
 اک درمیانے درجے دی بستی تے اوہ دے دسینکاں دا نقشہ کج دتا اے تے دیا اے کہ پرائیاں
 بستیاں دے طبقاں اُتے ای نویاں بستیاں وسدیاں نیں۔ ریڈیو ڈرامیاں دی کتاب "بول مٹی دیا

بادیا پنجاہی دے اُگے تے ہرمن پہارے ڈرامہ نگار سجاد حیدر دے ریڈیو ڈرامیاں دا مجموعہ اے جس وچ گل پنج دکھانت ڈرامے درج نیں، احمد نریم قاسمی دا اکھنڈ ایہ اے کہ سجاد حیدر نیکی، عدل، دولت تے بے غرضی نال پیار کرن والا تے بدی، بے انصافی، ظلم تے خیانت نال نفرت کرن والا اے ایہناں ڈرامیاں وچ نیکی دی جیٹری روح جاری ساری اے اوہ سجاد حیدر دا اپنا مزاج اے ڈرامہ ”سرخوش“ اک علامتی ڈرامہ ایہی چرچا دسیا اے کہ بنیادی طور تے انسان چنگا تے معصوم اے دولت ایس نوں خود غرض تے ظالم بنا دیندی اے ڈرامہ ”بول مٹی دیا بادیا“ وچ انسان دے اکلاپے دی گل کیتی گئی اے خاص طور تے عورت دے اکلاپے دی، ایہہ فرد دے نفسیاتی الجھاویاں دا بیان اے جیٹری مادی قدراں دے پردھان ہو جان پاروں وجود وچ آؤدے نیں، ڈرامہ ”گگھو گھوڑے“ دی علامتی ڈرامہ اے جس وچ دسیا گیا اے کہ وطن دولت دے لہجہ نے انسان وچوں انسانیت کھو لئی اے دولت انسان دا بھارا اے اوس نوں توہ دے کھلے دروازے وچ داخل ہو کے ایس بھار نوں لاہ سٹٹنا چاہیدا اے تاں ای امید دی جاتی سوکھی ہو سکدی اے ڈرامہ ”پنجرہ“ خود سر امر راء آدم دی داستان اے جیٹری انساناں اُتے ظلم کمرہ دا اے جدوں اوہرے نالوں زور آور اوہرے اُتے قابو پالیندا اے تے سارے ظلم اوہرے کول آن کے اوہرے ظلماں نوں بیان کر کے اوہرے اُتے ٹھکے نیں اوڑک نموشی داما ریا اوہ مرچا اے۔ ڈرامہ ”جنہاں نیں نیند راوے“ اک نفسیاتی گھبل والا ڈرامہ اے اک کردار جیٹری اپنے ذہن وچ اک آئینہ عورت رچا دس لیندا اے آخر کار ذہنی الجھاویاں وچ پھس کے نفسیاتی مریض بن جاندا اے نفسیات دا ان اوہرے علاج کرنا چاہندا اے پر پانی سروں تنگہ چکا ہوندا اے ڈرامے وچ دسیا گیا اے کہ انسان اپنے اندر دیاں سدھراں تے ہاتھال نوں جدوں دبا رکھدا اے تے اوڑک اوہ انسان واسطے گھبل تے الجھا دے لے آؤندیاں نیں گل نوں مسئلے نوں پھیر تے دتا گیا اے ہر ڈرامے وچ سوائے ایس گل دے کہ اک دکھانت پیش کر دتا گیا اے علاج تے اُپانہیں دسیا گیا، سجاد حیدر دی کتاب ”بول مٹی دیا بادیا“ وچ درج سارے ای ڈرامے نفسیاتی

علامتی قسم دے نہیں جنہاں نوں تجرباتی ڈرامے وی اکھیا جاسکدا اے۔ "مست" وہیاں سبیاں عااک
روایتی قسم والیاں ڈرامہ اے جیہڑا پنجابی دے اگھے شاعر اختر کاشمیری ہوراں لکھیا ایہہ گالیاں تے
اوہدے پتراں ما جھاتے تاجادی داستان اے جیہڑے پیو دے مرن مگروں سارے پنڈے
کامے بن جانے نہیں اوڑک رو عمل پاروں اک جوان کڑی میداں دے اکھن تے اوہ محنت
کر دے نہیں تے زور آوہ بن جانے میں پنڈ چوں بڑائیاں ٹکاندے نہیں تے گن ورتے بن جانے
نیں، ڈرامے داپلاٹ یا سکل روایتی پنجابی فلماں والا مکالمے بے رنگ نیں ڈرامہ اپنا کوئی چنگا تاثر نہیں
چھڈدا اصل وجہ اختر کاشمیری شاعر تے چنگے نیں ڈرامہ دے فن توں ناواقف ایس لئی گل بن نہیں سکی
مجموعی طور تے ویکھیا جاوے تے ایس دہاکے وجہ ڈرامائی ادب وچ تجربے و دھیرے کیتے گئے
شیخ ڈرامے دل ساڈے ڈرامہ نگاراں دا بوہتا دھیان طبقاتی و نڈول دھیا ڈرامے وجہ نفسیاتی الجھناں
نوں وی یاد آگیا جدوں کہ معاشرے دے روز دے مسئلایاں نوں سادہ تمثیل دے رنگ وچ وی
پیش کیا گیا ایج ڈرامے و اگر ان فنی لحاظ نال اتے نوں جاندا اے جدوں کہ طبقاتی منافرت پھیلا
ڈرامے نے کرکھیا رڈتے تھپتھپے دی وجودیت دا ڈرامے راہیں پرچار پاکستانی پنجابی ادب دے پاکستانی
مہاندے نوں بھڑکرن والے نیں۔

چوتھا دہاکہ (۱۹۸۱-۱۹۸۳-۱۹۸۴ - چالو)

چانو دہاکے دے اے چار دے ای بیٹے نیں ایس کر کے اے ایہہ کوئی مجموعی مہاندہ نہیں
بتریا، اک گل جیہڑی بہر حال ڈرامے دے حق وجہ نہیں جاندی اوہ ایہہ اے کہ پھٹکل روپ وجہ
ڈرامہ چھاپے نہیں چڑھ رہیا ایس دی وجہ پنجابی وجہ رسالیاں دی اصولوں ای گھاٹ اے۔ ماہنامہ
نہراں "لاہور وچ ۱۹۸۳ء وچ "پری داس" دے ناں نال اک مزاحیہ ڈرامہ چھپیا اے جیہڑا
انعام الحق جاوید دا لکھیا اے ریڈیو تے ٹیلی ویژن توں بلاشبہ ڈرامے نشر تے ٹیلی کاسٹ ہوئے
نیں ایہناں وجہ رحمان مذنب دا سلسلے وار ٹیلی ویژن "سیریل" "پتن" ذکر دے قابل اے جیہڑا
ڈرامہ شیخ اتے کھید یا بارہیا اے ایس نوں ڈرامہ اکھیاں سترم آؤندی اے۔ لکھتی روپ
وچ جیہڑے ڈرامے چھپ کے سامنے آئے ایہناں وجہ قصہ دو بھراواں دا۔ ۱۹۸۱ء منیر نیازی

تے اک رات راوی دی۔ ۶۱۹۸۳ د پنجم حسین سید، شامل نیم جدول کہ ترجمے۔ رستم تہ سہراب۔ ۶۱۹۸۱
 (اردو: آغا حشر پنجابی ترجمہ، ۱۱، سلم قریشی) کوڑا خواب۔ ۶۱۹۸۱ (اردو: آغا حشر پنجابی ترجمہ، فدائے گلہری
 بیج دکھاں دی سیج پھلاں دی۔ ۶۱۹۸۱ (اردو: آغا حشر پنجابی ترجمہ، دلنشا دکلا پنوی)، سو سہاگ۔
 ۶۱۹۸۳ د انگریزی توں لور کا دے ڈرائے پنجابی ترجمہ، شفقت تنویر مرزا)

مینر نیازی پنجابی دے اُگے شاعر نہیں اوہناں دی شاعری وچ اک خاص فضا اے جس وچ
 "ڈور" نوں مرکزی حیثیت حاصل اے "قصہ دو بھراواں دا" تے "قصہ کلمے آدمی دے سفر دا" وچ
 "ڈور" دی اوہو کیفیت اوہناں برقرار رکھی اے پہلے ڈور اے وچ قابیل تے ہابیل دے حوالے
 نال دو بھراواں دا قصہ بیان کیتا گیا اے جہناں وچ پچھٹ اک زناتی پاندی اے ایہہ زناتی اوہناں
 وچوں اک دی محبوبہ اے پر اوہ جنگل وچ کوئی بلا اے جیٹری اوس محبوبہ دا ڈپ وٹا کے آؤندی
 اے، دو جے ڈور اے وچ "کلمے آدمی دے سفر وچ زناتی، سنڈا، گڈی بان تے چوکیدار
 ملدے نہیں ایہہ سارے پہلاں تے اوس بندے نال بندے اے ای بن کے ملدے نہیں پر جھٹ
 مگدوں بلا دا ڈپ وٹا لیندے نہیں، ایس ڈور اے وچ مینر نیازی چوکیدار دے کردار دے
 موہنوں اک مکالمہ اکھواندے نہیں جیٹرا غالباً ایس ڈور اے دے علامتی تلمے دی کئی اے
 جدول جلاہ کلابندہ شہر اپڑو اے تے چوکیدار ملدا اے کہندا اے "شہر وچ آؤن والا بندہ
 ڈور یا بھیا ہوندا اے خبرے روز گار ملے نہ ملے پتہ نہیں کہو جیہ بندے ملن تے کہو جیہ
 مکاں وچ رہنا پوے کہ دے ایٹے دے میلے وچ گواچ نہ جاواں ایہو جیہ ڈور ایہو جیہ
 تصویراں اوہے سامنے لیاؤندے جیوں اوہ اصل ہوٹن؛ مطلب ایہہ اے کہ ایہہ ڈور ایہہ
 اندیشے ای نہیں جیٹرے بندے نوں بڑا دے تے بلاواں بن کے ملدے نہیں، ڈورامیاں وچ
 جیٹریاں علامتاں ورتیاں گئیاں نہیں اوہ بوہتا کر کے دیسی نہیں۔ ایس کر کے ابلاغ ہو جاندا اے
 ایہناں ڈورامیاں نوں نہ ریڈیو ڈرامہ اکھیا جاسکدا اے تے نہ ای شیخ ڈرامہ
 بس لکھتی ڈرامہ ای اے۔ انج دی تکنیک دا اک لمّاں ڈرامہ "اک رات راوی دی" اے

پہر انجمن حسین سید نے گوگیر منلع ساہیوال دے اوہناں سوریوں دی انگریز دے خلاف ناپری تے
 آزادی دی جنگ دے پچھو کر دوج لکھیاں جہناں ۱۸۵۷ء وچ بہادری دیاں نت جگن وایاں مثال
 بابیاں ایہہ احمد خان کھل، مراد فتیانہ تے اوہناں دے سانجی سن، ڈرامے دا ویلا ۱۹۲۰-۱۹۵۷ء
 ۱۸۹۲ء تے ۱۹۱۹ء لے۔ ڈرامہ پڑھن مگر وں ایہہ تاثر ابھر دا اے کہ ڈرامہ نگار احمد خان کھل مراد
 فتیانہ تے دوجے سوریوں دی انگریزاں دے خلاف ناپری تے جہاد دی تھاں اوہناں وڈیریاں
 تے راٹھاں تے نواباں دے انگریز حمایت روپے نوں ابھارنا چاہندا اے جیہڑے ایس گل دے
 قائل تے پرچارک سن کہ انگریز بہادر ایس خطے وچ تہذیب لیا رہیا اے ایس لئی ناپری تے
 جگ دی تھاں اوس نوں بل ورتن دینا چاہندا اے، تکنیک دے حوالے نال ویکھیا جاوے
 تے فلیش بیک واضح نہیں نہ ای سیٹج دا عنصر کوئی چھیا اے۔

پنجابی ڈرامے دے پاکستانی دور دے ۳۰ ورہیاں دے ایس مختصر ویروے تے جائزے توں ایس
 گل دا انداز کرنا تے ایہہ گویر نا آؤکھا نہیں کہ پنجابی ڈرامے نے ایس عرصے وچ ہور کجھ نہیں تے پنجابی
 ناول ناووں کد دے مدد ترقی کیتی اے ہر موضوع تے تکنیک دے اعتبار نال پاکستانی ڈرامے دا گران
 پیر پیرانا نہ جاندا جاوے تے ایہہ سلسلہ اج وی جاری اے اک گھاٹ جیہڑی ایس سارے عرصے
 وچ نشا دین ہو کے سامنے آؤندی جا پدی اے تے ایہہ چھیکر لے ورہیاں وچ ہور اگھیر دس ہوندا
 اے اوہ ایہہ اے کہ ڈرامے نوں خدسا ڈے سینئر لکھاری ای دھیاں دیکر۔ ہرے نیں حالانکہ ایہہ گل کہ
 دی ادب واسطے ضروری ہوندی اے کہ اوہدے وچ نواں خون شامل ہوندا اے دوجی گھاٹ
 ایہہ شہت نال محسوس ہوندی اے کہ خاص طور تے چھیکر لے ورہیاں وچ پنجابی دا پھٹکل ڈرامہ
 دسایاں اجالاں وچوں اکا غائب ہو گیا۔ ریڈیو اتے وی نشری ڈرامے واکال ای ایہناں چھیکر لے ورہیاں
 وچ محسوس ہوندا اے ایہہ محسوس کیتیاں جاوہیاں دونوں گھاٹاں ایس گل دی منگ کردیاں نیں کہ
 پنجابی داناں لکھن والا پنجابی دے ڈرامائی ادب دے ایہناں ۳۰ ورہیاں دے بھرے خزانے نوں
 دیکھ واپے ایس لٹریچر پانی توں اپنے من نوں رشتہ تے پھر پنجابی دے ابوجے تے
 آدمی بھٹک دے ڈرامائی ادب دیاں راہواں نوں چان بھر یا کر دیوے۔

پاکستان پنجابی ادب دی کھوج تے پرکھ دے

سرکد مھویں مہارٹ (۱۹۴۷-۱۹۸۴ء)

پنجابی ایک قدیم زبان اے جینے ماضی دے ویلے دیاں لوڑاں داساتھ دیندیاں ہمیش نویں ہندواں نوں قبولیا اے ایہدا ثبوت ایہدی ہزار وریاں دی لسانی تے ادبی روایت دے "ویلے دی روح" دی ہوندا اے۔ پنجابی نوں بھانویں کسے دور دے وی سرکاری سرپرستی حاصل نہیں رہی پر پھیر وی ہر دور دے ادب ایں دے اعلیٰ درجے دا ادب تخلیق ہوندا رہیا اے۔

اسی دیکھنے آں کہ پاکستان دے ہندو دے آؤن تیکر اڈ دیاں اڈ دیاں ایں دے خزانے نظم، نثر، تخلیق، تنقید تے تحقیق نال بھرنے دے نئیں۔ انگریزی دور دے انگریزی تے دوجے مغربی ادباں دے اثر قبول کر دیاں جدید احساس دی ایہدے دے دے شامل ہوندا اے اک پاسے مستشرقان نے لغت، لسانیات، قواعد تے لوک ادب اُتے جدید لوڑاں موجب کم کیتا تے دوجے پاسے ایتھوں دے سکالراں نے منظوم تے نثری ادب نوں نویں تے پرانے حوالیاں نال مالا مال کیتا پر ایہدے ہونداں ہویاں اک گل دا احساس ضرور ہوندا اے کہ جیویں ایں دے پچھلے دوراں دے منظوم ادب دے باقاعدہ لہراں نظر آؤندیاں نیں جیویں تصوف دی لہر، قصہ، ادب دی لہر، دینی ادب دی لہر جیڑیاں کہ زیر تبصرہ دور دے دے وی موجود سن اچ نثریال کھوج دے پر کھ دے کوئی تارویں لہر نہیں دسدی ایہدا کارن خبرے ایہہ ہونے کہ پنجابی کھوج تے پرکھ داکم ہر قوم نے اپنے حوالے تے اپنیاں لوڑاں موجب کیتا۔ انگریزاں نے پنجابی دے تشنگ ای دھیرا کم کیتا پر ایہا کہ جتنا پرچار یا انتظامی عملے نوں فائدہ ہوندا اے ایہی سکھانے جیڑا کم کیتا ایں نوں بے جا دھار مک رنگ دتا گورکھی دادہ وی ہندی سنسکرت دے پتے لگ کے (دے ایں نوں کر کے عموماً دتا مسلماناں نے تخلیقی پدھرتے تشنگ ای دھیرا کم کیتا پر کھوج تے پرکھ دے عمل دل بوہتا دھیان نہیں دے سکے پھیر دی دیکھیا جاوے تے اولیت ایں

سلسلے وچ دی مسلماناں نوں ای حاصل رہی اے گوہ کرئیے تے کہ نویں زمانے دے شروع ہوں
 توں کجھ چر پہلاں ای پنجابی دا پہلا تسلیم شدہ نقاد مولوی احمد یار (۶۱، ۶۴-۶۱۸۳۵) متھیا گیا
 اے ایچ ای میاں مولابخش کشتہ (۶۱۸۴۶-۶۱۹۵۵) نے نویں دور وچ سب توں پہلاں
 پنجابی نثر وچ تذکرہ نگاری (ادبی تاریخ) دا ڈھب صاحب دوں اوہناں اپنی کتاب ہیر رانجھا
 (۶۱۹۱۳) دے دیباچے وچ ”چشمہ حیات“ دے ناں نال پنجابی شاعراں دے حالات
 درج کیے بعد وچ اوہناں ایسے کم نوں اگے ودھانڈیاں ”پنجاب دے ہیرے ۱۹۳۲“ تے
 ”پنجابی شاعراں دا تذکرہ ۱۹۶۰“ ہور اگے بڑی صورت اے مطلب ایہہ اے کہ پاکستان دے بن
 توں پہلاں ای مسلماناں نے پنجابی دی کھوج تے پرکھ دے سلسلے وچ اپنے حوالے نال
 کم شروع کر داسی۔

پاکستان بنیا تے اک نویں صورت حال سی۔ آزاد وطن ودھیریاں قربانیاں تے اتناں دی
 جدوجہد نال قائم ہو یاسی زندگی دے ہر شعبے وچ اک نویں عزم تے نویں دلوے نال کم
 شروع ہویا۔ نویں سیاسی مایاں وچ موافقت تے مخالفت قوتاں وی نال نال سن ایس لئی
 اسی دیکھنے آں کہ تخلیقی، تنقیدی تے تحقیقی پدھرتے ایہہ دو نویں قوتاں سرگرم نظر آؤندیاں
 نیں اک پاسے نویں آزاد معاشرے وچ روحانی قدراں نوں عام کرن دا آہر کیتا جاندا اے
 تے دوجے پاسے مادی قدراں مل سیکر لازم دے حوالے نال معاشرے نوں تے علم تے فن ادب
 تے ثقافت نوں وکھیا جاندا اے ادبی پدھرتے ایہہ جھکا اوہناں قلمکاراں وچ ملدا اے
 جیہڑے ترقی پسند تحریک نال پاکستان دے قیام توں پہلاں یاں تھجڑے سن یاں ادھرے توں
 متاثر سن ایہو کارن اے کہ پنجابی کھوج تے پرکھ دے ایس پہلے پنجاہ دے دہکے (۶۰-۱۹۵۱)
 وچ کھوج تے پرکھ دیاں جیٹریاں کتاباں پھپھیاں دواڈوا ڈوڈیاں جیاں نیں۔

۱. احمد یار حسن القصص، لاہور۔ ۶۱۹۵۵ء، ص ۲۲۳-۲۲۵ تے شہزاد ملک، ڈاکٹر مولوی احمد یار دھرتے فن، لاہور۔

۶۱۸۸۳

۲. مولابخش کشتہ میاں، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور۔ ۶۱۹۶۰ء، ص ۹

لکھنے نے پنجابی دی سوانح شاعری نوں رومانی قدراں دے حوالے نال دیکھیا
 اے مدد کہ دوجے نے مادی یاں سیکولر قدراں دے حوالے نال بدکھا اسے ایس دہاکے وچ
 ہور تنقید وچ لکھنے کے تاثر آتی تنقید دودھ اے قومی تے ملی نقطہ نظر نال تنقید لکھی جا رہی اے
 تے ایس نوں پسند وی کیتا جا رہیا اے پر دوجے پاسے مادی تے سیکولر نقطہ نظر رکھن والے
 باقاعدہ اک جماعتی پدھر اُتے اکٹھے ہونے دے نہیں۔ ایس دور وچ پنجابی مجلس لاہور
 دا ناں خاص طور تے لیا جاسکد اے بھائیوں ایہدے تنقیدی اجلاس وچ رومانی قدراں
 دے چاہوان نقاد تے تخلیق کار وی شامل ہوندے سن تے ایس حوالے دیاں لکھتاں اوتھے
 پڑھیاں وی جاندیاں سن پر ایس تنظیم اُتے سیکولر ذہن بوہتا چھایا ہو یا سی ایس دور دے
 تخلیقی تے تنقیدی ادب وچ ایس اثر دا گویہ پنجابی مجلس دے بلیٹن "پنجاب رنگ ۶۱۹۵۸ء
 تے انتخاب" سجرے پھل ۶۱۹۵۹ء توں لایا جاسکد اے ایہ مجلس اپنیاں اچھے کوچھیاں چالیاں
 پاروں سرکاری حکم نال بند کر دتی گئی دوجے پاسے رومانی قدراں تے قومی تے ملی حوالے نال کم
 کرن والے جذبے تے ولولے نال تنقیدی تحقیقی تے تخلیقی کم وچ دھچھے سن ایہناں دا مرکز
 ماہنامہ "پنجابی" تے "پنجدریا" لاہور، تنظیمیں پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور تے پنجابی ادبی
 سوسائٹی، لاہور سن ایہناں دے حوالے نال کم کرن والے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر محمد باقر ڈاکٹر
 وحید قریشی، مونی تبسم، مرزا مقبول بیگ بدخانی، میاں اخلاق احمد، پروفیسر محمد سرور، میاں
 مولابخش کشتہ، محمد افضل خان، احمد حسین قریشی قلنداری، عبدالسلام خورشید، عبدالمجید بھٹی، عبدالمجید
 سائیک، مولانا طغر علی خان، شورش کشمیری، وقار انبالوی، سردار محمد خان، ایس خانم دمولوی
 فاضل، حکیم نامہر تے شہباز ملک وغیرہ سن۔ ایس دہاکے وچ عقیدے ذکر کیتے جھاڑاں توں اڈ
 تشریحی تنقید تے معنی تنقید دے نمونے وی سامنے آئے جہاں دے تحت بابا فرید، شاہ حسین
 وغیرہ دے کلام نوں مدح کر کے چھاپن دے نال نال ایس دیاں شہرماں لکھیاں تے چھاپیاں

۱۔ انیس ناگی (مرتب)، پنجاب رنگ، لاہور۔ ۶۱۹۵۸ء

۲۔ انیس ناگی (مرتب)، سجرے پھل، لاہور۔ ۶۱۹۵۹ء

گیٹاں ایہناں وچ دونوں تارویں میں حبیب اللہ فاروقی تے محمد افضل خان، تحقیق دے باب وچ پنجابی لغت، صوتیات تے پنجابی دارسم الخط (فارسی) تے اطار لگتے وی کم شروع ہویا ایس سلسلے وچ سرور محمد خاں، ایس خاتم تے محمد آصف خان دے نال لے جاسکدے نہیں پنجابی معیاری اطار دے سلسلے وچ اسے ڈی اظہر نے باقاعدہ اک تحریک شروع کیتی تحقیق دے ضمن وچ پنجابی ادبی تاریخ تے تذکرہ ہاے ایس دور وچ بنیادی قسم واکم ہویا ایس سنجیدہ جھکا پاروں "پنجابی ادب از پروفیسر محمد سرور (۱۹۵۳ء) (اردو) پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ از عبد الغفور قریشی (۱۹۵۶ء) تے پنجابی شاعران دا تذکرہ از مولانا بخش کشتہ (۱۹۶۰ء) اُچ پدھر دیاں کتاباں سامنے آئیاں متنی تنقید دے سلسلے وچ عبد العزیز بیرک شردی مدون کیتی "ہیر وارث شاہ" (۱۹۶۰ء) اجے تیکر اک مستند ایڈیشن تسلیم کیتی جائدی لے ایس دور وچ پنجابی لوک ادب نوں اکٹھیاں کرن دارجمان دی ادب وچ دسد اے ایس ضمن وچ شہباز ملک نے "پنجابی ضرب الاشال (اکھان) تے قوم نظر نے "پنجابی بولیاں" اکٹھیاں کرنے شروع کیتے۔

سٹھ (۱۹۶۰-۱۹۶۱ء) دہاکہ پنجابی دے پرکھ تے کھوج دے ادب وچ اک بھر پور دہاکہ لے ایس وچ پچھلے دہاکے دے ادبی مہاڑاں نے ہو رپکیائی پھڑی نال ایہہ کہ ایس دہاکے وچ کجھ نویں مہاڑاں نال دی پنجابی ادب جانو ہویا ایہہ دہاکہ اک لحاظ نال پنجابی ادبی تاریخ وچ اہمیت رکھدا لے کہ ایس وچ پنجابی ادب دے مادی یاں سیکولر سکول دے خلاف مزاحمت دا عمل دسد اے ایس دہاکہ وجہ شاید ایس عشرے وچ ۶۵ دی جنگ لے جس وچ قدرتی طور تے اک ملی جذبے نے زور پھڑیا، مزاحمت تے ناپسندیدگی دا ایہہ عمل ایس وجہ نال دی پھونڈ وچ آؤندا دسد اے کہ ایس سیکولر ذہن نوں دوڑھائی عشریاں تیکر خوب کھل کے کھیڈن دا موقع ملیا، سٹھ دے دہاکے وچ تے ایہہ اک زوردار تحریک بن کے پنگر یا چنانچہ نجم حسین سید دی کتاب "سیدھاں" دے خلاف باقاعدہ رد عمل دسد اے ایس ساری صورت حال نوں

۱. نجم حسین سید نے پہلاں اپنے وچار اک انگریزی کتاب RECURRENT PATTERNS

IN PUNJABI POETRY دے ایس دا پنجابی رد پھلاں گورکھی

وچ بھارت جیسا اردو گردوں ایہہ کتاب ایسے نال (سیدھاں) نال پاکستان وچ چھپی (ش م)

ہم واسطے مناسب جاہد اے کہ جیسے نامور نقاد ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں نے اپنے مضمون "فقیر دیاں چنگ نظاں" وچ پچھلے دو عشریاں دے قومی تے علاقائی ادبی مسائل دا جھڑا تھریہ کیتا اے اور پیش کیتا جاوے، ڈاکٹر صاحب لکھدے نیں:

۔ ایس زمانے وچ ساڈے علاقائی تے قومی ادب دواں وچ بعض رجحان ملدے نیں جنہاں توں ادس ویلے دی حالت دا کجھ پتہ لگد اے

۱۔ ادب نوں دنیاوی تے مادی قدراں دے بیان کرن دا وسیلہ بنایا گیا۔

۲۔ ماضی پرستی دارحجبان اُبھریا تے ساڈے بعض ادیبیاں نے ہڑپہ تے موجودار نوں تہذیبی قدراں دی علامت بنان دا چارہ کیتا، جھڑپہ تے موجودار ساڈے ماضی دا حصہ تے ضرور نیں، ساڈی تاریخ دا حصہ وی نیں پر بعدوں اسی اوہناں نوں سیاسی مسک بنان دی کوشش کرن لگیئے تے اوہا فکر ساڈے پاکستانی نظریئے نال ہوندا اے۔

۳۔ ساڈے آدرشاں دی بربادی دی اک ہو ر شکل وی سامنے آئی ایہہ وی دھرتی پوجا دا اک نواں روپ سی۔ دھرتی دا پیار، اپنے وطن نال محبت بڑی جگہ چیز اے پر جے ایہدے ٹوکے نال کوئی اپنے اسی ہتھ و دھن لگ پئے تے پاکستان دی ساری جدوجہد دی نفی کرے تے ایس نوں کوئی جگہ نہیں سمجھیا جائے گا۔

۴۔ بعض ادیبیاں نے ادب دیاں مقصدی تے افادی قدراں دے خلاف وجودیت دا پرچار شروع کیتا۔ ایس گروہ نے باہر لے غم تے ملک دی ہولناک حالت توں دھوکے اپنے من دی دنیا و سالی ادب نوں داخلی پیمائیاں نال اپن لگ پئے:

ایس دور وچ ایہناں منفی ادبی مسالاں دے مقابلے وچ جھڑپے مثبت ادبی مہاڑ دھرو وچ آئے ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں اپنے ایس مضمون وچ ایہناں دی وی دس پائی اے اور لکھدے نیں:

۔ پنجابی ادب دی ایہو حالت سی جدوں ۱۹۶۵ء دی جنگ وچ پاکستان

نوں ایس ازمائش وچ ربوں ای پنا۔ پے گیا۔ جن ادیبوں وی ذاتی تے شخصی جکڑ بندیاں وچوں نکل کے اپنا فرض پہچان لیا۔ شاعراں نے حق تے باطل دی ایس لڑائی وچ مادی قدماں توں ودھ مذہبی قدماں دی جھک ویکھی۔ ملک دے اندرونی معاشرے نے جوش، دلولے، تعاون، دو جیاں دی مدد تے اپنی قربانی داسبق پڑھ لیا۔ جن ایس نظریاتی ملک دے ادو داخلی عنصر جنہاں نوں مثاں لئی سیکولرازم دی تحریک چل رہی سی اُتری سطح تے آگئے:

گل اصل وچ ایہ اے کہ ۱۹۶۵ دی جنگ نے قومی پدھرتے سانوں اپنی بہت درست کرن واسو قہ دتا ایس لئی منفی مہار دے مقابلے وچ مثبت مہار دی ہونڈ وچ پنجابی کھوج تے پرکھ آتے ودھیرا کم ہويا، اصلاح دے جذبے نال احمد حسین قریشی قلعداری نے "پنجابی تاریخاں تے تذکریاں دے روپ وچ کیتے ساکے کم اُتے تنقیدی، تنقیمی تے کھوج بھری نظریاتی ایہناں دا ایہہ کم "پنجابی ادب" لاہور وچ تنقید نمبر ۲۱۹-۲۱۲ دے ناں نال چھپیا جیٹرا بعد وچ کتابی صورت وچ وی آگیا ایہہ اک نواں مہار سی، سانیاتی تحقیق وچ جن قواعد پنجابی: محمد علی خاں (۱۹۶۳) دی شامل ہوئی ایس دہاکے وچ پنجابی دے سب توں ودھ رسالے شائع ہوئے سن ایہناں رسالیاں نے اڈواڈ قسم دے خاص نمبر شائع کیتے جنہاں تنقید تے تحقیق دے اعلیٰ معیار قائم کیتے ایہناں وچ: شاہ حسین نمبر۔ کشتہ نمبر۔ وارث نمبر (دو حصے)، تے نویں تعلیمی پالیسی نمبر ذکر دے قابل نہیں پڑانے ادب نوں سودھ کے چھاپن دار مجاں دی ایسے دور وچ آگے ودھیا بہت سارا ادب سودھ کے شائع کیتا گیا ایہدے وچ صوفی شاعری، کلاسیکی شاعری، قصہ ادب تے لوک واراں خاص طور تے ذکر دے قابل نیں بوہتا کم ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے ہتھوں توڑ چڑھیا کیوں جے اک جذبے تے اک دلولے نال پنجابی زبان تے ادب واکم ہو رہیا سی ایہہ بندہ تے ایہہ دلولہ لہجے دے پدھرتیکر جا اٹھیا ایہو دور اے جدوں پنجابی زبان دے اڈواڈ لہجیاں آتے وی کم شروع ہو یا ایہدے وچ ملتان، ریا سخی لہجہ پیش پیش نظر آؤندا اے جس نوں جن سرانیک داناں دتا جان اے ایہہ پیا مالانکہ سرائیکی سندھ دے غیر لوہر ڈوٹرن دی بولی اے جیدی ملتان

ہندی لہجے دے حوالے نال نشک ای پنجابی نال بن دی اے اسی ایس نوں سندھ وچ بولی بان
والی پنجابی کہہ سکے آل لہجے تے علاقائیت دا ایہہ رجحان تے مہاڑ سرائیکی قاعدہ، سرائیکی لوک گیت
سرائیکی شاعری، دھنی ادب و ثقافت، پوٹھوہاری لوک گیت کتاباں دے روپ وچ محسوس کیتا
سکہ اے۔ نگرہی پدھر اُتے قومی تے ملی ادب دا رجحان ایس دور وچ ابھر دا نظر آؤندا اے ایس
لئی ۶۹۵ دی جنگ دے حوالے نال تخلیق ہون والے ادب نوں مرتب کر کے تے بعض صورتاں
وچ انتخاب کر کے شائع کیتا جاند اے: ”گلاں خونِ فمیر دیاں“ (مرتبہ: پاکستان انسٹریٹ لٹریچر بورڈ)
”ستاراں دلی“ (مصنفہ فقیر محمد فقیر) تے ”ستارے“ (مرتبہ: صائم چشتی) ذکر جوگ نیں۔ لسانیاتی تحقیق
وچ ایس دور وچ اک نویں مہاڑ دا دادا ہوا جس نوں شروع کرن والے عین الحق فرید کوٹی نیں،
پنجابی زبان دیاں جڑھال دے سلسلے وچ ایہہ ویں پہلاں ایہہ نظریہ مقبول رہیا سی کہ ایہہ آریائی
گروہ نال تعلق رکھدی اے پاکستان دے قیام توں پہلاں ڈاکٹر ٹرمپ نے ایس گل نال اختلاف
کردیاں ایہہ خیال ظاہر کیتا سی کہ پنجابی تے سندھی دا تعلق اوہناں زبانان نال اے جیہڑیاں
آریا گروہ توں باہر سن ایس خیال نوں اوہناں دلیل دندا انہیں سی بنایا ایس لئی ایہہ نظریہ مقبول
نہ ہو سکيا عین الحق فرید کوٹی ہوراں دا کمال ایہہ اے کہ ایہناں نے دیٹاں نال ایہہ ثابت
کرن دی کامیاب کوشش کیتی کہ پنجابی، سندھی، اردو دا تعلق آریا وال دی تہذیب نالوں
پہلاں دیاں تہذیبیاں درادڑی مُنڈا نال اے ایس سلسلے وچ اوہناں نے لفظاں دے نال نال
قواعد دیاں مثالان دی مہیا کیتیاں ایس لئی لسانیاتی تحقیق وچ ایس نظریے نے اک لحاظ نال
انقلاب لے آندا عین الحق فرید کوٹی دا ایہہ کم مکمل ہو سکے اگلے دہاکے وچ چھاپے پڑھیا۔
سقر (۸۰-۶۹۷) دا دہاکہ پنجابی زبان تے ادب دی ترقی، پرانے مہاڑاں دی گنڈ ٹرپ
تے نویں مہاڑاں دے قائم کرن دے سلسلے وچ پنجابی ادبی تاریخ وچ میل پتھر اے ایس دی
اک وجہ تے ایہہ ویں پچھلے دہاکے وچ مثبت مہاڑاں دا فروغ اے تے دوجی وجہ شاید
ایہہ اے کہ ایس عشرے وچ پنجابی زبان تے ادب نوں یونیورسٹی دے پدھر اُتے پڑھ پڑھان
دا سر بندھ کیتا گیا ۱۹۷۱ وچ پنجاب یونیورسٹی وچ پنجابی دا شعبہ قائم ہویتے پہلی ایم اے
پنجابی جماعت دی باقاعدہ پڑھائی شروع ہوئی بعد وچ ایس نوں بی اے، مقابلے دے استا۔

تے انٹرمیڈیٹ تک پھیلا دتا گیا ایسہ گل دی ذکر سے قابل اسے کہ فاضل پنجابی، امتحان میں دسے
 پڑھتے پنجاب یونیورسٹی تے سیکنڈری بورڈ وچ قیام پاکستان توں پہلاں تے بعد وچ موجود
 سی پر ایس دی سطح اکادمک پکتوں اپنی اچی نہیں سی پنجابی وچ ایم اے جاری سون دے نال
 ای ہن پنجابی زبان تے ادب نوں اکادمک حوالے نال دیکھیا جان ڈیہہ پیا نگرہی پڑھتے
 دیکھیا جاوے تے ایس مشرے وچ دی پاکستان نوں ستوا مشرقی پاکستان دا اک دھکا لگایں
 لئی نظریاتی سطح تے قومی تے ملی حوالے نے ایس دور وچ شدت اختیار کیتی ایس واسطے اسی
 دیکھنے آں کہ نام نہاد سیاسی مہوریت تے سوشلزم دے ایس دور وچ جتنے لادینی عناصر
 نوں خوب کھل کے کھڈن دا موقع ملیا اوتھے پاکستانی تے اسلامی نقطہ نظر رکھن والے سرفروشاں
 نے اپنییاں تھماں ایہناں عناصر تے ایس غیر اسلامی ذہن دا ادبی سطح اُتے مکتو ٹھپن لئی
 وقت کر دتیاں ایس لئی سیدھاں: نجم حسین سید (۶۱۹۷۰)، ساراں: نجم حسین سید (۱۹۷۲)
 وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، علی عباس جلاپوری: (۶۱۹۷۶) دے مقابلے وچ اسلامی
 مہاندسے نوں ابھارن والیاں دہاکیاں دے حساب نال کتاباں چھپیاں ایس دہاکے وچ
 گھٹ وگھٹ اک سو دی گنتی وچ چھپن والیاں تنقید تے تحقیق دیاں کتاباں وچ دو کتاباں
 اجیہیاں وی نیں جنہاں وچ مدعی نظریاتی حوالے نال گل کیتی گئی اے اک راقم الحروف (ڈاکٹر
 شہباز ملک) دی کتاب ”منہ آئی گل“ (۶۱۹۷۶) اسے تے دوجی مشتاق باسط دی کتاب
 ”پاک پنجابی“ (۶۱۹۷۸) اے پنجابی ادب وچ اسلامی مہاندسے نوں ابھارن والیاں
 کتاباں وچ پیر فرید: حمید اللہ ہاشمی (۶۱۹۷۲)، مولوی غلام رسول عالم پوری: چودھری
 بشیر گورایہ (۶۱۹۷۲) مٹھل فرید: سرفراز قاضی (۶۱۹۷۳)، لعل دی پنڈ، اقبال صلاح الدین
 (رتب) (۶۱۹۷۳)، ڈونگھے وہناں دا شاعر، محمد عالم کپور تھلوی (۶۱۹۷۳) تصوف تے پنجابی
 شاعری: سرفراز قاضی (۶۱۹۷۳)، رنگ سنگ: اسلم رانا (۶۱۹۷۸) پُن جھانی: حفیظ تائب
 (۶۱۹۷۸)، تاسے شہباز ملک (۶۱۹۷۹)، پرکھ پڑچول، عارف عبدالستین (۶۱۹۷۹) تے
 پرکھاں: انعام الحق بادید (۶۱۹۸۰) خاص طور تے ذکر جوگ نیں ایس دور وچ یونیورسٹی
 پڑھتے جیڑا کھوج داکم ہو یا اوہ تحقیقی مقایاں دے رُوپ وچ لے ایہناں وچ پڑھتے

پنجابی دی سونی شاعری نوں روحانی حوالے نال اُجاگر کرن والے نہیں انج زور دار تے دلیل دندے ڈھنگ
 دچ سامنے آؤن والے مثبت نظریے دے تنقیدی ادب نے منفی سوچ رکھن والے منہراں دے
 تنقیدی تحقیقی مہاڑاں نوں لکھدے لائن لادتا۔

تحقیق دے ضمن دچ ایم اے (پنجابی) دے مقایاں دے حوالے نال ایس دور دچ اک
 نویں مہاڑاں پنجابی ادب جالو ہوندا اے اوہ اے تحقیق دا بنیادی ہتھیار "بیلیوگرانی" ہیکٹ لاگ
 راقم الحروف (شہباز ملک) نے ایم اے (پنجابی) واسطے جیٹرا تحقیقی مقالہ ڈاکٹر وحید قریشی
 دی نگرانی دچ تیار کیتا ایس داسرنازاں "فارسی رسم الخط دچ پھیاں پنجابی کتاباں" ۱۶۱۹۷۷
 ۲۵ صفحے دے ایس تحقیقی مقالے دچ ساڈھے پنج ہزار پنجابی کتاباں بارے مکمل جانکاری دتی گئی
 اے ایسے نوعیت داکم شیشئل بک سنٹر لاہور نے بعد دچ "پنجابی کتابیں" (۱۶۱۹۷۲) شائع کیتا۔
 کیٹا لاگ دے سلسلے دچ ای ایم اے پنجابی ۱۶۱۹۷۲ د مقالہ "پنجاب یونیورسٹی لائبریری دے خطی
 نسخے" از شہباز بخدی موم دی اک حوالے دی دستاویز متھی گئی، لسانیاتی تحقیق دچ حین الحق فرید کوٹی
 نے اپنا کم "اردو زبان کی قدیم تاریخ" (۱۶۱۹۷۲) شائع کیتا جدوں کہ راقم الحروف (شہباز ملک)
 نے پنجابی دے حوالے نال لسانیات اُتے پاکستان دچ پہلی کتاب "پنجابی لسانیات" (۱۶۱۹۷۷)
 چھاپی جس دچ لسانیات اُتے نظری بحثاں توں اڈ پنجابی صوتیات، لسانی جغرافیہ، معیاری ادبی
 زبان جیسے موضوعاں اُتے کھل کے گل بات کیتی گئی ایس سلسلے دچ مڈھلی لفظالی (۱۶۱۹۷۷)
 قواعد پنجابی، مرزا مقبول بیگ بدخانی، (۱۶۱۹۷۳) دی اچھی توجہ جوگ لکھتاں میں علاقائی لہجے
 دچ ہند کو دیاں دو قواعد (رضا ہمدانی) (۱۶۱۹۷۷) تے مختار احمد نیر (۱۶۱۹۷۷)، سرائیکی لسانیات
 اُتے دو کتاباں، سرائیکی زبان اوہار سم الخط اُتے آوازاں: اسلم رسولپوری ۱۶۱۹۷۸، سرائیکی
 زبان اور اس کی ہمسایہ زبانیں، ڈاکٹر مہر عبدالحق (۱۶۱۹۷۷) پوٹوٹاری گیتاں دی کتاب "بن
 چلوڑی" افضل پرویز (۱۶۱۹۷۳) وی ایسے سلسلے دیاں کڑیاں نیں ارشاد احمد پنجابی دی کتاب
 "پنجاب کی عورت" (۱۶۱۹۷۷) دچ تہذیبی حوالے نال ودھیرا لوک ادب محفوظ سمیہ راقم الحروف
 (شہباز ملک) نے پنجابی اکھاناں اُتے جیٹرا کم ۱۶۱۹۵۸ دچ شروع کیتا سی وٹہہ ودھیاں دی
 محنت مگروں ۱۶۱۹۷۸ دچ مکمل کر کے "ساڈھے اکھانی" دے روپ دچ شائع کیتا۔ لوک

ورثے کا قومی ادارہ، اسلام آباد، مبارک باد و مستحق اے کہ اس نے ہمت سارا لوک ادب کی کتابوں کے کتابوں کے رُپ و رُح محفوظ کر دتا ہے تحقیق دے باب و پرچ پنجابی تاریخ سے تذکرہ اُتے دی ایس دہلے کے پرچ و دھیراکم ہو یا، عبدالغفور قریشی دی کتاب "پنجابی ادب دی کہانی" (۱۹۷۲ء) جیکر چنگی کتاب خیال کیتی مابندی اے قدیم ادب دی بھال تے سودھن واکم دی ایس دور و پرچ ہو یا جس پرچ راقم الحروف (شہباز ملک) نے "جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ" (۱۹۷۲ء) دے نال مقدمہ دے طور تے پنجابی مرثیہ دے پنج سودھیاں دی روایت نول پہلی واری محفوظ کیتا حافظ برخوردار دی نثر دی کتاب بول نماز (۱۹۷۳ء) پہلی واری سودھ کے چھاپی گئی جس نال نوشہ گنج بخش تون بعد مغلاں دے ویلے دی پنجابی نثر تون لوک جالو ہوئے ایسے دور دی پکی روٹی (درو) ۱۹۷۳ء، سچل سرمست (۱۹۷۹ء) سائیں احمد علی پشاور دی (۱۹۷۷ء) خیر شاہ داکلام (۱۹۷۷ء) ندوین تمن دے مہار نول اعلیٰ معیار دے عا نال سامنے لیاؤندیاں عین ایس سلسلے و پرچ جنگ نامہ امام حسینؑ حافظ برخوردار درتہ ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعہ داری (۱۹۷۹ء) ہیر چراغ اعوانی درتہ عین الحق فرید کوٹی (۱۹۷۸ء) دی چنگیاں کوششاں نیں۔

نام نہاد سیاسی جمہوریت دا دور ختم ہو یا تے مادی قدراں دی بھال روحانی قدراں نول داہدا ملیا، پاکستان، پاکستان، ساڈا قومی ادب، ساڈے ادب اُتے اسلامی اثر، ساڈے ادب دا اسلامی مہاندر، پاکستان دے قیام و پرچ ساڈے ادب تے ساڈے ادبیاں دا حصہ ایہہ اجیہ موضوع نیں جنہاں نول ایس سکھاویں ماحول و پرچ داہدا ملیا ایہناں موضوعاں تے اردو تے علاقائی ادب و پرچ ساڈی جاچ و دھیراکم ہو یا راقم الحروف (شہباز ملک) نے تحریک پاکستان تے پنجابی ادب "اُتے ۱۹۷۷ء و پرچ کمونج واکم شروع کیتا تے ۱۹۸۰ء و پرچ کتاب "آزادی دے مجاہد کھاری" شائع کیتی جس و پرچ ۳۵ دی گنتی و پرچ پنجابی کھاریاں دے حالات زندہ گی، تحریک پاکستان و پرچ اوہناں دا حصہ و پرچ کیتا ایس قومی موضوع دے ہر من پیارا ہون تے دستیاب کلام دی وجہ نال ایس نویں پنجابی دے اڈو اڈو نصا ہاں و پرچ شامل کیتا گیا تاں بے نویں نسل اپنی مادری زبان دے حوالے نال تحریک پاکستان تون جالو

ہوئے تے اپنے بزرگاں دے ایس سلی کم وچ حصہ لین اُتے فز کرے۔ ایس سلسلے وچ حکومت دے ایما اُتے نصا باں دے سلسلے وچ اک کم ہو روئی ہو یا کہ پنجابی نصا باں وچوں سدا خلافت پاکستان، خلافت اسلام، خلافت اخلاق، لادینی مواد کڈھ دتا گیا تے ایس دی تھاں اسلامی نظریہ پاکستان والا، دیس پیار والا ادب شامل کیتا گیا۔

پنجابی تحقیق دے حوالے نال ایس دور دا اک ہو رد کر دے قابل واقعہ پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبہ وچوں چھپا ہی "کھوج" جاری کرنا اے جس دا پہلا شمارہ: جولائی دسمبر ۱۹۷۸ء سی ایس تحقیقی مجلے دے مدیر ہون داماں راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک) نوں حاصل ہو یا ایس تحقیقی مجلہ دا مقصد پنجابی زبان تے ادب دیاں ادھناں حقیقتاں دا کھوج بلاتے ادھناں نوں محفوظ کر کے لوکاں دے سامنے لیاؤ ناں چھڑیاں ساڈیاں اپنیاں نیں تے مالی تیکر سامنے نہیں آسکياں بحمد اللہ اسی ہن تیکر ایس مقصد وچ کامیاب آن۔

چالودہا کہ (۶۱۹۸۰-۶۱۹۸۳) جس دے اسی چوتھے درجے وچ آل ایس دے تنقیدی مھاڈاں ول دھیان مائیے تے جا پدا اے کہ ایس دی سمت گھٹ گھٹ اوہو ای اے جیہڑی ایہدے پچھلے دہاکے وچ دے آخری تن چار سال دی سی۔ ادب وچ جیہڑا ادب ایس ویلے تخلیق ہو رہیا اے تے جیہڑی تنقید تے تحقیق بیٹے تئاں چوہنہ درھیاں وچ ساہنے آئی اے ایس داماں دراننگ ای اسلامی تے پاکستانی اے لسانیاتی تحقیق دے سلسلے وچ سردار محمد خان دی اُپارن ڈکٹری (۶۱۹۸۲) مختصر پنجابی ڈکٹری (مکمل) مرتبہ، شریف کنجاہی مطبوعہ شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی، پنجابی مصادر دی کتاب کن لیکھا (۶۱۹۸۳) بلیوگرانی کٹیا لاگ دے سلسلے وچ چھپا ہی "کھوج" (۸-۵) قلمی نسخہ نمبر (۶۱۹۸۲) عبید الرحمن ہوراں دی کتاب "سرائیکی کتابیات" (۶۱۹۸۳) پاکستانی پنجابی ادب مرتبہ راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک) ۶۱۹۸۳، فہرست مقالات موضوع دہر مرتبہ اقبال صلاح الدین (۶۱۹۸۳) ذکر دے قابل نیں۔

ایس دہاکے وچ تحقیق دے باب وچ اک ہو رد ذکر جوگ واقعہ پنجاب یونیورسٹی وچوں پنجابی دی ڈاکٹریٹ دیاں ست ڈاکٹریاں دین دا واقعہ اے جنہاں وچوں پہلی پی ایچ ڈی پری ڈگری اللہ تعالیٰ دے فضل تے کرم نال حاصل کرن داماں راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک)

رمووی احمد یار، فکر تے فن ۱۹۸۲ء نوں پھلایا ایہ دل منگروں ڈاکٹر سٹھ حاصل کرن والے خوش نصیب نیر
ڈاکٹر سید اختر جعفری (میاں محمد بخش، حیات تے ۱۹۸۲ء) ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی پنجابی مرثیہ
۱۹۸۲ء) ڈاکٹر ایم لہین ظفر (علاقہ پٹوہاردی پنجابی شاعری ۱۹۸۳ء) ڈاکٹر بشیر گورایہ (سید فضل شاہ
نوال کوئی ۱۹۸۳ء) ڈاکٹر اسلم رانا (جو شواہ فضل الدین، فکر تے فن ۱۹۸۴ء) ڈاکٹر صادق جنوم
(رمووی غلام رسول عالم پوری - ۱۹۸۴ء) پنجابی وچ ایس اعلیٰ ترین پدھرتے کم کرن کردان نال
بلاشبہ پنجابی تنقید تے تحقیق دے آپے معیار قائم ہو رہے ہیں۔

پچھلے کچھ ورہیاں توں تنقید دے نظری انگ ول وی پنجابی لکھاریاں دادھیاں گیا ہے
پچھلے دہاکے وچ اسلم رانا دی کتاب ادب کمانی (۱۹۷۹ء) ایس سلسلے وچ ابتدائی جیہا قدم سی
پھیر شہناز بانو نے۔ نثر نگینے ۱۹۸۰ء وچ لیا کے کئی قدم اگے پٹے مرحوم غلام یعقوب انور نے
اک دور وچ پنجابی عروض اُتے تبصریاں بحثاں کیتیاں سن بھانویں ایہناں بحثاں وچ
ایہناں توں اڈقیوم نظرتے نذیر لیتے نے وی حصہ لیا سی پر ۱۹۸۱ء وچ غلام یعقوب انور
دے بول دے حصے نوں آصف خان نے اپنے لکھے تول دے حصے نال رلا کے چھاپیا۔
تنقید دے ایس کچھ ول ابے سانوں ودھیرا کم کرن دی لوڑ اے ایس چانو دہاکے وچ
لوک ادب دی تدوین، دے جہاڑ ول وی ودھیرا دھیان رہیا ارشاد احمد پنجابی نے
بڑا نے ادب وچول پکھیر و کمانیاں، لوک لوریاں، من پرچا دے، پنج گیسٹ، آل مال تھال
کہانیاں من بھاؤ نال ناں دیاں نکیاں کتاباں ۱۹۸۲ء وچ چھاپیاں ڈاکٹر غلام حسین اظہر
ہوراں گوجری پہاڑی لوک گیت کٹھے کر کے ایس علاقے دے ثقافتی تے تاریخی پچھو کڑ نال ۱۹۸۲ء
وچ چھاپیہ لے ادب نوں سودھن دے سلسلے وچ راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک) نے
چراں توں ناپید جنگ نامہ پیر محمد کاسی ڈھونڈ کے کڈھیا تے سودھ کے ۱۹۸۲ء وچ پہلی
وار پنجابی ادب وچ چھاپے دے روپ وچ شامل کرن واماں حاصل کیتا طاہر تونسوی ہوراں
نے چراغ احوان دی ہیر سودھ کے شائع کیتی (۱۹۸۲ء) تنقید دے سلسلے وچ کون فرید فقیر
دولت دھاپنوی ۱۹۸۲ء تے نوک پلک (اسلم رانا ۱۹۸۱ء) نوکرمے قابل نہیں ساڈے کھاریاں
نے ایس دہاکے وچ تحقیق وچ اک نویں کچھ واواہر اکیٹا پنجابی ادب دی تحقیق دے نال نال پنجابی

زبان وچ تحقیق جیویں عبدالمجید خان ساجد نے علامہ اقبال دی حیاتی (۱۹۸۲ء) شائع کر کے علامہ اقبال اُتے آج تیکہ دی تحقیق نوں بنھ کے رکھ دتا اے ایہہ کتاب حضرت علامہ اُتے تحقیق دی اُپچ پڑھ دی کتاب اے انج ای ساڈے لکھاریاں نثر وچ سیرت دے موضوع نوں اپنی تحقیق راہیں سامنے لیاں ایہہ بھانویں ابتدائی کوششاں نہیں پر جو صلہ افزائی دے قابل نہیں سید اختر جعفری (حضور پرنور ۱۹۸۲ء) سلیم خاں گمی رچن عربوں چڑھیا (۱۹۸۲ء) وغیرہ پچھلے کچھ ودھیاں توں اک نویں رجحان دی پرت پئی اے اوہ اے سال دے مگن اُتے

بیٹے ورھے دے پنجابی ادب دے جائزے لکھنا ایہہ عام کیسے اخباراں رسالیاں راہیں آؤ بندے نہیں ایہہ رجحان اردو ادب دے جائزیاں دی دیکھیا دیکھی پچھلے دہاکے وچ شروع ہوا سی ایہناں جائزیاں وچ ورھے وچ پچھیاں گل کتاباں توں اوڈ رسالیاں اخباراں ریڈیو ٹیلیوژن راہیں سامنے آؤن والا پنجابی دا منظوم تے نثری ادب شامل کیتا جاندا اے کئی جائزے تے اخباراں راہیں قسط وار دی آؤ بندے نہیں مکمل جائزیاں توں اوڈ وکھ وکھ انکھاں اُتے دی جائزے سامنے آئے نہیں جیویں بیٹے ورھے دی پنجابی کمانی، بیٹے ورھے دا پنجابی انشائیہ وغیرہ ایہناں جائزیاں دے حوالے نال بیٹے ورھے وچ چھاپے پڑھے ادب دی رفتار تے ادب دے دوجے رجحاناں نوں بڑے سوہنے طریقے نال سامنے لیاں جا رہیا اے ایس سلسلے وچ اسلم رانا، راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک)، مشتاق کنول، ڈاکٹر طاہر تونسوی، محمد ریاض شاہد، ناصر رانا، دے جائزے ددھیرے شائع ہونے تے مقبول ہوئے ایہی متاثر ہو کے کتاب لڑی "لکھاری جیاموسی لاہور درتب، اقبال زخمی" نے ۱۹۸۳ء دا جائزہ نمبر (۱۹۸۳ء) شائع کیتا اے جس دے شروع وچ راقم الحروف (ڈاکٹر شہباز ملک) دا ۱۹۸۳ء دے ادب دا مکمل جائزہ شائع ہویا اے تے ۱۹۸۳ء وچ چھپن والیاں نثر تے نظم دیاں پنجابی کتاباں اُتے اوڈ اوڈ نقاداں دے تبصرے شامل نہیں ایہہ بلاشبہ پنجابی دے تنقیدی تے تحقیقی ادب وچ اک نواں رجحان کہہ سکتا اے۔

پنجابی تنقید تے تحقیق دا ایہہ مختصر جائزہ سرگزشتیوں ہاڑاں تے رجحاناں دے حوالے نال پیش کیتا گیا اے سانوں ایس گل دا احساس اے کہ ویلے تے مقال دی گھاٹ پاروں بہت

سارا کھوج پر کھوا کم تے نال رہ گئے ہوں گے پنجابی ادب دے چہراں دے خادم ہوں دے
 طے راقم الحروف ڈاکٹر شمشاد ملک ایہہ عرض کرن دی بصارت کردا اے کہ قیام پاکستان
 توں لے کے حال دی گھڑی (اگست ۱۹۸۳ء) ٹیکر دے ادبی رجحاناں نوں ایس اکھوں اوچے نہیں
 رکھیا تے نہ ای ایس جائزے و جمع اوس نوں نظر انداز کیتا اے راقم دے نقطہ نظر نال بہت
 سارے سچاں نوں اختلاف ہو سکدا اے پر راقم نے ایہہ ساریاں گالاں قومی جذبے تے نیک
 نیتی نال کیتیاں نیں۔ ایس سارے دور نوں ایس جائزے دے حوالے نال مجموعی پکھوں دیکھن
 نال جیہڑی گل نتر کے سامنے آؤندی اے اوہ ایہہ اے کہ پنجابی کھوج تے پرکھ اُتے قیام پان
 توں جھید بے ای مگروں سنجیدہ پدھر اُتے کم شروع ہو گیا سی ایہہ ویلے دے نال نال پکیاں
 پیراں اُتے کھلنڈا رہیا اے ایس وچ جدید جھاڑاں دے نال نال قومی تے ملی نقطہ نظر چھاں
 بنال اے تے ہوئی ہوئی ایہہ رجحان پنجابی کھوج تے پرکھ دی پچھان بن گیا ایہہ اثر تخلیقی
 ادب اُتے پہلاں وی پیاسی تے ہن وی پے رہیا اے ایس نال سانوں اک فائدہ اٹھیا اے
 کہ ساڈا اکھن والا تے پڑھن والا ہن زے علاقائی حوالے نال نہیں سگوں قومی تے ملی حوالے
 نال ادب نوں لکھدا پڑھدا اے راقم دا ایہہ احساس اے کہ پاکستان دے قومی تے علاقائی
 ادباں وچ آفاقی قدراں تے مقامی قدراں دے نال نال اک مشترک قدر اسلامی وی موجود
 اے جیہڑی قومی تے علاقائی ادباں نوں اک دوسرے دے نیڑے لیاؤندی اے سانوں ایس
 قدر دی قدر کر میاں قومی تے علاقائی ادباں وچ ایس نوں ودھ توں ودھ فروغ دینا چاہیدا
 اے تاں جے جس مقصد لئی اسان پیار وطن پاکستان بنایا سی اسی زیادہ توں زیادہ اوہ دے
 نیڑے ہو سکے تے ایہہ ویلے دی لوڑ اے۔

پاکستانی پنجابی ادب کے دس دہے (۱۹۷۱-۱۹۸۱ء)

ابو کے سب سے چرچ کے دی علم یاں ادب بارے ایہہ گوپٹر لان لئی کہ اوہرے ادو ادب موضوعاں
 دوشیاں تے کیہ کچھ کم ہو چکیا اے کھوج کاراں کول بڑا سچا سندریلیو گرافی یاں کتاب واقفیاں
 بیلوگرافی یاں کتاب واقفیاں اک اجیہی کنجی اے بیٹری قوماں اُتے ورھیاں دے سانجھے ہترے
 اُن ملے خزاں دے منہ کھول دیندی اے پنجابی ادب ہمیشہ ای اک امیر ادب رہیا اے
 ایہدے لکھاریاں نے ہر دور چرچ رچ کے لکھیا اے دور کچھو کچھ چرچ بیتے ویلے داود دھیر ادب
 ساڈے ونگتے چرچ نہیں وی آیا تاں وی ایس دی ہوند دیاں ودھیریاں شہادت مل جانیاں
 نیں ایہو کارن اے کہ پنجابی زبان وی لسانی دھبھاشائی، روایت وی سینکڑیاں ورھیاں دی
 اے تے ادبی (ساہتک) روایت وی سینکڑے ورھیاں دی اے قیام پاکستان توں بعد
 جدوں پنجابی ادب نوں جدید (ادھونک) لیہاں اُتے ٹورن دا اُدم تے آہر کیتا جان لگاتے
 ادب تے زبان بارے واقفیاں دی اک ایچج دتی جان ڈیہہ پئی چالو دہاکے دے شروع چرچ
 کھوج کاراں نے ادب بارے جانکاری نوں کٹھیاں کرن ول گوہ کیتا ایہہ کم پہلاں ماڈا چنگا
 ادب بارے تذکرے تاریخاں لکھن ولے کر دے سن پر جاہد اے کہ ادھناں نوں بیلوگرافی یاں
 کتاب واقفیاں دے گناں دا کوئی بوہتا احساس نہیں سی چالو دہاکے چرچ ۱۹۷۲، ۱۹۷۳، ۱۹۷۴
 نے فارسی رسم الخط چرچ پھیاں پنجابی کتاباں دی اک بیلوگرافی یاں کتاب واقفیاں مرتب کیتی یا جس
 چرچ گھٹو گھٹ ساڈھے پنچہزار پنجابی کتاباں بارے جانکاری دتی گئی سی ایہدے مگر وں پاکستان

۱۔ شہباز ملک، فارسی رسم الخط چرچ پھیاں پنجابی کتاباں، مقالہ جم اسے پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

نیشنل بک سنٹر نے "پنجابی کتابیں" دس سرناؤں نال کوئی ساڈھے تن ہزار پنجابی کتاباں دی فہرست
 جیہاں ایہناں دونوں کتاباں نوں ودھیرا سلاہیا گیا ۲۱۹۷۸ وچ راقم الحوادث نے پاکستانی دور
 (۲۱۹۳۷-۲۱۹۷۸) وچ چھپیاں پنجابی کتاباں دی بیلوگرانی یاں کتاب واقفی وکھ مرتب کر کے
 چھپا ہی "کھوج" (۱) شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی وچ چھاپ دتی، ایہ پنجابی ادب
 بارے با اعتبار بانکاری شیشہ ہو کے سامنے آگئی، اچ بدوں پھیلے دہا کے وچ پنجابی زبان تے
 ادب وچ ہونے کم بارے بانکاری دی لوڑ پئی اے تاں کھوج دے ایسے بیلوگرانی یاں کتاب
 واقفی دے سندر نے اسی آگوائی کیتی اے ایہو سند ہتھ پوان میدا نے بتایا اے ایسے داسودہ
 ایس گل دا اگھ سکھ ملیا اے کہ پاکستانی پنجابی ادب دے دہا کے ۲۱۹۷۱-۲۱۹۸۷ وچ پھیلے دو
 دہاکیاں نالوں دی ہر کچھوں ودھ کم ہو یا اے گویٹر لائیاں پتہ لگا اے کہ ایہناں دساں ورھیاں
 وچ پنجابی دیاں گھٹو گھٹ تن چار سو کتاباں چھپیاں ایہناں وچ شاعری دے مجموعے (سنگرہ)
 تے پرکھ تے کھوج دیاں کتاباں سو، سو دی گنتی وچ، نادل سولہاں ڈرامے چھ نکلی کہانی دے مجموعے
 (سنگرہ)، ۱۳ سفر نامے ۲ ترجمے دیاں کتاباں ۲۵ رسالیاں دے، خاص نمبر تے دو جیاں متفرق تے
 پھٹکل کتاباں جنہاں وچ جیونی، ہسٹری لیکچر یاں انٹرویو، تاریخی کتاباں، خط پترو، ڈرامے، ٹائی
 کالچ تے یونیورسٹی دے پدھر دیاں نصابی کتاباں تے ہالغاں دی پڑھائی دیاں ودھیریاں کتاباں
 سمجھ شامل نیں۔ کتاباں توں اڈ ایس دور دے اخباراں تے رسالیاں وچ چھپن والا پنجابی ادب
 ایہناں کتاباں وچ دے پنجابی ادب توں کوئی تینا اے ایہہ ادب وی اک محفوظ تے پکی پیڑی
 شکل وچ موجود اے۔

ایس عرصے وچ شاعری دے جیہڑے مجموعے سامنے آئے ایہناں دی گنتی جویں کہ
 عزم کر چکا آں سو، سو، سو دے نیڑے تیرے اے ایہناں وچ پڑانے لکھن والیاں دیاں
 لکھتاں دی شامل نیں تے نویں لکھن والے وی اپنیاں آن ملیاں لکھتاں نال پنجابی زبان تے ادب
 دے جھنڈا وچ واہانہ کردے نظر آؤندے نیں ایہناں وچوں کھ ایہہ نیں..

مؤن شیخ (بلد اشہر ۲۱۹۷۱) عارف عبدالمیتین (اکلاپے داسافر ۲۱۹۷۲) انور مسعود (میل
 اکیباں داس ۲۱۹۷۳) اکبر کالپی (ویلے داسفور ۲۱۹۷۵) غلام یعقوب انور (چن دی کھاری ۲۱۹۷۵)

اختر کاشمیری (بولدے پتھر ۱۹۷۹) اٹلیل بھٹی (تاہنگاں دی لو ۱۹۷۹) قیوم نظر دتوں تے میں
 (۱۹۷۷) منیر نیازی (رستہ دسن ولے مارے ۱۹۷۸) منظور وزیر آبادی (ویلے ہتھ نیاں ۱۹۷۸)
 اجمل وجیہہ دچادر زخماں دی (۱۹۷۹) اختر لاہوری (اختر دے بول ۱۹۷۹) یونس احقر (سورج
 داسفر ۱۹۷۹) راشد حسن رانا (چپ پپتی شام ۱۹۸۰) فیروز سناری (شیشہ ۱۹۸۰) تے سلمان سعید
 (دجرے حوت ۱۹۸۱)۔

ایہہ شاعر تے ایہہ شاعری سمو لکھی دیک دچوں دانہ دانہ پرکھن تے معیار (پتھر) پاروں ایس
 دور دی شاعری دا گریڈ لائن دا اہر کرن لئی تاسے لکھے نیں انجی ایس سبے دے سارے شاعری
 اہم نیں، ایہناں نمائندہ لکھتاں نوں دیکھن داہن نال ایس گل دا احساس ہوندا اے کہ ایس دور دی
 پنجابی شاعری اجو کے ہنگ پرچ اُبھر رہی عالمی پدھر دی سورج نال اپنے آپ نوں سجھے ڈھنگ نال جوڑی
 دسدی اے ایہدے نال ای ایہہ کہ ایہہ شعری ادب اپنے آئے والے اپنے دیس وطن ایہدے
 نظریے تے ایہدی دھرتی نال گوہڑا جوڑیل رکھدا اے ایس دور دی شاعری توں مجموعی
 طور تے جہاں رجحاناں دی دس پیندی اے اوہ کجھ انج نیں:

- (۱) اکاپے دا احساس
- (۲) پرائیاں تے صحت وندہ قدراں دا اجو کے مادی دور وچ بدھوے جان دا نوہ
- (۳) منافعی دا اجو کی رہتل وچ عام ہونا ایہدا احساس تے ایہدے غلات نفرت
- (۴) اجو کے دور وچ ہر پاسے EXPLOITATION یعنی ڈھرو بنان دے غل دا عام ہونا
- (۵) برائیاں، تنزلی تے معاشرتی کوجھاں نوں دور کرن دا عزم
- (۶) ادب وچ لادینیت دی تھاں ایمانیات دا رجحان
- (۷) وطن دی ایکتا دے ٹٹن دے رد عمل پاروں مارڈو قاتاں دے غلات نفرت جہاد دا جذبہ
- (۸) پنجاب دی روایتی بہادری، اکھ تے آزادی اُتے مان تے ایس دے حوالے نال وطن دی
 اکھ آزادی تے خود مختاری دی رکھیا دا عزم۔

۹. محکوم سنگھ انسانیت لئی ہمدردی دا اظہار وغیرہ

ایہہ مجموعی رجحان میں ایس دور دے شعری تے کسے مد توڑی نثری ادب دے سانجے کھیل

ایسے گناہ ایسے دور سے ادب پر حمن گیاں اُنچے ہر گھاری دا اپنا ہانڈا تے اوہی شعری دی ڈیلی
 روپ دیکھا دی اسے پر حال دی گھڑی اسی دکھ دکھ شاعر اُنچے دیلے دی گھاٹ پاروں گل نہیں
 کر سکدے ایہناں سانجے رجحاناں دیاں کجھ دنگیاں دین نال ایہہ گل مزد نتر آدے گی کہ ایس
 دور دا لکھن والا بیان دے کیہڑے پیڑن اختیار کر دا اسے تے اوہی زبان دی روپ دیکھا
 کیہی کو اسے۔

اکا پاجیڑا جو کے دور سے گھٹ دگھٹ ساریاں ای ترقی وند زباناں دے ادب پر
 آیا سائنس دیاں کا ڈھال پاروں فاصلیاں دے گھٹ ہون دی دین اسے ایہہ رجحان تے
 ایس دور دے گھٹ دگھٹ ہر شاعر پر بعد اسے عارف عبد المتین ہوراں تے اپنے
 شعری مجموعے (سنگرد) واناں ای "اکا پلے داسافر" رکھیا اوہ اک تھاں لکھدے نیں

میرا ہر دا
 پھوڑے دا نگوں دکھدا اسے

میرا اندر
 ہمتی ہمتی آگ دے کارن دکھدا اسے
 میں دردان دا کھوجی ہاں
 جنگل جنگل، بیلے بیلے
 مکتی ڈھونڈ دا پھر دا ہاں

نوجوان شاعر اجمل وجیہہ دا اکھن اسے
 چہتراں میرا کوئی سجن بلی نہیں
 سارا دن سڑکاں تے کات پھرناں میں
 میتھوں میرا تھاں لکانہ پھدے او
 اکا پلے دے جنگل دے پر رہناں میں

۱. عارف عبد المتین، اکا پلے داسافر، لاہور۔ ۲۱۹۷۲ء، ص ۳۷

۲. اجمل وجیہہ، چادر زخماں دی، لاہور۔ ۲۱۹۷۹ء، ص ۲۲

ابو کے دور میں انسان اپنی ترقی کر لے دے ہو نہ یاں ہو یاں وی آپو دھاپی دا شکار اے مادی
 قدراں دے ابھرن پاروں خود غرضی میں واپدا ہو چکیا اے جبدوں شاعر ایہہ کھدیکھدا اے تے اوہ
 کڑلا اٹھدا اے کہ اصل انسانی قدراں قیمتاں ایہہ تے نہیں اصل انسانی قدر تے ایہہ اے کہ انسان
 اک دو بجے دا واہر ہو بنے !

پروفیسر اسماعیل بھٹی اپنی اک نظم میں سے جے ایس دکھات و الفتشہ انجی کچھ دے نیں۔
 سے ہر کوئی اپنی ذات اپج ڈییا

جائیں جائیں

اپنی موت دی گودی بیٹھا

رڈھدا جاوے

آسوں پاسوں آؤ نہیاں سوہنیاں سوہنیاں واماں

دیکھدا خوشیاں دے پھل کھڑ دے

نچدیاں اکھاں

مچھد رسیلے

ات جوانی

جبد کہ بھریاں کوکاں آکھن ناں خدا دا

ہتھ تے پھرنو

سوٹ بستے ہاکے کندا

توبہ توبہ ! (کیہنوں اکھاں)

سلیم کاشمیر ابو کے دور دے اک ادب پدھرے شاعر نہیں ایہناں دا پہلا شعری
 مجموعہ (سنگرہ) تھیاں جہاں ۱۹۶۳ء وچ چھپاسی تے دو جاسرگی دا تارا ۱۹۷۸ء وچ سلیم
 کاشمیراک آدرشی شاعر اے اوہ یاں سوہیاں موجب اوہ سے آسے دوائے دی سنگھتا پیار، جھدوی

تے سانجھ سوہن نال بھری ہوئی چاہیدی اے۔ منافقت تے منافرت دی ہرند شاعروں دیکھی
کر دی اے اوہ کڑلا اٹھدا اے معاشرے دے کو جھاں نول شیشہ دکھاندا اے ادھانگ اٹھدا
اے سہ چہرے اندر دا نہیں شیشہ اندر نہیں طوفان بڑے
پسج لکاؤن دے وچ ماہر ہو گئے نہیں انسان بڑے سہ

عارف عبدالمیتین جو راں منظور وزیر آبادی نوں اک آدرش پرست شاعر اکھیا اے۔ منظور
کول اک مثالی رہیل لئی دو میریاں خواباں نہیں آساں سدھراں تے خواہشاں نہیں ایہہ سمجھو کجھ
اوہ نیکی، اُساری تے انسان دوستی دے حوالے نال چاہندا اے اوہ اپنی ایس مثالی دنیا نوں آ لے
دو آ لے دی گڑ تن توں دور رکھنا چاہندا اے ایس لئی موجود رہیل دے کو جھاں دانثارا دی
کر دا اے تے اوہناں تے طنز وی کر دا اے۔

ساڈے لئی تے مشکل ہو یا تیرے شہر قح رہنا
تیرے شہر دے دینکاں دے رنگ چٹے دل کالے

یاں سہ

اس دنیا دے لوک منافق کیر اعتبار ایہناں دا
منہ تے صفات کرن تے مگروں سچ کے کرن پرائیاں

EXPLOITATION یاں دھربنان دا عمل اک اچھا عمل اے جیہڑا ہر بیمار معاشرے
وچ ضرور موجود ہوندا اے اجوکے سہ وچ انسان انسان نوں دھربناندا اے قوماں قوماں نوں
دھربنانداں نیں طاقت ور کمزور نوں دھربناندا اے غبرابراں نوں دھربناندا اے ایہدا کارن
معاشرے وچوں روحانی تھلاں قیمتاں دی گھاٹ تے انسان وچ حیوانی قدراں دا ابھراؤ نالے
ساڈے شاعراں ایس دکھانت نوں اپنیاں کھعتاں وچ بھر پور انداز وچ لیاںدا اے یونس جت

۱۔ سلیم کاشمری داتا، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۷۳

۲۔ منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۹

۳۔ منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۱۷

دی غزل داک شعر و کیموہ ہر بنان دے عمل دی دس دی پاندا اے تے اٹھاروا نوکھلا انداز دی نثار
رہیا اے ۛ

بھار گھٹان دے ناں تے بوہتے دعویدار ہمدردی دے
گھریاں کدھ کے ہمدردی سوڑا کر گئے نہیں زنجیراں نوں ۛ

پننے آئے دو آئے پنج منہ قدران نوں تارن دے سلسلے پنج ساڈے شاعران دو ڈھنگ
اپناتے نہیں اک اوہ شاعر نہیں جیہڑے منیر نیازی وانگ معاشرے پنج دیاں برائیاں، منہ قدران تے
کو جھان نوں انساناں دی دستی پنج اوڑیاں چڑیاں تے بڑاویاں دے روپ پیش کر کے خوف دا
اک سماں پیدا کر دے نہیں اوہناں دے نیڑے ہر اک خوف داک رد عمل ہوندا اے تے ایس خوف نوں
دور کرن دا احساس، ایس حوالے نال اوہ معاشرے دی اصلاح کرن دا پارا کر دے نہیں دو جی قسم
دے شاعر ایہناں منہ قدران تے کو جھان دے کھتوں پردہ چمک کے اک آدرش پرست وانگ اک
مثالی معاشرے دا نقشہ ڈول دے تے اوہنوں اپنی سدھر کر کے پیش کر دے نہیں منظور وزیر آبادی
تے سلیم کاشمر ایسے قسم دے شاعر نہیں پہلی قسم دے شاعران باسے تنویر بخاری داک کھنا اے ۛ

پہلے ای دلیکرا اے دنیا دپاری شاعر

گیتاں پنج بے آسیاں دا زمہ نہ دیویں رلا ۛ

آدرش پسند شاعران کول منہ قدران دے مقابلے پنج علم تے ہمت اے منظور وزیر آبادی کہندا اے

جی دودھ فضا پنج اوہ تے وانگ غباے او دے نہیں

غزماں دے کالے پتھر دا جہناں تے نہیں بھار کوئی ۛ

سلیم کاشمر داک کھنا اے ۛ

۱۔ یونس اختر، سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۳۲

۲۔ تنویر بخاری، شیشہ، کڑیاں کلاں۔ ۱۹۸۰ء، ص ۴۳

۳۔ منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ۱۹۷۸ء، ص ۱۷

لے کے جال شکاری دا اڈھانڈے پچھی پراں نوں چہڑے سیٹھ بے نہیں
ہوں کاراں دے شوق دا بنن لقمہ کوں جال بھلیاں جدوں اڈاریاں نوں نا

یونس احقر دا بیان اے ۛ

ہمت اگے کوئی اوکڑا ٹمک کدی نہیں سکدی
اپنے سنگ اڈالیندے نہیں مٹی دا ورو لے ۛ

یاں ۛ

پھل لگدے نیں اوڑک اوہناں رکھاں نوں
جو ویلے دیاں تیاں، ٹھنڈیاں جڑ دے نیں ۛ
ایس بے دے اگے شاعر تنویر بخاری تے ہو ری ڈھنگ اپنایا اے اوہ لکھدا اے کہ او لکھن
دلے رہتل وچ بے اسی نہ کھنڈا سکوں انسان نوں ایہہ گل دس کہ رب دے جیاں یعنی انساناں دی
قدر کرنی چاہیدی اے اوہ اخیال اے کہ ایتھوں انسان نے ای انسان دے دکھ دور کرنے نیں
تنویر لکھدا اے ۛ

لکھ کہ دارو بندیاں دا بندے ای ہوندے نیں انت

ہی دیاں ناہیں مشیناں روگیاں کارن دوا ۛ

مطلب ایہہ اے کہ جو کے دور دی نویں شاعری نے حیاقی بارے اپنا رویہ مثبت اسی رکھیا اے حالات
دی ناسازگاری دے ہونداں ہونیاں حیاقی نوں سنوارن، حیاقی نوں پیار کرن، حیاقی وچ قدر کرن
دی پریرنا دتی اے ۛ

۱۔ سلیم کاشغر، سرگی دا تارا، لاہور ۱۹۷۸ء، ص ۵۱

۲۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور ۱۹۷۹ء، ص ۷۹

۳۔ اوہی، ص ۵۷

۴۔ تنویر بخاری، شیشہ، گڑیاں کلاں ۱۹۸۰ء، ص ۴۳

۵۔ سرسراز حسین قاضی، نویں نظم، ۱۹۷۹ء، ص ۱۷

ایس دور دی شاعری دے ایس فکری الگ توں اوصرف ادب یاں پار یک ہنیاں نول ٹہن دا
 اہر کرن والا ڈھنگ دی بعد اے ایس گل نول انج دی اکھیا جاسکد اے کہ اوہ شعر جس توں نکر
 ونے نال نال حظ (سواد) وی لیا جائد اے اوہ وی ودھیرا موجود اے تے حق گل ایسے ایسے
 موجود نہ ہووے تے شاعری دے لحاظ تے اوہ وی دکھی پکی ہوئی اے ایہو ڈھنگ اے
 جیہڑا شعر نول تے شاعری نول ہر من پیارا بناند اے ایس دور دی شاعری دے غزل پر دھان نظر
 آؤندی اے ایہدے دے ایہہ دولویں ڈھنگ سانوں ملے میں فکری ویر و اسی کر آئے ان ٹہن
 ذرا دجا الگ دیکھو اختر کا شمیری اپنی اک غزل دیکھ کھدے نیں۔

میرے دل دے اک بے مددی پیار دی اک کجھ اے بالی

جی میں یا رومردیاں تائیں سوچ وانگل جلد رحماں گدا
 غلام مصطفیٰ البمل اک نوجوان شاعر اے اوہی غزل دا اک شعر دیکھو

اوہی نبوی اکہ دی شوقی دل دے دیہڑے دے

شوق مے گنگر و بندہ بندہ نجدی لیندی دل پر چپا

پروفیسر انور مسعود ساڈا اچھا شاعر اے جس نول گل بنا سار کے کرن دا ڈاڈھا ڈھنگ آؤندا اے
 ”میلہ اکھیاں دا“ دے دیاں ودھیریاں نظماں طنز تے اس کس نال بھر پور نیں ایہہ اک پائے معاشرے
 دے دیاں کو جھاں گڈتیاں تے گڈی قیلل نول تار دیاں نیں تے دوجے پاسے اظہارے من کھویں بیان
 نال - حظ (سواد) جیہا کرن دا اہروی کردیاں نیں اوہناں دی مشہور نظم ”اج کیہ پکائیے پاک پرانی نوک
 نقل تے ادھار اے جیہڑی جی حضوری رہل دا کچا چٹھ کھولدی نظر آؤندی اے، نظم مکالمے دے دے
 ایہہ ڈھنگ انور مسعود توں پہلاں حکیم شبیر محمد ناصر نے اچھا یا سنی انور مسعود دی نظم دا، کجھ حصہ
 ملاحظہ فرماؤ۔

پدمری : اج کیہ پکائیے دس تیرا کیہ خیال اے؟

۱. اختر کا شمیری، بولڈ اپتھر لاہور - ۱۹۷۶ء، ص ۵۵

۲. ماہنامہ لہراں - لاہور - جولائی ۱۹۸۰ء، ص ۳۲

رحماں ! میں کیہ خیال دتاں میری کیہ مہال اسے !

چودھری : رحماں ہل اج پھیر چکے اسی لا لینے

لکھ جان پنگیاں تے بھنڈیاں پکا لیٹے

رحماں : واہ واہ سال بھیاں نہیں دل دیاں چوریاں

میرا دی ایہہ دل سی پکائیے اج تو میاں

ٹوآں والی بھنڈی ہووے پوٹا پوٹا مٹی ہووے

ہری تے کجور ہووے سوہنی ہووے کوئی ہووے

فوج ہون بکرے دی پیٹھ نوایاں بوٹیاں

نال ہون بھنڈیاں تندور دیاں روٹیاں

کھنہ دا پٹرا ہووے لستی دا پیسہ ہووے

بھنڈیاں دے نخرے تے گرم سالہ ہووے

بھنڈیاں بناناوی تے کوئی کوئی جان دا

بھنناں پکاناوی تے کوئی کوئی جان دا

اکھاں پھیر چودھری جی پھڑائی میں تیاریاں

بھنڈیاں بناواں اج رج کے کماریاں

چودھری : رحماں ہزار ہون مزے دار بھنڈیاں

ہونڈیاں نہیں کچھ ڈرا لیس دار بھنڈیاں

دفعہ کرو چودھری جی ہنریاں دی تھوڑا تے

رحماں : سانوں ایہہ لسوڑیاں دی لیس دی کیہ لوٹاے

بندہ کا ہنوں بھنڈیاں دی لیس دی ہواڑے

ایہدے نالوں پوئی دی سریش بھائیوں چاٹھے

جنتوں تیکر ایس دور وچ دی شاعری وچ شعر دیاں اوڈاؤ بنتریں دا تعلق اسے ایس دور وچ نظم
تے غزل دونوں مقبول رہیاں، غزل نے اپنا روایتی رنگ چھڈیا ایہدے وچ رمز تے اشارہ تے
اوہو رہیا ایہدے مضمون۔ محبوب دیاں گلاں تے محبوب نال گلاں۔ توں اگے ٹرکے زمانے دیاں
گلاں تے زمانے نال گلاں تیکر دی اپڑ گئے جنتوں تیکر نظم دا تعلق اسے ایہدے مضموناں وچ دی
اک وشالنا آئی ایہدی بنتر وچ دی کئی تجربے کیتے گئے پابند نظم توں اوڈاؤ نظم معرار نظم
اینتوں تیکر کہ نثری نظم ہوند وچ آئی پر پنجابی وچ صرف آزاد نظم ای پل سکی ایس وچ وزن موجود
ہوند اسے بحر توڑی جاندی اسے قافیہ تے ردیف توں آزادی حاصل کر لئی جاندی اسے، ایہہ
نظم پنجابی دے ایس دور دے تقریباً سارے اسی اگتے شاعراں نے کامیابی نال لکھی انج ایس
دور دی شاعری بھر پور شاعری اکھواسکدی اسے۔

جنتوں تیکر ایس دور دی نثر دا تعلق اسے ایس دہاکے وچ ایس بارے اثناں واکم ہو یا سکوں
ہیسا کھیا جانے تے حتی کل ہووے گی کہ ایس دہاکے وچ نثر وچ نظم نالوں ددھ کم ہو یا اسے
ناول، ڈرامہ، نکی کہانی، تنقید (آلوپنا) کھوج، سفرنامہ، انشائیہ دھاس رس، جیونی وغیرہ سمجھ کجھ پچا گیا۔
قیام پاکستان توں آج توڑی کل ۱۹ ناول لکھے گئے جنہاں وچ ۱۲ ایس دہاکے وچ ہوند وچ آئے
ناول دا دیرو انج اسے، ظفر لاشاری (ناز و ۱۹۷۱)، محمد باقر دہٹھ (۱۹۷۲)، راجہ محمد احمد دھیکڑ (مقدراں
دی ۱۹۷۳)، احمد سلیم (ناولٹ نال میرے کوئی پلے ۱۹۷۶)، رضیہ نور محمد (بلدے دیلے ۱۹۷۷)
آغا اشرف (ناولٹ ول اک دیوا ۱۹۷۵)، بیکے تریل دے (۱۹۷۶)، غزنیاں (دست گواچے لوک ۱۹۷۹)
اک سرے بندے دی کہانی (۱۹۷۷)، مستنصر حسین تارڑ (پکھیر ۱۹۷۹)، احسان بٹالوی (راک ابرو دی کہانی
۱۹۷۸)، غلام حسین سہیل (ناولٹ نال بلیاں دی چھاں ۱۹۷۸) تے اصغر شامی (پریت ۱۹۸۱) محمود محمد
قاسمی (ناولٹ "مٹی دیاں موتیاں" ماہنامہ "وارث شاہ" ملتان دے ماہ وچ ۱۹۷۷ دے شمارے
تیکر کے مکمل ہو یا بعد کہ افضل احسن زمانہ اوانے ماہنامہ "لہراں" لاہور وچ آج کل "پنسدھ"
نثر وچ کیتا اسے۔

انج تے اینہاں وچ ہر ناول تے ناولٹ ہارے دھیریاں گلاں ہو سکدیاں ہوں پر دنگی ہاروں کجھ
دا دیرو اسی کیتا جاندا اسے۔ محمد باقر دے ناول "ہٹھ" توں کردار ناول اکھیاں ہا سکدا اسے کیوں

جے ایہدی کہانی تے پھاٹ ایہدے مرکزی ہاتر۔ اے دے آئے دو آئے گھمدے نہیں ایس ناول دے
 عقیم مکالمہ اے۔ حیاتی گزارن لئی وڈا بکر اچا ہیدا اے سمجھاو پچ مہرتے وصلہ نہ ہو دے تے گل نہیں
 بن دی شہ۔ ایہہ مکالمہ کئی وار آؤند اے لکھاری نے ایس مکالمے نول کتاب دے شروع پچ دی دسج کردا
 اے ایس ناول دے ہیرو اے نول پاپنے نول چھیکڑ لے سسے تیکر ایہیے مایاں وچوں لگھنا پیندا اے
 جتھے ہر تھاں اوہنوں دھرنا یا جاندا اے لوک اوہدی سادگی نول جانز فائدہ چکدے نہیں پر اوہ میں دا
 ہٹھ۔ نہیں بار دا اپنی ساری حیاتی پچ اوہ دھرتے بن دا اے پر کسے نول دھرنا نہ انہیں، لکھاری
 نے ایہہ کردار تخلیق کر کے ایہدے نول معاشرے پچ واکھوٹ تے ماد نارنگ واکم لیا اے تے ڈاڈھا
 کامیاب اے لکھاری اپنے ناول نول ایہناں سطران اُتے ختم کردا اے:

ایہہ انسانیت دی عزت ٹردی جاندی جے جدوں تیکر ایس دنیا پچ ایہناں
 جیہے لوک جمدے تے وڈے ہوندے رہن گے انسانیت نول کسے کوں لکھ نہیں
 آؤن گل پچ

دل اک دیوا، آغا اثرن دا ناول اے جیہڑا پیار پچ ناکام ہونے لوکاں دی داستان اُلکدا
 اے پیار پچ ناکامی ایہناں لوکاں نول ہاگل خانے تیکر اپڑا دیندی اے ست گواپے لوک تے اک
 مرے بندے دی کہانی، لکھاری بھانے گواپے پنجاب نول بھالن دی وارثا اسے پھڑی اشیلتا تے
 سیاسی کچ روی پاروں پٹریوں لہر کے سرکار دے ہتھوں مضبوط ہو گئے، مستنصر حسین تارڑ نے اپنے
 ناول پچیر دوج دھر بنان دے عمل نول علامتی روپ دے کے پیش کیتا اے پر اوہ وی دھیریاں
 تھاں تے غمش ہو گیا اے ایہہ ناول دی پاکستانی معاشرے پچ کوئی تھاں نہیں بنا سکيا، ناول
 نازوتے نال میرے کوئی چلے قیام پاکستان نول پہلاں دے معاشرے نول اُلکدے نہیں، دیکھیا جلو
 تے ناول دے کھیترو پچ ابے تجربے ہو رہے نہیں اک ادھے ناول نول او باقی ناول، تجربہ برای
 گدے نہیں۔

ناول دے مقابلے پچ پاکستان دی نکی کہانی تکنیک دے کچھوں اجوکی تے جدید رادھو کسا

کمانی داپورا پورا مہاندرا کھدی پنجابی کمانی قیام پاکستان توں پہلاں ای اپنا اک تھاں بنا چکی سی پاکستانی دور وچ ایس دوجیری ترقی کیتی اے جن تیکر سینکڑے کمانیاں چھپ چکیاں نہیں کمانیاں دے ایس دہاکے وچ کل ۱۲ مجموعے (سنگرہ) چھاپے چڑھے جدول کہ رسالیاں تے اخباراں وچ اتناں دیاں کمانیاں چھپیاں کمانیاں دے چھپے مجموعیاں وچ نذرناظمیہ و مجموعہ کاغذی زنجیر (۱۹۷۲) انور علی داکایاں اٹاں کالے روڈ (۱۹۷۲) رن تلوار تے گھوڑا (۱۹۷۳) افضل احسن رنغاواد کمانیاں و مجموعہ تے لہودی خوشبو (۱۹۷۳) سلیم خان گئی و مجموعہ، مشتاق باسط و اکچیاں کندھاں (۱۹۷۴) اکبر لاہوری و اکبر کمانیاں (۱۹۷۶) شفقت سلطانہ و اچانی مے روپ (۱۹۷۶) غلام مصطفیٰ البسل و اہس دیاں سولان (۱۹۷۶) مسرت کلانچوی و اچی دھرتی جھکا آسمان (۱۹۷۶) خالدہ ملک و ازغیاں چھلے چھلے (۱۹۷۶) تے حامز فہیم و اجاگدی اکھ دا خواب (۱۹۷۸) اقبال صلاح الدین و اکونج کمانی (۱۹۷۹) تے شاین آرمدا آہٹا تے اڈاری (۱۹۸۰) بابو جاوید گرجا کھی دابو کاٹار (۱۹۸۱) شامل نہیں۔

ایس دہاکے وچ رسالیاں وچ جنہاں کمانی کاراں دیاں بوہتیاں کمانیاں چھپد ملن رہیاں ایہناں وچ محمد منشا یاد، ضیافت بادا، ہادی عبدالمنان، شارب انصاری، فوزیہ نقوی، رفعت، عذرا اصغر، حسین شاد، ضیافت چودھری، مہر کاچیلوی، کلیم شہزاد، غفر اقبال ڈوگر احمد شہباز خاور تے اقتدار واجد دے نال سرکہ مھویں نہیں۔

پاکستانی پنجابی کمانی داپہلا دہاکہ نواز داسی جس ڈوہنگیاں شماں (۱۹۶۰) کھ کے پنجابی کمانی نوں سکھراں تے اڑا دتا سی۔ دو دہادہ کہ رفعت دا اے جس دے افسانیاں و مجموعہ اک ادپری گڑی ۱۹۸۸ء وچ چھپیا تیجے دہاکے وچ بہت سارے کمانی کار اپنیاں اُچ پدھریاں لکھتاں بے کس پنجابی ادب دے بھنڈار وچ وادھا کر دے ماپے نہیں ایہناں وچ افضل احسن رنغاواد اپنا اک رنگ اے رن تلوار تے گھوڑا وچ دیاں کمانیاں دا ماحول بوہتا کہ کے قیام پاکستان توں پہلاں دا اے افضل احسن زیادہ سکھ کر وار چنن دا اے اوہے خیال وچ ایہناں کرداراں وچ مردانہ بناوی اے تے پنجاب دی رہتل دی سوگند دی ایہو کارن اے کہ اوہے افسانیاں وچ عام کر کے ڈانگیاں، ٹکھوے، بلم برھیاں ٹکھوے، منہ زور گھوڑیاں تے واور ویاں نال گلاں کر دے گھوڑے احمد مریم قاسمی دے لفظاں وچ

اصل وجہ ایہناں کہانیاں وچ جیندے جاگدے پنجاب دی روح بولدی اے۔
 ڈاکٹر عطر سنگھ ہجورال نے افضل احسن زندھاوا دیاں کہانیاں بارے لکھیا اے کہ اک افضل دھرتی نے
 بڑا اثر پڑے اے وچ اوہ دیاں کہانیاں وچ پنجابیت دا رنگ اک دکھرے طرز زندگی دی شکل وچ اگھر دائے
 پر ایہناں ساریاں گان تے گٹاں مے ہون دیاں ہویاں ایہہ پاکستانی ماحول دیاں کہانیاں نہیں جا پدیاں انج
 لگد اے کہ افضل اچھے وی قیام پاکستان توں پہلاں دے معاشرے وچ رہ رہیا اے حالات دیاں نوایاں
 حقیقتاں نوں اچھے اوس دلوں قبول نہیں کیتا اوہ دے ناولٹ دیوانے دریا دا ماحول دی اوہ دیاں کہانیاں
 والا اے پر افضل احسن زندھاوا دا ناول پندھ چہڑا قسط وار لہراں لاہور وچ چھپ رہیا اے
 ایس ماحول دا نہیں نہ ای اوہ دی کہانی "پٹھیاں پیراں والی" وچ اوہ ماحول تے انداز اے جس توں پتہ لگدا
 اے کہ افضل احسن نے حقیقتاں نوں قبول کر کے اچھے ماحول دیاں کہانیاں لکھنیاں شروع کر دتیاں نہیں۔
 نذر فاطمہ ایس دہاکے دی اک اگلی کہانی کارا اے۔ سوانی ہون دے ناطے نذر فاطمہ دا زیادہ دھیان
 دی سوانی کولواں ول دی اے اوہ حوادیاں بیٹیاں نوں حوادنگ دا پاک تے پوتر دیکھنا چاہندی اے
 اوہ کئی بھائی سوانیاں دے کردار اُتے تنقید وی کردی اے جیویں کہانی "شاہکار موسے آخر تے
 اک کردار دی زبانی لکھدی اے "اچ دی عورت وچ خود تنقید دی دی کمی اے ایسے واسطے اوہ دے
 عیب دور نہیں ہو سکے۔ افضل حق قریشی ہجورال موجب نذر فاطمہ نے نکی کہانی دی تحسین تے مستعد دونوں
 تے تجربے کیتے نیں۔

انور علی دیاں کہانیاں "کہانیاں اٹاں کالے روڑ وچ اٹانے تے اٹانے" انج آپو وچ رلدے
 ملدے نظر آؤندے نیں کہ فرق کرنا آؤکا ہو جاندا اے انور علی ہجورال آپوں ایہناں کہانیاں نوں کتے

۱. افضل احسن زندھاوا، دن تلوار تے گھوڑا، لاہور۔ م۔ ۸

۲. اجڑی، م۔ ۱۲

۳. پہنامہ، لہراں۔ لاہور۔ اکتوبر ۱۹۸۸

۴. نذر فاطمہ، کاغذی زنجیر، لاہور۔ م۔ ۱۱۲

۵. اجڑی، م۔ ۳

کہانی تے کتے مضمون آکھیا اے شفقت تنویر مرزا جو ماں دا خیال اے کہ ایہہ کہانیاں نیں ہن۔ ایہناں کہانیاں دا
 کھاری پاکستان ٹائمز لاہور دا مشہور کارٹونسٹ ننھا اے جس دے کارٹوناں دی مشہوری پاکستان تے پاکستان
 توں باہر رہی اے ایہناں کارٹوناں وچ اُچ پھر دی کاڈا طنز ہندی اے ایہہ کارٹون ساڈی سیاسی سماجی
 معاشی حیاتی دے نال نال عالمی پھر دے مشکلیاں بارے ہوندے نیں گھٹو گھٹ ایہو ڈھنگ انور علی نے
 اپنیاں کہانیاں وچ اپنایا۔ اے ایہو وجہ اے کہ طنز دے ایہناں تیراں دھبوں ایہناں نوں انشائیہ دی
 آکھیا گیا ایہناں کہانیاں نوں انشائیہ خبرے ایس کر کے دی آکھیا کہ ایہناں وچ انور علی ہر کہانی وچ موجود
 اے، انور علی دیاں کہانیاں قیام پاکستان توں شروع ہو کے اگلے پچھ سالوں دے پاکستانی معاشرے دیاں
 عوامی مشکلیاں نوں اُلیکھیاں نیں کسی تھان انور علی کئی اجیہے لوکاں دا کچا چٹھہ سامنے لیوندا اے جیڑے
 قیام پاکستان توں پہلاں سائیں جمال حسن پر پاکستان بنن مگروں سید جمال الدین شاہ بخاری بن گئے ادھی
 کہانی - اسلم - دا کردار اک اجیہا سٹلی کردار اے جیڑا عملی حیاتی دی جدوجہد وچ ڈبو ڈولے کھا جاندا
 اے پیرو دے مرن مگروں اوہی ساری پونجی کجریاں نوں کھوادیندا اے اوڑک اپنے بالوں لئی دو
 پیٹے دی روٹی توں آتر ہوجاندا اے انج انور علی دیاں کہانیاں ڈونگھی معاشرتی چوجہ دیاں کہانیاں
 نیں جس وچ فکر تے بیان اُچ پھر دا اے۔

پنجابی دے کہانی کار کھل وچوں اکبر لاہوری، ودھیرا پُرانا کھاری اے قیام پاکستان توں پہلاں
 اوہ چودھری محمد اکبر خان دے نال نال اردو تے پنجابی وچ لکھدا سی پاکستانی دور وچ اوس ودھیراں
 پنجابی کہانیاں لکھیاں اکبر لاہوری اک پڑھیا لکھیا مسکھ انگریزی ادب توں جانو تے پنجابیت نال بھر پور
 ذہن رکھدا سی اکبر کہانی اوہی وفات توں مگروں چھاپے چڑھی جیہدے وچ ۲۲ نکلیاں وڈیاں
 کہانیاں نیں ایہہ کتاب پڑھ کے ایہہ جا پدا اے کہ اکبر لاہوری کئی کہانی دے فن تے گتیاں توں
 ڈھیر واقف سی ایہناں کہانیاں دی خاص گل ایہہ اے کہ ایہہ کردار کہانیاں میں کھاری اکثر کہانیاں دا
 تانا بانا مرکزی کردار دے آئے دولے اُن دا اے تے واقعات اوہی دے عمل تے رد عمل نال ہوند وچ
 آوندے نیں ایہناں وچ ماں، کبا، آپاں، غنی سائیں ایہناں کہانیاں دی اک صفت ایہہ وی اے کہ

ایہہ نکیاں نکیاں نہیں سگوں اک دو کہانیاں تے مٹی کہانیاں نہیں کئی کہانیاں وچ گل علامت دے ذریعے
گیتی گئی اے جیوی کہانی طوطے مینا داسکول وچ صرف اپنی کہانی کھ کے گل مکمل کردتی اے۔

”طوطے مینا نے پھیاں دے پھیاں نوں پڑھاون لئی سکول کھولیا، طوطا اپنی بولی بولے مینا اپنی
بولی بولے پھیاں دی بولی کوئی وی نہ بولے، پھیاں دے پچے پٹ پٹ بٹ بٹ کن پر کجھ اکھ
نہ سکں۔ سیانے کاں نے سکول دا واسطہ کیتلے اکھیا طوطا تے مینا پہلاں آپ پھیاں دی
بولی سکھن مڑ پھیاں دے پھیاں نال اوہناں دی اپنی بولی وچ گل بات کرن تاں
پھیاں دے پچے پڑھ جان گے۔

طوطے تے مینا نے گل من لئی ایہناں پھیاں دی بولی سکھ لئی تے مڑ پھیاں نوں
پڑھا پڑھا کے ہتیار کر دتا۔

شفقت سلطانہ دیاں کہانیاں دے مجموعے ”چاخی دے روپ“ وچ عورت دے مسئلے
بیان کیتا گیا اے اوہدی کہانی ”ماں“ وچ ماتا دی گوہری رنگن دا اظہار اے شگفتہ اک زس اے
پر اک مریض دی ماں دا اپنے پتر نال اتناں دا پیار ویکھ کے اوہدے وچ دی ماتا جاگ پیندی
اے تے اوہ ناواقف ہونی دے ہوندیاں ہویاں اوہدے لئی خون دین لئی تیار ہو جاندی اے
اوہدے ایس فیصلے نوں سُن کے شگفتہ دی ماں کنب اٹھدی اے تے اوہدے وچ دی ماتا جاگ
پیندی اے تے اپنی دمی دے ہوندیاں اوہ آپوں خون دین لئی تیار ہو جاندی اے ایہہ جذبے ایہہ
نہیں چھڑے رب تعالیٰ نے انسان دے دل وچ پاد تے نہیں شفقت سلطانہ دیاں اکثر کہانیاں وچ
ایہناں دی جذباں دا اظہار اے۔

”زلفاں چھلے چھلے“ دی اک سوانی دیاں کہانیاں دا مجموعہ اے خالہ ملک نے دی
اپنیاں کہانیاں وچ سوانیاں دے مسئلے نوں چھوہیا اے اوہدی کہانی ”فیصلہ“ وچ اک کردار
خاتمہ اپنی دمی دا ویاہ اپنے اوہناں سوہراں وچ نہ کرن دا فیصلہ کردی اے چھڑے وڈے خاندان
ہوں پاروں اوہدے ویاہ ویلے اوہدے نکلے خاندان ہوں پاروں ویری ہو گئے سن کہ اوہنوں

اپنے خاوند نال تال کپڑیاں وچ اوتھوں نکلتا پیا سی اوہ اپنی دس دا ویاہ فتنی جو ۱۱ ماہ دے ہتر
رزاق نال کر دندی اے تے اپنے ایس فیصلے اُتے اک آئندے سکون محسوس کر دی اے۔

بابو جوادید گر جاگھی دیاں کہانیاں دا مجموعی بوکاٹا ہننے چھپ کے آیا اے ایدوں پہلاں ایہناں
وچوں کئی کہانیاں اخباراں رسالیاں وچ چھپ کے داد وصول کر چکیاں نیں بوکاٹا پڑھ کے ایس
گل دا احساس ضرور ہوندا اے کہ کھاری نکلے افسانے دی روح توں جانو اے ایہناں کہانیاں وچ پکستانی
معاشرے دے اجوکے مسئلیاں دا بیان بڑے استعارہ کاری والے ڈھنگ نال بیان ہویا اے کہانی
ادبیک، پردیسی دی چٹھی، چوتھی چٹھی تے تہاڑی چٹھی دا جواب، وچ وطنوں باہر دولت کمان لئی
جان والیاں دی حیاتی تے اوہناں نال تعلق رکھن والے مسئلیاں دا بیان اک مدد دندی انسان ولنگ
کیتا اے کہانی سگھتا نہیں فرشتہ وچ معذور انسان دے عزم تے ہمت دا بیان اے۔

اوہ کہانی کار جیڑے پنجابی وچ ابھ پھر دیاں کہانیاں مکھ رہے نیں پر ابے اوہناں دا کوئی
مجموعہ نہیں چھپیا اوہناں وچ ودھیرے ناں آؤندے نیں حسین شاد تے اقتدار واجد دو نوجوان
کہانی کار نیں حسین شاد تے چراں توں کہانی مکھ رہیا اے اوہی کہانی وچ جدید دور دی فتنی
چابکدستی دا بڑا عمل دخل ہوندا اے شاد دیاں کہانیاں وچ اک طنز ہوندا اے اوہ کے دکھانت
نوں لے کے اوہے اُتے کہانی اُساں دا اے پھلے دناں روس افغانستان دے مسئلے دے
پچھو کر وچ کہانی مکھ کے ودھیری داد وصولی اوہی کہانی تشرہوں دے ٹھیل تے پکیاں سڑکان اک
علامتی کہانی اے جس وچ ایس گل دا اتار اکیتا گیا اے کہ پنجاب دے سکھ نے جدوں اپنی ہینڈوں سٹل
نوں چھڈیا اے تے شہروں دھیان کیتا اے اوہی حیاتی وچ زہر گھل گیا اے حسین شاد ہن
ٹوڑی درجیاں دے حساب نال کہانیاں مکھ چکا اے۔

اقتدار واجد ہننے ہننے کہانی دے پڑ وچ شامل ہویا اے پر آؤندیاں ای اوں پنجابی
ہیاریاں دادھیاں اپنے دل کر دایا اے اوس نے ابے بوہتیاں کہانیاں نہیں لکھیاں پر جیڑیاں
لکھیاں نیں خوب لکھیاں نیں اوہی کہانی پڑھ کے کلونت سنگھ ورک یاد آجاند اے کہانی بیان کرن
وچ ایہ نوجوان اک لویکلا اسی انداز رکھدا اے اوہی کہانی داپلاٹ گنڈ یا ہیرا مختصر نکلے نکلے فقرے
ایچ دے کر اک اکھری دادھو نہیں ہر فقرہ کہانی دی پال نوں اگے ای لہدا جا پدا اے اوہی

کہانی "ورڈ ٹینگ کارڈ" وچ اک ایسی انسانی جمہوری دا بیان اے جیہڑی اک تھان اک بہتر مرگ تے
 پہنچے ہر دے پو وچ ہسپتال دے بلڈ بینک وچ کھنوتی اے تے دوجی اپنی بھگمی اولاد داپیٹ
 بھرن لئی اک مجبور باپ دے روپ وچ خون تیکر وچکن دا فیصلہ کیتی اوتھے موجود اے جدوں
 خون لین والا خون لے لیندا اے تے دین دانا دے دیندا اے تے خون لین والا خون دین والے دی
 مجبوری دا دھیان کیتے بنان خون عطیہ سمجھ کے چلا جاندا اے ایہہ اک اچھا دکھانت اے جیہڑا کہانی کار
 نے اپنے بیان دی خوبی نال بڑے مؤثر ڈھنگ وچ سامنے لیاں اے کہانی پڑھدیاں ہر گھڑی ایہہ
 سوال ابھردا اے من کیہ ہووے گا؟ ایس کہانی دا پھیکڑ کہانی کار نے توقع توں اٹ کر کے سوچ
 دیاں دراہواں کھولیاں نیں۔

پنجابی وچ کھسی جا رہی کہانی دے ایس مختصر بیان توں ایہہ گوڑ لایا جاسکدا اے کہ پاکستان وچ
 پنجابی کہانی بھانویں گھٹ گنتی وچ کھسی جا رہی اے پر ایہہ پتھر دے لحاظ نال حوصلہ دین والی اے
 پاکستان دی پنجابی کہانی وچ اجو کے مسئلایاں توں کہانی دے جدید بیان ڈھنگ نال اکیکیا جا رہیا اے
 ویلے دے نال نال نت نویں تجربے وی ہونہ وچ آؤندے رہندے نیں سدھیال سدھیال کہانیاں دے نال
 نال علامتی ڈھنگ دیاں کہانیاں دی کھسیاں جا رہیاں نیں عامر فہیم دی کتاب "جاگدی اکھ دا خواب"

۱۹۷۸ء ایس دا نمونہ اے۔
 سفر نامے دی پنجابی وچ کھسی گئے نیں پر ایسے نہیں یورپ توں چو گھم نال، اعجاز الحق دا
 سفر نامہ اے جیہڑا ۱۹۷۵ء وچ چھپیا سلیم خان گن دا سفر نامہ دیس پر دیس، انگلستان دا سفر نامہ آ
 جیہڑا ۱۹۷۸ء وچ شائع ہویا۔

اک سفر نامہ سچ پر دھیر خفیہ تائب ہو ری کھ رہے نیں جیہدیاں کجھ قسماں اوہناں ریڈیو تے
 پڑھیاں نیں ایس توں اڈ کجھ پھسل لیکھ نیں جیہڑے سفر نامے دے گھیرے وچ آؤندے نیں پر ایس
 پاسے اجے سانوں ددھیر اکھ کرن دی لوڑ اے۔

ڈراے وچ دی کوئی خاص کم ہے توڑی نہیں ہویا اک دونوں نیں جیہڑے پاکستانی دور وچ
 سامنے آؤندے نیں، پچھلے دہاکے وچ ڈراے دے چھ مجبوسے چھپے دو میجر اسمان محمد دے نقش
 تے مصلیٰ نواز دے ریڈیائی ڈرامیاں دا مجموعہ اک شام رنگی کڑی ۱۹۷۹ء وچ چھپیا۔ مشہور ڈرامہ نگار

سجاد حیدر داڈرامیاں داتجما مجموعہ بول مٹی دیا باو ۱۸۶۱۹۷۸ وچ چھاپے چڑھیا تے منوبھائی دے
ٹی وی ڈرامیاں دا مجموعہ جزیرہ ۱۹۷۷۷۸ وچ چھپیا ایس دہاکے دے شروع وچ سرد صہائی دا
ڈرامہ "ٹک شبیے دا ویلا" تے نجم حسین سید دا "تخت لہور" ۱۹۷۳ وچ چھپے ایہناں تولاں اڈ
شیخ ریڈیو تے ٹی وی لئی ودھیرے ڈرامے ہوند وچ آئے جیڑے چھاپے نہیں چڑھے
ڈرامہ اصل وچ کھینڈن دی چیز ہوندا اے سجاد حیدر تے اشفاق احمد آفا اثر تے
نواز دے ڈرامے ریڈیو لئی لکھے گئے تے بعد وچ چھپے ایچ ای منوبھائی دا جیڑا مجموعہ ایس
دہاکے وچ شائع ہو یا اوہ وی ٹی وی تے کھینڈیا جا چکیا سی پاکستان وچ باقاعدہ پنجابی
شیخ موجود نہیں کدی کدرا کوئی پنجابی ڈرامہ شیخ ہو جاندا اے ایس دہاکے دے پئے پورے ڈرامے
تقسیم، مصلیٰ، ٹک شبیے دا ویلا تے تخت لہور ڈھلے کھوں لکھتی ڈرامے نہیں ایہناں دا فکر اک لحاظ
نال سیاسی اے ایس لئی ادب وچ ایہناں نے کوئی خاص مقام نہیں بنائی۔

ایس دہاکے وچ متفرق نثر دیاں کتاباں وچ قائد اعظم محمد علی جناح دیاں جیونیاں، ٹیکسٹ
... دے آثار قدیمہ دی جان بچھان حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی جیونی تے اڈواڈ معلوماتی
قسم دے دہکیاں دے حساب نال اوہ کتابچے جیڑے بالغاں دی تعلیم لئی لکھے گئے سمجھ شامل
نیں ایس دور وچ پھیویں تولاں لے کے انٹرمیڈیٹ تے بی اے پدھر دے نصاب دیاں
کتاباں دی نویں سرے تولاں تیار ہو کے چھاپے چڑھیاں۔

چھیکڑتے ایس دہاکے وچ ہوند وچ آؤن والی کھوج تے پرکھ بارے کجھ گلاں سانجھیاں
کرنا چاہنا آں ایس دور وچ خاص کر کے ایس پکھوں ودھیرا کم ہو یا اے اک گویڑا موجب ایس
دور وچ کھوج تے پرکھ دیاں اک سو دے نیڑے تیرے کتاباں چھاپے چڑھیاں۔ پنجاب یونیورسٹی
دے پنجابی دے شعبے وچ اڈواڈ موضوعاں تے لکھے گئے ایم اے دی پدھر دے ۳۵ مقالے
تے پی ایچ ڈی دی پدھر تے لکھ کے جمع ہوئے ۷ مقالے ایہناں تولاں اڈیں ایس لحاظ نال
کھوج تے پرکھ دے حوالے نال رچیا گیا پنجابی ادب سوکھی اے ایہدا ویرا اتھوڑے سہے وچ آؤکھی گل
اے ایس لئی مختصر طور تے اسی گل کہیتی جا سکدی اے۔

پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ دے موضوع تے ایس دور وچ ودھیراں چنگیاں چنگیاں

کتاباں ہرند پرچ آئیاں احمد حسین قریشی قلعہ داری ہوراں اپنی کتاب "پنجابی ادب کی مختصر تاریخ" وادجیا ایڈیشن ودھیرے وادھیاں نال ۶۱۹۷۲ وچ شائع کیتا ایس موضوع تے دوجی اہم کتاب "پنجابی ادب دی کہانی" وائے جیٹری عبد الغفور قریشی ہوراں ۶۱۹۷۲ وچ چھاپی ایہہ کتاب قریشی ہوراں دی پہلی کتاب "پنجابی زبان وادب" تے تاریخ ۶۱۹۵۶ توں کئی کچھوں بہتر اے سب توں اچھی گل ایہہ کہ ایہہ وچ پنجابی زبان دے مڈھ بارے نوں کھوج نوں مکھ رکھ کے ایہہ ا سببندھ دراوڑی گروہ دیاں زبانان نال ثابت کیتا گیا اسے تذکرہ تاریخ نال رلدی لڑی کتاب "سنگی نامہ" ۶۱۹۷۶ وچ چھپی جس وچ اقبال صلاح الدین نے کچھ نثر لکھاریاں دیاں بیویاں لکھیاں نیں اک کتاب "اردو زبان کی قدیم تاریخ" (۶۱۹۷۶) میں الحق فرید کوئی ہوراں بھانویں اردو وچ لکھی اے پر ایس داسدھا تعلق پنجابی زبان نال بن دا اے ایس لئی کھوج دیاں شیاں دے حوالے نال اسی ایس کتاب نوں پنجابی ادب وچ اک وادھا متھاں گے ایس کتاب وچ لکھاری نے پنجاب تے ایس نال لگدے علاقیاں دیاں زبانان دے پرانے نظریے کہ ایہہ آریائی گروہ دیاں زبانان والے علاقے نیں دے غلط دلیل وندے دھنگ وچ ایہہ ثابت کرن دی کامیاب کوشش کیتی اے کہ خاص طور تے پنجابی زبان دا علاقہ اوس گروہ دیاں زبانان دا علاقہ اے جیٹری آریہ لوکاں دے آؤن توں پہلاں اک ترقی وند رہتل نال ایہے آباد سن تے ایہہ دراوڑی گروہ سن ایس حوالے نال پنجابی زبان آریائی نہیں سکوں دراوڑی گروہ دی زبان اے ایس کتاب نے پاکستان وچ ہر پتہ صرتے ماننا حاصل کیتی اے ایس نوں کئی قسم دے انعام مل چکے نیں ہن جیسے ایس کتاب دادو جیا ایڈیشن نویاں وادھیاں نال چھاپے پڑھیا اے "لسانیات دے موضوع تے راقم الحروف دی کتاب" پنجابی لسانیات ۶۱۹۷۷ وچ شائع ہوئی ایہہ کتاب میرے اوہناں لیکچراں تے ادھار لے جیٹری ۶۱۹۷۶ وچ ایم اے پنجابی دے پڑھن والیاں نوں پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبے وچ دتے، ایہہ وچ عین الحق فرید کوئی دی گل نوں ای اگے ودھایا گیا اے ایس وچ وادھا ایہہ اے کہ ساری کتاب نوں پارھتیاں وچ دندیا گیا اے پہلے حصے وچ لسانیات دی جان پچھان کرائی گئی اے، دوجے وچ پنجابی صوتیات یعنی PHONETICS دا ویرہا کیتا گیا اے تیجے وچ پنجابی زبان

دسے علاقائی روپاں دی تفصیل اسے تے چوتھے حصے وچ پنجابی زبان سمجھ کے ادبی روپ دایاں لے
ایہہ پاکستان وچ اپنی نوعیت دی پہلی کتاب اسے ایس کتاب نوں پاکستان رائٹرز گلڈ تے پنجاب
یونیورسٹی نے نقد انعام دتے نہیں تے ایہہ پاکستان دیاں ساریاں یونیورسٹیاں وچ لاگو اے۔
اک کتاب اسلم رسول پوری دی چھپنے جیہے ایسے موضوع تے آئی اسے سرائیکی دی خصوصیات تے
اطلا بارے لسانیات دسے موضوع تے ڈاکٹر مہر عبدالحق دی کتاب "سرائیکی اور اس کی ہمسایہ زبان"
دی اک خاص نقطہ نظر دی کتاب اسے جس وچ سرائیکی لہجے نوں دکھ زبان قرار دین دی نکام کوشش
کیتی گئی اے مختار احمد نیر دی کتاب "ہند کو قواعده ۶۱۹۷۷" تے مرزا مقبول بیگ بدخانی دی پنجابی
قواعد ۶۱۹۷۲ دی لسانیات تے زباندانی بارے کتاباں نیں۔ پنجابی لغات بارے وی انفرادی تے
اجتماعی پدھرتے کم ہو رہیا اے انفرادی پدھرتے پنجابی لغات (نامکمل) ارشاد احمد پنجابی نے شائع کیتے
اسے ایہناں دی اک لغات اردو پنجابی لغات مرکزی ابدو پورڈ لاہور نے چھاپی لے اک پنجابی
لغت صرف الف دی پٹی ایس خانہ نے مرتب کر کے چھاپی سی پرچھنے جیہے مختصر پنجابی لغت مرتبہ
شریف کنجاہی، پنجاب یونیورسٹی لاہور دسے پنجابی شعبہ نے شائع کیتی اسے جیہڑی پاکستان وچ
تیار ہون تے چھپن والی پہلی مکمل لغت اے ایہہ لغت یونیورسٹی گرانٹس کمیشن دی مالی مدد ناں
چھاپی گئی اے شعبے وچ پنجابی جلد ال وچ دووی پنجابی لغت مانتھو بہ بنایا گیا اے جس وچ یونیورسٹی
گرانٹس کمیشن مالی مدد دیوے گی۔

پرکھ دیاں ودھیریاں کتاباں ایس داکے وچ سامنے آئیاں جیہیں شاہ دی کتاب "پورنے
محمد اشرف دی بلھے شاہ دی حیات تے پیغام (۶۱۹۷۲) محمد بشیر چودھری دی "مولوی غلام رسول
عالم پوری" شہباز ملک دی کتاب "منہ آئی گل (۶۱۹۷۶) حافظ عبد الحمید سرشار دی "ادبی
چھلاں ۶۱۹۷۴" بنجم سید دی ساراں ۶۱۹۷۴ علی عباس جلاپوری دی "وحدت الوجود تے
پنجابی شاعری ۶۱۹۷۸" حضرت بلھے شاہ حیات تے کلام ۶۱۹۷۸، اسلم رانا دی
کتاب "ریگ سنگ ۶۱۹۷۸" تے ادب کہانی ۶۱۹۷۹، شہباز ملک دی کتاب "نارے ۶۱۹۷۹"
اختر جعفری دی کتاب "دیر دسے ۶۱۹۷۹" تے مارن عبدالمبین دی "پرکھ پڑچول ۶۱۹۷۹" شنار
بانودی "نثر نگینے ۶۱۹۸۰" انعام الحق ماوید دی "پرکھاں ۶۱۹۸۰" تے عصمت اللہ زام دی

۱۹۸۰ء کے برائے ذکر کے قابل ہیں پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبے وچ ایم اے دی پڑھتے
 اہن تیکر کوئی ۳۵ مقالے لکھے جاپکے نہیں جیہڑے کھوج تے پرکھ وادھیا نمونہ نہیں ایٹھے ایہناں
 دے سزناویں وچ کرنا لاہے وندی ہو دے کا ایہہ نہیں: مہر علی شاہ دی حیاتی تے شاعری میاں
 ہدایت اللہ مولابخش کشتہ، بابا فرید، حاجی محمد نوشہ دی حیاتی تے پیغام، پنجابی چرخہ نامہ، حاجی
 برخوردار، سلطان باہودی حیاتی تے پیغام، بارہ ماہ، بلھے شاہ دی حیاتی تے پیغام، پنجابی
 چرخ تے تفسیر میاں محمد بخش، علی حیدر ملتان دی پنجابی مخطوطات، غلامی رسم الخط وچ چھپیاں
 پنجابی کتابیاں دی بیلوگرانی، قادر یار دی حیاتی تے پیغام، شاہ حسین دی حیاتی تے پیغام،
 پنجابی شاعری، جوشوا افضل الدین، پنجابی نثر، پاکستان وچ پنجابی ادب دا ارتقاء، ڈاکٹر فقیر محمد
 فقیہ، خواجہ غلام فرید، بہادر لشکر دے شاعر، ساہیوال دے شاعر، تحصیل پھالیہ والوک ادب،
 مولوی غلام رسول قلعہ میہاں سنگھ، قطب شاہ لڑی دے شاعر، لوک نامہری دی ریت، واہی
 وانی وچ استعمال ہون والے لفظ تے کہاوتاں، تے ضلع گجرات دے پنجابی گو شاعر دھوج
 (۳، ص ۷۷) ایہناں کتاباں تے مقالیاں وچ پنجابی زبان تے ادب نوں اجوکے تے عبید
 پرکھ پڑچول دے اصولاں نوں کھد رکھ کے پنجابی زبان دے ادب بارے بالکل نویاں
 حقیقتاں دے کھ توں پردہ چکیا گیا اے۔

کھوج دے کچھ وچ ایہہ گل دی گوہ گجری اے کہ پرانے ادب نوں سودھ کے
 سامنے لیا نڈا گیا اے ایس سلسلے وچ سچل سرمست مرتبہ اسلم انصاری، جنگ ہند پنجاب مرتبہ
 محمد آصف خان (۲۱۹، ۲)، پکی روٹی مرتبہ شہباز ملک (۲۱۹، ۳)، جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ
 مرتبہ شہباز ملک ۲۱۹، ۴، خیر شاہ واکلام مرتبہ طاہر تونسوی (۲۱۹، ۷)، اکھے نوشہ قادری مرتبہ
 عصمت اللہ زاہد، ہیر دی ہیر مرتبہ قیوم شاہ (۲۱۹، ۷)، کستی پنوں حاجی محمد صفوری مرتبہ
 یوسف طاہر (۲۱۹، ۷)، بیدل سندھی (سراشی کام)، مرتبہ اسلم رسول پوری (۲۱۹، ۸)، کندہ سائیں مرتبہ
 افضل پرویز (۲۱۹، ۸)، کام قادر یار مرتبہ خلیل صابر، اکھیاں ہاڑ پدے مرتبہ آصف خان (۲۱۹، ۹)
 شیریں فراد سیاں محمد بخش مرتبہ میاں سکندر (۲۱۹، ۹)، سنگ نامہ امام حسین عافظ برخوردار مرتبہ
 احمد حسین قریشی (۲۱۹، ۸) تے ہیر چراغ احوالی مرتبہ عین الحق ذریہ کوٹی (۲۱۹، ۸) سودھکاری دا

ودھیا نمونہ نہیں۔ لوگ ادب سے لوگ ریت اُتے وی ودھیرا کم ہو یا اسے انفرادی پڑھتے کہتے کم
 چرچ: غاروق بوجھیا دی بجارتاں ہارے کتاب بات بتولی (۲۱۹۷۱) ایسے موضوع تے ارشد
 میردی "بکھ میرا بچھا" (۲۱۹۷۲) شہباز ملک دی پنجابی کہاوٹیں (۲۱۹۷۷) تے ساڈے اکھاں (۱۹۷۸)
 مقصود نامرچو دھری دی گانا تے مہندی (۲۱۹۷۵) تے لوک کھیڈاں (۲۱۹۷۸) اسلام آباد چرچ
 لوک ورثے و اقوی ادارہ اے جس داکم ایہہ اے کہ اوہ کل پاکستان دی لوک ریت نوں کھوج
 کمر واکے سانجھن دا آہر کر دھیا اے پنجابی لوک ریت تے لوک ادب بارے دی ایس ایس
 نے کھوج کر واکے ودھیرا کجھ محفوظ کیتا اے ایہدے چرچ لوک واراں جس نوں احمد سلیم نے
 مرتب کیتا۔ چانجے جتے (ڈھولے) جیٹری اے ڈی اعجاز دی محنت واسطے بن پھلواڈی
 مرتبہ اخصل پرویز ایس توں اڈ لوک تلمشے، لوک کھیڈاں تے لوک پنجاب وغیرہ ایسے ادارے
 دیاں نکھتاں نیں۔ لوک ریت نوں سانجھن دا آہر مرکزی اردو بورڈ لاہور نے دی کیتا ہو یا اے
 ایسے دہکے دے شروع چرچ اڈواڈ سکاراں کوں لوک ریت اُتے اڈواڈ مقالے لکھوائے گئے
 سن ایہہ سارا کجھ چھاپے چڑھ جادے تے پنجابی لوک ریت واکم مکمل انسائیکلو پیڈیا پنجابی
 پیاریاں نوں مل جادے گا۔

ایس دہاکے چرچ ساڈے پنجاب وچوں نکھن والے پنجابی مے رسالیاں تے آدم کر کے خاص
 نمبر دی چھاپے جہناں چرچ ہر و ماہ لاہور دا ڈاکٹر فقیر محمد فقیر بارے خاص نمبر یادگار فقیر
 (۲۱۹۷۵) ماہنامہ "لہراں" لاہور دارسم الخط نمبر (۲۱۹۷۳) ماہنامہ "پنجنہ ریا" لاہور داکھانی
 نمبر (۲۱۹۷۵) ایسے رسالے دا فخر زماں نمبر (۲۱۹۷۶) ماہنامہ "وارث شاہ" ملتان داکھانی
 محمد بخش نمبر (۲۱۹۷۷) تے ماہنامہ "لہراں" لاہور دا رفیع پیر نمبر (۲۱۹۸۱) اک لحاظ نال دستاویزاں
 نیں جہناں چرچ بڑے سچے ڈھنگ نال ودھیری واقعی اکٹھی کر دتی گئی اے ایہناں خاص
 نمبراں توں اڈ پنجابی وچ مچپن والے ایہناں رسالیاں دے عام شماریاں چرچ ایس دہاکے وچ اٹا
 دا ادب چھپیا جیٹرا بلاشبہ ایس دور وچ چھپیاں کتاباں توں کہے ودھ اے ایس سلسلے وچ
 نوژنامہ امروز لاہور، روزنامہ "عوام" فیصل آباد تے ہن روزنامہ "مغربی پاکستان" لاہور
 دے ہفتہ وار ایڈیشن دی ودھیا اہم کردار ادا کر رہے نیں۔

چھیکرتے شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور توں چھپن ولے جیہا ہی - کھوج - دا ذکر ضروری
اسے جیڑا پاکستان واکلاتے لویکا کھوج پترے ایہدے ہن توڑی جھ شائع ہو چکے نیں
جہناں وچوں پہلے شائع چرچ پاکستانی پنجابی ادب دے ۱۹۴۷ء توں ۱۹۷۸ء دی بیلوگرانی شامل ہے
ایہہ بیلوگرانی شہباز ملک نے تیار کیتی سی کھوج دا شمارہ دھ پندھروں صدی ہجری نمبر سی میں
چرچ اسلامی حوالے واپنجابی ادب شامل سی ایہہ کھوج پتر راقم الحروف دی ادارت چرچ شائع ہوندا
اسے ایس نے دیس تے بدیس دے اُچ پدھروے سکالوں کوں نویں تے نویکی کھوج پاروں
داو لئی اسے۔

پاکستان چرچ پنجابی زبان تے ادب نوں ہن سنجیدہ پکھوں لیا جانا شروع ہو گیا اسے ایس دے
ادب نوں تخلیق کردیاں تے تخلیق ہوئے ادب نوں پرکھیاں ہن جدید تے سائنٹیفک ڈھنگ اختیار
کیتا جاتا اسے پنجابی نوں ثانوی تے اعلیٰ تعلیم چرچ اک مضمون پاروں شامل کر لیا گیا اسے سب توں
وڈی گل ایہہ اسے کہ پاکستان چرچ دے ایڈے وڈے علاقے چرچ جتے علاقائی لہجے دی موجود
نیں تے آنتھ کرہے نیں پنجابی ادب دی زبان نوں تے سرل اسے ایس سلسلے چرچ حکومت داروہ
تے عام پنجابیاں داروہ بڑا حقیقت پسندی والا اسے اسی سفر تے کجھ اوپر ناں ٹرے سال پراساوی
ٹوڑ رکھی اسے گنتی پاروں اسی بھانویں مشرقی چارٹ دے ادب توں پچھے ہوئے معیار تے زبان
دی تروتا پھروں اسی پچھ آکا نہیں آں۔

(۱۹۸۱ء چرچ کیندری پنجابی لیکچر سیمارے سلور جوبلی کانفرنس دے موقعے تے

جائیدہ سردھار تے) چرچ پڑھیا گیا)

پاکستان وچ پنجابی رسالے تے اخبار

ایسے گل دے حق پہن ہون وچ رتاوی شک شے دی گنجائش نہیں کہ ادب دے واپس وچ ادبی رسالے تے اعلیٰ و دھیر اہم کردار ادا کر دے نیں ایس گل دے ہونڈیاں ہویاں کہ اخباریاں ادبی رسالے دی حیثیت وقتی یاں دنگ پیاؤ ہونڈی اے پر ایہہ اخباریاں رسالے ای نیں جنہاں توں ادب دی ٹھیک ٹھیک ٹور تے ایہناں وچ موجود ویلے دی روح نوں بھیا جاسکدا اے کتاب دی حیثیت نشک اک مستقل دستاویز دی ہونڈی اے پر سادے عالیاں نوں مکھ رکھ کے دیکھیا جادے تے کتاب راہیں سلسلے آؤن والے ادب باسے ضروری نہیں ہوندا کہ ایہہ سبجری تخلیق ہوئے بعدوں کہ اخبار رسالے راہیں بترن والا ادب عام کر کے اپنی تخلیق دے نیڑے دے زلمے وچ چھاپے پڑھ کے لوکاں تیکر اپڑ جاندا اے ایسے لئی آکھیا جاندا اے کہ اخبار رسالہ ادب دے نویں جھکاواں دے گورنر واک اہم ذریعہ اے۔

پنجابی ادب وچ اخبار رسالے دی روایت انگریزاں دے آؤن توں بعد قائم ہوئی پاکستان دے قیام توں پہلاں ایہہ روایت ودھیری پکیری موجود سی پاکستان بنن توں مگروں ایہہ سلسلہ آگے تریا پڑ چول کیتیاں پتہ لگا اے کہ ۱۹۴۸ء دے شروع وچ دو زمانہ آغاز لاہور دا خاص پنجابی پلیمنٹ جس نوں پنجابی دے آگے لکھاری سجاد حیدر ہوراں ترتیب دتا سی ایس سلسلے دی پہلی دستاویز اکوا سکدی اے ایس خاص پلیمنٹ وچ سجاد حیدر دی کہانی، عبدالسلام خورشید دامنمون تے شریف کنجاہی دی شاعری چھاپے چڑھی، رسالہ "سویرا" لاہور جس نوں ۱۹۵۰ء دے زلمے وچ احمد راجہ ایڈیٹ کر دے سن ایہہ دے وچ پنجابی دیاں کئی نکھتاں شائع ہوئیاں۔ پنجابی دے باقاعدہ رسالیاں دا سلسلہ پنہا دے دہاکے وچ رسالہ "پنجابی" لاہور توں شروع ہوندا اے ایہہ ۱۹۵۱ء دی گل اے مولانا عبدالمجید سادک، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے شیخ سلام

قصوری ہوراں دیاں کوششاں نال ایہہ رسالہ لاہور وں جاری ہویا ایس ماہنامہ رسالے نوں ڈاکٹر فقیر
 محمد فقیر ایڈیٹ کر دے سن ایہہ رسالہ ۲۱۹۵۲ء دے اخیر تیکر باقاعدگی نال نکلدا رہیا ڈاکٹر فقیر محمد فقیر
 دی بیاردی پاروں کوئی تن ورسے دی غیر حاضری دے بعد آخر ۲۱۹۵۵ء وچ ایہہ رسالہ پھیر نویں اڈم
 تے مزم نال ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی ادارت وچ ای نکلن لگے تے سٹھ دے دہاکے نوں دف اناگہ
 گیا ایدوں گروں مالی آؤکڑاں پاروں پہلاں بے قاعدہ ہویا تے پھیر بند ہو گیا، پنجابی دا ایہہ اجیہا
 رسالہ اے جس نے پاکستانی ادب دیاں بنیادیں پکیاں کمرن وچ بڑا اہم کردار ادا کیتا ایس دے
 پہلے دور وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دے اڈم نال اردو تے فارسی دے اُچ پدھر دے
 لکھاریاں نے پنجابی لکھی ایس دور دیاں لکھتاں دی اک چون ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں لہراں دے
 نال تے چھاپی ایس رسالے راہیں پنجابی دے جیڑے لکھاری لوکاں تیکر اُپڑے اوہناں وچ
 نثر دے حوالے نال عبد السلام غورشیذ، نواب زادہ صدی علی خان، بشیر احمد چودھری، مرزا مقبول
 بیگ، بدخشاں، شریف کنجاہی، نور کاظمی، مولانا عبد المجید ساک، پروفیسر تاج محمد خیال، حمید ظفر
 محمد اسماعیل راز، مولانا غلام رسول ہر، سجاد حیدر، نذر فاطمہ، چودھری محمد اکبر خان (اکبر لاہوری)،
 طارق بھٹی، سہیل یزدانی، صادق قریشی، مرزا ظفر علی، مولانا ظفر علی خان، وقار انبلاوی، رشید مقبول
 ایس غلام، سردار محمد خاں، ڈاکٹر باقر، صوفی تبسم، ڈاکٹر وحید قریشی، عبد المجید بھٹی وغیرہ تے شاعری
 دے حوالے نال فقیر محمد فقیر، حکیم ناصر، پیر فضل، مولانا بخش کشتہ، فیروز دین شرت، استاد ہدم، استاد
 دامن، ظہیر نیاز بیگی، محمد دین میر، وقار انبلاوی، ملک لال دین قیصر، ماسٹر رفیع اختر، حفیظ ہوشیار پوری
 منشی محمد رمضان کھوکھر، احمد ندیم قاسمی، صوفی تبسم، احمد راہی، عبد الکرم قر، صحرائی گورداسپوری، ظہور نظر
 وغیرہ شامل ہیں۔ ایس رسالے دی خوبی ایہہ سی کہ ایہہ دے وچ تن قسم دے لکھاریاں نوں دیکھیا
 جاسکداسی اک اوہ جیڑے پنجابی دے پرانے تے اُگھے لکھن ولے سن دوجے اوہ جیڑے اردو
 فارسی یاں مصافت وچ اُچ پدھر دے لکھاری سن تے رسالے دے کڈھن والیاں دی فرمائش
 اُتے اوہناں پنجابی وچ لکھیا سبجے اوہ لکھاری جیڑے پنجابی دے بکتر وچ نویں وار دم ہوئے انج
 ایہہ رسالہ ادب وچ اک تحریک بن وانظر آؤندا اے شہباز ملک نے دی ایس رسالے دے
 مڈھے دور وچ ایس تحریک توں اثر لے کے لکھنا شروع کیتا (۱۹۵۶ء) تے ایس رسالے وچ چھپن
 دا مان حاصل ہویا۔

پنجاب دے دہاکے دا اک ہور اہم رسالہ پنجابی دے مشہور کھارنی تے تحریک پاکستان دے
 مجاہد محمد دین میر دا ہفتہ وار "پاک پنجابی اخبار" لاہور اسے میٹر ۲۱۹۵۲ وچ جاری ہو یا اک دوسرے
 نکلیاتے پھیر بند ہو گیا ایہہ پنجابی داسما فنی ڈھنگ دا پہلا رسالہ سی جس وچ علمی، ادبی، ثقافتی، سماجی
 تے سیاسی موضوعاں اُتے نظم نثر شامل ہوندی سی ایس رسالے راہیں پنجابی زبان نوں اک علمی زبان
 پاروں اپنے ثقافتی ورثے دی راکھی کرن والی زبان دے حوالے نال اُساہیا گیا۔

پنجاب دے دہاکے وچ اک ہور اہم ادبی رسالہ "پنجندیا" لاہور، چودھری محمد افضل خاں
 نے ۲۱۹۵۸ وچ کڈھیا ایس زمانے وچ کیوں بے پنجابی فاضل دا بڑا چرچا سی چودھری ہوری سنگھ
 پنجابی کالج دی چلانہ دے سن ایس لئی مالی لحاظ نال ایہہ رسالہ ٹھلے دور وچ ای پکیاں بنیاواں
 اُتے کھو گیا ایس رسالے نے پنجابی زبان تے ادب نوں علمی حوالے نال دیکھن وچن دی پرت
 پائی نال ای ایس راہیں معیاری ادب چھپ کے لوکاں تیکر اڑیا ایہہ رسالہ کوئی دو دہاکیاں
 تیکر علم ادب دے آسمان اُتے ستارہ بن کے چمک اڑھیا چودھری محمد افضل دی وفات دے
 مگروں ایہناں دے پتر امجد بھٹی نے کچھ چر ایہہ رسالہ کڈھیا تے ستر دے دہاکے دے آخری
 حصے وچ ایہہ رسالہ مالی تے انتظامی اڈکڑاں پاروں بند ہو گیا، ایس رسالے نے گھٹ وگھٹ
 ویرہہ (۲۰) ورے ودھیرا ادب محفوظ کیتا ایہہ ای نہیں ایس نے کئی یادگار نمبر دی کڈھے جیڑے بلاشبہ
 حوالے دی دستاویز نہیں ایہناں وچ شاہ حسین نمبر (۲۱۹۶۶)، (۲۱۹۶۷) (۲۱۹۶۸) وارث نمبر
 (۲۱۹۶۹)، (۲۱۹۷۰) نویں کمانی نمبر (۲۱۹۷۵) تے فخر زمان نمبر (۲۱۹۷۶) شامل نیں۔

سٹھ دے دہاکے وچ داخل ہونداں پنجابی دا اک ہور اہم رسالہ "پنجابی ادب" لاہور
 ۲۱۹۶۰ وچ جاری ہو یا ایہہ رسالہ پنجابی دے کچھ کھاریاں دے ذاتی اہم نال سامنے آیا ایس
 دے پہلے مدیر اقبال جعفری سن پر اک رسالے دے بعد ہی اوہ ایس دی ادارت توں الگ
 ہو گئے بعد وچ ایس دے نگران صوفی تبسم تے مدیر حکیم نامہر کتا پڑ رہے ایس دے ادارت
 دے عملے وچ شروع دے دور وچ (۲۱۹۶۱) شہزاد ملک توں اڈروٹ شیخ دی شامل سن بعد وچ
 عبدالحمید امروہ خاں لاہوری تے دوجے کھاری ایس دا انتظام کر دے رہے ایہہ رسالہ آخری دور
 وچ کچھ آجیے ہتھاں وچ آ گیا جنہاں دا نظریہ پاکستان دے بنیادی نظریئے نال میل نہیں سی کھاندا
 ایس پاروں ایہہ لوکاں وچ مقبول ہو کے اوڑک بند ہو گیا۔ اپنی عمر دے خالص ادبی دور وچ ایس

رسالے نے ادب دی بڑی خدمت کیتی ایسے راہیں پڑا لے کھاریاں دیاں نویاں کھتاں محفوظ ہوئیاں
نال ای نویں کھاریاں نوں وی ایسے راہیں لوکاں تیکر اپڑن داموقعہ ملیا ایسے رسالے دے کئی یادگار
نمبر دی کٹھے گئے جو کہانی نمبر (۲۱۹۶۰) لوک گیت نمبر (۲۱۹۶۰) ناولٹ نمبر (۲۱۹۶۱) تنقید نمبر (۱۹۶۲)
تے شاہ حسین نمبر (۲۱۹۶۶) وغیرہ۔

سٹھ دے دہاکے وچ ای اک ہور اہم پنجابی ماہنامہ "لہرا" لاہور وچ ۱۹۶۳ وچ جاری
ہو یا ایسے دے مالک مدیر سید اختر حسین اختر تھیں ایہہ رسالہ رب تعالیٰ دے فضل تے کرم نال تے
مالک مدیر دے آدم نال پھلے وپہاں ورھیاں توں نکل رہیا اے ایسے ویلے ماہنامہ پنجابی پرچیاں
وچوں اکلا پرچہ اے جیہڑا ڈیکٹریشن نال نکل رہیا اے شہباز ملک نوں ۱۹۶۱-۶۲ وچ ایس
دائریہ ہون داماں ملیا سی ایہہ رسالہ کچھ چر اقبال صلاح الدین دی ادارت وچ دی نکلیا
آج کل پھر ایہہ مالک مدیر دی ادارت وچ باقاعدہ نکل رہیا اے ایسے عرصے وچ کئی خاص نمبر دی
کٹھے جنہاں وچوں آزادی نمبر خواجہ غلام فرید نمبر (حصہ اول) ۱۹۶۳ نمبر (۲۱۹۶۴) تے رفیع پیر نمبر
(۲۱۹۸۱) نہ نکلن والیاں دستاویزاں نیں۔

سٹھ دے دہاکے وچ اک ہور رسالہ "حق اللہ" لاہور ۱۹۶۲ وچ جاری ہو یا تے اک دو
ورے بعد بند ہو گیا ایسے ماہنامہ پنجابی پرچے دی وڈی خوبی ایہہ سی کہ ایہہ اسلامی مہاندے والا
رسالہ سی تے بوہتا کر کے اسلامی تعلیمات تے اخلاقیات اُتے زور دینداسی پھر ایسے نے ڈائجسٹ دا
انداز دی اپنان دی کوشش کیتی پر ایہہ کچھ بوہتا چر چل نہیں سکيا کہ ایسے دے کڈھن والیاں نے
ایسے نوں ادبی بنان واپار نہ کیتا۔

ستر دے دہاکے وچ نکلن والا پنجابی ماہوار رسالہ "پنجابی زبان" لاہور اے جیہڑا ڈاکٹر
رخید انور دی ادارت وچ ۱۹۶۰ وچ شروع ہو یا ایہہ پنجابی ادبی لیگ لاہور داتر جمان سی ایسے رسالے
وچ پنجابی ادب دوحیرا چھپیا پر ایہہ عام کر کے معیار و توں مار کھا گیا لکھائی چھپائی تے کاغذ
دوھیا ہون دے ہونیاں ہویاں ایہہ رسالہ مقبول نہ ہو سکيا آخر کار سرکاری گرانٹ دے گھٹ
جان پاروں مالی آؤکڑاں وچ پھس کے بند ہو گیا ایسے نے سانا میاں توں سوا کوئی یادگار نمبر نہیں کڈیا۔
حردے دہاکے وچ اک ہور ماہوار رسالہ "فارس شاہ" ملتان توں ۱۹۶۰ وچ ای مجلس وارث شاہ
ملتان ولوں جاری ہو یا ایسے رسالے دے مدیر منظور صاحبی تے نائب مدیر ضیف چودھری سن ایہہ

ماہوار رسالہ پنج پھر دے ہا قاعدگی نال لکل کے بند ہو گیا ایس رسالے نے ملتان وچ سدے پنجاب دی زبان پنجابی دا دھیر تخلیقی ادب شائع کیتا ایس دا خاص شمارہ "میاں محمد نکل نمبر بلاشبہ اُچ پتھری دی دستاویز اے جس وچ پہلی داری میاں محمد بخش باسے اُچ پتھری تحقیق تے تنقید شائع ہو کے محفوظ ہوئی۔ ماہنامہ "سرائیکی ادب ملتان آج کل نکل رہیا اے پر ایس دی اشاعت محدود اے ایہہ عمر علی خان، ارشد احمد امین، رفیع اللہ نیازی تے سجاد حیدر پرویز دی ادارت وچ نکلے اے۔

سہ ماہی تے چھ ماہی رسالیاں وچ سہ ماہی "سرائیکی" بہاولپور پھلے کئی سال توں نکل رہیا اے ایس دے مدیر بریگیڈیر سید نذیر علی، اسلم قریشی تے فدائے اطہر نیں۔ چھ ماہی رسالہ "کھوج" لاہور پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبہ و توں ۶۱۹۷۸ وچ جاری کیتا گیا باقاعدہ ڈیکلریشن دے ایس تحقیقی مجلہ دی ادارت دامان راقم الحروف دے ڈاکٹر شہباز ملک، نوں حاصل اے ایہہ مجلہ پنجابی زبان تے ادب دی تحقیق واسطے متنقے اے ایہدا مقصد پنجابی زبان تے ادب دیاں توہیاں حقیقتاں دی بھال تے اوہناں نوں دلیل و ندے ڈھنگ وچ محفوظ کر کے لوکائی تیکر اڑانا اے ایس تحقیقی رسالے دے ہن تیکر ۱۲ شمارے شائع ہو چکے نیں اپنی نوعیت دے ایس دے بعد پاکستانی پنجابی رسالے دا ہر شمارہ اک خاص نمبر ہوندا اے ایہناں وچوں کجھ شمارے خاص الخاص نیں جویں پہلا شمارہ پاکستانی پنجابی ادب دی بلیوگرافی نمبر اے جس نوں شمارہ نمبر ۱۰ وچ ہور اگے ٹوریا گیا اے انج ای پتھری دی صدی بحری نمبر تے پنجاب یونیورسٹی دی سو سالہ تقریبات دے سلسلے وچ شائع کیتا گیا خاص شمارہ "قلمی نسخہ نمبر ۱۹۸۲" ذکر دے قابل نیں، قلمی نسخہ نمبر وچ پاکستان وچ پہلی دار فاری رسم الخط وچ کتابت ہوئے پنجابی دے کوئی دو ہزار دے لگ بھگ قلمی نسخیاں دی جانکاری دتی گئی اے جہناں وچ جڑے ناند تے ناباب قلمی نسخے شامل نیں ایس خاص نمبر دا چرچا پاکستان دے اندر تے باہر دھیرا ہویا اے تے ایس نوں معرکے دی دستاویز قرار دتا گیا اے، چھ ماہی "کھوج" نے رب دے فضل تے کرم نال مالی پتھر تے تحقیق دے پنجابی رسالے ہاروں اک اُچا مقام حاصل کر لیا اے تے ایس دا ایہہ سفر جاری اے۔

ذکر کیتے باقاعدہ ڈیکلریشن دے رسالہ توں اڈکھ ایہہ رسالے نے اخباری شائع ہوئے جہڑے بوہتا پر لکل دے ایہناں وچ ہفتہ وار "پنجاب دی آواز"، ہفتہ وار "پنجابی اخبار" لاہور، پندرہ روزہ "ساراں" لاہور (ایس دیاں بس ڈیمیاں ای چھپیاں) تے "ونگاہ" لاہور ذکر دے قابل نیں اک قلمی رسالہ "مورت" لاہور دی کڈھن دی کوشش کیتی گئی پر ایہہ سلسلہ نہ چل سکیا۔

ڈیکٹریشن والے رسالیاں توں اڈ پھلے کھہ درھیاں توں کتاب لڑیاں واک لٹاں چوراسلر شروع ہویا ایہہ وی کئی نکلیاں تے بند ہوندیاں رہیاں ایہہ طبعیے وار نہیں سن سگوں سلسلے وار سن مطلب اے فبروے کے ایہہ رسالہ نما پر پے کڈھے جانے رہے نیں ایہناں پنج پنجاب رنگ تے پنجابی ڈائجسٹ، کراچی، واشٹا، کڑیاں کلاں (شیخوپورہ) (مرتب تنویر بخاری)، پنجاب گوجر الوالہ (مرتب غلام مصطفیٰ اسماعیل)، سورج مکھی، لاہور (مرتب شتاق کنول)، رت لیکھا، لاہور، پریت، لاہور (مرتب بشیر گورایہ)، سانجھاں، لاہور (مرتب تنویر ظہور)، نوک رنگ، لاہور (مرتب اختر کشمیری)، وسدیاں جھوکاں، ملتان (مرتب خان رضوانی)، سوچاں، رسول پور (مرتب اسلم پروپوری)، نیلی، بہاولنگر، پنچند، فیض پور (مرتب اثر انصاری)، پرچول، واں بھڑاں، تحریک، فیصل آباد۔ پنج، سرگودھہ، سانجھ، لیتہ، ساندل رنگ، گوجرہ، سپار، کراچی، سنگت، لاہور، سنہیا، لیتہ، سوچلا، بھٹہ واہن، سوچاں، فیصل آباد، کوچ، لاہور، وسیب، احمد پور شرقیہ تے پنج رنگ، کراچی (مرتب چودھری محمد اشفاق شفق، محمد شفیع بھٹی، محمد اعظم چودھری، حافظ غلام مصطفیٰ)، لشکری، لاہور (مرتب محمد ریاض شاہد)، کھاری، گیاموٹی (مرتب اقبال زخمی)، افضل باقی، حنیف زاہد، انور اداس تے پیراجی، تے پگڈنڈی، لاہور (مرتب اختر کشمیری) ذکر دے قابل نیں ایہناں کتاب لڑیاں وچوں واشٹا، پنجاب، رت لیکھا، پریت، سانجھاں، تے کھاری ایہہاں کتاب لڑیاں نیں، جنہاں دے مرتباں نے محنت تے ادم نال ایہناں نوں باقاعدہ کڈھ کے ایہناں نوں رسالیاں دی حیثیت دے وئی ایہناں وچوں اجکل، کھاری، بڑا باقاعدہ نکل رہیا اے اک سال باقاعدہ کتاب لڑی چھاپن مگروں، کھاری نے ۱۹۸۳ء واپس پنجابی ادب، اک خاص شمارہ کڈھیا اے جیہڑا اک جولے ۱۹۸۳ء تا دیزا اے ایس کتاب لڑی داساندر پاکستانی تے اسلامی اے ایس کرے اجکل ایہہ ودھیرا مقبول ہو رہیا اے۔

اردو دے کجھ اخباراں راہیں وی پاکستانی دور وچ پنجابی ادب محفوظ ہو کے نوکائی تیکر اڑدا رہیا اے ایہناں وچوں روزانہ اخباراں وچ، آغاز، لاہور وادکر شروع وچ کردتا گیا اے روزنامہ، امروز، لاہور وی پھلے تن دہاکیاں توں ہفتہ وار پنجابی داصفحہ شائع کر رہیا اے ایہدے وچ تنقیدی تحقیقی مضموناں توں اڈافسانہ، انشائیہ تے شاعری وی مسلسل چھپ رہے نیں روزنامہ، عوام، فیصل آباد وی پھلے دس باراں درھیاں توں ہفتہ وار پنجابی داصفحہ شائع کر رہیا اے مضمون، افسانہ

تے شاعری ایس وی ودھیری شائع ہوئی اے درتھ شرکت علی قمر، روزنامہ مغربی پاکستان لاہور، ہفتہ وار پنجابی ایڈیشن چھپا رہیا اے اجکل ایہہ سلسلہ بند ہو چکیا اے روزنامہ ”جنگ لاہور“ دے ہفتہ وار اردو ادبی ایڈیشن وچ ادبی خبراں لئی تے شاعری لئی کجھ حصہ دکھ رہیا اے روزنامہ ”نوائے وقت“ لاہور کجھ چرتوں اپنے ہفتہ وار ادبی ایڈیشن دارود وچ پنجابی وی شاعری چھاپ رہیا اے ۲۱۹۸۳ وچ شہباز ملک نوں ایہہ مان ملیا کہ ایس اخبار وچ پہلا پنجابی کامل ”منہ آئی گل“ شروع کینا بعد وچ اپنے اتناں دے رجیویاں پاروں راقم ایہہ پنجابی کامل جاری نہ رکھ سکیا۔

اخباراں وانگوں اردو دے کجھ رسالیاں راہیں وی پنجابی ادب محفوظ ہوندا رہیا اے تے ایہہ سلسلہ رب دے فضل نال آج تیک جاری اے ”سویرا“ لاہور وچ پنجابی دیاں لکھتاں چھپدیاں رہیاں نیں، صحیفہ، لاہور، فنون، لاہور، ماونو، (کراچی، لاہور) ہر و ماہ، لاہور، نقوش، لاہور شام و سحر لاہور تحریریں، لاہور تے تخلیق، لاہور داناں خاص طور تے لیا ہا سکدا اے ایہناں وچوں بعض نے تے باقاعدہ کئی نمبر وی کڈھے جویں ”ہر و ماہ“ لاہور دا پیر فضل نمبر تے ڈاکٹر فقیر محمد نمبر ذکر دے قابل نمبر ایہناں رسالیاں تے اخباراں توں اڑہیت سارا پنجابی ادب کالجاں دے میگزیناں وچ

ی محفوظ ہوندا رہیا اے ایہناں وچ سب توں آگے گورنمنٹ کالج، لاہور دارالسلامہ راوی۔ لاہور آؤندا اے کہ ایہدے وچ قیام پاکستان توں پہلاں باقاعدہ اک حصہ پنجابی نظم تے نثر واسطے دکھ ہوندا اسی ایہہ سلسلہ بعد تیک جاری رہیا ایس پنجابی حصے دا اک انتخاب ”راوی دیاں پھلاں“ دے نال تے نصیر ملکی نے مرتب کر کے ۲۱۹۶۳ وچ چھاپیا ایہدے وچ ۲۱۸۶۲ توں ۲۱۹۶۳ تیک وی پنجابی نظم تے نثر شامل اے۔ ایم اے اڈکالج دے کالج میگزین ”اقرار“ تے گورنمنٹ کالج جنگ دے کالج میگزین گورنمنٹ کالج لاہور کینٹ دے کالج میگزین تے ہور کئی کالجاں دے کالج میگزیناں وچ پنجابی دے حصے دکھنیں جنہاں وچ کالج دے استاد، ہور ادیب، شاعراں تے کالج دے پڑھن دایاں دیاں لکھتاں چھپ کے محفوظ ہونیاں نیں ایس سلسلے وچ ایہناں میگزیناں بارے ہور

کھوج وی لوڑا اے۔
مکدی گل ایہہ اے کہ پاکستان دے قیام توں لے کے آج کے دور تیک اخباراں رسالیاں راہیں اتناں دا پنجابی ادب محفوظ ہویا اے ایہہ مختصر جہا جائزہ اسے ایس جائزے راہیں ہور ویر دے وچ جان وی ودھیری گننائش موجود اے ساڈا خیال ایہہ اے کہ جتاں پنجابی ادب ایہناں ذریعہاں

مہر محفوظ ہو یا اسے کتاباں وچ قیام پاکستان توں بعد اونا محفوظ نہیں ہو یا ایس سادے ادب نوں
 بلیوگرافیاں راپیں تے انتخاباں راپیں سامنے لیاؤن دی لوڑ اے ایس سلسلے وچ انتخاب دیاں کجھ
 کوششاں تے ہویاں نیں جیویں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دا انتخاب "لہراں" آصف خان، شہباز ملک تے
 خالد لاہوری دا افسانے دا انتخاب "اجوکی کہانی" (۲۱۹۶۲) نصیر ملکی، آصف خان دا ۲۱۹۶۲ دی
 پنجابی شاعری دا انتخاب "چونویں کوتا" (۲۱۹۶۳) عاصمہ حسین، رفیق خاور تے نور کاشمیری دا شاعری
 دا انتخاب "لغراں" (۲۱۹۶۶) اقبال صلاح الدین دا تنقیدی تے تحقیقی مضموناں دا انتخاب
 "لعلان دی پنڈ" (۲۱۹۷۳) حمید اللہ ہاشمی دا تنقیدی مضموناں دا انتخاب "پھل کلیاں" (۲۱۹۷۲)
 شہباز ملک، اسلم رانا، سید اختر جعفری، یونس احقر تے نور احمد ثاقب دیاں چونان "ادبی ہیکان"
 (۲۱۹۸۰) تے چونان پنجابی ادب (۲۱۹۸۱) وغیرہ شامل نیں ایس گل دی ودھیری لوڑ اے کہ انسان
 ڈرامہ، شاعری، انشائیہ، زیادہ توں زیادہ ایس ذریعے توں کڈھ کے کتابی صورت مہر شائع کیتا بلکہ
 نال ای ایہہ کہ رسالیاں اخباراں وچ پھسے پنجابی ادب دیاں موضوع دار، مصنف دار تے سن دار
 بلیوگرافیاں بنائیاں جان ایس سلسلے وچ اقبال صلاح الدین نے لعلان دی پنڈ (۲۱۹۷۳)
 وچ "موتیاں دی لڑی" دے سرنانویں نال کجھ رسالیاں اخباراں دے تنقیدی تے تحقیقی مقابلاں
 دی بلیوگرافی بنائی سی ایہیہ نوں اگے دو حاندیاں ادھنل فہرست مقالات موضوع دار (۲۱۹۸۲)
 ۳۶۴ مں ہیانہی اے روزنامہ امروز لاہور وچ پھسے تنقیدی تے تحقیقی مضموناں دی
 بلیوگرافی پنجاب یونیورسٹی دی ایم اے پنجابی دی اک طالبہ شگفتہ پروین نے تحقیقی مقالہ (۱۹۸۲)
 پاروں بنائی اے اے ایس سلسلے وچ ودھیرا کم کرن دی لوڑ اے۔ پاکستانی دور وچ پنجابی دے
 اچھڑے رسالے نکلے یاں کتاب لڑیاں چھاپیاں گئیاں ایہناں نے پنجابی زبان تہلوب دی لہر
 نوں متحرک کرن تے متحرک رکھن وچ بڑا ذکر دار ادیکتا ایہناں راپیں ادب وچ نویکے داہرے ہونڈے
 رہے ایہہ رسالے تے اخباراں کتاب لڑیاں تے کالج سیکڑیں پنجابی ادبی تاریخ مرتب کرن دے
 سلسلے وچ اک باعتبار مآخذ نیں نال ای ایہہ دی گل دھیان جوگی اے کہ ایہناں دے مطالعے
 نال دیلے دیلے نال پگرن والیاں ادبی لہراں تے جھکاواں دا پتہ وی لگ سکد اے۔

حکیم شیر محمد ناصر: حیاتی تے کلام

حکیم شیر محمد ناصر ہوراں بھرویں ادبی حیاتی گزارے اے اوہ اپنی وفات توں کچھ چھ پہلاں ایہہ ذکر کرے ہوندے سن کہ اوہناں نوں شاعری کردیاں ادھی صدی بیت گئی اے، حکیم ناصر ہوراں دی حیاتی وچ اوہناں دیاں دو کتاباں تے کچھ ٹریٹ چھپے سن ایس دے مقابلے وچ اوہناں لکھیا ڈھیر سی اوہناں دا کچھ کلام د نظم نثر رسالیاں اخباراں وچ چھپا باقی کلام اے دی ان چھپی صورت وچ اڈو اڈو مقالاں اُتے پیا اے، اوہناں دی حیاتی وچ اوہناں بارے پنجاہی شاعراں دا تذکرہ تے پنجاہی ادب دی کہانی توچ اپانویں جیہی جانکاری ریکارڈ ہوئی فضا توں مگروں چھپن والی کتاب ”حکیم ناصر دیاں غزلاں“ وچ اوہناں دے بیٹے نے اوہناں دیاں جنس مرثیہ دیاں تاریخاں محفوظ کردتیاں نیں ایس ساری محفوظ ہوئی جالکاری تے حکیم ناصر دے کہتے کم نوں سامنے رکھیا جاوے تے حقی گل ایہہ اے کہ ایہہ سمجھو کچھ اوہناں دی ذاتی حیاتی، ادبی حیاتی تے تخلیقی کم دے مقابلے وچ اصول گھٹ اے تے ایس بارے ایہہ بہت کچھ کرن تے سامنے لیاؤن دی لوڑ اے ایہہ مقالہ ایسے لوڑ نوں سامنے رکھیاں اک ٹڈ حلی کوشش اے۔

حافظ حکیم شیر محمد ناصر ہوراں دا اصل ناں شیر محمد سی قرآن پاک اوہناں باروں درھیاں دی عمر وچ حفظ کر لیا سی۔ ایس لئی حافظہ کماں نے ایہناں دے والد دا ناں حکیم الہ دین

لاہوری سی جیٹر سے سندھو جٹ سن حکیم شیر محمد ناصر لاہور دسے لوہاری دروازوں اندر ۲۰ ستمبر
 ۱۹۰۸ء لوں جھے ٹا، ایہناں دسے والد حکمت دسے نال نال اک مسجد دی امامت دی کو دسے سن
 نیک پاک ہون پاروں ایس سارے علاقے وچ عزت دی نگاہ نال دیکھے ہاندے سن لوک اجہناں
 نوں سیال جی اکھ دے سن حکیم ناصر نے مذہبی تعلیم ایہناں کو لوں ای مسجد وچ حاصل کیتی قرآن
 پاک حفظ کرن مگروں بھیتی ای اپنے آبائی پٹھے حکمت دل رجوع کیتا اپنے والد ہوراں دے طب
 اُتے اوہناں دے نال بیٹھن مگ پنے حکمت دی شدہ بدھ مگروں کچھ جوت بت دی سکھیں
 تے پھیر لاہور دے طبیہ کالج توں باقاعدہ سند حاصل کیتی تے پھیر باقاعدہ حکمت کرن ڈیہہ پئے۔
 سلا بخش کشر موجب ایہناں نوں شعر کہن دی چٹیک نو، دس درمے دی عمر وچ لگی تے، ایہناں
 دی شادی چھوٹی عمر وچ ای لوہاری دروازے برگٹی ایس بیوی وچوں ایہناں دے دو بیٹے صاحب
 اودھ ابرار تے اک بیٹی ہوئی ایس شادی وچ حکیم ناصر ہوری اوہناں دے اپنے بیان موجب
 خوش نہیں سن ایس لئی کہ ایہ بہت ای چھوٹی عمر وچ کر دی گئی سی جدوں حکیم ناصر ہورال نوں
 ذرا ہوٹ لائی ایہہ اپنے والد دی گدی اُتے بیٹھن جو گے ہوئے تے حکمت وچ ایہناں داوی
 چہ چاہوں ڈیہہ پیا ایس زمانے وچ حکیم ناصر ہوری لطیف فناں ول راغب ہوئے موسیقی سن لئی
 اوہ باقاعدگی نال شاہی محلے لوگڑے دی خانقاہ دسے سرنڑے استاد برکت علی خاں دی بیٹھک اُتے
 ہاندے سن ایس دور وچ ارہ جہاوت تے ریاضت دی ودھیری کر دے سن ایس دور نوں حکیم ہوری
 "دور وحشت" وانال دیندے سن موسیقی تے حسن سے نظارے دے شوق وچ اوہ شاہی محلے
 دے پھر لاندے ہون دے سن پر اوہناں دے اپنے بیان موجب اوہناں ایس منڈی وچوں کہی سودا
 نہیں خریدیا، ایس دور وچ اوہناں دی طاقت اپنے اسی طب وچ ماہ پھوڑاڑہ مزنگوی سنیک

۱۔ صاحب نام (دیپاچہ) حکیم امرویاں غزالی، لاہور، (۱۹۵۳ء) ص ۱۶

۲۔ عبد الغفور قریشی، پنجاب لاہور دی کہانی، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۴۵

۳۔ سوانح کشمیر، پنجاب شاعریں وادکر، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۴۸۹

۴۔ شہارک، رتن پٹری ۱۹۷۶ء، عمر ۱۵ ستمبر ۱۹۷۶ء، ملوک (رقم الحروف) (طی)

اک بیوہ مٹیاز نال ہوئی محبت پروان پڑھی حکیم ناصر دے والد ایس توں ناراض ہوئے معاملہ ودھیا تے حکیم ناصر ہوراں اپنی بچیاں والی بیوی نوں طلاق دے دتی محبت دے ہتھوں مجبور ہو کے اوس بیوہ نال شادی کر لئی تے اوہ دے ملکیتی مکان چاہ پھوڑا ہ مزنگ آکے اپنا مطلب کرن ڈیہ پئے کچھ ہر مگروں ایس خاتون نال دی آن بن ہو گئی تے اوس نوں طلاق دے دتی مکان چھ ہزار بچلے وائل تار کے خرید لیا ایس دور وچ اوہناں لمیاں ٹٹاں رکھ لیاں سن کچھ ہر بعد اوہ ایہہ غم بھل گئے۔

حکیم ناصر دی تہی شادی بادشاہ، فاروقی تے اوہناں دی اک بھین دی والدہ نال ہوئی جیڑی بیمار پے کے فوت ہو گئی ایہناں دی چوتھی شادی کرکشن نگر وچ اک خاتون نال ہوئی جس نوں تن مہینے بعد ایہناں طلاق دے دتی تے پھیر وفات تیکر شادی نہیں کیتی۔

حکیم ناصر دی حیاتی وچ کئی عورتاں آئیاں اوہناں شادیاں کیتیاں اولاد پیدا کیتی اوہناں طلاقاں دی دتیاں اوہناں نے محبت وی کیتی اوہناں۔ ایں دو محبتاں تے ثابت نیں اک چاہ پھوڑا ہ مزنگ دی خاتون نال تے دوجی سلمیٰ پروین عرف چندا نال، پہلی محبت بھر جوانی وچ تے دوجی ۵۵ ورھیاں دی عمر وچ ایہہ دونوں محبتاں ناکام ای اکھواسکدیاں نیں کیوں جے پہلی دا انجام طلاق سی تے دوجی دا ہمیش داد پھوڑا جس زلنے وچ حکیم ناصر ہوری دوجی محبت دے پھندے وچ پھسے اوس زمانے وچ راقم الحروف دی ملاقات حکیم ناصر ہوراں نال سی ایس ملاقات واسیلہ ۱۹۵۸ء وچ اودوں شروع ہو یا سی جلدوں شہباز ملک نے پنجابی ادبی مجلس، لاہور وچ حکیم ناصر ہوراں دی صدارت وچ اک مضمون تنقید واسطے پڑھیا ایہہ اجلاس باغ بیرون موری دروازہ دے کارپوریشن دے دارالمطالعہ وچ ہو یا سی اودوں مگروں راقم دی ملت گلت حکیم ناصر نال اوہناں دی قبر آتے مٹی پان تیکر جاری رہی، ایس ملاقات دے عرصے وچ جلدوں کدی شہباز ملک نوں موقع ملیا اوس اپنی ڈائری وچ حکیم ناصر بارے کچھ یادداشتاں لکھ لیاں جنہاں وچوں کچھ ایس مقالے وچ اک ماخذ دے طور تے ورتیاں جا رہیاں نیں بشال دے طور تے جس دن حکیم ناصر ہوراں نے سلمیٰ پروین عرف چندا بارے شہباز ملک نوں جانکاری دتی، اوس نوں راقم الحروف نے ۲۱ مئی ۱۹۶۰ء دی اپنی ذاتی ڈائری وچ عن من نوٹ کر لیا سی ساری عبارت اپنی ذاتی ڈائری توں ہیٹھ درج اے :

حکیم ہوری آج کل طزل تے ہتازور پے دیندے نیں تے دھن دیا دی کجھ ایہو
 جہا اوہناں واسطے کر دتا اے جیہدی طزل نوں خاص لوڑ ہوندی اے پئی عشق تے لگن دا
 ڈونگھا لگھا۔ ایہہ لگھا جوانی فیلے تے حکیم ہوراں نوں ہووے نہ دجا پرہن جدوں اوہناں
 دی دوشی تن ایانے چھڈ کے بیمار ہو سکے اللہ نال جالی اے ڈاڈا ڈوہنگا دجا اے۔
 اوہناں دا محبوب اک ۲۵ سال دی سکھر سوہنی تے ات میٹار کڑی اے جیہڑی آج کل ایم
 اے وچ پڑھدی اے ایس پیار دی کہانی حکیم ہوراں نے ڈاڈے ویرے نال مینوں
 سنائی اوہناں آکھیا۔ مارچ ۱۹۵۹ دی..... تاریخ شام ویلے اک فیشن ابل جیہی زنانی
 میرے مطلب وچ آئی تے طبی مشورہ لین لگی۔ اوس ویلے اوہنوں نزلہ، زکام وغیرہ سی،
 جیہدے ہتھوں اوہ بڑی تنگ رہندی سی تے ٹھک نال پڑھ دی نہیں سی سکدی یں
 دحکیم صاحب، ہر مریض دا معائنہ حکمت دے اصول نال کرناں تے نال نال بندے دی چال
 ڈھال تے عمر ویاں اُلیاں ول دی گوہ رکھناں حکمت تے اپنی سیانف نال ایہہ چانچا پئی
 ایہہ جوان کڑی اے تے جوان منڈے کڑیاں نوں بوہتیاں بیماریاں مرت ایس کر کے لگ
 جانیاں نیں پئی اور محسوس ہوندے نیں ایس طرماں نزلہ زکام تے ہیٹ دی ہوا اوصی
 (وغیرہ) روگ لگ جانے نیں فیریں دحکیم صاحب، اوہنوں صلاح دتی پئی ایہہ روگ
 تے تال مادے گلابے قسی ویاہ کر لو۔ ایہہ گل سن کے اوہ میٹار ہوو کڑیاں وانگوں کجھ
 شرماں تے کجھ سوچن دی لگ پئی۔ مینوں اوہدی بھولی بھالی صورت تے من بھائی سیرت
 وچ کجھ کجھ بھیجی جاپی۔ میں اوہدا مطلب سمجھ گیا ساں پئی اوہ جالی ویاہ کرانا نہیں چاہندی سی
 اپنی ایس شخصیت نوں پہن دکھان واسطے حکمت دیاں کتاباں تے نشان لا کے اوہنوں پڑھا
 پئی میں ایہہ گلاں اپنے کوں نہیں جوڑیاں بلکن حکمت ایہہ آہندی اے..... بھکدی
 گل ایہہ جے اوہدا روگ ایس طرماں ماسکد اے بخیر اوہدی میراں دحکیم صاحب ویاں
 ایہناں گلاں وچ کجھ کجھ محسوس ڈیہ پئی اوہنے روز آؤنا تے کناں کنیں چر بیٹھیاں رہنا
 ہولی ہولی میں اوہدے بیڑے ہوندا گیا۔

مینوں اک ساتھی دی لوڑ سی جیہڑا میرے جیون پندھ دے رہندے ہتھے وچ

میرے نال ٹر سکے اوہ پہلی گئی پر میرے پیار دی سک نال لے گئی — میں دی اوہ سے پیار
 دہرے کو ڈولے کھاندار ہیاتے اپنا ادب تخلیق کردار ہیاتوں انج جا پر اسی پئی میرے لکھراں
 دہرے اک نویں چمک تے اک نواں سوز بھریا گیا اے، میں اوہ دی یاد دہرے کئی نظماں تے
 غزلاں آکھیاں — ایس توں پہلاں میں غزل بہت گھٹ آکھدا ساں تے عشق عاشقی دے
 معاملیاں دل دی گھٹ ای نگاہ جاندی سی پر ہن تے اپنے تے بیٹی سی پئی میری حالت
 انج ہوندی جویں بنا پانی دے تھی — اوہ کدی کدی آؤندی سی مینوں تے پتہ سی پئی اوہ
 مٹیاری میرے بڈھے دل تے پیار دا پھٹ لاگئی اے پر اوہنوں مالی دی کوئی پتہ نہیں سی بس
 اک لکھن تے سک جیسی سی جیہڑی اوہنوں کدی کدی میرے کول لے آؤندی سی — اکتوبر
 ۱۹۵۹ء دہرے فیراوہ علاج واسطے آئی مطلب ایہہ پئی اوہ میری دنیا دہرے مڑ باقا مدہ آگئی، میں
 ہولی ہولی اپنیاں نظماں تے گیتاں راہیں جیہڑیاں میں اوہ دی یاد دہرے کھدا تے چھاندا ساں
 اپنی محبت تے پیار نوں پر گھٹ دظاہر کردار ہیاتے — اوہنے آؤنا میں تازہ آزاد اخبار جیہدے دہرے
 میری کوئی نظم غزل یاں گیت ہونا اوہ لے آگے سٹ دینا اوہنے آکھتا مینوں پنجابی نہیں آؤندی
 تے بے نیازی نال اخبار ول نظر مار کے بھوئیں تے رکھ دینا — مینوں انج لکھتا جوں میرا کلیجہ
 کڈھ کے تے سٹ دتا سو — خیر ہولی ہولی میں اوہنوں پنجابی پڑھن دی چاٹ پائی فیر کیسی
 اوہنے سک نال میری تازہ شے پڑھنی اوہنیں دین مینوں دھیکم صاحب نوں خبر لے کیہ ہو
 گیا سی پنڈے دہرے جتنی بھی لگی رہندی سی جدوں اوہنے چلے جانا میں اداس جیہا ہو جانا
 تے اپنے دماغ دے پر دے تے اوہ دی ات سوہنی شکل بنا کے شاعری کردیاں رہندا مینوں
 اوہ دی صورت نالوں اوہ دیاں سیانیاں تے پکیریاں گلاں نال پیار سی مینوں پھی گل اے اوہ دیاں
 سیانیاں لٹ لیا سی مینوں ہو کر کوئی گل کھدی نہیں سی میں سوچدا ساں — شاہلا میری ایہہ
 جیون سنگی بن جائے تے میری حیاتی دی رہندی واٹ بڑی چنگی ملے ہوئے گی پر زلنے دیاں
 پنہاں کندھاں دا، عمر داوہ ۲۰ دی میں ۵۵ دا، (۲) تعلیم (اوہ ایم اے میں الیوس دی نہ) (۳) ذات
 (۴) میری اولاد (۵) زمانے دیاں نظراں، مینوں ڈرایا۔

انخراوہ میرے پیار دے سنیہاں نوں جان گئی — پر اوہ دی ایہناں پنجاں کندھاں دے

ڈرتوں بے وس سی، سوچدی سی کیہ کراں کہدر رجاواں، مونہوں کہہ نہیں سی سکدی، اک دن دی گلے
میں اک چھپی نظم پڑھن لئی دتی اوہ پڑھ کے ایسی روئی ایسی روئی ہئی پورا اک گھنٹہ روزی ہی وار
وار کندہ سی حکیم صاحب ایہدا اکھام کیہ ہوئے گا؟ — ایہدا اکھام کیہ ہوئے گا؟ —

فیر اک زمانہ ایو جیہا وی آیا اوہ کہن لگی میں روز نہیں آسکدی تسی کے طرعاں میرے
مکان کوں سنگیا کرتاں جے میں تہانوں دیکھ لاں کراں — فیری اسان د حکیم صاحب نے
حاضری دینی، لگی وچوں سنگینا اوہناں دے ریڈنگ روم کول جا کے اُچی جیہی کنگھناتے اوہناں
نکنا اسان نکنا — فیر نگہ آؤنا۔ اک دن دی گلے میں اچی ساری آواز نہ کڈ سکیا، اوہ نہ آئی
میں نگہ آیا دو جے دن ملن تے کہن لگی، کل خیر سی تسی آئے نہ؟ میں آکھیا آیا تے سی پر میری نیکی جیہی
آواز اُچے عل سناریاں تے نہ جاسکی د حکیم ہوراں اک نظم دی ایس واقعے تے لکھی طے

اک دن میں ریڈیو تے ماناسی، نظم دی میں اوسے دے پیار وچ ڈب کے لکھی سی، میں
آکھیا اج شام نوں دیہاتی پر دگر ام وچ مینوں ضرور سننا، اوہ کہن لگی اچھا میری بھر جانی دے گھر
ریڈیو ہے اے، وقت طیا تے سن لاں گی۔ اوتھے میں نظم پڑھنی جیہڑی بعد وچ پنجابی
ادب (لاہور) وچ چھپی، جیہدا سر نالوان؟ سی۔ جیہدے وچ قلو لپڑہ، بلقیس تے پروین دا
ذکر سی، جدوں اسی ملے اوہ کہن لگی، حکیم صاحب ناں نہیں آؤنا جا ہیہدا ایس طرعاں بدنامی ہوئے
گی۔ میں آکھیا تے چناں ہوو فیر کیہ آؤمدا اوس چناں نوں بھیا چندا تے کہن لگی "چنداء ٹھیک
اسے ناں تے اودھا" پروین تے اے پر میں ایس نظم توں بعد اپنیاں چیزاں وچ "ہن" چنداء ای کھنا
اں تے کھناں گا۔ ایہدناں وی مینوں بڑا چنگا لگدا اے کیوں جے اوہنوں سوہنا لگدا اے جے
ایس دونوں مل ملنے تے میں جلتا اں میں ہوووی پنجابی ادب دی سیوا کر سکنا تے اپنا پیٹ دی چنگی طراں
بھر سکنا، اوہ ایم اے اے، اوہ مینوں اچے ادب توں آشنا کسے گی، میرے گھروں سنوار سکے رکھے
گی میں "ہن" ہر ویلے لکراں وچ ڈار ہنا اں۔ میں جم کے کوئی شے نہیں لکھ سکدا۔ مینوں اودھی من ہوئی

۱۔ انوس ایہہ نظم لٹ نہ کیتی جاسکی دش (م)

۲۔ اٹھیں قلندر دشاگرد حکیم نامہ لے دیا اے کہ پورا ناں سکلی پروین سی (ش م)

صورت تے دل کچھویں سیرت تے سیانف نے پاگل کر دتا اے۔

چکھے جیسے جبدوں میں (حکیم صاحب) سیلج تے ڈگ پیا میرے دل نوں روگ لگ گیا اوس
میری بڑی سیوا کیتی، سارا سارا دن میرے کول بیٹھی رہی پر دونوں اک انوکھے پیار دے دیوانے
اک انوکھی داٹ دے پاندھی اپنی اپنی سوچھ وچ ڈبے اپنی آؤن والی حیاتی واسطے سوچدے
رہندے، زمانے دیاں پنج کندھاں سانوں اکو مک ہون توں ڈگدیاں نیں، کہینے تے کیہ
کہینے

حکیم نامرہوراں چندا واسطے اردو وچ وی قطعے لکھے نیں جیہڑے اوہناں کندھاں
تے ٹنگے کیلنڈراں دے پچھے خوشخط مکھ دتے نیں، معلوم ہوندا اے جبدوں اوہ آؤندی
اے حکیم صاحب ایہ کیلنڈر پٹھے کہ دیندے نیں تاں جے اوہ اوہناں دے پیارے
بھانڈی جانچ کر سکے دایہ سارے قطعے تے نظاں جیہڑیاں خاص اوہدے واسطے لکھیاں
نیں میں کسے ویلے مکھ لیاؤں گا! انج اوہدے (چند اوسے) آؤن نال حکیم صاحب دی
شاعری نے اک نواں موڑ کھا دتا اے، مہن اوہ غزل ول زیادہ جھک گئے نیں تے گیت وچ
وی غزل جیہی سک تے سوز پیدا کرن دی کوشمش کر دے نیں۔

حکیم ہوراں دیا پنی پرسوں میں اوہنوں جہلم چھڈ کے آیاں آں میری بیماری دے کارن
اوہ ایم اے دا امتحان وی نہ دے سکی۔ جہلم اسٹیشن تے میں جبدوں ٹانگے تے چڑھان لگا
تے اوہنے آکھیا حکیم صاحب ہن تسی جاؤ اتے میں جواب دتا: "اچھا جی! جے کوئی ہو روی ہے
تے میں چلا ماناں اتے ترف کے بولی" میرا مطلب ایہ نہیں سی! میرا مطلب سی دھپ
ودھ جائے گی تے تہانوں تکلیف ہوئے گی! :۔

حکیم نامرہوراں دی کتاب "سجرا سورج" ۱۹۶۱ء وچ شائع ہوئی، ۱۹۶۰ء وچ ایس
دے پروف پڑھن دا اثر شہباز ملک نوں حاصل ہویا۔ پروف پڑھدیاں حکیم نامرہوری

۱۔ ایہ سچو کجہ راقم الحروف نوٹ نہ کر سکیا۔ (دش م)

۲۔ شہباز ملک، ذاتی ڈائری، محرمہ ۱۱ مئی ۱۹۶۰ء ملوکہ راقم الحروف (قلبی)

اپنی حیاتی بارے سے اپنی شاعری بارے سے وہ خیریاں گلاں کر دے جانے سے سن جیڑیاں شہباز ملک
کئی وار اپنی ذاتی ڈائری وچ محفوظ کر لیند اسی اک دن کا پیاں پڑھدیاں بعدوں نظم (۱۹۱) آئی تے
حکیم ہوریاں دسیا کہ ایہہ نظم چندا بارے سے اے اوہناں ایس بارے ہور وہ میری جانکاری دتی،
ذاتی ڈائری دا ایہہ حصہ وی ملاحظہ فرماؤ۔

”حکیم نامہ ہوری سبھا سورج چھاپ رہے نیں اک دن بعدوں میں گیا اوہناں ایہہ رونا
روی اپنی کتاب دیاں غلطیاں کدھن واسطے کا پیاں پیاں نیں کوئی حامی نہیں بھروا میں آکھیا بھائیوں
میرے کول وقت نہیں ہے میں ایس واسطے اتوار دی اتوار ضرور دیا کدھیاں کا پھیل اتوار دی میں گیا
ساں تے ۲ کا پیاں دو دیا چھ پڑھے سن ارج چار کا پیاں پڑھیاں کل، ہویاں عالی ۹ رہندیاں
نیں۔ اسی کا پیاں پڑھدے جانے نالے شاعری تے گل بات کر دے جانے لاهور دی سیر
تے اوہناں دسیا ایہہ لکھن لگیاں میں حکیم صاحب، لاهور وچ رہن دی اپنی ساری زندگی
کے تجربے نوں سامنے رکھیا اوہناں آکھیا ہیرامنڈی وچ میں دیکھن چاکھن بڑی داری گیاں پر
سوداگر کے نہیں دیکھیا۔ فیر اوہناں دسیا قافیے وچ میرے کولوں ربوں ای کچھ چنگائیاں ہو
گیتاں نیں مثلاً لندے دے بارے وچ مشنڈے مندے وغیرہ۔

.....؟ ” اوہناں (حکیم ہوریاں) چندا بارے لکھی اے، آؤں لگیاں حکیم
صاحب نے پچیاں کولوں بچا کے جویں چوری نال چندا دی فوٹو میمنوں دراقم الخروف
نوں) دکھائی۔ حکیم صاحب دے حسن دے ذوق دی تعریف کرنی پیندی اے۔
حکیم صاحب ”سبھا سورج“ دا ٹائٹل چندا دے سکھڑے نال ملدا دھکدا
بنوایا اے بعد۔

نظم لاهور دی سیر بارے شہباز ملک نوں حکیم ہوریاں دسیا کہ اک وار نماؤں مال وچ اک
وڈے مشاعرے وچ اوہناں ایہہ نظم پڑھی اتناں دی داد ملی مشاعرے دی صدارت اوس
دے گورنر نظر کرے سن مشاعرے توں بعد گورنر نے حکیم ہوریاں دی شاعری دی تعریف

کردیاں اکھیاں لاهور دی سیر وچوں ہیرا منڈی والا عرصہ کڈھ دیو تے ایہہ نظم ہور دی چکی ہو جانے
گی حکیم ہوری بڑے حاضر جواب سن اکھن لگے کسی لاهور وچوں ہیرا منڈی کڈھ دیو، میں ایہنوں
نظم وچوں کڈھ دیاں گا۔

حکیم ناصر چاہ پکھو پاڑہ مزنگ توں وعدت کالونی کوٹراں وچ چلے گئے اوتھوں وعدت نوڈ
اُتے دس سرے زمین خرید کے اوہدے اُتے اک عالی شان کوٹھی تعمیر کیتی، اوہناں اپنی حکمت بقاعدہ
جاری رکھی، ایس دور وچ غالباً چند اتوں دھڑ چکے سن، بیٹی دی شادی کردتی سی۔ آپ کے بڑے
قادر و نال ج بیت اللہ پلے گئے، دل دی تکلیف تے پہلاں ای ہو چکی سی۔ بیت اللہ شریف فتح دی
دل دادورہ پایا، والہس آئے تے کجھ چرمگروں فالج دا حملہ وی ہو یا۔ نیچی بیوی دی اولاد جھڑی ہن
ایہناں کول رہندی سی، ایس وچوں بادشاہ دے کارے شروع توں ای حکیم ہوراں نوں پسند
نہیں سن، دو جاڑ کاحیں نوں ج اُتے وی نال لے گئے سن اپنے بھرا دے ای نقش قدم اُتے
چلن لگ پایا، لڑکی دی شادی کیتی اوہ کجھ چرمگروں فوت ہو گئی۔

ذاتی زندگی وچ دیاں ایہہ سدا دیاں نکاحیاں حکیم ہوراں دے اک لحاظ نال یکھاں وچ
مستقل طور تے لکھیاں سن، اوہناں نوں جدوں فالج دا حملہ ہویا تے اوہ اٹھن بیٹھن ہو گئے دی
نزدہ تے اوہناں دی پہلی بیوی دے بچیاں وچوں کیوں جے صاحبہ کدی کہائیں اوہناں کول
آؤندا سی اوس نے حکمت داکم وی ایہناں کول سکھیا سی ایس کر کے چھیکڑ میلے حکیم ہوری
صاحب دے بھرا کول گلشت کالونی لاهور چلے گئے سن تے ایہی اے اوہ ۴ جنوری ۱۹۷۲ نوں
اپنے خالی حقیقی نوں جاملے حکیم ہوراں نوں میانی صاحب دے قبرستان وچ دفن
کیا گیا۔

حکیم ناصر ذاتی طور تے اک اچھے انسان سن، اوہناں دی تربیت اک دینی گھرانے وچ ہوئی
سی، ایس کر کے نماز روزے دے پابند سن۔ چاہ پکھو پاڑے دی مسجد وچ رمضان شریف دیاں
تراویاں وچ قرآن پاک سنا دے سن، اوہناں دی شاعری دا زیادہ حب کا انسانی اصلاح ول لے

اسلامی ہدایتوں اور اپنی شاعری وچ ہمیشہ اولیت دیندے رہے۔ اوہناں دی سب توں پہلی کتاب فراق مدینہ اے جیٹری اوہناں دے اپنے بیان موجب ۲۹-۱۹۲۸ وچ شائع ہوئی اوس ویلے حکیم ناصر ہوری کوچہ کلموری دروازے (لاہور) رہندے سن ایسے زمانے وچ یاں خبرے ایدوں وی پہلاں اوہناں نے ایک نعت لکھی جس دا کوہلیا ریکارڈنگ کمپنی رکارڈ بنا کے ویچیا۔

اوہناں دی کتاب "فخر موجودات" جیٹری "فراق مدینہ" توں بعد چھپی، ایدے سرورق تے اشتہاراں توں پتہ لگدا اے کہ ایس ویلے تیکر حکیم ناصر دیاں ودھیریاں کتاباں چھپ چکیاں سن، اک تے ایہو فراق مدینہ دے سرورق اتے "نور تمیم" دا مطلب ایہہ اے کہ ایہہ وی دوبارہ چھپی اے، دوجے سرورق اتے حکیم ناصر دے ہیر رانجھا، ارشادات ناصر، زندگی دے چار حصے، فراق مدینہ وغیرہ وغیرہ دے لکھاری ہون دی دس پائی گئی اے، چھپرے لے صفحے دے اشتہار وچ ایس گل دا پتہ لگدا اے کہ ارشادات ناصر وچ قصہ ہیر رانجھا، مخمس ناصر تے اردو دیاں غزلاں شامل نیں جس دی ضخامت ۲۸ صفحے اے۔ ایس کتاب دے سرورق اتے حکیم ناصر دی رنگین تصویر دی چھپی، مخمس ناصر وچ لکھیا کہ فدائی توں پہلاں کیہ سی بچہ زندگی دے چار حصے وچ اشتہار موجب حکیم ناصر نے لکھیا کہ انسان دی پیدائش، بچپن، جوانی تے بڑھاپے دا نقشہ کیہ ہوندا اے؟

پاکستان بنن توں بعد حکیم ناصر شاعری دے نال نال پنجابی نثر دی لکھن ڈیہہ پئے سن ایس گل دا پتہ سائوں اوہناں مضموناں توں لگدا اے جیٹری اوہناں ہفتہ وار پنجابی اخبار "پاک پنجابی" وچ لکھے،

۱۔ حافظ شیر محمد المتخلص، ناصر، فراق مدینہ یعنی باران ماہ حافظ ناصر، لاہور، سرورق

۲۔ ڈاکٹر رشید انور، سیاح، اپنی بولی اپنا اصلا، حکیم ناصر لاہور، ۱۹۷۰ء ص ۹۰۔

۳۔ حکیم شیر محمد ناصر نوشاہی قادری، فخر موجودات، لاہور دس لکھا، سرورق

۴۔ امجدی ص ۸۰۔

۵۔ امجدی ص ۸۰۔

ایہناں دوں دھڑوں اردو دی ماں تے ٹھیک اردو کنج بولی جائے، مثال و جھوں پیش گیتے عب
سکدے نیں۔

۱۹۵۵ء وچ ایہناں نے اپنی مشہور نظم "ذامن فضل ربی ٹریکٹ دی صورت وچ بچاپی۔
ایہہ ایس سلسلے دا دو جا ٹریکٹ سی، پہلا ٹریکٹ ایہناں دی مشہور نظم "لاہور دی سیر" سی۔ انج ای
نوشی داساتی تیرا ٹریکٹ سی، ایہوں مگر دوں خبرے ایہہ سلسلہ آگے ودھیا کہ نہیں ایس پاسے
کچھ آکھیا نہیں جاسکدا، ٹریکٹ نمبر ۲ دے چھیکڑے صفحے دے اشتہار توں ایہہ گل ضرور نر دی لے
کہ حکیم نامر ہوراں اپنی شاعری دے دو مجموعے نوپاں لیکال تے چو منبرٹاں دا اعلان ضرور کیتا، پر
ایہہ دونوں کتاباں ایہناں ناواں نال نہیں چھپیاں۔

اوہناں دی کتاب "سجرا سورج" جنوری ۱۹۶۱ء وچ شائع ہوئی، جس واسطے اوہناں
باقاعدہ اک اشاعتی ادارہ "ادارہ پنجابی زبان لاہور" قائم کیتا پر کتاب اتے اک وکھرا اشتہار
چھپوا کے جوڑیا گیا، جس وچ ادارے دی امداد تے سرپرستی کرن لئی آکھیا گیا سی۔ ایس دے
سربراہ حکیم نامر آپ سن تے ایہدے جنرل سیکرٹری ہون دا اعزاز شہباز ملک نوں حاصل ہویا۔
ایسے ادارے دے تحت کتاب دی رونمائی دی تقریب انجمن رفاه عام مزنگ، لاہور وچ ہوئی جس
دی صدارت چوہدری محمد حسین (میئر لاہور کارپوریشن) نے کیتی۔ بیچ سیکرٹری دے فرائض راقم الحروف
نے ادا کیتے۔ ایس تقریب وچ پنجابی تے اردو دے دو دے وڈے ادیبان تے شاعران نے حصہ لیا۔
تقریب دے آخر تے چوہدری محمد حسین ہوراں "سجرا سورج" دی اک کاپی اک سو روپے وچ خرید
دی کوشش کیتی، حکیم نامر ہوراں انج نہ کرن دتا۔ ایہہ ۱۹۶۱ء دے شروع دی گل اسے ایہوں
مگھوں ایس ادارے دلوں کسے دی کوئی کتاب شائع نہیں ہوئی۔ ۱۹۶۲ء وچ چھپی شہباز ملک

۱. حکیم شیر محمد صاحب نامر: اردو دی ماں، صفحہ ۱۰۱، "پاک پنجابی" اخبار لاہور، ۳۱ اکتوبر ۱۹۵۲ء، ص ۲۔

۲. حکیم شیر محمد صاحب نامر، ٹھیک اردو کنج بولی جائے، صفحہ ۱۰۱، "پاک پنجابی" اخبار لاہور، ۲۷ نومبر ۱۹۵۲ء، ص ۱۔

۳. حکیم نامر لاہوری، ذامن فضل ربی، لاہور ۱۹۵۵ء، ص ۲۔

دی کتاب "جان" اتے حکیم ناصر ہوراں دیباچہ لکھیا۔

حکیم ناصر ہوراں نے قلم راہیں اسی نہیں سگوں رقم، ادم تے پریر نارہیں پنجابی ادب دی ودھیری خدمت کیتی اتے مبدوں پنجابی ادبی بورڈ، لاہور ۱۹۶۰ء وچ قائم ہويا اوہدے نائب صدر چنے گئے۔ ایدوں مگروں پنجابی پڑھیا لاہور دے صدر بنے، پنجابی ادبی لیگ دے بنیادی رکن سن، موئی تبسم ہوراں دی نگرانی وچ نکلیں والا ہوا رسالہ "پنجابی ادب" لاہور کئی ورھے حکیم ناصر دی ادارت وچ نکلا رہیا۔ حکیم ناصر ایس رسالے واسطے قلم دے نال نال ودھیری رقم دی خرچ کر دے پنجابی خدمت کر دے رہے، پنجابی ادب لئی چلن والی ہر تحریک دے ہر اول دستے وچ شامل ہونڈے سن، اوہناں دی اک ایہ حیثیت دی پنجابی زبان تے ادب نوں ودھیرا مان دیندی سی کہ قومی سطح اتے ہون والے ہر مشاعرے وچ اوہ پنجابی زبان تے ادب دی نمائندگی کر دے سن تے نمائندگی دا حق ادا کر دے سن، اوہناں دی پڑھنت اتناں دی چنگی سی، اپنی تخلیق نوں ایس چنگے انداز نال درست تلفظ نال پڑھ دے سن کہ لوک محبوب اٹھ دے سن، اوہناں دیاں کئی نظماں کتاباں وچ چھپن توں پہلاں لوکاں نوں زبانی یاد ہو جانداں سن تے مشاعریاں وچ لوک ایہناں دا نوال کلام سنن توں بعد مشہور نظماں دے نال لے لے کے فرمائشاں پاندے سن اکثر انج ہوئے کہ جے مشاعرے بے انتظام کرن والیاں فرمائش پوری نہ کیتی تے سنن والیاں اگلے شاعروں سنن توں انکار کر دتا تے مجبوراً انتظام کرن والیاں نوں حکیم ناصر نوں مٹ بلانا پیا اوہناں نوں سجا سوج اتے گڈ دلوں انعام ملیا تے پنجابی ادب دی مجموعی خدمت اتے پنجابی ادبی لیگ نے گولڈ میڈل دتا۔ حکیم ناصر پنجابی دے اک اچھے شاعر نیں جنہاں پرانے دور وچ وقت دے تعاضیاں موجب اوس روایت دے تحت دی لکھیا تے نویں دور دے تعاضیاں موجب وی ادب تخلیق کیتا۔ جتھے اوہناں دی لکھی داستانی ہیر، باراں ماہ، اٹھوارے تے چومرے موجود نیں اوہتے نویں دور دی پابند نظم تے آزاد نظم وی موجود لے اوہناں دی شاعری دے دورنگ بڑے اگھیر دیں نیں اک قومی اصلاح والا تے دوجے طنز والا۔ اوہناں دیاں چھپیاں تے ان چھپیاں دستیاب کھتیاں دچوں دنگی پاروں کجھ کلام ماضی

اے جس توں اوہناں دے ادبی مقام نوں مستحق پہنچ آسانی ہو سکدی اے:

۱۔ فراق مدینہ

بالاں ماہ

چیت : اکھاں ہر دم ایہہ مولا نوں گل دے
 مولا سد مدینے دے دل دے
 پیتر چیت میرا ایہو چاہوے مولا جے مدینے بلا دے
 تاں اے مشکل ہو جائے مل دے مولا سد مدینے دے دل دے

ستوارہ

پیرا پیر آیا پیا نہیں آیا
 باجہ ماہی دے جگ اندھیرا
 خبرے کیڑے گلون چیت اُس چایا
 کدے پا ماہی گھر پھیرا
 سنجاد سداے تیں پن ویڑا
 کدے پا ماہی گھر پھیرا

۲۔ فخر موجودات

نور پاک خدائے غفور دا
 عرش توں لے کے فرش ملک
 یار دا وچ ظہور دے آ گیا
 نور ہی نور سما گیا
 ہو یا عشق خدا دی ذات توں
 پیدا کر کے موجودات توں
 ذات پاک تے عالی صفات توں
 ہر، ہر دے وجہ سما گیا

۱۔ حافظ شیر محمد المتخلص بہ ناصر، فراق مدینہ، لاہور (۲۹-۱۹۲۸)، ص ۲

۲۔ ادبی، ص ۷

۳۔ مولانا حافظ شیر محمد ناصر نوشاہی قادری، فخر موجودات، لاہور۔ (دس لن)، ص ۲

۳۔ ہذا من فضل ربی (ڈبکٹ نمبر ۲)

بکال منہ مٹی کردی سی جس کوٹھے دے وچ رہندے سالی
 مینہ دے فر فر چوند اسی مڑ کندھاں دے نال گھندے سالی
 کوٹھے دی چھت پی ڈھیندی اے مالک نوں جدوی کندے سالی
 کندھی کوٹھا چھٹو چا مڑ ماری دے وڑ ہندے سالی
 ہن کوٹھی نوں بتائی اے کجھ لگ گیا دھوبی اے
 ہذا من فضل ربی اے، ہذا من فضل ربی اے

۴۔ خوشی داسا قی

رات تزاں دی رت دی ٹک چلی	اٹھ کھول بونا ٹم ٹم ساقی
تیرے لبے تے دیکھ خاں آج کیوں	پیاسے پہنچ رہے میں ٹم ٹم ساقی
اک نجدے نجدے آن پہنچے	اک گاؤندے پاؤندے ٹم ساقی
اک مجیدے مجیدے پہنچے اپڑ	اک ہولی ہولی ٹم ٹم ساقی
اک گلاں اندر ڈھول پائی آون	ڈغاؤخ کر مے ٹم ٹم ساقی
اک چپ چپاڑے آن بیٹھے	کھیس کھوس دی مار کے ٹم ساقی
پیاسے آج تیرا پاسا مل بیٹھے	ہوڑ چھٹ سارے کم کم ساقی

۵۔ سحر اسوریج

۱۔ حکیم نامہ لاہوری ہذا من فضل ربی، لاہور (۱۹۵۵ء) ص ۴

۲۔ حکیم نامہ لاہوری، عوامی شاعر، خوشی داسا قی، لاہور (۱۹۵۵ء) ص ۳، ۴

لاہوردی سیر

آہ ہماری دروازہ فی راہیہ ای بڑا ای کرماں آہ
 نامر شاعر ایقوں دا ای اپنی بولی دا رکھوالا
 او پھلیرے پھل پے پھن نرگس چنیا موتیا لالہ
 ایہہ فی ہٹی جیتوں نکلے پنجابی دا اک رسالہ
 اک رسالہ پنجابی دا باقی لیکن چونکہ پنج
 پنج سوڑ توں منڈیا پنج
 پنج سوڑ توں منڈیا پنج

میرا سبھا

سوہنی صورت کیہ سوہنی سوڑ توں دی
 بھڑکن رب دے رنگ تے بھڑک پیناں
 پلکاں پلکیاں تے نوکاں نکھیاں نوں
 جتھے رڑک دا اوکھناں رڑک پیناں
 سوہنی سُر سن کے سرفوں دیاں جینکے
 کھڑکے سارے آپ وی کھڑک پیناں
 کوئی شعر چنگا سنناں یاں کہناں
 شعر سن دیاں کہندیاں بھڑک پیناں
 کوئی آہنا پنجبرہ دیکھ دا نہیں
 بجلی وانگ میں صن تے کڑک پیناں

۹

قمت لے آج تاج خوشی دادھر دتا اے میرے سلیس
 آج ویلے دا میں سلیمان جگ اُتے نہیں میری ریس
 میرے ڈیرے پیریں ٹرکے اگئی ویلے دی بقیس
 عرشوں اُچی ہو گئی میرے نیویں جیسے ڈھاسے دی زمین
 میرے ڈھاسے دے دتھ آکے بیٹھ گئی اک ات حسین
 اک یلی، اک عذرا، سلمی، اک روحی، یعنی، پروین

اپنی سہان

توں مسلم ہیں دنیا دے دتھ توں اللہ دا جانی بن
 نبی توحید دا ابانی تیرا توں وی توحید دا ابانی بن
 دین تیرے دی ریس نہ جگ تے توں وی تے لاثانی بن
 ہندہ رب دا نبی دی امت تے عامل تیرا آنی بن
 جد تیری دنیا وی آگوتوں وی امام زمانی بن
 نہ پنجاہی نہ سرحدی نہ سندھی سکرائی بن
 سب کچھ ہوزیاں سب توں پہلاں توں اک پاکستانی بن

پھانسی

آج توں چنگا پشاں

چو کھا پشاں

بیتیاں صدیاں دے ول
 یاد آماندا اے بندے نوں وی بکھا اپنا
 دیکھ لیندا اے مڑاپنے مانگلی وڈیاں دی ریت
 اج دا پورا ایہہ بندہ آپ وی
 فیر بن جاندا اے پورا جانگلی
 اوخو صدیاں دا پرانا جانگلی
 ہائے اج دا پورا بندہ
 ہائے پھانسی دی سزا

چندا کے نام

جن سورج نے گھل ہل کے دی ریس کیہ کرنی تیرے تن دی
 کدے پاگل ہو نہ جساواں من من کے تے پاگل من دی
 جے چندا نہ ملدی ناصر ایڈی سوہنی غزل نہ بن دی

۶ اپنی بولی اپنا اصلا

پنجابی

بولی اپنی نوں کدی کسے دیلے چھٹن لئی تیار حیوان کوئی نہیں
 تے توں اپنی بولیوں بھیجنا ایں تیرے جیہا نادان انسان کوئی نہیں
 بولی اپنے دیس دی چھڈ کے تے توں ایہہ سمجھنا ایں تیرا قصاں کوئی نہیں
 بولی اپنی نال ہے تیرا ہونا بولی نہیں تے توں میری جان ! کوئی نہیں

اردو انگریزی ہندی پڑھ بھانویں ایہدے دچ گھانا میری جان کوئی نہیں
بولی اپنی وی قائم رکھ نالے، ایہدے نال گھنڈی تیری شان کوئی نہیں

حکیم ناصر دیاں غزلاں

اٹھے واہ جو ماری جاو اپنے کھبے سجے پتھر
اوہو ای نہ بھوں کے کدے اپنے آپ نوں وجے پتھر

بچپن بیتا گئی جوانی آیا فیر بڑھاپا
جیوندی ہے تنہائی میری دس دا ہے اکھاپا

۸۔ حکیم ناصر دیاں چھپیا کلام

جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اسے حکیم ناصر ہوراں ادھی صدی تیکر لکھیاتے بھرواں
لکھیا ایس لکھے وچوں بہت گھٹ چھپیا کیوں جے اوہناں دی پڑھنت بہت چنگی سی
اوہناں دا دور مشاعرماں دا دور سی شروع وچ اوہناں استاد فیروز دین فیروز دی شاگردی
کیتی پر بعد وچ وکھ ہو گئے اوہ رومانی طور تے استاد گاموں خاں نوں اپنا استاد من
دے سن شاگردی چھڈن توں بعد اوہ استاد دی شاگردی دے قائل ای نہ رہے ایسے
لئی اوہناں نے باقاعدہ اپنا کوئی شاگرد نہ بنایا اُنچ اسماعیل قلندر تے فیض کوثر اوہناں
کول اٹھدے بہندے مزدور سن ٹھیکیدار محمد حسین نوں اوہناں دا کافی کلام یاد اے
اوہناں توں اوس ویلے دے ودھیرے کھاری متاثر ہوئے جنہاں بعد وچ ناں

۱۔ حکیم ناصر اپنی بولی اپنا اصلا، لاہور، ۱۹۷۰ء، ص ۳۲، ۳۳

۲۔ حکیم ناصر، حکیم ناصر دیاں غزلاں مرتبہ فیض کوثر، لاہور، ۱۹۷۳ء، ص ۲۳

۳۔ اوی، ص ۶۵

کڑھیا کچھ دے ناں ماضی نہیں رُفوف شیخ، سعید جعفری، آشفتمہ، سلیم کاشغر، انور مسعود، فضل الہی بہارتی، شہباز ملک، مشاعرے دے اوہ بادشاہ سن میں مشاعرے وچ شریک ہوندے حاصل مشاعرہ ہوندے ایس کر کے اوہناں ودھیرا چر اپنا کلام چھپوان ول دھیان نہ کینا مہدوں ۶۱۹۶۰ وچ اوہ بیمار ہوئے ناں اپنی ادبی پونجی نوں پہلی وار سفید گی ناں سانہن ول دھیان ونا تے سجر سورج چھاپی او سے دور وچ اوہناں نے اپنا بیاض شہباز ملک دے حوالے کینا جس دے کاپی سائز دے ۱۱ صفحے نہیں ایہدے وچ حکیم ناصر ہوراں دیاں ۳۰۶ چیزاں نہیں جنہاں وچوں بوہتیاں ابیات دے روپ وچ نہیں حکیم ناصر ہوراں دے ہتھ دی لکھی اک نظم ”رب تے دسی“ وی راقم کول موجود اے۔

کاپی سائز دا ایہہ بیاض ”سجر سورج“ دی اشاعت توں پہلاں دا اے ایس لئی کہ ایہدے وچوں اک چومصرعہ حکیم ہوراں اصلاح کر کے ”سجر سورج“ وچ چھاپیا ایس گل دی دس حکیم ہوراں اپنے قلم ناں بیاض قلمی، والا چومصرعہ کٹ کے عاشرے وچ ایچ پائی اے۔

”ایہہ چومصرعہ سجر سورج وچ اصلاح ہو کے چھپ چکا اے۔“

ایس قلمی بیاض دے، ص ۱۶۱ اتے اک تاریخ ملدی اے جیہڑی ۵۲-۳۰-۲۲ یاں ۶۲-۳۰-۲۲ اے، ساڈا قیاس ایہہ اے ۶۲ اے جدوں اوہناں ایس قلمی بیاض دی اصلاح شروع کیتی کیوں جے اوہناں دا خیال ”سجر سورج“ توں بعد ایہناں نوں چھاپن داسی ایس بیاض وچ حکیم ناصر ہوراں نے اپنے بہت سارے کلام دی اپنے ہتھ ناں اصلاح کیتی اے جس توں اوہناں دے فن دے ارتقاء اتے دی چائن پینڈا اے اصلاح دا نمونہ دیکھو

قلمی بیاض وچ

ق۔ قسمت نے دنیا دے صفے اتے عجب عجب سواریاں مودتاں نے
چمے صاف شغاف نہیں ہن دانگوں بھریاں دلا دے وچ قدوتاں نے

ہتھ اہنٹاں دے کہ دی نہ آیا بڑا ڈھونڈ یا اصل ضرورتاں نے
اک نامر کبہ موہ لیا جگ سارا اہنٹاں سوہنیاں سوہنیاں ضرورتاں نے
(۱۴۳)

سجرا سورج وچ اصلاح نال

دب نے یہہ کے آپ ہتھیں رنگ رنگ دیاں واہیاں مورتاں نے
اوہنٹاں رنگ برنگیاں مورتاں وچ بھریاں سانجھیاں فیر ضرورتاں نے
ویلے نال ضرورتاں پاؤن کچاں، کیتے میل ملاپ مورتاں نے
اک میں کیہ موہ لیا جگ نامر اہنٹاں سوہنیاں سوہنیاں مورتاں نے
ایس قلمی بیامن وچ بوہتے ابیات نیں بنناں وچ چار مصرعے والے بہت زیادہ میں
ایہہ سارا بیامن کالی کچی پنسل نال لکھیا اے کلام دی اصلاح اکثر پنسل نال ای کیتی اے یہ
دوھیریاں تھانواں تے روشنائی نال وی اصلاح کیتی گئی اے، ابیات وچ پہلا مصرعہ عام کر
کے سی حرفی وانگ کسے حرف توں شروع کیتا گیا اے جویں مں ا۔ (الف)، مں ۹ (دع)،
مں ۱۳ (ب، ت)، مں ۲۲ (الف)، تے مں ۲۲ (الف)، اہنٹاں بیٹاں وچ حرف کھ دی
دے گئے نیں تے وزن وچ وی ہے نیں پر اکثر تھانواں تے حرف وزن وچ شامل
نیں پر لکھے نہیں گئے۔

اہنٹاں ابیات دے موضوع عشقیہ، اخلاقی، سیاسی، سماجی، دینی جہدے وچ حمد
نعت، مدح، مہما، مدح اہل بیت، مرثیہ کر بلا وغیرہ مزاحیہ وغیرہ نے۔ دوھیرے کلام وچ
اکھاں تے محاورے دے گئے نیں ایس قلمی بیامن واک انتخاب چھاپن دا
اعزاز اسی حاصل کر رہے آں

۱. حکیم ناصر، ابیات قلمی بیامن ملو کہ راقم الحروف، مں ۴۰

۲. حکیم ناصر، سجرا سورج، لاہور ۱۹۹۱ء، مں ۸۲

تلمی بیاض و چوں چو انواں کلام

(۱) کیٹری زبان دے نال کراں یا اللہ میں شکر ادا تیرا
 شکر شکر صد شکر الحمد للہ ہو یائے کرم میں تے بے بہا تیرا
 مشرتیک نہ مجلسی مول مینوں ایہ احسان وڈا کبریا تیرا
 بن کے آپ ناصر کہیں مدد میری مینوں آسرا صبح و سائیرا (۲۹)

ہو یا رحمتاں دا شروع دور دورہ پیدا ارج ہو ختم رسل گئے نہیں
 لکھ لکھ مبارکاں مومنناں نوں بھہے کل ہشتاں دے کھل گئے نہیں
 بینہ اولیں نور دا وسیا ہے کل کالکاں دے چہرے دھل گئے نہیں
 دگی ہوا ایمان دی ہر پاسے دیوے کفر دے کھل ہو کھل گئے نہیں
 مالی آیا توحید دے باغ دلہے وچھروئے زمین تے پھل گئے نہیں
 کھڑیا پھل رسالتی اللہ اللہ ہے جنتی دنیا وچ اہل گئے نہیں
 ڈھٹھے بُت جہان دے سراں پر نے جھنڈے پاک توحید دے پھل گئے نہیں
 ابراہیم خلیل مڑا گیا اے بُت غائیاں وچ پئے کھل گئے نہیں
 علیا صلح تے رحم واسبق ایسا سارے جھگڑے بڑا یاں اے کھل گئے نہیں
 کنڈا عدل انصاف دے ہتھ آیا آقا نال غلاماں دے کھل گئے نہیں
 چوداں کنگرے کسری دے کھل والے ڈھٹھے ڈھینڈیاں خاک وچ رل گئے نہیں
 رسوخ نبی دا آؤناں سدیاں اسی جھوٹے بادشاہ جگدے ڈھل گئے نہیں
 دیندے مہے بشارت اوہ آپ دی ہی نبی رب دے جنے ہو کھل گئے نہیں
 صد قے اوس توں جن دی طفیل نامزد فرساڈے گناہاں دے کھل گئے نہیں (۱۷۳)

اے۔ ایس جہان دے وچ جنھوں نہ مدد یق اکبر با صفا ملیا
 اوس شخص نوں عمر دے وچ ساری نہ فاروقی عادل بے دعا ملیا
 جنھوں عمر نہ عمر دے وچ ملیا اوہنوں غنی ثوی نہ با حیا ملیا
 ملیا جنھوں نہ ہیٹھ آسمان غنی ناپیں اوس نوں مشکل کشا ملیا
 جنھوں ملیا نہ مشکل کشا اوہنوں دنیا وچ ناپیں مصطفیٰ ملیا
 ملیا جس نوں نہ مصطفیٰ نامہ ایتھے اوتھے نہ اوہنوں خدا ملیا
 (۱۲۴)

د۔ روکے ہتھ نوں ظالما اوہ کسیں شاہ حسین واکٹ ناپیں
 آکھ بھوش کر عقل دے انھیاں او اکھیں دیکھ کے تے ہیرا چٹ ناپیں
 باغ دہرا اندر جے کر پھلنا ایں جڑھ اپنی نوں آپ پٹ ناپیں
 ڈریں اوس قمار دے قمر کوں چہدا قمر وی رحم تھیں گھٹ ناپیں
 فانی جگ دے آن بازار اندر پونجی اپنی نوں صنائع سٹ ناپیں
 اوہ پیار یا کوڑے پیار وچوں بدے نفع نقصان توں کھٹ ناپیں
 ایس ہٹ توں ہٹ جا ہٹ نہ کر اوہٹ دھرم جنگی تیری ہٹ ناپیں
 اوہ بے سمجھ کچھ سوچیں تے سمجھ کریں اگر تیں قمر کوئی جھٹاپٹ ناپیں
 جانے رب نامہ اسان مومنناں دے حشر تیک لمس دل دے چھٹ ناپیں
 (۱۲۸)

میرے گلے دے سانجھیا مسلماناں تھوڑی دیر ذرا ایتھے مکھ تے سہی
 مکھان گلاں فی شاعر دے دل اندر ایہناں مکھاں وچوں من اک تے سہی
 کیوں تیرے توں وکد اے جگ سارا اوہدے ناں اتوں ذرا وک تے سہی
 کہی آزادی تینوں سکدی سی ارج آزادی نوں توں سک تے سہی
 ایکے وچ کچھ ہٹھیاں لذتاں میں دلوں دوئی دی کڈھ توں پھک تے سہی
 تیرہ کر وڈیں کس طرح زیر ہوندے آپس وچ ہو کے دیکھ اک تے سہی

و کچھ کیوں دشمن ہکے جاوے نہیں لک بھگہ کے ڈاہ توں ہک تے سی
 دھکے جان گے دیوں پار دشمن سا بھنڈا دور لگا کے دھک تے سی
 تن سو تیراں مسلمان کدی کافی سن بئی سارے جہان دے لئی
 ارج دس کروڑ نہیں بہت ناصر مرث اکے کسے ہندوستان دے لئی (۱۴۳)

ہتھال تے ہتھ رکھ بیٹھ رہنا عادت ٹھیک نہیں دل دلیگر تیری
 رانجھے وانگ توں بیلے پرچ پنچ تے سہی کھی آوے گی آپے اسی، میر تیری
 لک بھگہ کے آپ توں چلدا نہیں چلے کس طرح کوئی تدبیر تیری
 نورا اپنے آپ نوں بدل ناصر بدل جائے گی آپ تقدیر تیری (۱۴۸)

ہندوستان اندر پاکستان بنیا بیڑی دُوبلی اسلام دی تر گئی اے
 مسلمان غلام آزاد ہو گئے اتے نانی انگریز دی مر گئی اے
 ایہہ وزیر امیر تے جج افسر جاندی واری تعین جو کر گئی اے
 جین آپ تے فر گئی آپ ناصر دند لاء کسے آئے ورج دھر گئی اے (۱۴۹)

ہندو سکھ انگریز تاں ہے کدھرے ویری اساندا سارا جہان بنیا
 مسلماناں تے قیامتاں ٹٹ پیاں لوہے دی زمین تانبے دا آسمان بنیا
 کئی جوئے شہید بے گھر کئی جا کے فیر کدھرے پاکستان بنیا
 اپنی ہوئی ہوئی تے ابے دی نہیں مسلمان پکا مسلمان بنیا
 مسلماناں دے جے ایہو دے چالے پاکستان نوں دشمنال توڑ دینا ایں
 تہاں اللہ رسول نوں چھوڑیا تے تہاں اللہ رسول نے چھوڑ دینا ایں (۱۵۰)

پاکستان بنیاں.... سال ہوئے ستارہو ہئی وگدیاں داریاں وچ
 جیوندار ہو ہمارا مسلماناں کٹھہر توئی ملکاں ساریاں وچ
 بھنگ خفتاں دی پی پی دے راہیں ہیا اوگمہ ہئی تکیاں تے داریاں وچ
 ہویا کیہ جے قوماں نال دیاں پنچ رہیاں میں پن تے تاریاں وچ
 ہتھ نال تارے کر غیر توڑن توں دتوں توڑیں نال ڈھاگیاں دے
 ایٹم بم بنان دے دوجیاں نوں تے توں بم بنائی جاٹاگیاں دے

(۱۶۴)

الف اللہ دی مرضی دے نال قائم جیڑے روز دا اے پاکستان ہویا
 لکھاں بانا حق شہید ہو گئے تے کروڑاں داحسانہ ویران ہویا
 چیز کم دی بھنی ہوئی مشکل دو چیزاں داحسن آسان ہویا
 اک ہوئی رشوت بڑی عام دو جاوڈا گوشت ہے بڑا پردھان ہویا
 ہندو سکھ کیہ خود مسلمان ہتھیں پاکستان دیاں جڑھاں پٹ ہے نیں
 بوچڑ ڈنگراں دے گلے کٹ رہے نیں افسر بندیاں دے گلے کٹ رہے نیں
 آڈا جے دی سمجھ جاو مسلمانو! ۱۶ اسیں ویلے بُری چل رہی اے
 اوہر ڈنگراں تے چھری چل رہی اے ایہد رہندیاں تے چھری چل رہی اے

(۱۶۵)

میں نہیں اکھرا کہ فلسطین جاکے اس یہودی ایک نوں توڑ دیو
 ایہدی نہیں کمند اچا کے وچ لندن تیں یونین بیک نوں توڑ دیو
 لکھنؤ دے سینے وچ نہ مارو نہ امریکہ دی بیک توں توڑ دیو
 مسلمانو! محمد دا واسطہ ہے سب توں پہلے بیک نوں توڑ دیو
 حق لے لینا حق دے دینا سب توں پہلاں ترقی دا فائدہ ہے
 حق والے حق پہچان لو ساری قوم دا ایس وچ فائدہ ہے

(۱۸۷)

مسلمانا او قوم دے نگہبانا قوم لئی قومی رخصت کار بن جا
 بن جا مومنناں واسطے ڈو حال چناں اتے کافراں لئی تلوار بن جا
 مجل خالماں اتے خزاں بن کے تے مظلوماں دے لئی بہار بن جا
 بن جانار فرود دے لئی ناصر ابراہیم دے لئی گلزار بن جا
 (۲۰۴)

پرسوں ہندوؤاں رل کے صلاح کیتی سومنات تیار مڑ فیرو کر یے
 ہن تے اسی آزاد ہاں فیرو بلا ایس کم دے وچ کیوں دیر کر یے
 اک وچ سیاناسی کن لگا سومنات داناں نہ فیرو لینا
 کتے اپنی قوم نوں فیرو مڑ کے نہ غلامی دے گھیرے وچ گھیر لینا
 دنیا وچ مدد کوئی فرعون جیسے پیدا تودوں ای موتی کلیم ہوندا اے
 جس وقت فرود کوئی جمد اے او سے وقت پیدا ابراہیم ہوندا اے
 ایس کم نوں مول نہ کدی کرنا ہونا ایس وچوں نہیں جے سود پیدا
 سومنات دے بن دیاں ساریاں دھو لپینا جے فیرو خسود پیدا
 (۲۰۵)

والہ دے بانیوں مسلمانوں جے کرتساں دی کدی تنظیم ہوندی
 نہ ہنگال ہی ونڈیا جاوندا تے پنجاب دی کدی تقسیم ہوندی
 دھو وچ ہائے پاٹو دھاپ والی جے نہ تساں نوں لگی ہفیم ہوندی
 کسے قوم دی تہاڈے خلاف کدی کامیاب نہ کوئی سکیم ہوندی
 فرقہ بندیاں نوں ہن وی دور کر کے اتفاق دے نال تنظیم کر لئو
 اکو حیدری ضرب لگا کے تے مڑ کے جمع تفریق تقسیم کر لئو
 (۲۰۶)

ج عید بھی آئی تے نگہ بھی گئی پر نہ جن ماہی تسی آئے ہائے
 راہ تکی دے دیدے تھک گئے تسیں نظر ناہیں آئے ہائے

تھی سواہ تے اونیاں پاں بیٹھی دلوں پٹرائے کمر اں ہائے اہائے
 ہٹاں تہاں دے جاندارب ناصر دل گھڑی دی چین نہ پاسے اہائے (۱۲۹)

اے ہلال عید آچوں توں بعد مدت کمر کے سیر نہ میں زمین دی ہے
 آ آ جیو آیاں لوں بسم اللہ دسین خبر کیہ اسان دے پن دی ہے
 توں تاں دیکھیا ہوسی ضرور کتے گزریے کیوں اس نعل میں دی ہے
 کچھ اس دے من وچ یاد باقی ایس ناصر غریب الوطن دی ہے (۱۳۰)

لے اید کی عید واپن سانوں دے کے ودھ محرموں دکھالی گیا
 عید روزنیاں پٹ دیاں مسان گوری پورا ٹرو دی نہیں سی عالی گیا
 نواں پن اک دشمنان چارھ دتا کلی جان لوں ہور جو کالی گیا
 وہیا عید واپن تے کتے ناصر گوں خالی دی خوشی توں خالی گیا (۱۳۱)

اوہ موذن خدا فدا کمر کے سی رسائی کیتی فلک پیر دے نال
 پڑیاں دتاں دے بعد پن میرا میرے گھر آیا سی تقدیر دے نال
 گوں دے کے اے نہیں کیتیاں سن گویا میں اس بد منیر دے نال
 فریخ ناصر غریب نوں کر دتوں اہائے او ظالماں پہلی گھیر دے نال (۱۳۲)

لے ایس بہان دے دے آکے بناں عشق دے برا نہ سکیا میں
 نال اک ہر مائی دے پیار پکے اک تھاں تے بہہ نہ سکیا میں
 اوہ دے مدد ہدائی دے صد میاں نوں سمند نہ سپا پر نہ سکیا میں
 ایسے وقت آلا اہائے اوہ ناصر جدوں کج دی کہ نہ سکیا میں (۱۳۳)

(ع) عشق دے شہر دے وہچ کوئی دن کوئی وصلے والا ہی نکدا اے
 ادنیٰ اعلیٰ دی نہیں تمیز اوتے اکو اچھا پایہ ہر اک دا اے
 عشق راجیاں دے منہ لگام دے کے مار غماں دے کوٹھے پکٹا اے
 ایسے عشق بازار وہچ میاں نامر کھوتا گھوڑا اکو رمل وکدا اے (۱۸)

ع عشق مجاز وہچ پیر پا کے بندہ اپنی موت خود بھال دا اے
 وحشی بن کے ٹل اماڑ بیٹھے وہم چھڈ کے بستی دے خیال دا اے
 آخر ہجر وہچ سک کہہ پر ہوئے ملے جے نہ آب وصال دا اے
 اگے جنگلاں وہچ جو سک مویا میاں نامر وی اوس دے نال دا اے (۲۲)

لے کے قاصد تئیں خط کوئی دو گھنٹے پڑ خدا رہیاسی نال ہیرانی جانی
 شامت گزردی قاصد نے کیا جلدی دیو جواب کہہ کے مہربانی جانی
 اُٹھ کے صفحے نال چھری پھڑ پھڑ بر دی وئی کٹ دیان جانی جانی
 بولے قیر ما نامر نوں دے دیویں میرا ایہو پیغام نہ جانی جانی (۲۲)

(ق) قاصد در محبوب ول مہر ماں تے مہر ماں رب دی ذات ہو جسے
 اکھیں آن کے دسا منج روشن تاکہ ہجر دی دور ظلمات ہو جسے
 ہا کوئی نامہ تحریر فرما دیو کھنہاں جیونے دی گل بات ہو دے
 مَا لَمْ يَكُنْ يُبْ فَصَفَ الْمَلَأَاتِ مَهْرُ كَهَيَا خَطِ اَوْصِي طَلَقَاتِ ہو جسے (۲۵)

(ق) قاصد اما کے کہیں اڑیا بستر مرگ تے پئی تیری اڑی ہوئی آ
 ساڈی خبر نہ لین نوں توں آپوں جان آن کے لہاں تے اڑی ہوئی آ

نزع دلیڑے دی توبہ معاذ اللہ اوہو مندیادے نمنی اڑی ہوئی آ
 عمر گزر گئی رہے کجھ ساہ ناصر باغی لنگھ گیا تے پوچھ اڑی ہوئی آ (۳۹)

اق) قاصدا ذرا محبوب دل با نہیں سی خبر مت اوہ آکے کھے ناہیں
 آکھیں سکھی دسو اوہ نہیں دکھ کھڑے بوئیں تساں دے ہجر دے سہے ناہیں
 ہن لے آخری لبیاں تے دم آگئے چلو اٹھو جلدی رہو جہے ناہیں
 کہیانے کسے دانا انسان ناصر رہ جئے نیکیوں تے بدیوں رہے ناہیں (۱۱۸)

وج) جد دیاں چار کر گیوں تد دی سینے سول فراق دی رڑکدی اے
 خوشی چین آرام دے عوض سگوں سرتے بلی غماں دی کڑکدی اے
 دل دی لگی اتے بھر بھرا کھیا میں جیوں پیوں پال پانی تیوں تیوں بھر کدی اے
 اللہ خیر کرے کھن اکھ ناصر پئی اچ سویر دی بھر کدی اے (۲۰)

میرے اک لنگوٹھے یار آکے انج رام کمانی سنائی مینوں
 رب رب کر کے میرا دیاہ ہو یارب خوشی دی گھڑی دکھائی مینوں
 فیشن دارو دہشی میرے پیش پئی کر دتاے جھنے قرضائی مینوں
 ملی ادھی دی بڈھی اے یار ناصر ٹٹھ پے گیا اے سرمنائی مینوں (۴۳)

اتوں قمر خدا داہر دپے رہوے پٹ دی دوہٹی دی مائی مینوں
 بیڑا ڈب جاوی کیتے دھڑھنا ایں آوے نظر نہ تیری کمانی مینوں
 گنا کھڑے چم کر سنے سہاڑے کر دتا اسی نال قرضائی مینوں
 ناصر اوہ نالے آکھن ہو رناں نوں پیادھی مے مل جوائی مینوں (۴۴)

اٹھ دن پہیلیوں پہلے ای بیوی صاحبہ زار زار اٹھی اٹھی اکھ روون
 عطریل پوڑ مسخی نہ کے ہن دار بھاویں بوبے دکھ روون
 میری اُستی روپے تنخواہ اُتے ماپے دکھ روون سوہرے دکھ روون
 میرے مال نوں دیکھ کے اے ناصر نے گلیاں تے گلیاں دے ککھ روون (۴۵)

الف اٹھ بیدار ہو ہو خوش وچ آ، اک دن ایس جہان یقیں جان والے
 ایس دنیا یقیں گئے گم نام آخر وچ غفلتاں وقت گوان والے
 ایسا کم کوئی دنیا دے وچ کر مالوک یاد کر سن تینوں آن والے
 دانش مند ناصر اکھن سخن تیرے ہن بھگلیاں نوں راہ پان والے (۴۵)

الف اپنے ذوق یقیں آپ کردا شعر نوں توں لوں ایسا وہاں میں
 حالی اپنی آپ اصلاح کر کے آپے کر لیندا اتے صاد ہاں میں
 آپے اپنی بزم وچ شعر پڑھ کے آپے آپ تائیں دیندا داد ہاں میں
 آپے اپنا ہاں شاگرد نامہ سراتے اپنا آپ استاد ہاں میں (۵۲)

الف اکھن کراسیں دی ہاں شاعر دودن کٹ کے یار دھوڑیاں وچ
 ایہہ شاعری خالہ دا گھر ناہیں ہے ایہہ لیٹنا آگ تے روڑیاں وچ
 صاف شعر نہ اچے تک جانے لکھیا عمر گزر گئی دکھیاں دھوڑیاں وچ
 ناصر نہیں شاعر بلکہ شاعران مجھے بیٹھن والا اے دوستو جوڑیاں وچ (۴۰)

د دوستو خبرے جمدیاں ای بینوں گڑھتی دے وچ ہے پیار ملیا
 پاک اپنے پروردگار دلیں بینوں پیار بھریا دل زار ملیا

ایس گل واگو نہیں ذرا مینوں دنیا دہچ نہ کوئی وی یار ملیا
(۸۱) ملے یار لکھاں دنیا دہچ نامر اسے پراک وی نہ وفادار ملیا

اغے آرزو ایہ میرے دل دی اسے وضو بہنواں دے نال کراں کراں
شوق والے معلے تے بیٹھ کے تے قافوں بیٹوں اتے دیوں ڈراں کراں
تہناں ملکیاں دی تسبیح کپڑا کے تے ہم چم اکیاں دے اتے دھراں کراں
۱۵۶) وردیا نامر دایں کراں کراں خالی ساہ نہ کدی وی بھراں کراں

ح حاضران نوں چھڈ غائبان لئی دورو کے وقت گوان والے
اج کل دی گل سنا کوئی او پوہ اینیاں کہسائیاں پان والے
ایہہ کیہ پچھتائیں دس گئے کتھے جوسن دین دا ڈنکا و جان والے
(۲۰۲) میٹھوں کچھ کہ باگسن کہ وں نامرستی خلق نوں فیر جگان والے

ن نظر ملے کوئی بھی جیہہ نہیں گویا شعر تیرے بے نظیر سن سن
ہو گئی کنیاں دی بند زبان تیری زبردست لاثانی تفسیر سن سن
کئی رک گئے نہیں غلط کاریاں تھیں تیری صاف تے صبح تقریر سن سن
(۲۰۳) ہر دے بے مد دل تے اثر نامر تیرے سخن سچے پڑ تاثیر سن سن

فجرے بعد نماز دعا دہلی مولا عالیاں ویکھ اسلام دیاں
تینوں پاک محمد دار اسطہ ای کٹ مشکلاں ہندی غلام دیاں
غیبوں آئی آواز کہہ تو ماں تابع حق دے مین احکام دیاں
مالک ملک داد ہنناں لوں کر دیاں میں دونوں میاں محمد دے نام دیاں

ہو کے اک سارے ہندوستان والے حکم حق تے عمل کما لیے
 اوس مافظ نام سردی مدوسیتی بگڑی اپنی آپ بنا لیے

(۱۹۹)

پاکستان مدد کھرا کیا اسال سارے جگ والے سارے دیو ہو گئے
 بھلا غیرتے فیروی غیر ہوئے ساڈے اپنے اہی کئی غیر ہو گئے
 عقل نال باآئے پاکستان داتے مخالفان دے ٹوٹیر ہو گئے
 دنیا چ نامر ساڈے دشمنان وامنہ کالاتے نیلے پیر ہو گئے

(۱۹۳)

عارف عبد المتین دی پرکھ پڑچول

”پنجابی شاعری دی مثنوی روایت دے پکتے پیڑھے ہوں باسے کسے قسم دے شہجے دی
ہن کوئی گنجائش نہیں ایہو مثنوی روایت اے جس نے فکر، زبان تے بیان دے لحاظ نال
ساڈی نویں شاعری نوں نہ بڑا متاثر کیتا اے سگنوں ایس لئی بنیاد واکم دی دتا اے: ایہ بنیادی
خیال اے پر دھیر عارف عبد المتین ہوراں دی کتاب ”پرکھ پڑچول“ دا۔

اپنے تنقیدی وچاراں نوں نظری تے عملی روپ وچ سامنے لیاؤ لئی عارف عبد المتین
ہوراں کتاب نوں مجموعی پکھوں چوہنہ حصیاں وچ ونڈیا اے پہلا حصہ ”پنجابی صوفیہ“ اے
شاعری: پس منظر تے پیش منظر اے۔ دو جا پنجابی صوفیہ شاعری دے باغ دے سدا
مکرمں بچل ہا باقریہ، شاہ حسین، سلطان باہو، علی حسید، ہاشم شاہ تے خواجہ غلام فرید
دے حوالے نال اوہناں دے تنقیدی وچاراں نوں اگے ودھاؤ اے تیجا حصہ نویں
تے پرانی شاعری دے ہلکم استاد کرم، مولا بخش کشتہ، پیر فضل گجراتی، فقیر محمد فقیر تے
حکیم نامہ تے مکدا اے تے چوتھے وچ اوہناں نے نویں شاعری دے کج نمائندہ شاعران
دا تذکرہ کیا اے جنہاں وچ شریف گنجہا، قیوم نظر، احمد راہی، باقی مدنی، رشید انور، سلیم
کاظم، دعوت شیخ، منیر نیازی، نجم حسین سید، بشیر منذر، اقبال صلاح الدین، حفیظ تائب،
اکبر کمالی، منظور وڑہ آبادی، اعجاز احمد آؤر، راشد حسن رانا، یونس احقر، اجمل وجیہ تے
شاہن تارلی شامل نیں۔ انکے ایس ساری کتاب وچ کل ۲۵ شاعران دی پرکھ پڑچول دے
حوالے نال پنجابی شاعری دے کل مہانہ دے نوں واضح کرن دی کامیاب کوشش کیتی
گئی اے۔

دیکھیا جائے تے عارف صاحب دی کتاب دی ایہہ ونڈ ای بڑی معنیاں بھری اسے
 پھیر پہلا حصہ میں نوں ایس کتاب دا مقدمہ آکھنا مناسب رہے گا اگوں جیٹریاں تیاں دڈاں نال
 ساڈے سامنے آؤندا اسے ایہہ عارف بعد المیتیں صاحب دے تنقیدی وچاراں نوں سمجھن پرچ بڑی
 آگوائی کروائے ایس حصہ دے ات شروع پرچ تصوف، اسلامی تصوف، غیر اسلامی تصوف، مقامی
 تصوف تے مجموعی طور تے پنہاں تصوف دا ویر واپایا گیا اسے بعدوں کہ دوجے حصے پرچ ایس تصوف
 دے حوالے نال ساڈے نمائندہ صوفی شاعراں نوں اوہناں دے کلام راہیں پیش کر کے عملی تنقید
 واقعی ادا کر دیاں اپنے ایس تقیسس نوں ثابت کیتا اسے جیٹرا عارف صاحب اسے
 لفظاں پرچ کھانچے اسے۔

جے ایس وڈے صوفی شاعراں دا تفصیلی مطالعہ کر پئے تاں سانوں
 اندازہ ہوندا اسے کہ اوہ تصوف دی پوری ریت نوں اوہدی چمک دکھ
 تے اوہدے رنگ برنگے پن سمیت اپنے نال لے کے سامنے آؤندے نیں
 اوہناں وچوں کچھ ایہیہ نیں جیڑے سانوں شریعت تے طریقت دے سواہر
 بنجوگ دا احساس کراندے نیں۔

تے "ایہناں بھناں وچ من کجیوں گن ایہہ نیں پئی ساڈے پہلے وڈے
 صوفی بابا فرید توں لے کے اخیر دے اخیرے صوفی کوی خواجہ فرید تیک
 سبھے کلاکار اللہ دی محبت وپر ڈبے ہوئے تے اوہدی سدھر پرچ رُجھے
 ہوئے محسوس ہوندے نیں اوہ سارے دے سارے اوہدے دھچوٹے
 دی ٹپ توں واقف نیں تے اوہدے ٹاپ دی سرشاری دے جانوں نیں
 تے اوہدے حوالے نال اوہدے سمجھ توں سرکڑھوں منظر انسان دے پیار
 دی نگہی تے ودھیری کھلار والی کیفیت دے حامل نیں تے انسانیت

دی بھلیائی دے نہ صرک پھارک نہیں!

تھی دیکھیا اے کہ ایس جتے وچ عارف صاحب لے دو گلاں لیا ندیاں نہیں۔ اک لب
تے بندے دارشتہ تے دو ماہندے تے بندے دارشتہ ایس سلسلے وچ تساں ایہہ دی
ماظہ فرمایا اے کہندے تے بندے دے رشتے نوں بیان کر دیاں عارف صاحب نے بندے
نوں رب دا سمجھ توں سرکڑھواں مظہر قرار دتا اے۔ مطلب ایہہ اے کہ بندے دا بندے نال
رشتہ رب دے حوالے نال اے ایس جتے وچ جنہاں صوفی شاعران اُتے اوہناں نے گل بات
کیتی اے اوہناں سلیاں ایہناں رشتیاں نوں اکھاڑن دا بڑا سوہنا فرض ادا کیتا اے۔
ایہہ دوں اگلے جتے وچ عارف صاحب پنجابی صوفی روایت نوں نویں شاعران دے
مردھے تے سوار کر دیاں فرماندے نہیں۔

”سادھے صوفی شاعران نے جدول شاعری دا جھنڈا غیر صوفی شاعران دے
سپر دکھاتے اوہناں دے کلام وچ جنہاں وصف نوں سب توں اچیری حیثیت
حاصل سی۔ اوہناں وچوں اک وصف نوں ایس سدھ پدھری انسان دوستی
ڈائریکٹ ہومسنسز واناں دے سکدے آں جہدے وچ بھانویں
مابعد الطبیعیاتی تے نیابتی حوالہ پس منظر وچ جلا ماندا اے ہاں بین السطوری
حیثیت اختیار کر لیندا اے فیروہی انسانی عظمت دی انحد تعریف، تحسین تے
آدم زادے دی بے حد محبت اپنی معراج تے جا پڑی اے۔
میرا خیال ایہہ اے کہ عارف صاحب ایہے نویں شاعران نوں جیڑا جھنڈا پھڑا رہے
نہیں ایہدے وصف نوں ہومسنسز Humanism تے مزور اے پر ڈائریکٹ
بالکل نہیں پھیرا ایہہ کہ ایہے دی اسی دیکھنے آں کہ مابعد الطبیعیاتی حوالہ نہ تے ایہناں پس منظر
وچ ماندا اے تے نہ ای ایہہ بین السطوری حیثیت اختیار کرکے اے سکوں ایس مدد روح ایہہ

حوالہ دروں بینی دی تھاں بروں بینی دائوپ اختیار کر جاندا اے استاد کرم مولانا شاکستہ،
 پیر فضل گجراتی، فقیر محمد فقیر تے مکیم ناصر دی شاعری پڑھ کے دیکھ لئو ایہناں چرچ اسلامی
 تشخص دے حوالے نال گلاں زیادہ ملن گئیاں۔ پھیر ایہہ کہ ایہہ دور تحریکاں دادور لے ایہہ
 چرچ ساڈے شاعر مسلم تشخص دے حوالے نال شاعری کر دے نظر آؤندے نیں تے انج خدا
 دی آخری ہدایت اسلام دے حوالے نال انسان دے دکھاں دا علاج دسدیاں اوہناں دی
 ہومنزیم ڈائریکٹ نہیں سگوں رب دے حوالے نال سلئے آؤندی اے میری
 چاچے ایہہ اوہو رشتہ اے جیڑا کہے ہو رڈھنگ نال ساڈے پڑانے صوفی شاعراں دا
 اے ایس دی تھوڑی کو نو فیرت زمانے تے عہد دے حوالے نال بدلدی اے۔ میرا خیال
 ایہہ اے کہ ایہہ گل عارف صاحب دے ذہن چرچ دی موجود اے ایہو وجہ اے کہ
 اوہ جدوں نویں شاعراں تے گل بات کر دے نیں تے اوہ حق حقیقت مطلقہ نوں نہیں
 سمجھدے۔ قیوم نظر دی شاعری بارے آئی گل بات دچ عارف صاحب دا ایہہ تجربہ
 ایس ای مثال اے۔

۔ اسیں "توں" توں مراد قیوم نظر دا اوہ محبوب لیندے آں جیہدے
 لئی اسیں حقیقت مطلقہ، سچ حق تے امد دے مختلف ناں ورت چکے آں
 تے۔ "توں" قیوم نظر دا اوہ عاشقانہ روپ خیال کر دے آں جیہدے
 پردے دچ محبوب دی محبت رچی وسی ہوئی اے۔ "توں" تے میں "جیہے نو پکے
 رشتے دا اظہار کر دی اے جیہڑے جنہوں نے گل نال ہوندا اے۔"

ایہو گل آگے جا کے عارف صاحب "مطلق سچائی اکوائے" دے حوالے نال لکھاؤ
 دے نظر آؤندے نیں انج اوہناں دی اوہو گل کہ ساڈے پنجابی شاعر بھانویں اوہ صوفی
 ہوں یاں فخر صوفی انسان نال رب دے رشتے تے رب دے حوالے نال انسان نال انسان

دے رشتے نوں پکیریاں کر دے نیں حق سچ تے پنجابی شاعری دی اصل روایت نوں اجاگر
 مہر ن لئی اک جہاد قرار دتی جاسکدی اے تے ایس نوں جتنا وی سلاہیا جامے گھٹ اے۔
 پنجابی ادب دی ایہہ خوش قسمتی اے کہ ایس نوں ہن چنگے چنگے نقاد میسر آ رہے نیں
 پر جانن والے جان دے نیں کہ نقاد لئی اک محقق کتاں وڈا کردار ادا کر والے پرانے ادب بائے کھدیاں
 مکھن ولے دے عہد تے اوہدیاں مکھتاں دیاں ساریاں ای نسبتاں نقاد نہیں اک محقق متحد
 اے اک نقاد اوہدے تے اعتبار کر دیاں ایہناں دے ڈونگھے مطالعے نال اپنے تنقیدی شعور دے
 حساب نال بیٹے کدھدا اے تے انج اپنی تنقید دا محل اسار دا اے جے ایہہ نسبتاں یاں
 مواد ای محقق دے غیر ذمہ دار ہون پاروں غلط ٹھہریاں تے نقاد دی تنقید صرف
 بے اعتباری ہو جائے گی سگوں اوہدی تنقید دا بنایا محل گھڑیاں پلاں وچ ڈھے ڈھیری ہو
 جائے گا ایس دیاں پنجابی وچ کئی مثالیں قیاں جاسکدیاں نیں ایس ویلے اگو کافی اے ہیر
 وارث شاہ بارے ایہہ گل گھٹو گھٹ تھن ہر کوئی جان دا اے کہ ایہدے وچ الحاقی شعر
 موجود نیں ایس لئی ایہدے تے ودھیرا کم وی ہویا اے کہ وارث دی ہیر دے اصل متن
 نوں تھن تیکر تاریا گیا اے پر وارث شاہ بارے تنقید نوں سلنے لیاؤن والی کتاب
 "مقامات وارث" (۱۹۷۲) وچ نقاد ٹھیڈا کھا گیا تے اوس نے اپنی تنقید دا محل اسار
 لئی اچھا متن چن لیا جس بائے ثابت ہو چکیا سی کہ اوہدے نال وارث شاہ دی نسبت
 اگلی نہیں ظاہر اے اک کلام جے وارث دا ہے ای نہیں تے اوہدے توں جیڑے سٹے
 نقاد کڈھے گا اوہناں دی نسبت وی وارث نال نہیں ہووے گی ایس حوالے نال ایہہ
 کتاب غلط متن دے چنا پاروں بے اعتباری سگوں گمراہ کرن والی بن گئی ایہناں حایاں
 وچ ظاہر اے اک نقاد نوں پھوک پھوک کے قدم رکھن دا آہر کرنا پیندا اے کسے کھاری

۱۔ جیویں ڈولی چلھدیاں ہیر وراپ کیتاں والہ مصرعہ وارث دا قرار دے کے تنقید کرنی (ص ۱۱۸) بدول
 کہ ایہہ مصرعہ میاں ہدایت اللہ دی مرتب کیتی ہیر دا وارث وچ ہدایت اللہ تصنیف کیتا اے جس تے اوس نمبر ۵۵
 لکھیا اے دیکھو ہیر انجھ مرتب ہدایت اللہ مطبوعہ حافظ محمد دین، لاہور۔ ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۹۸۶ء، ص ۶۶

بارے گل کرن لگیاں اوہدے زمانے جن رب۔ یاں تاریناں دی لکھ سنگھ نہ ہوں دی صوٹ پرچ تنقید پرچ
 وڈے وڈے گھیلے ہوں دے امکان خونے میں ایہہ گھیلے پنجابی پرچ تاریناں تذکریاں تے ٹھک
 واکم نہ ہوں پاروں عام نہیں مینوں آپ ایس نال روزواہ پیندا اے اپنی کتاب "تارے" دی
 ترتیب ویلے استعمال کیتے جان والے مواد نوں میں بار بار گوہ نال دیکھیا ایہہ دیاں نسبتاں نوں
 گھڑی مڑی جانچیا پڑھو لیا ایس حوالے نال دیکھیا جاوے تے پنجابی پرچ تنقید لکھن لگیاں
 نقاد نوں پہلاں محقق بننا پیندا اے۔ عارف عبدالمیتن ہو راں دی ایہہ کتاب پڑھن
 ویلے مینوں ایس گل دا بار بار احساس ہوندا رہیا کہ عارف صاحب نے دی پہلاں اک محقق بن کے اپنے
 لئی شاعر اوہدے کلام تے اوہدے زمانے دیاں ساریاں نسبتاں نوں ٹھوک و جا کے دیکھیا پرکھیا
 تے پھر اپنے تنقید دی وچاراں موجب بٹے کڈھے میں میری جاچے سوائے بابا فرید دے اک الحاقی
 شعر دی نسبت دے باقی ساری کتاب دا تحقیقی پہلو دھیرا پکا پیندا اے تے تحسین دے قابل اے
 کتاب دے ایس حقے وچ نقاد تے محقق اک دوجے نال گھیکو کھڑی ہوئے جاوے یں۔ ایہہ
 نظارہ تہا نوں عام کر کے مضموناں دے شرمع پرچ ہووے گا جہدے وچ عارف صاحب شاعر
 دے وڈھکیاں اوہدے عہد اوہدے ذاتی حالات تے اوہدے پنجابی ادب پرچ دا دوسرے
 بارے بڑے دلچسپ تے نوکیلے ڈھنگ پرچ بولدے نظر آؤن گے، استاد کرم بارے بکھدے
 میں۔

۔ شاعر تے انج ای قدرت و توں اک ڈاڈا احساس تے دروند دل لے
 کے ایس دھرتی اُتے آؤندے نہیں تے عام حالات وچ انج جاوے جیویں
 اوہناں آؤں قیامتاں سنگھ رہیاں نہیں تے جے کہتے اوہناں دی حیاتی نوں پرچ
 پرچ قیامت دے لانگھے سنگھنے پے جان تے فیر اوہناں واکہ حال ہو جائدا اے
 ایہہ اندازہ کرنا ہووے تے سانوں اوس شاعر دے کلام دل دھیان دینا پوے
 گا چہڑا لیس پنجاب دے چھوٹے جیسے پر بڑے بھنے پیدا کرن والے شہر
 امرتسر وچ ہندوستان دی آزادی دی جنگ توں پار دوسرے پہلاں یعنی ۱۸۵۲ء

روح پیدا ہو یا تے ہندوستان پاکستان دی آزادی توں بارہ ورھے بعد ایس دیس دے سمجھ توں
وڈے تہذیبی شمر لاہور روح اللہ نوں پیارا ہو گیا۔

عارف صاحب دا ایہہ ڈھنگ اک پاسے نوں لکھا اکھواسکا اے تے دوجے پاسے پنجابی تنقید
تحقیق دا رنگ دی کیوں بے ایہہ وں پہلاں ایس دی ٹڈھلی شکل سانوں احمد یار، میاں محمد تے
ہاوا بدھ سنگھ دہج نظر آؤندی اے۔

اک ہور گل جیہڑی ایس کتاب دہج تنقید دے حوالے نال نوں لکھی نظر آؤندی اے اوہ ہر
شاعر بارے اوہا بالکل دکھرا مہاندر اے جیہڑا عارف صاحب دے لفظاں دہج اوس شاعر
بارے لکھے مضمون دہج کدے نہ کدے ددھیرے بھجویں ٹوپ دہج موجود اے ایہہ
محل سانوں کہے حد توڑی مرنا نیوں دہج دی نظر آماندی اے پر بھجویں روپ والا حصہ مضمون دے
اندر، کہے تھاں تے ہوندا اے اک دو مثالاں ملاحظہ فرماؤ۔

”ہما فرید سانوں اپنی زندگی تے شاعری دونوں دہج شریعت دی وقعت
نوں بھچاندے تے اوس دا احترام کر دے ہاپدے نیں سگوں اوہ شریعت دی
پیروی اُتے اصرار کر دے ٹوم سمجھدے نیں۔“

”نثر لیت کنا ہی دی شاعری دا مطالعہ کر دیاں ہو یاں جیہڑی خصوصیت ساڈے
دل نوں سمجھ توں پہلاں اپنے دل کھدی اے اوہ حیات دے مکھ سہندے ہوئے
زندگی دے مار دھتلاں دہج سرٹے جلدے ہوئے لوکاں نوں سکھ دی چھاں
مسیا کرن دا جذبہ اے۔“

”اجمل دھیبہ نوں اوہی سادگی تے مصومیت تے انفرادی سطح تے
جیہڑے مدد ماتے تہج ت بارے بندے دے نیارے رنگ ڈھنگ بنھے

۱۔ عارف مہالتین، اکھ پھول، لاہور، ۱۹۷۹ء، ص ۱۲۹

۲۔ اوہی، ص ۸۰

۳۔ اوہی، ص ۲۰۲

نیں اوہناں دا اظہار اوہدیاں کئی پنجابی شعانی نظماں وچ ہو یا اسے۔
 اوہناں توں قسی اندازہ لاؤ کہ شاعر بارے اوہناں دا اک احساس تے اک تاثر اوہدے کلام
 دے فکری تے فنی جائزے دے بٹے وچوں گئے تھے تے پکے پیڑھے ڈھنگ دے موجود
 اسے تے جیویں شاعر وائزاج دکھ دکھ اسے ای اوہدے ہماندے نوں اجاگر کرن لئی عارف
 صاحب دے ڈھنگ وی نوکھا اسے ایہہ نہیں کہ اوہناں نقادوں مانگوں جنہاں کول ہر شاعر یاں کھائی
 نوں پرکھن تے اوہدے سٹے وچوں احساس نوں بیان کرن لئی اگوں جیہے جیلے اگوں جیہاں ترکیباں
 تے اگوں جیہے ہماندے ہونڈے نیمہ عارف صاحب دی تنقید وچ اک ایہہ وی خوبی
 تے دقت نظر آؤنا اسے۔

• پرکھ پڑچول پڑھن توں بعد ایس گل دا تاثر داں احساس ہونڈا اسے کہ عارف عبدالمیتین جوں
 نوں تنقید دے مغربی تے مشرقی ڈھنگاں دا گیان وی اسے تے اوہ پنجابی زبان تے ادب دی
 اگلی صدی دے پیدھی روایت دے جانیوئیں اوہناں پنجابی شاعری نوں پرکھن پڑچول لئی
 پھرنے پھرنے بنائے نیں اوہ اک پاسے نوں تقاضیاں نوں پورا کر دے نیں تے دوجے پاسے اپنی
 دھرتی دے گارے مٹی نال بنے نیں پرکھ پڑچول دے حوالے نال میری ماچے عارف عبدالمیتین
 دے تنقیدی دھاراں دا ہماندہ رانجی بن دا اسے۔
 ۱۔ اجماع پنجابی ادب نوں دیکھن پرکھن تے پڑچول لئی پنجابی ادب دی کلوکی ریت دا گیان
 ضروری اسے۔

۲۔ پنجابی ادب دی کلوکی ریت وچ ریت بندے وارشتہ چوکھا مضبوط تے پکا پیڑھا
 تے ایہہ ریت اگول اجماع دے دوزول ٹردی اسے۔
 ۳۔ ادب نوں اوہدے عہد توں تے مکھت والے نوں اوہدی مکھت نوں پرانہ کھکے
 نہیں دیکھنا واپنا ماہیدا۔
 ۴۔ ادب نوں پرکھن پڑچول لگیاں ادب وچوں نرپاں اوہ ای گلاں اگھاڑنیاں ماہیداں

نیں بیٹریاں اوہدے وچ موجود ہوں پتوں گھڑلین والے سٹیاں والی تنقید بے اعتباری جوڑی اے۔

۵۔ اک پارکھ یاں نقاد نوں اپنی پرکھیاں تنقید واصل اُساں لگیاں اک محقق تے کھوجی بن کے مواد تے لکھن والے دیاں نسبتاں بارے تسلی کر لینی چاہیدی اے

۶۔ تنقیدی سٹیاں نوں باعتبار بنان لئی نقاد نوں اپنی گل دیل تے منطق دے حوالے نال کرنی چاہیدی اے۔

۷۔ تنقید ویلے نقاد وادویہ منتخب کیتے مواد تے لکھن والے نال ہمدردانہ ہونا چاہیدا اے۔ (ایہہ وصف عارف عبد المتین ہوراں دی تنقید وادارواں اے)

۸۔ تنقید لئی نکلے سٹیاں نوں من کچھویں ترتیب، بکھویں زبان تے ادبی ڈھنگ نال پڑھن والیاں سامنے رکھنا چاہیدا اے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ عارف عبد المتین ہوراں دی تنقید ”پرکھ پڑچول“ دے حوالے نال انجنتروی اے کہ ایہدے وچ پنجابی ادب دے اک پورے عہد نوں اک خاص نقطہ نظر نال سامنے لیاند اگیا اے۔ ایہدے وچ نقاد دے تنقیدی وچاراں دی روح پنجابی دی صوفیانہ شاعری تے ایہدے وچ جاری تے ساری رب تعالیٰ دے وعدائیت دے نظام، رب تے بندے دے رشتے تے بندے تے بندے دے رشتے نوں اگھاڑن تے ایس روح نوں کلوکے نوں اجوکے ادب وچ جاری تے ساری ہویہ بناریں دا چار اکتا گیا اے۔ ایہہ وی کسے حد توڑی احساس ہوندا اے کہ بعض مقال نقاد ایس مرکزی نقطے نوں کچھ پرانہ دی ہٹ جاندا اے خاص طور تے جدید عہد وچ ایہہ روح کچھ اُبھر نہیں سکی پرکھ پڑچول“ دا مجموعہ تاثر پھیر دی برقرار رہندا اے ایس حوالے نال ”پرکھ پڑچول“ نوں پنجابی تنقید دا اک میل پتھر متھیا جاسکدا اے۔

سلیم کا شر دی ہوادی سولی

میری جاپے اک وڈی شاعری وچ ایہہ وصف ہوندا اے کہ اوہ بے وچ سوتج
دیاں ان گنت پرتاں ہونداں نیں پھیر ایہہ گل وی گوہ گوچری ہوندا اے کہ اجیہی
شاعری وچ بیان ڈھنگ واسپین دی ہوندا اے ایس لئی کئی وارانج دی ہوندا اے کہ
اجیہی شاعری پڑھدیاں قاری فکر تے فن دا آئند مان دیاں کدی فکر دیاں گھنلاں وچ پھس
جاندا اے تے کدی فن دے ویو یاں وچ پھانسا جاندا اے ایہہ گل وی من والی اے
کہ اجیہی شاعری دا آئند مان دیاں فکر تے خیال فن تے استاکاری دے کئی مانک سوتی
ہتھ لگدے نیں۔

ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں "ہوادی سولی" دے حوالے نال سلیم کاشر نوں پنجابی شاعری
دے جدید دور دے کلاسیکی رنگ دا شاعر متعینا اے تے ایہہ گل حق سچ اے سلیم کاشر
نے اپنیاں تنے کتاباں راہیں ایہہ گل ثابت کر دتی اے کہ اوہ بے کول آکھن واسطے اج
دے انسان دیاں تے اج دے انسان لئی بہت ساریاں گلاں بے نیں سلیم کاشر نے
ایہہ گل وی سنوائی اے کہ اوہ بے کول گل آکھن دا اک نوکھلا تے استاکاری والا ڈھنگ
وی ہے اے تے ایہہ دونوں گلاں تاں ای ماثر بھریاں ہوئیاں نیں کہ سلیم کاشر نے پنجابی
ادب دے بھرے بھنڈار نالوں اپنا رشتہ نہیں توڑیا اوہ اج اوہ بے کول دے سہارے سہارا
اے تے انج اوہ اپنی شاعری دا اک من موہنا رنگ محل اسارن وچ کاسیاب ہويا اے۔
میں سلیم کاشر دی دوجی کتاب "سرگی دا تارا" آؤن تے لکھیا سی کہ "اوہ دیاں دھڑکیں
کتاباں پڑھدیاں پہلا تاثر جھپٹا بھردا اے اوہ سلیم کاشر دا "چائن" نال پیارتے ہیزے

نال ولودھ، چائن اوہدی شاعری وچ اک ایہہ استعارہ اے جیہدے نال دانائی،
 دانش مندی، علم، سکھ، آئندہ پیار، آزادی، محبت تے آسودگی ورگیاں اوہ ساریاں ای
 گلاں آجاندیاں نیں جیہڑیاں ہمالت، بے عقلی، دکھ، جھوٹا، نفرت، غلامی، ویسے تکلیف داتوڑ نیں۔
 "ہوردی سولی" ہڈھدیاں میرا ایہہ تاثر ہوو گویا ہویا اے سلیم کاشر نے ایہدے وچ
 اپنی گل نوں ہوو راگھیڑویں تے تارویں ڈھنگ وچ سوہنے سوہنے شعری پیکراں راہیں
 اکھن دی کامیاب کوشش کیتی اے۔ سلیم کاشر انساناں دے جنگل وچ ہنیریاں دا
 شکاری اے اوہ ہنیرے نوں نوری لاٹ راہیں شکار کرن دا چاہوان اے ایہہ نوری
 لاٹ اوہدے دل اتے رہی نوردی کن من دی سدھرنال پنگر دی اے اپنی نظم اک آرزو
 دے آخر اتے اوہدا اکھنا اے

میریاں ہمتاں دے وچ ہمت دے دے بالاں ورگی
 یا اک گمڑی عطا کر مینوں گز دے سالاں ورگی
 تاں جے دنیا نظری آوے تیرے خیالاں ورگی
 نور دی کن من پچیا سائیاں
 تختی مڑ کے پوچاں

اپنے ملی حوالے نال دیکھئے تے کاشراپنے چائن بھرے مانی اتے مان کمدالے نال ہی
 ملت وچ جیہڑیاں بھڑیاں گلاں پاروں ندال آیا اے ایہدا وی اوس نوں احساس اے
 شاعری آرزو اے کہ رہی نوردی بارش ہو جائے اوہدی رحمت ہو جائے تے اپنی چائن
 بھری تاریخ نوں دہرایا جاسکدا اے ایس گل نوں اسی آفاقی حوالے نال دی دیکھ سکے اس آفاقی
 تے انسانی حوالے نال اوہدی نظم "تولہ سے پہاڑ" وی ذکر جوگ اے جیہدے وچ اوہدا
 اکھنا ایہہ اے کہ بندہ رب اگے اپنے خالق اگے ایہہ وعدہ کر کے آیا سی کہ اوہ رب دے

۱۔ شہباز ملک، شارے، لاہور۔ ۶۱۹۷۹، ص ۲۱۹

۲۔ سلیم کاشر، ہوا دی سولی، لاہور۔ ۶۱۹۸۲، ص ۲۲

مکان اُتے چل کے دنیا و پرچ ای جنت و انہو نہ بنا کے دکھاوے گا پر دنیا اُتے آن کے انسان اپنے اوس وعدے نوں بھل گیا جدوں کہ پہاڑ جہناں بارے غالی کائنات دا ایہہ ارشاد اے کہ ایہہ دھرتی وچ میکھاں نہیں کہ دھرتی ڈول نہ جائے اپنے وعدے اُتے قائم نہیں سلیم کا شر دی اک غزل دا شعر ایسے معنوں ول اشارہ کر دا اے۔

منظومالی لئی اپنا گھروں دوزخ بن دا جاندا اے

دنیا نوں فردوس بنان دا وعدہ خوب نبھایا میں؟

اپنی نظم "بولدے پہاڑ" وچ کاشر نے دیا اے دنیا نوں فردوس بنان دی تھاں بندہ بیاں تے گویاں نال ایس نوں ڈھاڈن دا چارہ پایا کر دا اے ایس دی ایہہ حرکت دیکھ کے پہاڑی کنب اٹھے نہیں تے رب سچے آگے فریاد پے کر دے نہیں۔

سلیم کا شعر اصل وچ اک انسان دوست شاعر اے اپنے آل دوا لے بے جی تے آباد جانی پاروں چھڑا ہنیر اکھنڈیا اوہ دیکھدا اے پیار محبت لئی مل ورتن نال اوس نوں چانن وچ بدلن دا چاہوان اے تے انج ہون دی اوہ امید دی رکھدا اے کیوں جے اوہ آپ کہندا اے۔

کچھ دی ہودے

— انجی رات سما کے دن وچ بدل کے رہندی

ہنیریاں دے سینے تے نور دی نکھی قینچی چل کے رہندی (دھور اڈیکوٹ)

ادھ ایمان اے کے جتے ہنیرے ہوندے نہیں اوتھے "نوری قافلے" دی اپنی ڈور نہیں بھلے دے نہ ای اوہ ٹکدے تے اکدے نہیں ادھ دی چاچے جتے ہنیرا اے اوتھے چانن دا وجود دی موجود اے بھانویں ایہہ چانن ادھ دے چاہواناں دیاں سدھراں تے انگاں وچ ای موجود ہوندا اے۔ (ایہو فیصلہ آج تے کل دا ص ۲۶)

ہن سوال پگھر دا اے کہ ایہہ چانن نوں دکھن والے تے ہنیراں اکھنڈان ولے کھڑے نہیں؟ سلیم کا شر ایہناں دی تارویں دس پاندا اے اوہ کہندا اے انسان دا انسان اُتے

طاقت حاصل کر کے اوہنوں دھربنا انسان تے انسان وچ فرق کرنا تے منافقت ایہو تے
 معاشرے وچ ہنیر ایہون والے رویتے نیں دھربنا دے عمل یعنی EXPLOITATION نوں
 تارن واسطے اوہ کئی نکماں لکھدا اے "نواں راہ" تے پھر اک نظم وچ اوہ اک تمثیل بیان کردا
 اے اوہ دے اپنے اکھراں وچ دیکھو نظم سنگت داملہ دا آخری حصہ

دھیاں سون تے دکھاں اوتوں ساری آلی لہ گئی اے
 دکھاں تھلے جو بوٹے سن اوہناں نوں ایہہ کہ گئی اے

تہاں کیوں نیں دھڑکے تے تہاں کیوں جھوٹے ہائے نیں
 نوے تہاڈے سراں تے ہسداں گئیاں نہیں انگیارے نیں
 سڑکاں اُتے پھدیاں ہوياں بالال منہ بسر رنگے نیں
 پیاسی دھرتی دے لئی اوہناں رب توں بدل منگے نیں

ہو یا کیہ دکھاں دی آلی جے تہاڈے تے رہ گئی اے
 دڈیاں دی سنگت لئی دنیا کیہ کیہ مدے سہہ گئی اے
 (سنگت داملہ)

منافقت باروں معاشرے وچ جیہڑا ہنیر اکھنڈ والے جیہڑا روگ لگدا اے اوہا بیان
 کاشتر نے کئی تھان شعری پیکر اں راہیں کیٹا اے نظم "ٹی بی دے ٹوکھ" وچ اوہا اکھنڈ ایہہ اے
 کہ جدوں اک بندے نوں ٹی۔ بی لگدی اے ایہہ اک جسمانی روگ اے نظر آجاندا اے ایہنوں
 سینی ٹوریم وچ کھل دتا جاند اے کہ معاشرہ ایس روگ کوں پھیا رہے، منافقت من دا روگ
 اے، ایہہ بندے دے اندر لگدا اے ایہہ ٹی بی کوں وی خطرناک مرض اے ایس وچ
 روگ بندے ہر تھان معاشرے وچ لگے پھر دے نیماتے معاشرے نوں بیمار کردی جا رہے

نہیں ایہہ روگ معاشرے نوں گھن دا لگ کھا رہیا اے تے ڈر لے کہ ایہہ روگ معاشرہ دے
 ڈھیری نہ ہو جائے ایس لئی فنکاراں سیاسی لیڈراں تے مذہبی آگواں دا ایہہ فرض اے کہ
 اوہ بندے دی ایس دورنگی دا علاج کرے۔ کاشرا ایہہ علاج اپنے طور تے ایہہ وسدا اے کہ
 بندے نوں سج دا پتا ہر حالت وچ پھڑٹا چا بیڈا اے ایس سولے نال اوہ پنجابی دے دو صورتی
 شاعران غلام فرید تے جے شاہ نوں عقیدت دا خراج پیش کر دیاں ایس گل دا آثار اکردا اے
 کہ ایہہ لوک تاں ای امر ہوئے نیں کہ ایہناں دے پتے ہتھ سی ایہناں اپنی گل منافقت
 نوں اک بتے رکھ کے کہتی۔

منافقت چھڈی تے اک رنگی اختیار کرن دا اک راہ سلیم کاشرا ایہہ وسدا اے کہ بندے
 وچ انکھ تے فکر دی آزادی یاں حریت جو دے ظاہر اے ایہہ دونوں صفات منافقت دے
 الٹ نیں انکھی بندہ تے تھو مرد کدی دی مصلحت کوں کم نہیں لیندا اوہ اپنی گل سولی
 اُتے چڑھ کے وی کردا اے ایس سلسلے وچ اپنی گل نوں دوڑھنگاں نال کردا اے اک
 پاسے تے اوہ اپنے معاشرے وچ موجود انسانی غلامی دے احساس دی نندیا کردا اے
 بیویں ۷

بندیاں نے کیہ و سنا جتے، دی نوں پین چڑھیاں
 لگکیاں نے کیہ جیونا جتے، کچیاں ہون گکیاں
 آکھ جھدی اے، جد تک وچ پین گکیاں

دُت آدے رُت جاوے

تے وہجے پاسے اپنے معاشرے وچ وسدے بندیاں نوں اوہناں دی اپنی
 انکھیلی ریت روایت دا حوالہ دے کے اوہناں وچ موجود انکھ تے حریت فکر نوں
 جگان دا چارہ کھدا اے ایس سلسلے وچ اوہ لوک داستان وچوں ہیرا پنجادے کرداراں دی نندیا
 تے مرزا صاحبان تے دلا بھٹی دے کرداراں بارے پسندیدگی دا اظہار کردا اے، اوہ کھدا اے

مینوں ایہہ تے طبر نہیں مئی سارے لاشے بن جاواں گے
 ہیرا لئی اُتے شیراں کولوں اپنی مار توں من جاواں گے
 ایسے لئی راوی اسے روئدا ایہہ تگدا اسے جو جو ہوندا
 تیری اکھیوں غیرت والا نیر بے تک کیوں نہیں چوند
 بکلی کھڑی اڈ بکدی پئی او، جاگ اوے مرزیا بشیر جو انا
 اُتے زنجیراں توڑ کے دلیا، تقدیراں نوں مار نشانہ
 (راوی چُپ اسے)

ایس قسم دیاں نظماں وچ اوہ غریب فکر نوں اپنے معاشرے وچ جگاؤن دا چارہ کردا
 اسے دوجے اکھراں وچ اوہ عمل دی پکّی کردا نظر آؤندا اسے لہدی چلے غیرت مر
 جاوے تے انسان زندہ انسان نہیں، ہندہ، مردہ لاش بن جاؤا اسے تے جیہڑے
 لاشے بن جاوے اندھے جان اوہناں ول کوئی توجہ ای نہیں دیندا حالانکہ کہ عمل دی دنیا
 تے انسان دے اپنے کولوں شروع ہوئی اسے عمل دی پریمنا ذہن دی آزادی توں
 شروع ہوندا ہے۔

ذہن میرے دی دھرتی نوں ایہہ دتر کہ روں لگا
 سوچ دی ٹہنی اُتے کھڑ دے نیں موتی ان ودھے
 ہتھ دھنن والیاں دے لئی رستے سدھم سدھے
 رستے مارے تے روحاں کیوں نہ مارن گتے
 اوہناں دے دل کوئی نہیں تگدا جیہڑے جلاں بندھے

ردار ددرے دا

غریب فکر، اکھ تے آزادی دے نال نال اک ہور گل جیہڑی کاشر معاشرے وچ

ہاں کھنڈاں لئی ضروری خیال کر دے اوہ اے خدمت دا جذبہ درد مندی واسطے قربانی تے
 ایسا زانہ ہدی کتاب دے سرنا نویں دل گوہ کر دے ہوا دی سولی مایہ سرناواں اوس اپنی کتاب
 دی چھیکڑی نظم توں لیا اے جس وچ اوس دسیا اے کہ انسان نوں زندگی ٹیکے نال ضرور
 گزار لی چاہیدی اے پر اوہ دے دل وچ درد مندی تے سوچ وچ بھلیائی وارویہ ہونا
 چاہیدی اے ایس نوں اوہ شرت صلیب داناں دیندا اے ایہ گل دی حقی اے سرتاں
 والے دانش دندای نوک بھلیائی ہارے سوچ سکدے نیں جاہل تے گنواں واکم تے دگراں واکم خود غرض
 تے آپادھانی ای ہوندا اے اوہ کھنڈا اے دنیا آتے چانن وڈن ولے چانن مے ونبائے
 ایہو ای شرت ولے بھلے نوک ہوندے نیں جیڑے پھلاں واکم ہواواں دی سولی چڑھ
 کے خوشبو دیندے دے نیں۔

کل دنیا چکار دی قیمت

تارن والا کون

تیری شرت صلیب اے تیری

مارن والا کون

لکھ بگراتیاں مائے تلے

فیروی دندے نو

چڑھ کے آپ ہوا دی سولی

پھل دینے خوشبو

(ہولوی سولی)

ظاہر اے شرت دی صلیب چڑھن ولے کدی مرے نیں سگن موت نوں ملے
 امر ہو جانے نیں ایہو چانن دے ونبائے نیں تے سلیم کاشراہیناں وچوں اپنی شرت دین
 والی سوچ عزم تے عمل دے حوالے نال معاشرے نوں چانن وڈن والی شاعری پاروں

چائنہ والے دنگار اے۔ جیٹرا زندگی نال ٹٹ کے پیار کد اے تے بندے نوں پیار کرن دی پریا
دیندا اے۔

ٹکدی گل ایہہ اے کہ سلیم کاشمیری شاعری اج دے جدید احساس دی شاعری اے اوہدا
شعری نظام اک خاص فکر دے آلے دو آلے بھوندا اے تے اوہ ایہہ اے کہ انسان نوں دینا اے
انسان بن کے رہنا تے رہن دینا چاہیدا اے اوہ اپنے معاشرے وچ تے دنیا دے انساناں وچ
اڈواڈ روگاں تے کوچھاں نوں دیکھدا اے تے اوہناں دی نہ نری نشان دہی کردا اے سگوں
ایہناں روگاں نوں مکان دی انساناں نوں پرینا دی دیندا اے ایہناں کوچھاں وچ انسان
تے انسان وچ دوکر انسان و انسان نوں دھرینا (EXPLOITATION) تے معاشرے دے
انساناں وچ منافقت دارویر خاص طور تے ذکر دے قابل نہیں۔ سلیم کاشمیری ایہناں روگاں نوں
ہنیرے تال تشبیہ دیندا اے ایہہ دے مقابلے وچ اوہ معاشرے وچ چائنہ داجا ہوان اے
جیہدے وچ ایہہ کو جھ نہ ہون ایہہ دے واسطے اوہ دو چیزاں آتے زور دیندا نظر آوندا اے
کہ چائنہ کھنڈ سکے ایہناں وچوں اک انکھ تے عزت فکر تے دوجے خدمت تے ایثار دا جذبہ
انکھ دے سلسلے وچ اوہ پنجاب دے اکھیلے کرداراں مرزا تے دلا بھٹی نوں پیش کردا اے
جدوں کہ ہیرا پنجاب دے کرداراں دی نکھیدی کردا نظر آوندا اے۔ خدمت تے ایثار دے
سلسلے وچ اوہ اکھنا ایہہ اے کہ جیویں بچل ہوادی سولی چڑھ کے رہتل وچ خوشبو
دیندا اے ہیری اٹان روڑے کھا کے لوکاں نوں فائدہ دیندی اے انج ای فائدہ
دکھدا نظر آوندا اے۔

سلیم کاشمیری شاعری وچ اک گل دل اشارہ ڈاکٹر وحید میمن کریشی ہوراں نے کیتا اے کہ
اوہ دے فکر دی بنیاد وچ دینی کچھ دی اے تے اوہی شاعری وچ پاکستان تے پاکستانیت
دن دی اک تھاں ماصل اے ایس سوالے نال اوہ قومی رہنما وال وچوں قائد اعظم تے
علامہ اقبال دے آدم تے فکر نوں سلام کردا تے اوہ دے توں آگوائی لیندا دسد اے پنجابی
شاعری وچ تصوف دی روایت توں وی اوہ اپنی شاعری وچ کم لیندا اے تے تھاں
حق و عدل الوجودی، فلسفے دا اظہار کردا اے پھر اک گل جیٹری اوہنوں اک پاکستانی

تے مسلمان فن کار مستعدی اے اودہ ایہہ وی اے کہ اودہ معاشرے دی بھیلیائی واسطے چھڑا
 پروگرام دیندا اے اودہ اے اُتے چلن دی ہمت تے توفیق رب تعالیٰ کو لوں سنگد اے
 ایسے لشی تھال تھال اودہ دی شاعری وچ "سچے سائیں" نوں خطاب ہندا اے ایہناں جوالیاں
 نال سلیم کاشراپنی کتاب "ہواد دی سٹولی" دے پچھو کڑ وچ "بی نور نوں اپنی رہتل وچ
 کھنڈان واپا ہوان سوجھ دان شاعر اے تے ایہہ نور جس رہتل وچ کھنڈ جائے اودہ
 دنیا دی تے دینی پکھوں برکتاں والی رہتل ہوندی اے جس وے وسنیک دنیا دی تے
 دینی خوشیاں نال مال مال ہوندے نہیں۔

روٹ شیخ دی چپ داندہر

کنندے نہیں۔ ناں دھجھ کیہ رکھیا اے؟ پھگہ کرینے تے بعض ویلے ناں دھجھ۔ بڑا کچھ ہوندا اے۔" جیویں ایہہ کہ بندیاں دے اپنے ناں اوہناں دی شخصیت اُتے دھیر اثر کر دے نہیں حالانکہ اوہناں نے اپنے ناں آپ نہیں رکھے ہوندے جدوں کوئی سُہا تخلیق کار اپنی کسے تخلیق داناں رکھدا اے تے اصل دھجھ اوہ اپنی تخلیق دے حوالے ناں اوہناں پلاں جذبیاں تے اُسیلاں تیکر لے جان داپارہ کر دا اے جنہاں دا تخلیق ویلے اوس آئند مانیا ہوندا اے۔

ایس حوالے ناں گوڑ لایئے تے روٹ شیخ دیاں غزلاں دی نویں کتاب "چپ داندہر" داناں سانوں روٹ شیخ دیاں اُسیلاں، جذبیاں، احساساں، اوہ دیاں سدھراں، اسیداں تے چاہتیں دے محل دے جوہے دی اک لحاظ ناں کجی وانگک جا پدا اے۔

ذہر، کیہ ہوندا اے؟ مڈھلے پکھوں اک نشہ ایس دی زیادتی ہلاکت داکارن ہوندا اے۔ ہلاکت "چپ دا دو جاناں اے، نشہ دھجھ اک لذت ہوندا اے اک مزہ ہوندا اے جدوں ایہہ مزہ DOMINATE کر جاوے تے حیاقی نیندر راہیں ہمیش دی چپ وٹ لیندی اے۔ ویکھیا جاوے تے دنیا دے جتے دی مادی مزے نہیں اک لحاظ ناں نشہ ای نہیں ایس لئی کہ ایہناں ناں انسان نول آئند ملدا اے بھانویں ایہہ آئند وقتی اے پر انسان ایس داکھیوالے اوہ ایس دے کچھ دوڑدا اے ایہو جیہے انسان دا ای M.O.T. ہوندا اے۔ ایہہ جگ مٹھا۔ اگلا کس ڈٹھا۔ اوہ جیویں کنندے نہیں "عوام دھجھ بڑھتی لذت ہوندا اے" ایس عثیت دھجھ انسان جو عمل کر دا اے اوہ کسے وی دینی تے اخلاقی شریعت دھجھ مانو نہیں ہوندا ایس

حوالے نال اوہ لوگی ہو جائے۔ اے روح داروگی ایہ روگ کیہ نیس؛ جنہاں دانش انسان نوں
گھلے ایہہ نیس انسان دا خود غرض ہو جانا، بے جستی و اشکار ہو جانا تے انسان دی تھاں
پتھر بن جانا۔ مادی لوڑاں دانش۔ انسان دی مجازی طاقت داکارن بن دا اے اوہ
انسان دی تھاں پتھر بن جائے جیہڑا نہ ہل سکدا اے نہ بول سکدا اے۔

رؤف شیخ نے "چپ دا" زہر وچ شامل غزلاں بارے لکھیا اے۔ ایس دور نے
اک پاسے تے معاشرے کوں قدراں کھو لیاں، سچائی، ایمان، دیانتداری بہمدی جہاں
تے دو جیاں لئی قربانی دا جذبہ نکدے چلے گئے۔ دوجے پاسے انسان کوں اعتبار تے یقین
جیسے جذبے کھو دیتے گئے ایس طرح انسان اک بے مقصد تے کھوکھلی حیاتی گزارن تے
مجبور ہو گیا اپنی ذات توں دکھ ساری کائنات ہنیرے وچ ڈب دی چلی گئی تے انسان، انسان
توں بوہتا مشین دا پتھر بن کے رہ گیا۔

شریف کنجاہی ہوراں "چپ دا زہر" دیاں غزلاں نوں اک داخلی کرب دا اظہار قرار دتا
احمد ندیم قاسمی ہوراں ایہناں غزلاں دے حوالے نال رؤف شیخ نوں نویں نسل دے اکلاپے
دے ایسے دانشور متھیا اے۔ پروفیسر اسلم رانا نے لکھیا اے "براہمادی دی اک پوری
فضا" چپ دا زہر دا اجتماعی استعارہ اے جیویں انسان، اک اجنبی شمر آگیا اے جتے
دے دسٹیک ہتھ دے بنے ہوئے نیں۔ مکان بوہے باریاں سڑکاں سب آتے چپ
دا پھر اے۔

پروفیسر عارف عبدالمبین ہوراں دا فرمان اے کہ "رؤف شیخ دی شاعری جدید انسان دے
معاشرتی شعور دی ترجمان اے جیہڑا ادھنوں انقلاب راہیں اوس معاشرے دا اسی بنا

۱۔ رؤف شیخ، چپ دا زہر، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۱۲

۲۔ شریف کنجاہی، خیرنامہ، اکادمی، اسلام آباد، اکتوبر ۱۹۸۳ء، ص ۸

۳۔ احمد ندیم قاسمی، چپ دا زہر، لاہور، ۱۹۸۳ء، غلیب

۴۔ پروفیسر اسلم رانا، چپ دا زہر ایک تجزیاتی مطالعہ، در کتاب طلوع، لکھاری، لاہور، اپریل ۱۹۸۴ء، ص ۴۴

سکد اسے جہد سے دوح طبقاتی اور پنج پنجے تے اوہدے نتیجے دوح پیدا ہون والی لٹ کھٹٹ
واناں نہ ہووے گاتے جہدے اُتے جہت تے بھائی چارے تے مساوات داراج ہووے
گاٹے۔

”چپ وازہر: داہلا استعارہ: چپ: اے بیٹری جیویں عرض کیتا گیا اے سماجی
دوگاں دے زہر پاروں ہونہ دوح آئی اے، ایہہ چپ، اکوٹ معاشرے دوح انفرادی پدھر
تے تے اجتماعی پدھر تے زہر کھنڈان داکارن بنی اے ساڈا شاعر اک دروہند دل رکھن والا انسان
اے اوہ ایس چپ نول توڑن دا چاہوان اے ظاہر اے اک سو صبران ہون پاروں اوہدی نظر
ایس چپ دے کاٹن اُتے اے اوہ انسان دوح آوڑتے معاشرتی دوگاں دی نشاندہی وی کردا
اے تے ایس دا اپا وی دسد اے ایس حوالے نال: چپ وازہر: اک مکمل پیغام دے
روپ دوح سامنے آؤندی اے۔

سب توں پہلاں رؤف شیخ دے اکھراں دوح اوہدے آل دوآلے وانقشہ دیکھو جس
نے اوہنوں تخلیق لئی بنیا اے، اوہ کہند اے:۔

میرے ہار چوہیرے پتھر ساہ وی دوح وی آؤندی نہیں

چپ دے ایس سمندر دے چر تار و وی ڈب جانڈے نیں

اہدے دوح: پتھر، چپ، ساہ وی آواز دی ان ہونہ، ”ڈب جان دا عمل“
سموچے پتھوں ابلاغ واکم کردیاں سانوں ایہہ احساس دوآندے میں کہ شاعر ایہے معاشرے
وانقشہ کچ رہیا اے جس دوح بے بسی اپنیاں انتہاواں نول اپڑ چکی اے انسان۔ انسان توں
دور ہو گیا اے تے ایس فغا دوح موت، اپنا جال پھیلا چکی اے ہن دیکھیا جاوے تے
چپ: دیاں تن قساں ہون دیاں نیں اک چپ تے بے بسی والی اے دوحی جبر پاروں ہونہ
دوح آؤندی اے تے تہی چپ ایہی ہونہ اے جس دوح بولن نول لا حاصل قرار دتا جا

۱۔ عارف مہدائین، چپ وازہر (رؤف شیخ)، لاہور-۱۹۸۳، فیلیپ

۲۔ رؤف شیخ، چپ وازہر، لاہور-۱۹۸۳، ص ۱۰۵

چکیا ہوندا اے، بے مسمی دی چپ ساڈا شاعر پتھر دے استعارے نال ائیکدا اے تے تھان
تھان ائیکدا اے۔

ضمیر مڑو شعور بے بس نگاہ مجرم وجود پتھر
امین سی جو عبتان وانشان بنیا عداوتان دا

تجربہ دی چپ انسان دے انسان اتے جبر پاروں ہوند وچ اوہندی اے غلطی معاشرہ
جس وچ ڈاڈا مارا اے تے لون دی نہیں دیندا ایسے چپ دا پرہ ہوندا اے رؤف
شیخ کندا اے۔

اکھیاں تے لگے رہے پرے بھال اتے مہراں
ایس شہرے لوکی دل دی کٹھدے کوں بھر اس

تجی قسم دی چپ بولنا لامصل والی اصل وچ بے مسمی والی اسے پر اک پتھوں ایہہ
اوہے توں دبیراگا ہند دی STAGE اسے اک بے مسمی ایہی ہندی اے کہ انسان
وچوں احساس ختم ہو جاتا اے اوہ خود کچھ نہیں سوچدا اپنے حال وچ مست اے جس وچ
اتے چل رہیا اے۔ چل رہیا اے سوچ دا چکیا اڑا اوہے اندرون نہیں پھٹدا، اوہ پتھر
ہو چکیا اے۔ تے اک چپ اوہ اسے جس وچ بلایاں وچ بندہ نہیں بولدا، احساس
دوایاں وی اوس توں احساس نہیں ہوندا، جھنجھوڑن نال دی اوہ غفلت دی نیند رتوں
بیدار نہیں ہوندا ایہہ SITUATION کسے دی معاشرے لئی مارو اے رؤف شیخ ایس دا
دی باریک بینی نال تارا کر والے اوہدا آکھتا اے

چپاں دے نال یارنی لکے رؤف جی جیڑے سوں گئے نیں
ہن نہیں جاگتا اوہناں بھانویں واماں مکھ کر ویاں

۱۔ رؤف شیخ: چپ دا شعر، لاہور ۱۹۸۳ء، ص ۱۱۰

۲۔ اوہی ص ۶۴

۳۔ اوہی ص ۷۲

دیکھیا جاوے تے ایس بہترین ، دائول بے عسی اسے تے بے عسی دی تہ وج جیڑیاں
 لگان نیں اوہناں وج اک تے خود غرضی مطلب پرستی لے جیڑی ظاہر اے انسانی ہمدردی ،
 محبت تے باہمی بھائی چارے دی ان ہوند پاروں ہوند وج آؤندی لے دو بے غفلان
 وج انسان دارشتہ بدوں انسان نالوں ٹٹ جائدا لے تے ایہ صورت حال پنگر دی لے
 خود غرضی دی بنیاد انسانی لوڑا تے اے اوہ لوڑ دا غلام بن جائدا لے تے محبت دے گلے
 اُتے چھری پھر جائدی لے جیویں روت کندا لے۔

ترین تے اوہوں دا خاص کر کے رواج کھیا محبتاں دا
 ہمدوں دا بندہ غلوں چھڈ کے غلام ہو یا ضرورتاں دا

یاں ہے

جیساں دے وج روج گیا زہر ضرورت دا
 گلے رکھ دی چھاں ہیٹھاں وی سرے رہے

لوڑ دا غلام بن کے انسان۔ انسان نہیں رہندا سگوں حیوان بن جائدا لے مشین بن
 جائدا لے اوہیاں جڑھاں دھرتی توں دوگٹھاں اُچیاں ہو جائیاں نیں آئے دو لے نال
 اوہ دارشتہ اندوں ٹٹ جائدا لے اوہ خود غرضی دے اپنے کھوہ وج ڈگ کے گواچ جائدا لے
 روت ایس پلے دی سینت ماردا لے اوہا اکھا لے

خود غرضی دے اپنے کھوہ وج میوے ساک گواچ گئے
 اپنے گھر وچ اچ گیا داں جہراں کوئی مہمان گیا

معاشرے وج اچ دی صورت حال ہووے تے انسان انسان کولوں ڈرن لگ پیندا
 اے کریں لگ پیندا لے اپنے آئے دو آئے ہارے اوہ عجیب قسم دی بے اعتمادی ،

۱۔ روت شیخ ، ایشپ والہ ہر ، لاہور۔ ص ۱۰۹

۲۔ اوہی ۱ ص ۹۰

۳۔ اوہی ۱ ص ۱۳۳

بے اختیار و اشکار ہو جائے ایہہ ڈر، ایہہ بے وسای دی کے معاشرے دا اک دوگ
ہوندا اے جس طرح انسان ترقی نہیں کر سکا انسانیت ترقی نہیں کر سکی انسان ڈر پاروں ہر
دیکھے اپنے ہٹ جان دا خطرہ محسوس کر دے جدوں اوس وارشتہ اپنے جیسے انسان نالوں ٹٹ دے
اے تے اوہ اکلا پلے و اشکار ہو جائے، اکلا پاہیڑا آپ اک نغیاتی تے سماجی دوگ اے
دؤف شیخ دی کتاب "بلڈاشہر" وچ وی انسان دے اکلا پلے دا تذکرہ ملدا اے تے "چپ
دازہر" وچ وی اچ دے دور دی ایس سوغات دا بھوگ پایا گیا اے

اپنے اپنے اکلا پلے دی بکل مار کے بہہ گئے

انساناں نے وڈیاں نیں سانجھ دیاں جاگیں

اکلا پلے دی اک صحت انسانی ذات دے کرب دی اے اوہ باہر چنگیاں قداں دی ٹٹ بچ
دیکھدا اے تے اوہی اندر دی ٹٹ بچ شروع ہو جائی اے مادہ پرستی و اطوفان جتے باہر
تباہی مچا دے اتھے انسان دے اندر وی ایہ تباہی مچدی اے اوہ بے ضمیر ہو جاتا اے
جس جی ہوندا اے ظالم ہوندا اے دؤف شیخ انسان دی ایس حالت توں جانو اے اوہ
اک پاسے اندر دی ٹٹ بچ دا تار اکردا اے تے دوجے پاسے انسانی کرب دا بھوگ
پاند اے دیکھو دؤف دے اکھراں وچ

اندر دے ٹٹن بھجن دا عمل ایہے تک جاری اے
دؤف جی باہر کنیاں سوہنیاں شکلاں نیں انسان دیاں

تے

میرے اندر شور مچا اے داغ سنجانی جاندی نہیں
میری روح وچ جسراں کرب دے کچھ پئے کر لائے نیں

۱۔ شیخ دؤف : چپ دازہر، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۸۴

۲۔ اوہی : ص ۲۲

۳۔ اوہی : ص ۱۰۵

معاشرے دی ایہہ ساری صورت حال ایک حساس دل توں اک حساس ذہن نوں مایوسی تے
 یاسیت داسکا کارڈویندی اے اصل وجہ رُفّ فینچ اک سپانسکار اے اوہ کیوں ہے معاشرے دی
 اصلاح دا چاہوان اے ایس لئی معاشرے دے ایہناں ساریاں کوجہاں توں اوہناں دے گریہ
 رُپ وجہ پیش کر کے پہلاں اوہ دے اُتے مایوسی تے یاسیت دا اظہار کما آکھتاں ہے ایہناں
 کوجہاں دے مارو ہون دا احساس دوا یا جاسکے پر نال ای اوہ ایہناں کوجہاں تے معاشرتی
 روگاں توں مار مکان دا عزم وی رکھدا اے ایس لئی ناامیدی دے نال ای اوہ امید دا
 پتو پھیلیندا اے اوہ دیاں آساں اوہ دیاں سدھراں تے اوہ دیاں چاہتاں جنہاں راہیں اوہ
 اپنے معاشرے نوں معاشرتی کوجہاں تے روگاں توں پاک دیکھنا چاہندا اے اوہی امید
 داسہارا نہیں اوہ کھندا اے

سانوں دی ایہناں دونوں نے رُفّ جیونیاں لکھیا اے
 آساں دا کھڑیا چنبہ اے یاں سدھراں دیاں پدیاں
 ایہناں آساں تے ایہناں سدھراں دی بنیاد اصل دُچ عزم تے عمل اے جیہڑا اک
 پاسے تے اوہ معاشرے دی ابتر حالت دا نقشہ کجج کے ردِ عمل پاروں ایتھوں دے
 دیکھنا چاہندا اے تے دوجے پاسے آپ عزم تے عمل دا اظہار کر کے پریناں
 کے معاشرے دی اُساری لئی ادم کردا اے ایس دیاں صورتاں اک توں دودھ نہیں۔ اک
 صورت تے ایہہ اے کہ اوہ انساناں وجہ زندہ رہن دا احساس ونددا اے۔ جیویں اوہ
 کھندا اے

زندہ رہن دا سلیبہ میں گھر گھر دے وجہ دیاں گا
 میرا لوں لوں حُرب بنے گیے کہ گنگ زمان ہونی
 تے دوجی صورت معاشرے دے اوہناں جیاں رچی آں توں پرین دی اے جیہڑے معاشرتی

دوگاہوں کے حد توڑی ہفتی حوالے نال بچے ہوئے نہیں مطلب ایہہ اے کہ مہناں دے اندر
 دا انسان اہے زمرہ اے اوہا خیال اے کہ انساناں نوں زندہ رہن واجبہ کرن لئی نویں نویں
 وسیلے سمجھن ہا ہیدے نہیں کیوں جے ہن سوچ و چار تے نویں سیانپ لئی راہواں کھل گیاں
 نہیں۔

نویاں سانجھاں دی نہر رکھے نویں قبیلے سمجھن
 ایس دھرتی تے جو ندیاں رہن دے ہو وریلے سمجھن

ماحول دے سازگار ہون دی دس اوہدے اک ہور شعرتوں دی پیندی اے جس وچ
 اوس نے اکھیا اے کہ معاشرے وچ پیار تے محبت اجیہا تریاق اے جس چپ دے زہر
 نوں زائل کرنا اے تے اہدی امید کجھ گئی اے کیوں جے

تیرے پیار دے تہو میری ٹٹ بچ نوں کج لٹا اے
 چپاں دی لکری وچ آیا پہلا پور صدواں دا

ایہہ گل اک لحاظ نال معاشرے دے دوگاہ دے آپا پاروں اوہ سامنے یایا اے اوہا
 خیال اے کہ پیار دی دولت جے معاشرے وچ ونڈ دتی جاوے تے انسان دا انسان نال
 رشتہ مضبوط جاوے گا اوہدے وچ اعتبار پنگرے گا تے اعتبار اجیہا ہتھیار اے جس نال
 معاشرتی کوجھاں تے دوگاہ دے حملیاں دا مقابلہ کیتا جاسکد اے
 کچیاں کندھاں دے گھیرے وچ راکھی کرن قبیلے دی
 دینیکاں نوں مل جاندیاں نہیں سنداں جد اتہار دیاں

ظاہر اے جے اعتبار ہووے گا تے بے دساہی ختم ہو جاوے گی بے دساہی نہیں ہووے
 گی تے ڈر، خوف دا وجود نہیں ہووے گا تے ایس ماحول وچ خود غرضی تے بے مہی داناس

۱۔ یونٹ شیخ، چپ دا زہر، لاہور۔ ۱۹۸۳ء، ص ۱۷

۲۔ ادبی، ص ۶۱

۳۔ ادبی، ص ۷۰

کیا ماسکد اسے، پیار دے حوالے توں اور جس ہر گل دل رنٹ شیخ نے اشارہ کیا اسے تے پریرا اسے
 اوہ اپنی ملت نال جڑے رہن وامل تے اپنی دھرتی اپنے وطن نال بیا کر نالے اوہ اخیال لے کر لوہیاں رکھیاں ایہیاں
 سدھریں اہدیاں چاہتاں جنہاں راہیں اوہ اپنے معاشرے نوں سکھی دیکھنا چاہندا اسے اپنے وطن تے اپنی
 دھرتی واسطے ای نیں اوہ بھانویں آفاقی حوالے نال گل کر داسے تے اج لے جدید دورے انسان دے
 کرب و احوالہ لیاؤندا اسے پر اوہ اپلا حوالہ اپنا آلا اہ اپنی دھرتی اپنا دیس تے اوہ اوسنیک اسے
 ایس لکھی تھان اوہ اپنے دیس نال اپنی اتناں دی محبت دا اظہار کر داسے۔

میرا دیس شمول خستہ از پیار غلوں محبت دا

میریاں رکھیاں ایہدے سرنے صدقے نت اتا دیاں

اک تھان اوہ وطن دے کردار دی گل کر داسے۔ ظاہر اسے ایہہ بلکستانیت و دل اشارہ اسے جس نوں
 اوہ ہر پاکستانی پرچ و بھین دا چاہواں لے اوہ اخیال لے کر وطن دے وینیکاں پرچ اتھن تے اتحاد ہوتا
 چاہیدا اسے وطن ناک رکھان تے اکی سارے ایندے پتے، تے پتے رکھان تے ای چنگے گدے نیں ٹٹ
 کے اوہ کمزور ہو جانے نیں وطن اک کنہہ اسے جیڑی سانوں اک پسے ٹھنڈی چھاں ویندی اسے تے
 دو جے پاسے تحفظ ایس لئی ای جیڑے کہ ایہہ دونوں آنکھ مان رہے اں سانوں دیس دی غیر سنگتی
 چاہیدی اسے

جس دے پرچھانویں دے ہیٹھان دو گھڑیاں آرام کرے

نوسو وار مسافر سنگے خیراں آؤس دیوار دیاں

ایں حوالے نال رنٹ شیخ دی شاعری "چپ دا زہر" دے حوالے نال خیر دی شاعری قرار پاندی لے
 اوہ خیر دا چاہواں اسے اپنے آئے دو آئے تے سلوی دنیا پرچ اوہ شرفوں ٹاڈنا چاہندا اسے اوہ اسے آئے
 دو آئے شرفے چپ کھنڈا دتی لے اوہ ایں شرفوں خیر پرچ بدل کے چپاں نوں صد اداں پرچ ہن چاہندا
 اسے ایہہ بلاشبہ اک مثبت سوچ اسے جس نے پنجابی دے پاکستانی ادیب دی پچھان نوں گوہڑا کرن
 دے حصہ پایا اسے۔

رنٹ شیخ، چپ دا زہر، لاہور، ۱۹۸۳ء، ص ۶۹

بشیر مندر دی کلارکھ

میں سے جدول دی بشیر مندر دی شاعری دل جمیات مارنا آں مینوں ۱۹ اپریل ۲۱۹۹۸ء دا دن
 اک سنگم جا پدا اے۔ بشیر مندر دی شاعری دی کل تے اچ دا سنگم، ایس دن ایس نے دو نظماں اکھیاں
 پر عجیب گل اے کہ اگو دن لکھیاں گئیاں ایہناں نظماں وچ ودھیرا فرق اے اک دا جوڑ میل
 اوہدی کل دی شاعری نال اے جدول کہ دو جی دا تعلق اوہدی اچ دی شاعری نال مطلب ایہ
 اے کہ ایہ نظماں انسانی جذبیاں تے آئیاں نوں اُتیکن دے اڈو اڈو ہماں درے رکھ دیاں نیں
 نظم "پیار" وچ اوس دا اظہار اک دھندلی جیسی صورت دا ہند اے تے نظم "پھیلنے" وچ
 اوہیاں نرول آئیاں اک نکھیڑویں، تارویں تے من کھویں صورت الیکدیاں نیں۔ نظم "پیار"
 وچ اوس پیار ور گے پاک تے پوتر ہذبے دے سدا ہیکویں پھل نوں جیسی جھکھ دی
 مچولی وچ سٹ دتا اے ۔

بُرت جوانی آوے جس دم

باہواں دوے کھلاوے

جیہڑی ماہنی نیڑے لگے

لُٹے کلاوا مارے

پدا ایہد نظم "پھیلنے" وچ پیار دی ایوا امر آئیل سائون فن دیاں سکھراں اُتے اپڑی جھلپی

اے ۔

تیریاں اکھیاں دی لالی نے کبڑا قصہ چھوہیا اے

پنجیاں درھیاں کچھوں جھیلے
ایہہ کیسہ تینوں ہوئے اے

امیں نظم راہیں بشیر مندر نے کلاکاری دی جیڑی دولاہنگ پٹی اوہ بڑی پٹی پیڑی سیتے اسی
دیکھنے آں کہ ایہوں مگر دلاں اوہاں ہر اُنیکیا جذبہ سگوں روپ وچ ساڈے سلسلے آؤندا اے،
اوہی چتری کوئی صورت اوہ ورتی یاں نامکمل نہیں باپدی تے نہ ای اوہی کوئی گل اہام دے
ٹیلے چڑھی اے اوہی ایہو اک دولاہنگ اوہنوں شاعری دے جہن دا اچھا رکھ بنا گئی اے
جیڑا کلاوی اے تے دوجے رکھ پوٹیاں نال رل کے اک فوٹیلی بہار وی پیار کھاندا اے۔
بشیر مندر دی شاعری وچ اک گل بڑی نکھیر دیں تے تار دیں اے کہ اوہ اپنی گل نوں اصول
ساد مرادے ڈھنگ وچ کردا اے پر لطف دی گل اے کہ اوہی ساد مرادے ککے ککے
مصرعیاں تے سطران وچ معنیاں دے ڈونگھے سمندر ہوندے نیں ایہہ گل ساد مرادے بھیا
دے واسطے نال ایہی سانوں لوک شاعری وچ لھدی اے اک بولیاں ای لے لےو جہناں دے
اک اک مصرعے یاں سطر وچ معنیاں دے ہڑوگے ہوندے نیں ۔
• گودی لامکے پازیاں رکھتیاں، دھرتی نوں جھل لگ گئے
• کاغذاں دا ڈگ آگیا، چٹھی اک نہ درد دی آئی

پہلی بولی وچ پازیاں دے سپہیں نال دھرتی دے سنگار واکید اسوہنا نقشہ کھچیا گیا
بے قصہ دجی وچ پیار پڑھے درد توں دا بنجی چٹھی نوں کاغذاں ڈگ اکھ کے اوہنوں دردوں
دا بنجیا، بے قیمت بے معنی سگوں امیدے توں وی تھلے ڈگ کوئی شے متھیا گیا اے جس نوں
مروت محسوس کیتا سکدا اے، بشیر مندر پنجابی دی لوک شاعری دے امیں وصیت توں دھیرا
متاثر دے جنوں تیکر کہ بولیاں وچ احساس تے جذبے دا جادو اوہ دے سرچشمہ کے بولدا اے

تے اودھیاں کھیاں سطران احساس تے جذبے دیاں ایناں سکراں نوں چوہن دا چار لاندیاں دسریاں
میں سے

• سنگ مل کے ہاں کڈھیا جیر، تے پنڈ وچ دہائیاں پے گئیاں
کڑی بن گئی بڑی تصویر، تے مگر خدائیاں، پے گئیاں

بشیر منڈ نے اپنی ساری شاعری نوں پنجابی دی لوک شاعری دی پنڈ دتی لے پر نال ای اوس جدید
دور دے شعری تقاضیاں وادی دھیان رکھیا اے اوہ پنجابی شاعری دی لوک ریت نوں تانا بانٹ کے
اج دی نویں علامتی شاعری دا پٹا مل کر ما لے تے انج اوہ اپنی شاعری وچ جذبے دے دے تے
حقیقت نوں راجا کے اک جدید احساس دی متوازن شعری ریت دی نمائندگی کر دیا اے۔ نظم
”راہ دی جیج“ وچ اوس دسیا تے ایہہ اے کہ اک ان پڑھ کڑی دا ج دھیرا لے جا رہی اے
تے نال ای اوس نے ایس دھر کو دل اشارے وی کیے نیں کہ پی اے پاس منڈے نال ایس مای
دے باوجود دی خبرے اودھیاں نیجے گی کہ نہیں؟

ان جوڑ شادی ساڈے معاشرے دا اک کوہڑا اے بشیر منڈ نے ایس کوہڑا نوں دھیرے
کا پیرپے رنگ ڈھنگ نال ستارن دا چار اکیٹا اے ایس موضوع دیاں نظماں وچ
عورت نوں اوس اک مظلوم کردار پاروں پنٹ لیتا اے بشیر منڈ دی شاعری دا تجربے ایہہ
کمال اے کہ اودھیاں ساڈا مرادیاں نکیاں نکیاں نظماں دے ایہہ مظلوم کردار آپ مہارے پڑھن
منن والے نوں اپنا حمایتی بنا لیندے نیں نظم ”مہاندے“ وچ ان جوڑ شادی نوں اوہ بڑے نوکے
ڈھنگ وچ پیش کر دیا اے ایس نظم وچ اک نگر جیہ سوہنی تے لوک کڑی دیاں ٹٹیاں سدھراں تے
بھجیاں ریکھاں دی کڑاٹ نوں ایہی من بھاؤنے تے نوکے ڈھنگ نال اُیکیا اے کہ اودھیاں
نال سوچ دی سانجھ پاندیاں بندنے دی چیک اسی نکل مانی اے اودھیاں ہر اک کنب جاندا اے تے
بندے دا جی آپے پیا کر دیا اے کہ اپنے اتھرو دھاں دے پتے سوتیاں دا اندازہ اوس سہل تے
لوک مشیار نوں پیش کرے جیہدا دیاہ اودھیاں مشی دے غلاف اک بھیڑے بھڑوہ جیہ بندے

نال ہو یا ادھ سہاج دی ایس کو جھی تے سیرٹی ریت نال دھتیا کالجھ لے کے ڈول چڑھ گئی تے پھیر
 بشیر منڈر ایدوں اگلی گل کردیاں منظر نوں ہو روکھانت بناندا لکھدا اے ۔
 ورے پھوں ادھ لے گھر کا اک ہو پیا ۔

اوس کا کے واقفہ سی ۔

سر سی کدورا جیہا مٹلا جیہا تک سی
 کالا شاہ رنگ سی تے ٹیری ادھری اکھ سی

ایس ہارے اوس کڑی دا احساس ۔

کمن لگی شکرتے بے پیوتے گیلے
 رب میرے پائی دا مان رکھ لیا اے ۔

ایس آخری مصرعے دے غا ہرتے باطن تے گوہ کرن لگینے تے ایس دکھانت دے حوالے
 نال معنیال دے ہڑوگ کھلوندے نیں تے شاعروں ایس ساد مرادے ڈھنگ نال دی ایڈی
 ڈوگھی گل اکھ جان تے جی مندے آکھن نوں دل کردا اے ۔

منڈا ہون تے کڑی دے احساس دا اشارہ کردیاں شاعر لکھدا اے ۔
 دلاں دج خوشیاں دامیلہ اک لگیا ۔

نظم دے ماحول نوں مکھ رکھ کے ایس مصرعے ہارے گوہ کیتا ماوے تے ایچ جا پدا اے
 کہ کوئی دیکھی اپنے دل دچ کھیاں تے کروڑاں دکھیاں نوں لکائی اکھاں دج ہنواں دے ساگر
 لئی سہاج دی ایس کو جھی ریت تے مٹھا مٹھا کر کے ہسدا پیا اے ادھ لے ہسے دچ اتاں دی کرلا
 اے تے اتوں کرپ اے جیہڑا سنن پڑسن والیاں نوں آپ ہا لے دیکھی تے بے چین کر دیندا آ

۱۔ بشیر منڈر، کالا رکھ، لاہور۔ ۱۹۶۹ء، ص ۶۹

۲۔ ادھی، ص ۶۹

۳۔ ادھی، ص ۶۹

۴۔ ادھی، ص ۶۹

میری جاچے نظم۔ مہاندرا۔ سدھراں تے ریجھاں دے سٹھے ہوئے کھلواڑے دی سواہ اسے
 جیہدا ڈھیر قبر دی ڈھیری دانگ اسے ایسے لکھی نظم دا تجزیہ کر دیاں راشد حسن رانا نے لکھیا سی کہ مہاندرا
 سرتاں دی سواہ دا اوہ ڈھیر اسے جیہدے توں کھتر جان دا کوئی خطرہ نہیں اوہنے جتا کھتر داسی کھتر
 گیا جتے کو اچے ادھے لنبو ہونے سن ہو گئے، ہن تے اوہ صرف اک ڈھیر اسے:

انج جاچا اسے بشیر مندر دے۔ "کلا رکھ" وچ دے کئی کردار اکلاپے دے مارے، مقتول
 مدھراں، ریجھاں تے سرتاں دے مانگ لہو دے "چو پچیاں" وچ رہندے نیں جدوں بشیر مندر
 وہناں دی داستاں بیان کردا اسے تے انج جاچا اسے اوہ کردار زبردش لے کے ایس لہو دے
 جو بچے وچ زبردش ڈلو، ڈلو اپنی کمائی آپ اُلیک اُلیک کے سانوں مہاندراے بہت ساریاں مثالیں
 دتیاں جاسکدیاں نیں جو بن نظم "سوکن" وچ جدوں بندہ ایس تھاں تے اپڑ والے ہے

گناں والی سچ تے مینوں

کھاندا ہن اکلاپا

اپنی اک نکئی جیسی بھل دا

کہ تائیں کہاں سیاپا

تے نکئی جیسی بھل "دے تاسے پیٹے وچ پھیا سوچ دیاں گنجھلاں وچ گواچا رہندا اسے انج اسی نظم
 اک کمائی" وچ جدوں شاعر اک نکئی ہوئی کوڑی، دی کمائی چھوہندا اسے ہے

ماتے بخت ماریئے

ماتے بخت ماریئے

کلی اک ٹٹ گئی

لاڈو تیری ٹٹ گئی

اڈ گئی پھیل ہن

شک گئی روپل ہن

تے ایسے آن کے ایہہ کمال کڑاٹ میں ہانڈی اسے۔

اندر میرا دھندا

مرن تے دے سکھ دا

دکھ، ظلم، زیادتی دی ایہہ کڑاٹ بندے دے ضمیر نوں پھون کے رکھ دیندی اسے تے اوہ
سماج دے ایس دھیانہ ظلم تے غبرے کناں پرانہ وکیر وار بند اسے
نظم۔ اک بچہ۔ "وچ نا ہانڈ بچے دا ذکر اوہ ایس نوں یکے ڈھنگ نال کراوے کہ نہ چاہندیاں جیلاں

وی بندے دا دل اوس نہ پچے۔" لئی رحم کھان دل جھون ڈیہہ پیندا

دوس کے واسی آیا کسے دے اگے

کلی اوس دے بخت دی جھون گئی

کے پیو دیاں شفقتاں مر گئیاں

کے ماں دی مامت سوں گئی

اپنی رہتل دیاں ڈھیر بے انصافیاں تے دھیرے ظلماں توں بشیر منڈ نے اپنی ننگاں
دا موضوع بنایا اسے اوہا بیان ڈھنگ انج والا اسے کہ جیویں اوہ کوئی دکھانت بیان کر رہیا ہو
انداز تے میں ساہرا دے سبج بھانے گل کرن والا اسے پر ایس دج دی رمزاں واسٹاٹھاں مار دا
سمندر، اتھاہ سمندر، اوہی کسے غنی نظم نوں ہتھ پاؤ ایہہ دے وچوں اپنی رہتل دا کوئی نہ کوئی
دکھانت، کوئی نہ کوئی المیہ تہا توں مل جاوے گا اوہ جویں حکیم ناصر نے اگھیا سی ناں ایس دورے
بندے بارے کہ

جیہڑا کھڑو پھوٹو ناصر اسے وچوں لیراں نکلیں
اتوں اتوں دیکھو کیوں دس سب سکھالے لوک

۱۔ بشیر منڈ، انکارکھ، لاہور۔ ۱۹۹۹ء، ص ۲۵

۲۔ ص ۷۸

۳۔ ص ۱۰۲

۴۔ حکیم ناصر، سحر سورج، لاہور۔ ۱۹۹۱ء، ص ۲۲۵

تے بشیر مندر ایس گل نول پچ ثابت کرن لئی ایہناں لیراں نول کھلار کھلار کے دکھاندا اے، جو میں
میں پچھے آکھیا اے اوہے پچھتر کو دار، معاشرے دیاں کو جھیاں ریتاں دے نیزیاں نال دتے
تیراں پاروں اپنے لہو دے پچھیاں دتھ رہندے نہیں ظاہر اے اوہ اکتے نہیں اکلا پے دا
شکار نہیں جیہڑا آپوں اک زہری ناگ اے، تے ایہ گل دی حقیقت اے آج دے دور دافس
بھانویں جدید سائنسی سندراں پاروں ظاہر طور تے اک دوجے دے نیڑے آگیا اے پر
باطنی طور تے اوہ اک دوجے توں اتناں دا دور چلا گیا اے، بشیر مندر معاشرے دی ایسے
صورت حال دی تفسیر اپنی کتاب "کلا رکھ" وچ کر رہیا اے سہ

بھال بھال کر دی جوہر میرے دی

جیون پڑا کوٹا

چار چوہیرے ڈونگھاریتہ

میں دتھ کلم کلا دا

"انسانیت" دے اکھپے دا ایہ احساس نوں دود دی شاعری دا اک سرکڑھواں احساس
اے تے ایس دا کارن انسان دا "انسانیت" نوں چھڈ کے "میانیت" دل سفر بلکہ ایدوں
دی اگے دی گل کر لیئے تے "انسان دشمن بلاواں دا روپ دھارن کرن" دل دا صفر اے
انسان دی خود غرضی، آپادھاپی، انسان دا انسان اُتے ظلم، دھربان دا عمل (EXPLI-
OTATION) تے پتھرولی "انسانیت" دا احساس رکھن والے نوں لہو دے ہنجر
رواندی اے بشیر مندر آج دے انسان نوں اوہے باطنی روپ دتھ دی پٹ "سپ"
دے روپ دتھ دیکھدا اے سہ

جس بُوری دیاں دھاراں لیندا

جھکھن بھانیاں رکھدا

اوسے ہانڈی چھیک کریندا

جس ہانڈی وچ چھکدا
 پیراں ہیٹھ مدھولے اس نوں
 جیڑے پھل نوں سٹگنڈا
 بندہ اے یاں سپ سوسالہ
 دیہی پلٹ کے گھمدا ۱

مطلب ایہہ اے کہ شاعر نے اپنے معاشرے اپنی رہتل تے اپنے آئے دوآلے دے
 کو جھان، گوریٹیاں، دکھاناں، المیاں نوں نہ برا بیان کیتا اے سگن ایہناں کو جھان، گوریٹیاں
 دکھاناں تے المیاں داکارن دی بھیا اے ظاہر اے کہ جس بیماری داکارن لبھ لیا
 مادے اوہدا علاج سوکھی طرح ہو سکدا اے بندے نوں "دیہی پلٹ" دے حوالے
 نال دیکھ کے "خود غرضی" دا جیڑا نقشہ شاعر نے اے لیکیا اے اوہ سچا، سگواں تے فنکارانہ
 چابکدستی نال بھرے ہوئے اک شاہکار دے روپ وچ سامنے آیا اے کہ ایس
 "بک نختے" دے انسان کو لوں اوہدے کو جھے دمغاں پاروں نفرت ہو جاندی اے
 شاعر دا ایس ڈسنگ نال گل کرن دا مقصد ایہہ اے کہ ایہو نفرت انسان نوں اصل "انسانیت" دے
 بیاؤن داکارن بن دی اے ایس حوالے نال بشیر منڈر اپنی شاعری راہیں اصلاح داک اک زور دار
 جذبہ لے کے ساڈے سامنے آن کھنڈا اے ایہہ اک گل ہو روی ذہن وچ آؤندی اے کہ
 بشیر منڈر "کلتے رکھ" نوں اک ہو ر زاویئے نال دی دیکھدا اے ایہہ زاویہ "بے اعتمادی"
 دا احساس اے اوہدا کہنا اے کہ ایہہ ٹھیک اے آج دے دور وچ خود غرضی، آپادھاپی
 ظلم زیادتی تے دھربنان دے عمل پاروں انسان "اکلا" ہو گیا اے جزیریاں وچ رہ
 رہیا اے پر اوس نوں ایس ہنیرے وچ دی روشنی دی اک کرن دسدی اے ایہہ
 کرن اوہدی اپنی ذات اے اوہنوں اپنی رہتل وچ "دیہی پلٹ" دے نال نال
 "ٹھنڈی چھاں دین والا" دے وی نظر آؤندا ایہا اے جیڑا "بے اعتمادی" دے ایس ماحول

دہج ہر قسم دی ہنیری جھکھڑتے طوفان نون جھلدا ٹھنڈی چھاں دیاں وصفیاں نال بھر پورا داسیا
 ہو یا کھلوتا اے کہ ایس بے اعتمادی نے گھوڑے تے کھوتے نون برابر سمجھ لیا اے ایس بے
 اعتمادی نے ایس ساڈ نکھ نون دی اکلا کر دتا اے جیڑا اپنی ٹھنڈی چھاں نال لوکا ئی دے
 مڑ دیاں جیاں نون ٹھار سکدا اے، آپا دھا پنی تے خود غرضی دے ایس دور وچ گھٹن نال دس
 دہی مڑا ندہج اپنے "انسانیت" دے پھل نال مہک کھلیر سکدا اے اوہ کمند اے سہ

لوندیاں دھپاں مارو پالے

اپنی جان تے جھلّاں

چھاں نون کوئی چھاں نہ سمجھے

پھل نون پھل نہ سمجھے

اوہ جیون کیہ جیون جس دا

کوئی مل نہ سمجھے

حقّی گل ایہہ اے کہ اکلا پے دے احساس دا ایہہ نوکلا رنگ بشیر مندر دا اپنا نوکلا گل اے
 اوہ حیاتی دہج کتیاں ہوندیاں ہو یاں وی اکلا پے دے احساس نون سنخی ڈھنگ نال نہیں دیکھدا سکوں
 اوہنوں ایہہ گل اے کہ معاشرہ ایڈی بے دساہی مہج کیوں پھس گیا اے ایس حوالے نال دیکھیا جاوے تے
 بشیر مندر معاشرے دی ایس بے دساہی نون دور کر کے "مشر" دی تھاں "خیر" نون بیاؤن دا چاہوں
 جا پدا اے تے دسد اے کہ ایس ویلے وی ساڈے آلے دوا آلے جیہے نکھ موجود نہیں جنہاں دی چھاں
 مانی باسکدی اے اوہ اکنا اے کہ معاشرے نون ادھناں دی پچھان کرنی چاہیدی اے تے اوہناں
 دی ناقدری نہیں کرنی چاہیدی امید دی ایس کرن نون دکھا کے بشیر مندر نے اپنے سمکالی شاعران
 نون میری جاچے اک نویں راہ دکھائی اے ایس حوالے نال بشیر مندر دی شاعری مثبت قدران دی
 شاعری اے جیڑی آزادی توں مگر دل توں استرہے فلاحی پاکستانی معاشرے نون اُسارن مہج اپنا
 حصہ پان دا چار اکرو دی اے

حفیظ تائب دی بسک مٹراں دی

نبی اکرا الزماں، فخر دو جہاں حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی ذات پاک اللہ تبارک و تعالیٰ دی ذات اقدس دے بعد اک مسلمان دے ایمان واسطے اے کلہ طیبہ و نوح جتنے اک مسلمان اللہ تعالیٰ دی توحید و اقرار کردا اے اوہی رسول برحق صلی اللہ علیہ وسلم دی رسالت نوں وی من والے دوجے لفظاں وچ رب دی حمد دے نال رسول پاک دی تعریف وی کردا اے ایہہ تعریف تے ایہہ وڈیائی نعت اکھواندی اے۔
اللہ تبارک و تعالیٰ نے آپوں قرآن شریف وچ کئی تھاں رسول عربی دی تعریف فرمائی اے تے مخلوق نوں آپ دی تعریف کرن دی پکی کیتی اے جیویں اک تھاں ارشاد ہوند اے۔

• اللہ تے اوہدے فرشتے نبی (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) تے دُود

گھلے نہیں۔ اے لوکو! جیڑے ایمان لیائے او تیس وی اوہناں تے
دُود گھلوی (ترجمہ)

ایہہ مطلب ایہہ ہویا کہ قرآن شریف وچ رب تعالیٰ نے انسان نوں جیڑے حکم دتے نہیں اوہناں نوں منہا ہر مومن لئی لازم اے تے ایہناں ای حکماں وچوں اک حکم ایہہ وی اے کہ مومن رسول پاک اُتے دُود گھلن اوہناں دی وڈیائی کرن ایں حکم اُتے عمل قرآن دے نزول اُتے ای شروع ہو گیا سی حضرت ابو طالب بنی حضرت عبدالمطلب توں ایہہ سلسلہ شروع ہو کے حضرت حسان بن ثابتؓ، حضرت کعب بن زہیرؓ حضرت عبد اللہ رواحہؓ توں ٹردا حفیظ تائب تیکر اڑیا تے ایہہ سلسلہ ساری دنیا وچ ٹردا آیا اے تے قیامت تیکر ٹردا رہے گا۔

حفیظ تائب ہو رہاں نعت رسول پاک نوں بالکل رب دے فرمان موجب اپنایا
 اے ایس گل دا اقرار اوہ اپنی کتاب "پنجابی نعت (انتخاب) ص ۵۰ تے کر دے نیں۔
 ایہہ ای نہیں سگوں اوہناں نے نعت دی روح تیکر اپڑن واسطے ذکر کیتی آیتہ کی تفسیر
 اُتے ذی غور فکر کیتا اے تے دنیا و برج ہن تیکر کی نعت تے اوہہ اسکا ناں واسطے
 دیکھتا اے ایہو وجہ اے کہ حفیظ تائب دی نعت مدح رسول پاک توں لگے لکل کے
 سیرت رسول دے اڈا ڈالگاں تے آج دے ذاتی تے کائناتی آشوب تیکر اپڑ گئی اے۔
 حفیظ تائب ہو رہاں دی پنجابی نعت گوئی نوں اسی بن وڈھے صیاں وچ وڈھ سکے
 اک پہلا حصہ مدح رسول والا اے جس دا حکم قرآن پاک وچ کیا اے حفیظ تائب ایسے
 حوالے نال لکھدے نیں۔

سارے قرآن مے مدح رب نے تعریفاں اوہدیاں کیتیاں نیں
 کہتے مٹک اوہہ دیاں قسماں نیں کتے زلف ووتا دیاں گلاں نیں
 حفیظ تائب دے نیڑے نعت دے مدحیہ حصے دا مقصد رسول اکرم دی تعریف کر کے آپ
 دے ذکر نوں اُچا کرنا، آپ دے ذکر نوں لوکاں دے نیڑے کرنا تے ایس حوالے نال آپ
 دی عزت نوں ہمیش لئی اُچھانا اے تے ایہہ اک لحاظ نال ارشادِ ربانی دی تعین اے
 پنجابی نعت، انتخاب ص ۵۰ کیوں جے حفیظ تائب مدح رسول رب تعالیٰ دے حکم نال
 کر دے نیں۔ ایس لئی راجو بیت تے رسالت وچ فرق توں اوہ سمجھ لے آگاہ نیں اوہناں
 دانگہ نظر ایہہ لے کے کہ
 اوہنوں رب دے نال رلائیے تے ایمانوں خارج ہو جائیے
 اوہنوں دکھار رب توں جلیئے تے مقبول عبادت نیں ہوندا

ایہہ بڑا باریک تے واضح فرق اوہناں اپنی ساری نعتیہ شاعری وچ قائم رکھیا اے
 ایس حوالے نال رب تعالیٰ دے علاوہ حفیظ تائب دو جے نبیاں ویاں کولوی دی رسول
 پاک دی ذاتِ اقدس نوں دکھرا کر کے دیکھدے نیں دو جے لفظاں وچ رسول پاک دی
 انفرادیت اوہناں نعت اکھن ویلے اپنے ذہن وچ رکھی اے ایس حوالے نال الوہیت
 نبوت تے رسالت دا شمار اکھن دیاں اک ہتھاں دو جے نبیاں نوں من دیاں حضور بارے

فرماندے ہیں۔

دنیاؤں اگلے نبیاں دی وحدت دے رنگ وچ رنگیاسی
بد توں سلطان مدینے دے کجھ دکھرے رنگ جمانیں

رسول اکرم دی اک ہو رخصت و سدا یاں مکھدے نہیں

ایہ عام بشر نہیں چیزاں کیہ کوئی نبیاں و تیاں وچوں دی
دسو چا جس دی ہوئی ہووے اچ تیک رسالے عرشاں تے

ایسے ادھناں بشر دے حوالے نال دی رسول برحق نوں اک دکھری مٹاں تے کھلوتا
دس دتا اے، الوہیت، رسالت تے بشریت دے ایہناں مکھیڑیاں مگروں اوہ رسول پاک
دی مدح دل جٹ پیندے نہیں ایس دا حوالہ ذاتی تہ پای اے اوہ کائناتی حوالہ دی بیاؤندے
نیں ذرا ایہ شعر دیکھو۔

رب دیا پیار یا مدح تیری جس جس مٹو پیا کر دا

تیرے سوہنے قد دیاں گلاں شر و شر دیا کر دا

تیرے اک دم بدلے رب نے جگ دی راس رچائی

تیرے نفے دم دم چھوہے ساہواں دا اک تارا

جس ویلے ساہواں دے اکتارے دے حوالے نال حنیفہ تائب آپ رسالت دی مدح
دے نفے کھنڈاں لگدے نہیں تے ایہدے دھج اوہ اک ساک دا درجہ اختیار کر دے
نظر آؤمے نہیں جتنے عشق دے حوالے نال دارنگی تے شوق دا دور دورہ ہوندا اے
ڈاکٹر سید عبد اللہ ہوری حنیفہ تائب ہوراں دی اردو نعت دے حوالے نال لکھیا اے

”وہ (حنیفہ تائب) ایک ایسا وصف ہے جو حضور کے رب و کھڑا ہے اس

کی نگاہیں جھکی ہوئی ہیں اور اس کی آواز احترام کی وجہ سے دھیمی ہے مگر نہ

ایسی کہ سنائی نہ دے اور نہ ایسی اونچی کہ سوادب کا گمان گزرے۔ شوق ہے

کہ اُٹھ آتا ہے اور ادب ہے کہ سٹا مارتا ہے: (صلو علیہ وآلہٖ وسلم)۔

ایہ گل ادھناں دی پنہانی نعت گوئی اُتے دی سگوس لاگو ہوندی اے حنیفہ تائب

اُتے نبی پاک دی محبت دا دھیرا اُتے کیوں جے ادھناں دا خیال ایہ لے کے

گل حق دی اے نہیں اوہناں نوں کجھ حق انسان اکھوانے دا
 السائنٹ دے محسن دی جنہاں نوں محبت نہیں ہوندی
 بنی پاک دی محبت نے حفیظ تائب دے سبھا وچ کوہتا، حلیمی، پاک بازی، خدا
 غوثی، ایشارہ اجذیر، بڑو باری، عدل پسندی تے امرت مسلمہ واسطے درد مندی پنگراتی اے
 حفیظ تائب نے بنی پاک نال اپنے تعلق نوں بڑے سن کجھوی ڈھنگ نال شعری روپ
 وچ ڈھالیا اے کجھ شعر دیکھو۔

عشق تیرے نے چنے وانگوں اندر مشک چایا
 یاد تیری وچ کوئل وانگوں دل کو کو پیا کر دا

ہمکی ہمکی اے دل دی گلی پکاں تے بتیاں بلیاں نہیں
 دم دم دے نال اڈیکاں مینوں اس عری سائل دیاں نہیں
 بنی پاک دی محبت وچ اوہ اپنے آپ نوں کلیاں نہیں سمجھدے جدوں اوہ ذکر بنی وچ
 ہوندے ہیں تے اوہناں نوں ایخ جا پدا اے۔ ساری کائنات ای ایس ذکر وچ
 مشغول اے ایہہ ای منزل اے جس بارے میں پچھے عرض کیتی سی کہ حفیظ بنی پاک دے
 عشق وچ ساک دادر جبروی حاصل کیتا اے۔ فرماندے نہیں
 فخریں تیرا نام لوں تے مدد تے جاؤں مہکاں
 راتیں گل کراں جد تیری تارے بھرن ہنگامہ

اک پاسے تے ایہہ عشق ذاتی دے نال نال کائناتی اے تے دوجے پاسے ذاتی
 تعلق وچ احب تے احترام دا ایہہ حال اے کہ
 ادبوں اکھ چکی نہیں جاندی
 سامنے جد اوہ در آؤندا اے

ایہوں تیکر کہ

صوت لبان تے آون دی تھاویں
 اکھیاں دے وچ تر آؤندا اے

ایس منزل تے یماں زبانوں حرف کتھے نکلدے نیس لبس اکھیاں دچوں ہنواہی جاری
 رہندے نیس پر ایس گل دا احساس دی اے کہ سنگنا بھانویں رب تعالیٰ توں ای واجب
 اے تے حنیف تائب نے نعت و مح وی جدوں کجھ سنگیا اے عام کر کے رب کو
 ای سنگیا اے پر اوہ نال ای ایس گل دے وی قائل نیس کہ رب نے ای تاں حضور
 ذات اقدس نوں "قائم" قرار دتا اے یعنی "وہ نال دا لے" ایس لہی اوہناں کو لوں وی سنگیا
 اے پر بٹی پاک دی بارگاہ وچ اچڑ کے حنیف تائب۔ ادیوں اکھ نہیں چکدے تے زبان اُتے
 اذن دی مثال اکھاں وچ انقروا جا رہے نیس پر سنگن دی خواہش ہے ایس کسے انکسار
 عاجزی تے کوہنا نال ترلا پامدیاں کندے نیس۔

تائب جیہاں نوں نیروی سنگن دی جاچ نیس

چپ چپ کھلوتے ہوئے فقیراں دی سائلے

گل مدح توں طلب تیکر اچڑ گئی ایس لہی کہ مدح وی اک لحاظ نال طلب واسطے سی رب تعالیٰ
 دی خوشنودی دی طلب کہ رسول پاک دی مدح رب تعالیٰ دا حکم اے انسان لوں لبس حکم دی
 مدح دینا تے آخرت وچ نوار کر دی اے نال ای ایہہ گل کہ ایس مدح دا اک مقصد ہو رو
 تے اے کہ رب تعالیٰ نے ایس حکم وچ ایہہ حکمت رکھی اے کہ انج باطل نظریات وار دی
 ہونے لگا حضور دی ذات اقدس کیوں ہے اک لحاظ نال مجسم قرآن نیس لبس کر کے اوہناں
 دی مدح اوہناں دا ذکر اک لحاظ نال قرآن دا ذکر اے تے قرآن دا ذکر رب تعالیٰ دا ذکر اے
 ایس لہی حنیف تائب ہو راں نے اپنے اک شعروچ چھڑا دیکھے درج کیتا جا چکا اے کھیا اے
 کہ رب دے نال ہے رسول پاک نوں رلا کے نہ دیکھیا جاوے یاں دو جے لفظاں وچ رسول
 پاک نوں رب نالوں نکیر کر کے دیکھیا جاوے تے عبادت مقبول نہیں ہو مدی۔

جدوں اسی ایسے اچڑ لے اں تے ایسے حنیف تائب دی لہی شاعری وادو ویاوڈا رنگ
 یاں قسم نال ساڈوں مالکاری ہوندی اے تے ایہہ اسے رسول پاک دی ہاں صفات بیان کرنا یاں
 رسول پاک دی سیرت مایاں حنیف تائب ہو راں، باراں ماہ سیرت، سکھ نہیں اوہناں دچوں
 مجرم تے، ذوالکھ، دچوں درو اقتباس واسطہ فرماؤ۔ پھیرا لگے ٹاں لگے۔

چڑھیا چن عسرم والا
اکھیاں آگے نقشہ پھریا

سنگیوں حضرت دی ہجرت دا
دل وچوں اک سورج پھٹیا

سجڑے آدم آہر دا سورج
جاگیا مذہب جتے اند

شہر نویں آباد کرن دا
شہر جنہاں دیاں جواں آتے

حق پرچ والا پہرہ بدوسے
جتے مدل دا ڈنکا دتے

جتے خیر و احسہ چاہوے
سمجھ انسان برابر ہوں

تے سمجھ کوئی نہ وڈا چھوٹا ہونے

ایا آیا ماہ ذوالحجہ دا
جج نہی دا پیٹے آیا

قصا آتے عزت اند
خطبہ دیند اسی پیغمبر

عزتاں مال تے خون تباہی
انجے عورت دے لائق نہیں

جیویں آج، اس تھاں میں آج
رساں سمجھ جہالت دیاں

ساڈے قدماں دے پرچ زلیلاں
میں آں جگ پرچ آخری ہادی

تیس ادایتھے آخری امت
تھاڈے تیکر میں اپڑاے

حکم خداوند والے سارے
لوگو کو دیکھو گواہی

ہندیاں جہول شہادت دتی
رب سچے نے سراں لائیاں

دین مکمل ہوون دیاں

ایہناں دونوں اقتباساں وچ رسول اکرم دی بعثت دا مقصد ایہ سمجھنا گیا اے جیویں کوئی
روح سمندر، مطلب ایہہ اے کہ رسول پاک نے مکہ توں مدینہ ہجرت کہناں اعلیٰ تے اسع مقصد
نوں حاصل کرن لئی فرمائی سی تے جہول اوہناں نے رب تعالیٰ و توں گھلی ہدایت نوں
اک فرض سمجھ کے لوکاں تیکر اپڑا دتا تے پھیر امت کو لوں ایس گل دی شہادت حاصل کر لئی کہ
اوہناں رب و توں سوچیا کم مکمل کر دتا اے، دین دی تکمیل، اسلام، دی وحدت وچ ہو گئی تے
رسالت، دی تکمیل، نبی پاک، جی ذات اقدس وچ ہو گئی۔ انسانیت لئی فکری حوالے
بلل قرآن تے علی حوالے نال رسول پاک دی ذات تان موجود ہوئے تے ایہہ ای قیامت تیکر
انساناں لئی ہدایت اے۔ جیویں حنیظہ نائب نے لکھیا اے۔

ادھی سیرت سدھارستہ دستے گی

مشر بے تکم آون دایاں نسلان نوں

ادھا اُسوہ کافی اے ہر دور لئی

ہن نہیں لوڑ سکھد ہمدی لوکاں نوں

اوہے دادستور مبارک ہے ہیٹرا

ہمدی کسی ہر ویلے دیاں لوڑاں نوں

ایں حوالے نال اپنی نعمت گوئی سے ایس دوجے جتھے وچ حنیظہ نائب ہمدی رسول اکرم
دی سیرت سے اڈواڈ پلوواں نوں مدھیہ انداز وچ اجاگر کر کے نظر آؤندے جس مقصد ایہہ
اے کہ رب نے کیوں ہے دین مکمل کر دتا سی، دین بیاؤن والا آخری پیغمبر ہے آندا سی ہن
ایں سلسلے نوں اگے ودھاؤن واکم ایس آخری امت سے ہر فرد دا اے، حنیظہ نائب رب

وے حکم تے رسول پاک دی مدح اکھن لگیں ایں رب تے اوہدے رسول دے حکم تے
 اوس ہدایت نوں اُگے ٹورن وافرمن او اکرن ڈیہر ہیندے میں تے ایہہ کم اوہ اوہی سیرت
 سدھارستہ دستے لگی "نوں مکھ رکھ کے کر دے میں مطلب ایہہ اے کہ سیرت پاک دی روشنی
 نال اپنے شعراں نوں لشکا ندے میں۔ اُج تے سیرت دے پہلو گھن گو پرے نہیں انسانی حیاتی
 دے ہر پہلو نوں ایہدے وچوں روشنی ملدی اے سگن انسانی حیاتی دے اوہ گوشے جیڑے
 اج دے انساناں سامنے نہیں تے قیامت توڑی سامنے آؤندے رہن گے اوہناں بارے
 روشنی دی موجود اے۔ رب تعالیٰ نے دی تے ارشاد فرمایا اے کہ "البتہ تھاڈے لئی رسول اللہ
 وچ اچھا نمونہ اے" پارہ ۲۱ سورۃ احزاب آیت ۲۱) مطلب ایہہ اے کہ حضور دا "اُسوۃ
 حسنۃ" انساناں لئی اک اچا سچا نمونہ اے تے ایس دی پیروی سونماں لئی لازم اے جیڑے ماتب
 ایس نکتے نوں دلوں بجانوں اپنے من وچ دسا کے حضور اکرم دی سیرت دے کئی پہلو وال نوں
 اپنی نصت وچ آجا کر کر دے نظر آؤندے میں سب توں پہلاں اوہ حضور دے اخلاق دی
 لگی کر دے میں۔

ۛ مکھ اچیرے خلق تیرے دی خلق نوں بچھے لاندی
 مگ مگ بگسگ راہ تیرے دا کر د کر د پیا کر د
 غلامی دے خلاف آدم تے مجبوران نوں جیون و احق دین بارے لکھیا اے ۛ
 سنگل کئے آؤنٹے آن غلامی دے
 جیون و احق دین سمجھ مجبوران نوں
 سلوات بارے ۛ

نمک گئی کا لے تے گویے دی قیصر
 اللہ اللہ آپ دی الفت و درگت

صادق جیون بارے ۛ

بچپن نوں پج بولن والا
 دل دیاں گھنڈیاں کھولن والا

عادل ہون بارے ہے

راکھا کس نہ وراں دے حق دا

عدل انصاف دے باغ دا مالی

شرک نوں مٹان تے وعدت نوں کھنڈان والا ہون بارے

ہمک گئے بھانجے تے چھوڑے شرک دے

چاڑھیا پنج آپ نے وعدت دا رنگ

رحمت ہون پارے ہے

سرمال سعادتیاں والے رحمت حضور دی

رنگاں واسلسلہ اے شریعت حضور دی

انساناں لئی "وردی" ہون بارے

ہم وردی سارے ورد منداں دا

رب دا بندہ جگ دا مولا

اصل وچ نعتی کھنیا ہا رہی اے، رنگول پاک دی مدح بیان جو رہی اے، نبیاں دے

سروار دا ذکر خیر جو رہیا اے امید دے وچ آپ دے وصفیاں نوں بیان کیتا جا رہیا اے اک

پاسے "ذکر" عبادت لئی اے دوچہ پڑھے "ذکر" انساناں نوں آپ دے آسودہ حسنہ دے انگ

دکھا کے ابدی پیروی دی چہرے عالمی اے کیوں جے شاعر حضور دے ذوالکچ دے خطبے دے اہم مناناں

لفظاں تے عمل کر رہیا اے ہم پہچ رسول پاک نے امت کو لوں رب دے پیغام دے مکمل طور

تے اچھا جان دی شہادت لئی سی تے دین دی تکمیل توں مگروں قیامت تیکر ایس ہدایت نوں

آگے لورن دی ذمہ داری سونپی سی۔ "اس واسوہ کافی اے ہر دور لئی۔" نوں اوس نے حرف آخر

پاروں مقبول کیتا اے تے اگوں ایس پیغام نوں آگے ٹور رہیا اے کہوں جے ادہ مجھدا اے

کرنیج پاک دی ذات اقدس ادہ ذات اے پئی

ہم جس دی توری سیرت ہر دم، سچاں وچ گھوڑا کر پڑا ہدی

تے۔ ہر شے واس مل دسیا، سب نوں جیون دا دل دیا

لوہے عکاس اُتے چل کے، میں آدم دا مان دھاواں

شاعر چاہندا اے کہ کیوں جے آپ دی نوری سیرت وچ دنیا وچ قیامت تیکر انساناں لئی آٹھن
والے سکیاں حامل موجود اے ایس نوں عملی شکل وچ آپ دی سیرت وچ دیکھیا دی جاسکدا اے
ایس لئی شاعر وایہ ایمان اے کہ جے انسان اسوہ رسول دی پیروی کرن تے دنیا وچ اک نفا جی
معاشرہ قائم ہو سکدا اے ایس لئی شاعر حضور دی سیرت توں چائن لے کے ابو کے تے جھک
دے سکیاں نوں مل کرن دا دل دندا اے سیرت دا ادوہ چائن جس نے مسلم امت دے کل نوں
رہنما یاسی ایسے روشنی توں شاعر چائن لے کے آگے ٹرنا چاہندا اے۔ شاعر کندا اے

جے توفیق حضور نوں پاواں، ازلی نور دی جھک دکھاواں

اپنی کل توں چائن لے کے، جھک دے متھے نوں لشکاواں

حفیظ تائب پوراں دے ایہناں شعراں وچ اسی ہن اوہناں دی نعتیہ شاعری دے تیجے
جتنے وچ داخل ہو گئے آں۔ ایہ حصہ بڑے زوردار طریقے نال ایہناں دی شاعری وچ
آیا اے تے ایہ اصل وچ جدید نعت گوئی دا ضروری تے سن کپراں ابگ اے جس نوں حفیظ تائب
دی نعت نے ودھیرا اگھیریا تے تاریا اے حفیظ تائب نے "جھک دے متھے نوں لشکان
واسطے" جیہڑا اپنی کل توں چائن لین "دے عزم دا اظہار کیتا اے ایہتھے اوہناں نے دو
پہراں تے گل کیتی اے اک پہر تے ذات دا اے تے اک پہر آفاق دایاں اپنے عہد دا
اے ذاتی پہر اُتے لوہا شرب ذات دی گل کر دے نیں پر ایہ حصہ ہانکل ذاتی اکتاہٹ کئی
تھاں "میں" والفظ حفیظ تائب یاں اک مومن لئی اے تے کئی تھاں "میں" والفظ پاکستانی
واسطے درتیا گیا اے تے کئی تھاں "میں" والفظ "امت مسلمہ" دا رُپ دھار جاندا اے "میں"
جتنے ذاتی حوالے نال آیا اے اوتھے عام کر کے نبی پاک دا قرب حاصل کرن دا ترلا پایا گیا۔ ایہ
قرب ظاہر اے حضور دے شفاعت والے وصف دا قرب اے جس دی تمنا ہر مسلمان
کروا اے۔

میںوں تے تائب بخشش داکرئی پاک نئی دے نام بنا

زہور وسیلہ تجھدا اے زہور ذریعہ دے دالے

حنیلا تائب داکرہ ہر مومن مسلمان دایمان اے کہ حضور نبی اکرم کیوں جے رحمت اعلیٰ میں
نیں، رب دے محبوب میں، قاسم میں، ایس لئی اوہناں دی نظر کرم مادی تے روحانی دکھاں داداؤ
اے ایس لئی شاعر اپنے تے انساناں دے آشوب دا ذکر کر کے حضور کو لوں مدد منگدا تے ایس
حوالے نال سو مناں دے دل دی خاص کر کے تے انساناں دے دلاں دی عام کر کے ترجائی کر دا

جلد اے

سوال میرا نہ مال سائیں، غریب نوں کر نہال سائیں

بنا دے گلزار دل دی روپی، وسا کے ابر حبال سائیں

سکونی برباد ہو یا دل دا، زلنے چلی اوہ چال سائیں

کدورتاں دالے راج مہتاں مہتاں، بھٹاں دالے کال سائیں

توں ساڈے سینیاں دیاں زخماں تے پا نظر

توں ساڈے گلیاں دیاں لیراں دی سارے

لیکھاں دے وانگ سایہ دی کہتے تے سوں نہ جانی

توں ساڈے جذباں تے خمیراں دی سارے

ساڈے چالے ویکھ کے کھپیں نہ توں شفقت دا ہتھ

تیری شفقت تے ہے ساڈی دھال کسلی وایا

ایہہ آخری شعر تہی نعتیہ نظم "فریادہ" دالے چھٹی مشرقی پاکستانی دے لیتے آتے کھس

گئی سی ہی نوں "مرثیہ" دی اکھیاں ہاں سکدا اے اوہ اک محبوب وطن پاکستانی میں تے ایس نعتیہ نظم

وچ جیویں سارے ای پاکستانیاں دے دل ہنیاں نوں اکھراں داروہپ دے گئے نوں۔

ہو گئیں رو رو کے اکھیاں لال کسلی والیا
 دیا جائے نزل و حال کسلی والیا
 میرا اک بازو تے ٹٹ کے میرے گل نون آگیا
 دساں کیہ جیتی ہو میرے نال کسلی والیا
 شاعر ایس اوکھے مالے وچ نبی پاک دی رحمت لوڑ دا اے پر ایس سلسلے وچ قوم نون دی
 آدم دی پریرنا دیندا اے۔

ہن دی جے آدم اسیں کہہ یئے تے بدن قسمتان
 ہن دی نہیں رحمت تری دا کال کسلی والیا
 شاعر نبی پاک دے ویلے نال رب آگے دی ترلا پاندا اے۔

میں دی دعوت رہی ہمیشہ، عزبان دے بوجے کھر کاہدی
 اُس دی اُمت دی بے حالی، میتھوں تے نہیں دیکھی جاہدی
 سُن لے رہا امیرے پاڑے، حل کر دے مشکل روماں دی
 ایتھے اچڑ کے حفیظ نائب دی نعت آشوب شہر تے آشوب عہد تے سیرت پاک توں
 ایس دے اُپا دے مضمون اُنیکن ڈیہہ پیدی اے اپنی ذات اپنے وطن تے اپنے عہد دے
 حوالے نال اوہ گل دُنیا دے انساناں توں ایہہ جانکاری دیندے سَنیں کہ اج دے ذاتی ملی
 تے کائناتی دکھان دا اکو تے اکو علاج اے کہ اسی نبی پاک دے ذکر و دل رجوع کر یئے اوس
 کالی کسلی والے نال اپنے تعلق نون جوڑ یئے اوس کامل تے اکمل انسان دے اسوہ حسنہ دی
 پیروی ای اج دے انسان دے دکھان دا علاج اے اوہناں دا خیال اے کہ ساڈے
 اُتے ایہہ ساریاں مصیبتاں، دکھان تے فکران دی جھپٹری ہنیری جھلی اے ایہہ رسول پاک
 نالوں اپنے تعلق نون توڑن پاروں اے۔

کیوں سر تے دکھان فکران دی غیری جھلی ہوندی
 پاک نبی دے پاک نگہ جے میری گنتی ہوندی
 مگدی گل ایہہ اے کہ حفیظ نائب پنجابی دے اک اچھے نعت گو شاعر نہیں جھپڑے نعت

دے اصل مقصد تے روح توں جانی نہیں اودہ نعت نوں رب تعالیٰ دا اک حکم سمجھ کے کھدے نہیں
 جی پاک دے اوس ارشاد دی تعمیل وچ کھدے نہیں جس وچ اوہناں امت توں ایس گل دی
 شہادت لے کے کہ آپ نے رب و توں آئے پیغام نوں دین اسلام دے روپ وچ امت تیکر
 عین میں اپڑا دتا اے تے نہ تراپڑا دتا اے سگوں اودہے آتے خود عمل کر کے دی دکھا دتا اے
 ہن ایہ کم امت دا اے کہ ایس پیغام تے ایمدے ہوئے عمل لوں قیامت توڑی اگے ٹورے
 حنیف تائب ہو راں نوں نعت کھدیاں ایس گل دا احساس اے کہ اودہ حضور پاک دی مدح تے
 تعریف ایس لئی کر رہے نیں کہ اک تے ایہ رب دا حکم اے تے دوجے ایس پاک ذکر نال
 باطل وارد ہوندا اے حق دا بول بالا ہوندا اے انساناں نوں اوہناں دے دکھاں دے علاج
 دی آگھ سکھ آؤندی اے، ایس حوالے نال حنیف تائب دی نعت، نعت دے اصل مہمانے
 دے نیڑے ہونداں ابو کے دور دی جدید شاعری دا روپ دھار لیندی اے جہدے وچ آشوب
 ذات تے آشوب حمد دیاں گلاں کیتیاں جانداں نیں انساناں دے اکلا پے تے انساناں دے
 ظلم دی گل کیتی جاندی اے، کدورتاں، منافقتاں وارونا روپا جاندا اے تے انساناں نوں
 انساناں دے نیڑے پیاؤن دی بدیر نادتی جاندی اے جدید شاعری وچ آشوب ذات تے
 آشوب حمد دی گل تے کردتی جاندی اے پر ایس دا اُپام کر کے نہیں دیا جاندا پر جہدوں ہی
 حنیف تائب دی نعت دل جھاتی پانے آں تے سانوں ایہ آتش آشوب ذات تے آشوب حمد
 دے نال ایس دے آپا دا ہڑا ای سوہنا ہڑا ای حقیقی تے بڑا ای دل لگا علاج دیا گیا اے
 سرور دو جہاں نیک آخر الزماں حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دے اُسوۂ حسنہ دی پیروی تے رب
 دے بعد اودہی رحمت دا طلب لگا ہونا جی پاک دے "قاسم" ہون پاروں اودہی رحمت دیا ہونا
 ہونا ایس حوالے نال حنیف تائب دی نعت ارج دی دوجی پنجالی شاعری کہ لوں منفرد دی اے
 تے فکر تے من دے لھاناں آہج پھر دی دی اے جیڑی حیاتی دیاں اہمیاں سچیاں تدرال
 نوں اجاگر کردی جا پدی اے ۔

یونس اہر دی سوچ و اسفر

اک زمانہ سی جدوں پنجابی شاعری وچ مثنوی پر دھان سی ایس نوں دیا دی اکھیا جاندا سی، ایہدے وچ اکو بھر اپنا کے ہر شعر و اقا فیہ رویت بدل کے لئی توں لئی گل کیتی جاسکدی اے شاعری والاہہ ڈھنگ پنجابی دے ہر قسم دے ادب واسطے ورتیا جاندا رہیا اے ایس وچ مثنوی دی طرز نے لکھیاں داستاناں، فنی تے دینی ادب سب شامل اے ویکھیا جادے تے ایس دور وچ لئی گل اکھن تے سنن دا ابواج سی تے دیا وچ لئی گل اکھن دیاں ودھیریاں سہولتاں سن۔ شاعر ایہناں سہولتاں توں خوب فائدہ اٹھاندے سن ایہو کارن اے کہ سانوں پنجابی ادبی روایت دے گھٹ و گھٹ آٹھ سو سالوں وچ پنجابی غزل گھٹ ای دسویں صدی اے، شاہ مراد (وفات ۱۷۷۲ء) توں میاں محمد بخش (وفات ۱۸۹۰ء) تیکر پنجابی غزل دا کھرا کھوج بعد ضرور اے پر ایس نے کوئی روایت نہیں قائم کیتی۔

پنجابی غزل سانوں اک روایت بن کے اپنے دکھ ماندے نال دیہویں صدی وچ ای اُبھری دسواں صدی اے ایہہ صدیہ دور اے جس وچ سائنس دی ترقی نے انسان دی ویلڑ حیاتی نوں ودھیرے رچھیاں وچ پادتا ایس لئی لئی گل دی تھاں اختصار نال گل کرن دی لڑتے نکیاں نکیاں نظماں دے نال نال پنجابی شاعراں دا دھیان غزل دل دی گیا، شروع دے دور وچ پنجابی غزل لے فارسی غزل توں اپنا ماندرا تارن دا چار اکیٹا پر مول بخش کشتہ درگے شاعراں نے پنجابی غزل نوں فارسی ماندے دے نال نال جدہ رنگ دین دی کوشش دی کیتی ایہو وجہ اے کہ مول بخش کشتہ دی غزل وچ زلف تے بلبل دے تعیاں محبوب دی بے وفائی دے رویاں تے قاصداں لئی حرفے متاں دے نال نال جیاتی دیاں حقیقتاں تے سپائیاں دا رنگ دی بعد اے

مولانجش کشتہ نے اپنیاں غزلاں داد لیاں ۱۹۰۳ء وچ مرتب کر کے پہلی وار چھاپ دتا سی کشتہ توں
اڈ فرید سزنگوی استاد گاموں خان وغیرہ دی غزل پرچ سانوں ایہورنگ بھدا اے۔

جدید دور وچ کشتہ توں بعد مے شاعران وچ فیروز دین شرف نے غزل نوں ہور اگے
دوہان دا چار اکیٹا شرف بنیا دی طور تے نظم دا شاعر سی پر اوس کجہ غزلاں دی اکھیاں قیام
پاکستان توں مگروں جدوں شاعری وچ پل عقلیت (INTELLECTUALISM) دی لہر نے
ہور زور پھڑپھڑاتے غزل ہور وی مقبول ہوئی، میری جاپے ایس دی وجہ ایہہ اے کہ غزل
وچ گل سدھے طریقے نال نہیں کہیتی مانی ر سز، سنیست تے اشارے کنلے داسہارا لیا
جاندا اے تے شاعر اپنی داخلی دنیا دے حوالے نال موجود خارجی دنیا دی گل کردا اے
ایس لئی ایہہ دے وچ جذبے دایک وجہی جدید شاعری نالوں ودھ جاندا اے،
ایس جدید دور وچ جیہڑے شاعر اُسکے عقلیت ول چلے گئے جذبے نوں اوہناں اہم نہ
سمجھیا اوہ تے نظم ول جھکے پر جیہڑے شاعر شاعری وچ جذبے نوں اہم سمجھدے سن اوہناں
غزل دا پلہ پھڑپھڑاتے غزل راہیں جدید دور دے تعضیاں نوں مکھ رکھ کے جذبے تے عقلیت
دا طواں ڈھکواں مہکیں بھریا گلہ کستہ پنجابی ادب نوں پیش کرن دا چار اکیٹا۔

مڈھلے دور وچ پیر فضل گجراتی نوں بھلیا نہیں جاسکدا جنہاں اپنی غزل وچ رعایت
نوں اُبھار کے وچ جدیدیت دا بی لادتا پھیر ایس سلسلے نوں حکیم نامرتے فقیر محمد فقیر پورانی
اگے ڈوریا، علامہ غلام یعقوب انور، عبدالمجید بھٹی، سلیم کاشمر، رؤف شیخ، رشید انور، حکیم
تائب، حفیظ تائب تے منظور احمد راہیم نال میں جنہاں پنجابی غزل نوں جدید احساس
دین والے موڈھیاں دا کردار ادا کیتا ایہہ تے اڈ کے غزل ایسی مقبول ہوندی اے کہ نظم بھکی
ہندی دس دی اے جیویں شنوی دی پر دھانگی پاروں ہر قسم دی شاعری لئی دتیا اپنیا
مہاندہ اسی ہن غزل دی بُتر اڈی مقبول ہوندی اے کہ گیت تے دو جیاں صنفان وچ کھی
جان والی پنجابی نعت واسطے دی غزل دی بُتر مقبول ہوندی اے ایس سلسلے وچ
حفیظ تائب راناں خاص طور تے لیا جاسکدا اے۔

سلیم کاشمر، منظور احمد، تائب رضوی تے رؤف شیخ دی غزل گوئی دی چھتر

چانویں ٹرن والے پاندھیاں دھوں اک یونس احقر دی اے بس دی غزل اک لوانا اہنگ تے
 نویں سوچ لے کے آئی اے۔ اوہی کتاب "سوج دا سفر" چھپن توں پہلاں ای یونس احقر
 نے اک غزل گو پاروں اپنی پچھان کردانی پر کتاب آؤن نال یونس احقر دا اک بھوان
 پھبواں تے تارواں مہاندرا سامنے آگیا اے ۱۹۷۲ توں ۱۹۷۹ تیکر اکھیاں غزلاں
 دے ایس پرانگے وچ یونس احقر اپنی ستھری، ستھری تریل دھوتی سوج تے فنی اُستکاری
 پاروں اک مکمل شاعر دے روپ وچ نتردا اے۔

غزل دے حوالے نال یونس احقر دی شاعری نوں اسی اک لحاظ نال چارھیاں وچ
 ونڈ سکے آں، پہلا حصہ اوہ اے جیہدے وچ شاعر موجودہ معاشرے دے اوس کرب
 دا بیان الیکد اے جیہڑا معاشرے وچ تنزل تے زوال پاروں پنگریا اے، دوجے حصے
 وچ اسی یونس احقر دے ایس سنجھاؤنظارہ کرنے آں جیہڑا اوس غزل راہیں اڈواڈ
 معاشرتی مشکلاں دے روپ وچ چتریا اے تیجے حصے وچ یونس احقر ایس معاشرتی
 کرب دے کارناں دے مکھ توں پڑوہ چکدا اے تے چوتھے وچ اوہ اک سو بھوان دا
 روپ دھار کے ایس کرب نوں مٹان تے معاشرے وچ سکھ کھنڈان دا پارا کردانظر
 آؤسد اے میں ایسے واسطے یونس احقر نوں اک مکمل شاعر اکھیا اے کہ اوہی شاعری بتر
 بتر سوچاں دا پلندہ نہیں سگوں اک خاص مقصد نال بھرپور شاعری اے۔

یونس احقر دی غزل بارے نوں جوان نقاد تحسین فراقی ہورال اک مٹاں لکھیا اے۔

یونس احقر کے محسوسات بھی شخصی ہوتے ہوئے کائناتی ہیں اس

کی غزل میں ہمیں جو کرب نظر آتے ہیں وہ اس کا ذاتی کرب نہیں ہے اپنے

عہد کا کرب ہے اپنے طبقاتی سماج کا کرب ہے۔ ٹوٹتی ہوئی قدروں اور

لا متعداد فاشوں میں بٹے ہوئے منقسم انسان کا کرب ہے۔"

یونس احقر دا اک شعر دیکھو۔

کوئی موسم ہووے بھانویں رکھ ادا سے رہندے میں
انجنگڈالے جیون مے نال اتھر کس بہار گئی مٹ

ساڈے اے دوتے دے ایس سماجی زوال دا بیان بلاشبہ اوہی شاعری دا دھرا اکھرا سکدا
اے، اوہدا بیان اے کہ موجودہ دور دے انسان دا دکھ تے کرب اپنی انتہا نوں اپڑ چکیا اے ایہ
دکھ مادی قدراں دے ابھرن نال پیدا ہو یا اے یاں آبادی دے واہدے پاروں، سائنس دی ترقی
پاروں پنکریا اے یاں دھرم تان دے عمل پاروں ایہہ کرب ایس دور دے انسان دا مقدر بن چکیا
اے یونس احقر اپنی غزل راپیں ایس سماجی تے انسانی کرب دیاں بہت ساریاں احساسی مورتاں
چتر دا اے اوہدا کتنا اے کہ استحصالی معاشرے وچ انسان عدم تحفظ دا شکار اے اوس نوں
گل کس دی آزادی نہیں اوہدیاں سدھراں پوریاں نہیں ہونداں ظاہر اے ایہیے ماحول وچ تباہی
دے انسان دے بالکل نیڑے ہون دے امکان نوں رد نہیں کیتا جاسکدا۔ یونس احقر کھندا
اے۔

اندرو اندر سودے ہو گئے شہتیراں دے

چھتاں تے بس رہ گیتاں، کڑیاں کڑیاں مٹ

اپنی شاعری دے ایس صے وچ یونس احقر اک سیلے فنکار دا نگوں معاشرتی کرب مے
اڈواڈ نقتے دکھاندا اے لطف دی گل ایہہ اے کہ جتھے اوہ پہلے جتھے وچ معاشرے دے
دکھیاں معاشرتی زوال دی گل کردا اے تے جتھے اوہ ایس دیاں اڈواڈ شکلاں دے نقتے
ایکدا اے اوتھے اوہدا رتوہ ہمدردی والا اے ایس حوالے نال اسی ایس گل نوں انج دی آکھ
سکے آں کہ یونس احقر نے قدراں دے ٹٹن دا فوجہ آکھیا اے ظاہر اے "فوج" وچ دکھ
تے الم دے نال نال ہمدردی تے ترس دا جذبہ وی ہوندا اے، اک ایسے جذبے دا
شعرو دیکھو۔

نہ کنہہ چڑیاں داکم آیا نہ کمر لانا کاناواں دا
چٹے دن پرچ ڈنگ گیا سالوں سپ کمر اٹھیاں تھواں دا

شاعری دے ایس جتے دوج اوہ ایس اج دے سماج دی دین انسان دے اکلا پے ۔
نوں وی بڑے سوہنے طریقے نال اے لیکدا اے اوہ کنہہ اے
بھانویں اتوں سوڈھے کھہندے دسدے نیں انساناں دے
آپو دھاپی دی دنیا دوج اندروں کل مکتے نیں ۔
معاشرے دی آپا دھاپی تے خود غرضی پاروں انساناں اندروں ٹٹ چکیا اے ۔
اندروں اوہا تعلق جیہڑا معاشرے پاروں انساناں نال ہوندا اے ختم ہو چکیا اے ایسے
نئی اوہ انساناں دل دودھن دی تھان دیرانیاں ول رخ کرن تے بمبور اے اوہ کنہہ اے
جنگلاں دے دل جانڈیاں منہ دی رونق دودھ دی ماندی اے
گھرویاں اُچیاں کنہہاں دے دل بھیاں بھیاں جانیاں داں ۔
ہن تیکر تھان یونس احقر دے جتنے شعر دی دیکھے نیں اوہناں پرچ اوس لے انسانی
معاشرے پرچ انسانیت دے نکلن نال جیہڑی خزاں تے دیرانی آگئی اے اوہرے پاروں
جیہڑی اداسی لے کرب دا جیہڑا احساس ہوندا اے اوہرے نقشے کھچے نیں ایہدے دوج اوہ
ایہہ دی کنہہ اے کہ انسان دے انسان نال ایس قسم دے وطیرے پاروں انسانی معاشرے
دی چھت اک عارضی حیثیت اختیار کر چکی اے انسان انسان نالوں ٹٹ کے اٹکارہ گیا اے
ایس لئی کہ انسانی معاشرے دوج آپا دھاپی تے خود غرضی لے ایس نوں اک دوہرے کوں توڑ
کے رکھ دتا اے اوہا احساس اج دے انسان دے احساس دی زبان ہی کے اوہرے اے
دوج کہتے شعرا ہیں انہی ہنگر یا اے کہ ہن انسان دا دل انسانی معاشرے ول ہان دی تھان

۱۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور: ۱۹۷۹ء، ص ۱۱

۲۔ ادبی ، ص ۱۹۳

۳۔ ادبی ، ص ۱۰۶

اوس ستمناں جان تے کہہ دے جتھے انسان نہ ہوں ارجہ انسان کو لوں اپڈا ڈر یا ہو یا اے
کہ اوہ چنگل دل جان لگیاں خوش ہوندا اے جدوں کہ انساناں دل مرث اوس توں اوہ دیاں مجبوریاں
لے جان دیاں نہیں۔

خود غرضی دے نال رلدی اک ہو رہیوانی صفت اے پونس، پونس اسحق ہو س دے اپنے
معاشرے وچ عام ہوں توں معاشرے دی گھاٹ تے انسانی دکھاں دا اک کارن متھدا اے
تے لکھدا اے سہ

دوحدی ہوئی ہو س دے ایہہ سورج ڈب نہ سکيا
لگے رہن لگے صدیاں تیکر اکو تار چھلے

جیوانی صفتاں وچوں اک غرور تے تکبر دی اے میں معاشرے وچ بڑے ظلم کو دے نہیں
معاشرے وچ دی ایہہ فرعون صفت شیطانی سوتج دا رستہ ہوندی اے میں توں اسلام
دی ہدایت وچ پسند نہیں کیتا جاندا پونس دا کنا اے سہ

اپنے توں نیواں لگے جد سب توں چار چوہیرا
سورج دے پس منکے توں فرکتوں کوں اتارے

ایتھے بیان ڈھنگ دل گوہ کہہ کر حکمران انسان دوہے لوں ہیٹا تے نیواں سمجھن ڈوبہ
پیندا اے ایس والے نال اوس نے تکبر، غرور توں اک منارے نال تشبیہ دتی اے میں وچ
پیار معاشرے دے اکثر فرد پھلتے ہوندے نہیں۔

معاشرتی بحال دے اک ہور سبب منافقت تے مکاری دل شاعرانہ صفاں گیا اے
ایہہ منافقت تے ایہہ مکاری ساڈے ای نہیں عالمی معاشرے دی اک منفی سچائی بن چکی
اے ساڈے معاشرے وچ ایس دے کئی روپ ہیں ویکو پونس اسحق سانوں ایس دا کیہڑا روپ

دکھاندا ہے

میل دی بوہتے اوہناں نالیں دیر دی بوہتے جہناں نال

ایس سہے سرکاراں والیاں مداں سکیاں ہوئیاں میں

منافقت دی اک ہور شکل جہد دی ہے پر دے وچ دھربنان والے عمل دی ہوندی آ
جس نوں EXPLIOTATION آکھدے عین دھربنان واصل اُنچ تے ازلاں توں انسان
وچ اک شیطانی جس نے جاری رکھیا ہو یا اسے پر دیہویں صدی وچ مادی حیاتی نے ایس نوں ہور
زیادہ عام کر دتا ہے، انسان و انسان نوں دھربنانا تے اک پاسے دھیا قوماں توں دھرب
بناندیاں نیں ایس بھیڑے عمل دے راج عمل پاروں کئی قسم دے مادی فلسفے دی ایس نوں ختم
کرن وچ وجود وچ آئے پر ایہہ عمل بے وی جاری اے سگوں گوہ کیتا چا دے تے ایہہ
وچ پیر و پیر واد اہور دھیا اے یونس احقر نے دھربنان دے عمل نوں اپنے شعر وچ جس
ڈھنگ نال اُکیا اے میں سمجھنا آں کہ پنجابی شاعری وچ اسلوب تے بیان پاروں بلاشبہ
اک کاڈھ اے نویں گل اے جیڑی شعر سخن دے سوجھواناں نوں آپ ہمارے ٹبہ دی
اے تسی وی ایہہ شاہکار شعر دیکھو۔

ہمار گھٹان دے نال تے بوہتے دعویدار ہمد دی دے

اکھریاں کڈھ کے ہور دی سوڑا کر گئے نیں زنجیراں نوں

انسانی معاشرے نوں اپنے معاشرے دے حوالے نال یونس احقر نے کئی جگہ نال
دیکھیا اے ایس داگوٹرا ایس گل توں لایا جاسکدا اے کہ معاشرتی زوال دے اوس نے اتناں
دے کارن گنوائے نیں تسی ایہناں توں ہمار معاشرے دے روگ دی آکھ سکدے او ایہناں
وچ ای اک روگ بے ہستی ہمیں نوں علامہ اقبال تے۔ احساسِ سود و زیاں و امیٹ جانا۔
آکھیا اے ایس نوں حیاتی دی بے مقصدی یاں بے مقصد حیاتی دی آکھ سکے آں ایہہ روگ

بھانوس کہ دکھ دکھ شہید (SHADE) دے نیں پر ائیہ لحاظ نال SHADE اک دوجے نال
 گلوکڑی پائی کھلے نیں کیوں جے ایس بے جستی نال حیاتی بے مقصد ہوندی اسے تے بے مقصد
 حیاتی نال انسان بے جس ہو جاندا اسے سہ

ایزیں کدے دیر نہ وڑھ لیں پڑھ کے کھسے اکھاناں نوں
 بھائیاں ہن نہیں یا نہواں بننا کنڈ نہیں کہنی یاراں نے مل

مطلب ایہہ اسے کہ اوہ احساس جیٹرا معاشرے وچ اک دوجے دا ہوند اسی تے
 ایس مشترک قدر نے اک مستقبل حیثیت اختیار کر کے معاشرتی سچائی داروپ دھار لیا
 سی اوہ دے وچ بے جسی نے ترمیم کردی اسے ایس لئی انسان نوں ایس پاؤں دھو کھے
 وچ نہیں رہنا چاہیدا یونس احقر دا اکھنا اسے کہ معاشرے دے ایمناں اوڈا ڈوگاں
 نے انسان نوں بوند لادتا اسے اوہ الجھ گیا اسے سہ

ذہناں نوں انج کھیاں کیتا تے دن سوتیاں سوچاں
 ایہہ وی سمجھ نہیں لگدی احقر جتے آں کہ ہاسے مل

معاشرے دے ایس ذہنی انتشار تے الجھاویاں نے انسان نوں چنگے مندے دی
 تمیز توں وی وابجیاں کردتا اسے بے مقصد تے گنجلک حیاتی بارے اوہ اکھنا اسے سہ
 کجہ ایسراں عقل اڈاریاں نے جیون جگ دے نوں گنجلدار کیتا تے
 بندے لئی احقر آدکھا ہو گیا اسے کہ نا فرق زوالاں کمالاں تے وچ

اپنی شاعری دے ایس جے وچ ہن یونس احقر معاشرتی لوگاں دی نشان دہی معاشرتی
 نوال دے کا دناں وچ ہولی ہولی بندے نوں دی شامل کرن ڈیہہ پیا اسے جویں کہ شروع
 وچ میں عرض کیتا سی کہ جدید شاعری وچ عقلیت لوں بوہتی تھاں دتی ماں ڈیہہ پئی سی ہولی

۱۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور۔ ۲۰۱۹ء، ص ۱۱۷

۲۔ ادبی ۱

ص ۸۲

ص ۹۹

۳۔ ادبی

بھولی نظم دے نال نال غول وی ایہدے دگتے دوج آگئی ایہو عقلیت اے جس نمے معاشرے
 دوج وی کئی روگاں نوں جنم دتا اے انسان نے مادی سوچ دے حوالے نال جدوں اپنی
 حیاتی نوں ڈھالنا شروع کردتا تے ایہدے دوج ددھیریاں پیچیدہ گئیاں پنگر مایاں جدیدیت
 نے شہراں نوں اپنے دگتے دوج لیا تعلیم تے مادی جھکانے شہری وسیبے دوج معاشرتی
 انتشار تے انسانی کرب دوج واہد اکیتا ایس سلسلے دوج ادھ لکھدا اے ۔

پنڈاں دے دس دوج نہیں ہوندا رکھنا ایہناں لہراں نوں
 چنگا اے پڑھ لکھ کے منڈے ٹر جانڈے نیں شہراں نوں

کیوں جے شہر دوج قدراں دے ٹٹن دا عمل زیادہ وی ہوندا اے تے تیزی ایہتوں تیکر
 کہ انسان اپنی ذاتی انا دالی سلکھنی قدر وی گواہندا اے ۔

ٹوٹے ٹوٹے ہو گیا میری انا دا جسم وی

شہر دوج آکے جدوں میں رل گیا لوکاں دے نال

یونس احقر دا کنا اے کہ نام نہاد تہذیب ہمارے جیڑا ایہہ کیا جاندا اے کہ ایہہ اک

روشنی اے، علم وی عقل وی سائنس وی، ایہدے دوج جدوں اپنیاں قدراں نوں
 چھڈ دتا جاندا اے تے حالت انج دی وی ہو جاندی ہے جیویں روشنی اپنی کو زیادہ کرنی جائے کہ اکھیاں
 پٹھیاں ہو جاتے انسان واسطے ٹرنا دی آدکھا ہو جادے جیویں اسماعیل بھٹی دا کنا اے ۔
 بوہتا جانن دھیر بھلیکے ۔

انج ای یونس احقر لکھدا اے ۔

ایزیں تے نہیں ڈگ ڈگ پیندے کھا کھا ڈکو ڈو لے

ایسے پٹے جانن دے دوج اکھیاں کیسے سڑا کھولے

۱۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۲۷

۲۔ ادبی ، ص ۵۰

۳۔ محمد اسماعیل بھٹی، ساہنگاں دی لو، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۲۷

۴۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور۔ ۱۹۷۹ء، ص ۷۵

معاشرے وچ دیاں ساریاں کو جھاں، کجیاں تے روگاں دا ویر واکر ن دے نال جیہڑے ظاہر
اے انسان دے اپنے سہیڑے ہوئے نیں اپنی گل ایٹھے مُکنا اے ۔

ایہہ تے اوہ اکرم اے ساڈھیال سدھراں پوریاں کردا نہیں
نہیں تے داہاں مار پے آں اسی تے اوہ دیاں قہراں نوں

مطلب ایہہ اے کہ ایہناں ساریاں کو جھاں، کجیاں تے روگاں دا کارن آپ انسان
ای اے ایٹھے اوہ رب تعالیٰ نوں وچ لیوندا اے کہ اسلامی حوالے نال معاشرہ رب تعالیٰ
دے ذریعے ای اک دھبے نال جڑیا ہوندا اے اوہ کھندا اے کہ انسان اُتے ایہہ رب
دا اکرم ای اے کہ اوہ دیاں ایڈیاں شیطانی حرکتاں جیہڑیاں اوہنوں تباہی تے بربادی دل پڑے
سیج بھلے جاسکدیاں نیں کہ اوہ ایس دھرتی اُتے زندہ اے اوہ کھندا اے کہ اسی ایس
قسم دیاں حرکتاں کہے اوہ دے قہروں دھرت دینے آں پر اوہ اجے کرم ول ای دھیان
دتی رحیم تے کریم بن کے کھلوتا اے ۔

یونس احقر نے اپنی شاعری دے چوتھے حصے وچ انسانی کرب، معاشرتی روگاں، کجیاں
تے کو جھاں نوں مُکان دل دھیان دتا اے دوجے لفظاں وچ اوہ اڈھلا مقصد تے
مَدعا انسانی اصلاح تے فلاحی معاشرہ اے جس وچ انسان دنیا دی ایہہ حیاتی سکھ،
امن، چین تے ارونکنا نال گزارے اوہدی دانست وچ معاشرے وچ جیہڑا شرکھنڈ
چکیا اے اوس نوں خیر نال بدلنا ات ضروری اے جدوں اوہ اپنی شاعری دے پہلے تان
حصیاں وچ انسانی کرب دا بیان جیہڑا معاشرے وچ تنزل تے زوال پاروں پگھلے یا اے
اوس دیاں اڈواڈ معاشرتی شکلاں صورتاں تے ایہہ دے کارناں بائے گل کردا اے اودوں
دی اوہ اودیہ ایہو اے کہ اوہ ایہناں کو جھاں، کجیاں دے غلات اے تے اصلاح چاہندا
اے ایہہ اصل وچ انسانی معاشرے دے کرب دا فوجہ اے ظاہر اے فوجہ اک اچھا ایہہ
بیان اے جس وچ ترس دا پہلو دی ہوندا اے کہ جو ہو گیا اے ایہہ ہونا نہیں چاہیدا ،

ایہدے وچ اک چاہت ہوندی اے ایہیے لوں طریقے وچ بدلن دی اک سدھر ہندی اے مکھ نوں
 شک وچ دیکھن دی یونس احمقروی انج ای سوچدا اے ایس حوالے نال اوہدی شاعری دے پہلے تن
 جیسے دی اصلاحی پہلو رکھدے نیں جدوں کہ آخری چوتھے جیسے وچ اوہ ایس معاشرتی کرب تے سماجی
 دوگان دا اپنی دانست وچ علاج تے اپادی دسد اے جس ول بنیادی طور تے اشارہ اوکس
 اُتے دتے آخری شعر وچ کہ دتا اے کہ انسان تے انسان دے درمیان رب اک مدخلی حقیقت آ
 دوجے لفظاں وچ انسان دے دکھ دا علاج مدخلی پکھوں ایہہ اے کہ انسان نوں خدا دا خوف
 ہووے ۔

جگ وچ اپنے آپ تے سب توں وڈا ظلم اوہ کر دے نیں
 اپنے آپ نوں رب دے قہروں ڈرن نہیں دیندے جیڑے لوک

کھلی تے تارویں حقیقت اے کہ جس معاشرے وچ رب دے خوف دا وجود ہووے گا
 اوتھوں دے دسینکاں وچ اوہ سارے اسی معاشرتی کوجھ کدی پیدا نہیں ہو سکن گے جیڑے
 کسے دی معاشرے نوں بیمار کر دیندے نیں ایس گل نوں اسی انج دی کہہ سکے اں کہ کسے دی
 معاشرے وچ مادی حوالے دے نال نال بے روحانی حوالہ موجود نہیں ہووے گاتے اوہ
 معاشرہ اک بیمار معاشرہ ہووے گا یونس احمقرونی شاعری وچ سوچ دا جیڑا دیوال بال کے جیڑا
 جانن کر دا اے اوہیے وچ روحانی حوالے دا ای نور اے ایہدے نال نال جیڑی دوجی گل نوں
 اک تندرست معاشرے لئی ضروری سمجھدا اے اوہ اے انساناں وچ عزم، ہمت تے اُوم
 روحانی حوالے نال ایس سوچ نوں دیکھو کیوں لیاؤندا اے ۔

ا ج تک اوہو جگ تے اپنے لیکھ بدل دے آئے نیں

شاکی ہونداں ہویاں دی جو من دے نیں تقدیراں نوں

ظاہر اے ایہیے یونس احمقرونی حوالے نال تقدیر تے تدبیر دے اسلامی تصور نوں تار

رہیا اے ایس دے نال نال اوہدا خیال اے کہ آخرت تے ایمان تے قیامت والے دیہاڑے
وے حساب کتاب، سزا تے جزا اُتے دی انسان دا ایمان ہووے تے انج دی معاشرے وچ ای
بُرائی نوں گھٹ کیتا جاسکدا اے۔

ایس حیاتی جیہڑے رکھن پتے پاک

اوس حیاتی اوہو جھوٹیاں بھرنے نیں!

ایہ سوچ فالس اسلامی سوچ^۱ معاشرے وچ انسان تے انسان وچ رب دے حوالے توں
بعد حیاتی نوں اسلامی حوالے نال گزارن دا پیغام رب دا ایہ پیغام قرآن مجید راہیں ساڈے
سوہنے نبی آخر الزماں سرور کائنات فخر موجودات حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم نے سانوں دتا اے
ساڈی صوفی شاعری وچ دنیا دی بے ثباتی تے موت کوں ڈرن دا جیہڑا تصور اے چرخی تے
پوئی راہیں علامتی ڈھنگ وچ عمل دی جیہڑی پرینا اے او ایہو ای سوچ اے جس نوں اپنی
غزل راہیں یونس احقر ساڈے سمجھا نال پیش کر رہیا اے۔

یونس احقر اپنی شاعری راہیں معاشرے نوں سوارن لئی اک ہو رنکھدی سمجھا دیندا اے
تے اوہ اے انسانی عظمت، اوہدا خیال اے کہ انسان وچ دکھاں نوں جرن تے سہارن
دی ہمت ایس حوالے نال ہونی چاہیدی اے کہ اوہ دکھاں لئی دکھ سہار رہیا اے ظاہر اے
نہیے دکھ جزایاں کسے اعلیٰ مقصد توں بناں اپنے آپ نوں اوکھیاں کرنا کوئی وڈیائی والی گل نہیں
ایس دے نال نال خود شناسی دا درس دی اوہ دیندا اے اوہدا اکھن اے کہ دکھاں نوں دور کرن
تے اوکھیاں جکان وچ ایس گل دا بڑا دخل اے کہ انسان اپنے اندر دی انسانی عظمت
نوں پھانے کیوں ہے۔

اوکھیاں راہواں دے دل آپے پیر و دھلن لگ پیندائے
اپنی عظمت دا ہو جائے بندے نوں احساس - بدوں

۱۔ یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور - ۱۹۷۹ء، ص ۵۸

حق کل ایہ اے کہ خود شناسی، خود اعتسابی توں بناں حاصل نہیں ہو سکدی ایسے لئی یونس احقر
 تے اپنے دل دیکھن دی بار بار گل کیتی اے ایس حوالے نال اوہ بنیادی گل ایہہ قرار دیندے
 کہ انسان نوں عزم، ہمت تے آدم نوں کدی وی ہتھوں نہیں چھڈنا چاہیدا اپنی شاعری
 دے ایس جیسے وچ جس نوں میں انسانی معاشرے دے روگاں تے کو جہاں دے
 آپا، والا حصہ متھیا اے خدا دے خوف، تقدیر دے نال نال تدبیر دے تصور تے ایمان
 تے جو بجیا سووڈھنا دے اصول نوں اپنان دے سلسلے وچ اوہ انسانی عمل اُتے
 ودھیرا زور دیندا اے ۛ

گھن گھیراں دے نال بڑیاں جو ہر کھن جہاں دے
 روگ بڑا اے کٹھھے بہہ کے گن دیاں رہن لہراں نوں

عزم تے ہمت دے سلسلے وچ اوہدی شاعری دچوں ہو رہیڑے سچھا ملدے نہیں
 اوہناں وچ منزل تیکر اپڑن دے مقصد نوں دے کے ہمت کرن والے دی کامیابی
 منزل ول ددھن والے دے پینڈے ٹکھن تے اوہدے دل دیاں دھڑکن تیز ہوج
 دایان، منزل ول ددھن لگیاں دکھاں لوں گھن بنن ول نہ جان دی پریرنا، بندے
 دے عزم بار جان نوں دی قسمت دی بار، عزم تے ہمت دے سلسلے وچ اوہ اک
 مقام اپڑ کے عداۓ نکا دیندا اے ۛ

اڈ نہیں سکدا احقر جے

فیروزی اپنا جسم دھریک

یونس احقر حیاتی ٹولی اک حقیقت قرار دیندا اوہدیاں مٹھیاں تے کوڑیاں حقیقتاں
 لوں انگ لان لئی سچھا دیندا اے، دیلے دے نال نال پیر پٹن دی پریرنا دیندیاں
 لکھدا اے ۛ

کسے دی صورت جس دے کو لوں پھیا کہی نہیں جانا
 ویلے دے اوس چکر کو لوں کئی کیسہ کترانا

مطلب ایہ اے کہ جو ترجمے جی دیکھ کے اکھیاں میٹ لے تے جی لے ٹل تے نہیں
 جانا ایہ تے زندگی توں قرار وارا اے ہر دہن کہ عمل نال ہمت نال دکھاں لوں مصیبتاں
 لوں کٹھا ممکن اے ایہ وراہ یونس احقر سمجھنا اے ظاہر اے ایہ اک مثبت سوچ اے
 سگوں اوہ تے ایدوں دی اگے قدم دوھا دیاں ایہ سمجھا دیندا اے کہ انسان توں موت
 تے برحق آؤنی اے پر اوس لوں کوشش کرنی چاہیدی اے کہ مرن توں بعد وی اوہ
 زوہ رہے جیویں سلطان باہو کہندے نہیں سہ

نام فقیر تنہاں دا باہو قبر جہناں دی جیوے ہو

تے قبر اوہناں دی جیوندی اے جیڑے کسے اعلیٰ تے ارفع مقصد لئی حیاتی گزارے
 نہیں ظاہر اے ایہ اعلیٰ تے ارفع مقصد رب تعالیٰ دی ہدایت موجب زندگی گزارن
 توں اڈ کیڑا ہو سکدا اے باخ دی حیاتی گزارن والیاں دادھیاں ایس دنیا پرچ دی
 اوس دنیا ول ہوندا اے یونس احقر واکو شعر میں درج کر بیٹھا آں جس وچ اوس
 داکھنا اے کہ جیڑے ایس حیاتی وچ اپنے پتے پاک رکھدے نہیں اوس حیاتی وچ
 اوہناں دیاں جھولیاں بھر دتیاں جائدیاں نیں ایسے حوالے نال اوہ پنجابی دی صوفی
 شاعری دے پیغام لوں ای اگے دوھا دیاں دیوے نال دیوا بال دیاں کہند اے سہ

ایتوں دی کج دینا چاری اصلی کج اوہناں دی
 قبرال وچ دی جا کے جیڑے پھیرے دھن پواندے

یاں

۱. یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور، ۱۹۶۹ء، ص ۷۹

۲. سلطان باجو، ایہات، ہمدرد، عبد الغفور انظر، لاہور، ص ۹۲

۳. یونس احقر، سوچ دا سفر، لاہور، ۱۹۶۹ء، ص ۷۸

جیون دے دکھ گن دیاں رہنا گلاں نہیں بس کہن دیاں

سدھراں و دھدھیاں ہاوں موتوں بعد وی زندہ رہن دیاں

یونس احقر وی "سوج" داسفر وی شاعری صرف اٹھاراں سال اُتے کھڑی ہوئی

اے اوہدی عمر وی ایڈی پکیری نہیں پر حیرانی ہندی اے کہ اوہدی سوج، پکی پیڈی،

نادرین، مثبت تے انسانی حیاتی نوں چنگیاں راہواں تے پان والی اے اوہ بنیادی طور تے

"قدراں دے بھراں" دامتہ اے اوہ چنگیاں قدراں وی ٹٹ بھی دانوہ آکھن والا شاعر اے پر

نال ای اوہ ایہناں قدراں وی ٹٹ بھی داکارن وی دسداتے آپاوی سکھا دیندا اے اوہدا خیال

اے کہ جے انسانی نوں رب تے رب دا خوف یاد اے اوہنوں دنیا تے آؤن دامتہ دامتہ

حوالے نال، یاد اے اوہناں بندیاں دیاں حیاتیاں اوہدے سامنے نہیں جیڑے آیں نظریے

نال حیاتی گزار کے امر ہو گئے کہ اوہناں دیاں قبریں زندہ نہیں تے پھیر انسان دامتہ

کرب تک سکدا اے اوہ اپنی شاعری وقح مٹاں مٹاں غزم تے ہمت وی پریرنا دیندا

اے ایس حوالے نال "سوج" داسفر وی شاعری سچے لکھ دی شاعری مستحق باسکدی

اے فنی حوالے نال دیکھیا ہا دے تے ایس کتاب وقح وی اوس سوہنے سوہنے شاعری

پیکر گھڑے نہیں سوہنیاں سوہنیاں ترکیبیاں، تشبیہاں، استعارے ورتے نہیں نال ای

ایہہ کہ شاعری اُتے فکری انگ دے اگھاڑویں ہون دے ہون دیاں ہونیاں بہت سارے

شعر تغزل نال بھرے سامنے آئی کھوندے تے آپ ہمارے دادلے لیندے نہیں

ماڈے روگ دھاکیا نکنا اوہناں دامتہ تک بے

بہت تریں دے جکے تسی دھرتی نوں ترساندے

لکھی گل ایہہ اے کہ یونس احقر وی "سوج" داسفر دامتہ ایہہ بڑھلا دے

اے ہا ایہہ دے وقح وی اوس دالکر اک پکی پیڈی صورت وقح سامنے آیا اے اوس

نے غزل راہیں جدید دور دے انسان و اکرب اُلکیا اسے ایہ کرب مادی حوالے دے
 ابھرن نال پنگریا اسے۔ یونس احقر نے روحانی حوالے نوں اجاگر کرن تے ایس کرب
 نوں معاشرے وچوں ختم کرن داسکھا و تا اسے یونس احقر دامن پسند مومنوے انسانی معاشرے
 وچوں مثبت قدراں دی ٹٹ بھج تے قدراں دے بجران دابیان اسے جس دے نال ای
 ایس بجران اتے قابو پان لئی اوہدے شعری بیان وچ باقاعدہ اُپادانظام اسے جیہڑا
 انسان تے خدا دے رشتے نوں پکیاں کرن دے حوالے نال سامنے آؤندا اسے ایس حوالے
 نال اسی یونس احقر دی شاعری نوں خالص پاکستاں فی نقطہ نظر دی شاعری سمجھ سکے اُن جیہڑی
 اپنے اُچیرے آدرشاں پاروں آفاقی مماندرے دی اسے تریل دھوتیاں سوچاں دی ایس
 شاعری نوں پنجابی ادب دا ہر چاہوان جی آیاں نوں آکھے گا۔

اسلام شاہ داعی و اموکا فتویٰ

اسلام شاہ دی شاعری دیکھن توں اصول سادہ مرادی، بوہتے شعری تکلفاں توں پاک سگوں شاعری مے روایتی انکاراں تے گنیاں توں کج کجہ خالی لکدی اے۔ شاعری دی ایہ باہرلی صورت اے جیہڑی ایہدے اندر لے رُوپ توں میری جاپے کجہ عکس اے۔ ایس شاعری مے اندر لے رُوپ دل نیجہ نال دیکھیاں پتہ لگد اے کہ اتوں اتوں ایہ سادہ مرادی شاعری اپنے اندر مضیاں دیاں اشاں دیاں ڈونگھیاں، سوچ دیاں دھیریاں پرتاں تے فکر دیاں کئی بھنیریاں ولی کھوتی اے جیہڑیاں اپنے نیڑے آؤن ولے توں اپنے نال ای بھوانیاں دے دیندیاں یں اسلوب دی گل کریمے تے بحران نوں توڑن تے مصرعیاں نوں مضبوطی بھانویں بوہتی مستحکم کوں کم نہیں کیا گیا پر ایس سادہ مرادے ہن وچ فکر دی جیہڑی کج اے اوہ نیڑے آؤن ولے توں آپ ہمارے بُندی اے ایہہ کارن اے جس لئی یں ایہناں نظماں نوں بھنیریاں آکھیا اے۔

شاعری وچ دلوں (EMOTION) دی مثال دانتھندی یاں عقلیت (INTELLECT) دیاں ایں پنجابی شاعری لئی کوئی اوپر ی شے نہیں رہی۔ دیہویں صدی وچ سائنس دی ترقی پاروں جیہڑی عقل پتھل ہوئی ایہہ دی ایسے دی دین اے سوچ دا ڈھنگ بدلیا تے پنجابی شاعری دی ایس دی پیٹ پھ آگئی یں ایہہ نہیں کسند کہ آج دی پنجابی شاعری وچ (EMOTION) یاں دلولہ موجود ای نہیں گل مرث اپنی اے کہ پہلاں ایس نوں اول ددے تے رکھیا جاندا سی پر ہن ایہہ دی ایہہ مثال تبدیل ہو گئی اے ہن سب توں پہلاں مثال (INTELLECTUALISM) نوں دتہ جاندی اے ایس حوالے نال اسلام شاہ دی ایہہ

شاعری وی آج دے حوالے نال ایسے زمرے وچ آؤندی اسے مثال دے طور تے اوہی نظم
 "اُچھا پنڈ" لے لیا ایہ نظم شاعر دے فکر دا دھڑا بھتی جاسکدی اسے جیہدے وچ اوہ اک
 آدرش نئی سامنے لیوندا اسے ایہہ آدرش اک اجیہا سماج اسے جیہدا مہاندرا اک غلامی معاشرے
 والے ایس معاشرے دیاں اچھیاں قدریں انصاف، اُتے جتنے دی تھاں نیویں جتنے دی
 عزت آدرتے کچھ پریت اوہ دے حق حقوق و تحفظ، رہن والیاں وی عزت آن دا تحفظ،
 کھان پانی تے رہن دا پر بندھ تے سب توں ودھ ایہہ کہ ایہدے وچ ایمان دی موجودگی
 سگوں پر دھانگی، قرآن دا پیرا ایس حوالے نال ایہہ معاشرہ اک اسلامی معاشرہ اسے جیہڑا اک آئیڈل
 دے روپ وچ "اُچھے پنڈ" دی علامت بن کے اسلام شاہ دی فکر راہیں اوہی شاعری وچ
 آیا اسے ایس آئیڈل سماج دے مقابلے وچ جس اجو کے سماج نوں اوہ پیش کردا اسے اوہ
 وجود وچ اسے ایہہ سماج شاعر دے آدرشی سماج دے بالکل انٹ اسے ایسے لئی اوہ ایس نوں
 "نیواں پنڈ" دی علامت بن کے سامنے لیوندا اسے اُچاں تے نیواں توں وی اسی دوئمہ سماج
 دے فرق نوں سمجھ سکے آں جیہڑا شاعر ساڈے ذہن وچ بیٹھانا چاہندا اسے ہن ایسے شاعر
 اپنے اصلی مقصد ول آؤندا اسے اوہ کہندا اسے نیویں پنڈ رہن والے لوک کئی واری اپنے پنڈ
 دے مثالی جہان دے لوں دیکھ کے اُچھ ای اوہ راہ پچھدے نیں بد کیوں جے اوہناں وچ
 ہوس مثالی معاشرے وچ رہن والی گل کوئی نہیں تے نہ ای اوہ اوہ رہمان لئی مخلص نیں ایس کہ
 کے ایس منافقت دا آثار اکریاں فقرہ ماردا اسے۔

اویں پنڈ دا راہ کیسہ پچھنا
 جیہڑے پنڈ نوں جانا نہیں م

شاعر اپنے آل دوائے دے لوکاں دی ایس منافقت جے ایہہ فتویٰ خالی غولی فتویٰ
 نیں سگوں اک موجود حقیقت دا اظہار اسے ایہو وجہ اسے کہ جیہڑے اسی فقرے پڑھنے آں
 تے سانون اک کرنٹ جیہا دجدا اسے ایہو کرنٹ اسے جس نوں میں شروع وچ دوائے یاں
 (EMOTION) دتا سی ایس حوالے نال اسلام شاہ اپنی شاعری نوں دوائے یاں
 (EMOTION) توں خالی نہیں رکھدا سگوں اوہی ظروقات و طریقہ دو جیاں کوں کچھ دکھ اسے،

ایہود جب اسے کہ اوہدی شاعری تے گل کر دیاں فکری تناسے دی عقل پہلاں اسلوب اُتے
گل چھوہنی پئی۔

غور کیٹا جادے تے نظم دچ اسلام شاہ واڈھنگ اوہو اے جہڑا کالم دچ عطار الحق قاسمی دا
اے عطار الحق قاسمی ہو ری اپنے کالم دچ پہلاں کہانی پاندے نیں تے چھیکڑ تے اک اجیہا فقرہ مار
دے نیں جہڑا ہنیرے دچ آتش بازی والی شرلی وانگ اپنی آواز تے چک نال ہر کسے نوں اپنے
دل کچ لیندا اے ایہود جب اسے کہ ایہہ چھیکڑ لافقرہ پڑھن مگروں قاری مڑاوس کالم نوں پڑھن
تے مجبور ہو جاندا اے ایہو حال اسلام شاہ دیاں اکثر نظماں دا اے اوہ دیاں نظماں دچ آئے ایہہ
فقرے دی بڑے کاٹ وار ہوندے نیں تے ایہہ آؤندے دی عام کر کے نظم دے چھیکڑ تے جتے
دچ نیں ذرا ایہہ نظم تنکو....

دیس داسچا غم خوار

اُچے دکھ دے ٹھننے اُتے

اک سیانا بیٹھاسی

ہتھ اوہدے دچ آری سی

ایس آری نال اوہے ٹھن نوں

سج سج اوہ وڈھداسی

تے ہر راہی نوں داچ مار کے

اکو گل اوہ پچھداسی

ایس ٹھن واینے گا کیہ پُ

پہلاں ذکر کیتی نظم "آچا پنڈ" تے ایس نظم دچ اسلام شاہ نے اکوڈھنگ پھڑیا اے اوں

اپنے آل دوالے دچ دی منافقت دے محکمہ توں پردہ پرانہ کر کے موجود حقیقتاں دی دس پائی

اے دونوں نظماں دچ جہڑی گل اوہ دسنا چاہندا اے اوہدے دچ اک ساڈی بے عملی اے

تے دوجی کج عملی، اوہدا کہنا ایہہ اے کہ ساڈی سمت درست نہیں ایس سلسلے دچ اوں ہور

تھا لوں تے ایس بے عملی تے کج عملی دیاں مثالاں تشکیلاں راہیں دتیاں نیں ایہناں وچ اوہ
اپنے مخصوص ڈھنگ نال طنز راہیں چو بیڑاں وی لاندالے۔ اوہی نظم ”کفرانِ نعمت“ ای لے
لٹواہیدے وچ اوہ عالمی پتھر تے ارج دے انسان دا تجزیہ کردالے۔

جیویں کھڈو نے آجاندے نیں

بالاں باداناں دے ہتھ

انج ای ایہ دنیا آگئی اے

اچ دے انساناں دے ہتھ

غریب کاری، آپادھاپی، خود غرضی، منافقت تے انسان وچ حیوانیت دا جیڑا چکر عالمی
پتھرتے نویں دور وچ چلیا اے ظاہر اے اسی اپنے آپ نوں ایہدے توں دور نہیں رکھ سکے
ایس بھڑوچوں ساڈے حصے جو کجھ آئی اے ایہدے وچ مادہ پرستی پاروں خود غرضی تے منافقت
سب توں آگے آگے نیں، انسان اندروں تے باہروں بالکل ٹٹ چکیا اے سماج دا جیڑا
تعمور کل تیکر موجود سی اوہ اچ موجود نہیں اک سماجی اصول اے کہ معاشرہ انسان دے جڑن نال بندہ کل تیکر
ایہہ اکھیا جاندا اے کہ انسان دا انسان نال رشتہ سماج پنکھ اندا اے اچ دیکھینے تے ظاہر اٹھ
تے ایہہ رشتہ سانوں نظر ضرور آؤندا اے پر گوہ کیتیاں ایہہ بس اُٹلا اُٹکا جا پدا اے منافقت
والا رشتہ، عالمی پتھردی انسانیت دا نعرہ ضرور ماریا جاندا اے پر انسانیت دا ایہہ رشتہ عالمی
ملکی، صوبائی، شہرداری چھڈ کے محلے سکاں گھردی چار دیواری دی سطح تے وی اپنی پوری شکل
وچ موجود نہیں تے جے موجود اے تے اصلوں کمزور جیڑا اچ دیاں مادی منافعیاں پاروں
اصلوں کچی بند اے ایہو وجہ اے کہ انسان اپنے ہتھ نال رب و توں دتی حیاتی دے روپ وچ
ایں نعمت نوں مکان دے پچھے پیا اے تے انسان وچ حیوان آبھرا آ رہیا اے، اسلام شاہ
اپنی نظم ”مردم شماری“ وچ بڑے ٹھکوس ڈھنگ وچ انسان وچ دی حیوانیت دا اتار اکھدا
اے اوہ کہندا اے کہ کیہ ساڈے آئے دوالے انساناں دے روپ وچ ہر حالت وچ ڈنگ
مارن والے ٹونو نیں، ہر جنگ مند تے بھونکن والے کتے، خون بٹرے مند والے ظالم بھڑیئے
مردم حیاتیوں دے بچے سور، چھاتی ڈاھن دی مقال پوچھل دب کے پٹھ دکھا جان والے بزدل گدڑ

اپنے فائدے لئی دھربنان والے پالاک لومبر، ظلم تے استعمار نال دو جیاں دیاں بوٹیاں توڑی دایاں
 گلبیاں، دو جیاں دی زبان نال بلوین والے پاڑھو موڑے، طاقت یاں سوڑے دے ڈر نال پنن والے
 باندر، حق کھسٹیک کے وی چپ رہن دایاں گاواں، بغیر جواز دے دو جیاں دے ہچھے لگے کے
 بھیڑ چال ملن دایاں بھیڑاں تے اپنے مادی فائدے لئی ملک قوم تے دین لئی غداری کرن
 دایاں کالیاں بھیڑاں موجود نہیں؟ حق گل تے ایہہ اسے کہ اسلام شاہ دی ایس گل توں انکار
 نہیں کیتا جاسکدا ایہہ صورت ساڈے معاشرے وچ نشنگ موجود اے اسلام شاہ ایہے جیڑا
 فقرہ ماردا اے ایہہ وی گھٹ کاٹدار نہیں اوہہ کہندا اے۔ جتھے ایہہ سمجھو کجھ مورت دے۔

ایہہ ٹھری اے کیٹری

میں کتھے دا ذکر ہاں کردا

تسی ایہہ سمجھ کجھ

دروم شکاری

مان دے او

اوہہ کہندا اے انسان وچ ایہناں حیوانی جلتاں پاروں ای خیر دا پیرا گھٹ تے شر دا پیرا

دوہیا اے۔

دنیا دیاں دوھیریاں چنگیاں پتے ایمان دایاں ای اُچیاں نیں، ایمان انسانی دی سب
 توں عزیز ہے ہوندا اے جس قوم وچوں ایمان دی پکیائی ماندی رہے اوس نوں تباہی توں کوئی
 وی بچا نہیں سکدا ایمان وی پناہ میت دے پلے جان دا آفری پڑا ہوندا اے ایس کر کے جدوں ایہہ
 منافقت نہ کیتی جاسکے تے سمجھ انسان مائل کوڑی دی نیں رہندا ایہو کارن اے ساڈے اجوکے
 معاشرے وچ سچائی بہت ای گھٹ گئی اے ہر پاسے۔ جمونٹے رُوپ فریبی رنگن، مو پیرا
 اے ایمانداری دی تھاں دھوکے بازی، راست بازی دی تھاں منافقت نے اک پکئی
 پیڈی تے ملو قدر داروہپ وٹالیا اے قدراں دی ایس ٹٹ بچ داگیاں اسلام شاہ نوں
 دوھیرا اے پر اوہہ آپوں اپنی اصل تھاں توں نہیں ہٹیا ایہو جیڑا کہ منافقت، دھوکا تے فریب
 دیاں کو جیاں قدراں دا اوہہ بڑے دھڑ تے نال گڈا اتھندا اے، وجہ یوں کہ وی جاچکی اے
 ایہو اے کہ اوہہ اپنا ایمان پنہتے اے ایہہ ملک جس عہد تے نظر پئے نال وجود وچ آیا اوہہ

واضح نقشہ اوہدے ذہن و قح تے دل و قح موجد اے شاعر اوہدے توں اک پنچ ایدھر
اوہدے نہیں ہو یا جا پادبدوں اوس نظریئے فون ترنہ سالوں وچ دی لاگو ہوندا نہیں دیکھداتے
اک لحاظ نال چھتھا مزد پے ماند اے ایہ وجہ اے کہ اوہ کئی تھاں طنز کردا کردا کرب و اشکار
دی ہو ماند اے ایس دیاں مثالوں سانوں مشرقی پاکستان دی علیحدگی بارے آکھے شعراں
وچوں بعد جانداں نیں۔ "تیرا لیا شہر بھنبھور" وچ اوہ سستی دے مشہور لوک گیت دی گونج
وچ اپنے قاری نوں یاد کرائد اے کہ بے خبری وچ ایہہ کیہ ہو گیا اے ایہو گل جدوں اوہ "ند
عقیدت" وچ کردا اے ایہیے اک نموشی "ڈرتے خوف دا احساس ملدا اے۔

ایہہ سارے جگ دی کالک منہ تے مل کے

کیہڑے منہ نال مدینے دل حباواں

اجے تے کل میں ہتھیار تے

کیہڑی صورت میں سوہنے نوں دکھاواں

(نذر عقیدت)

اک گل ایہیے نثار دینی ضروری جا پدی اے کہ اوس فون بتاغم مشرقی پاکستان دے
جان یاں اوتھے ہتھیار سن دا اے اونا ای مسجد اقصیٰ دے جان دا دی اے ایس حوالے نال
دیکھیا جاوے تے شاعر اتحاد بین المسلمین دا علمبردار نظر آؤند اے اوہی دابستکی نظریئے دے
حوالے نال زمین نال اے تے ایہو ای نظریہ پاکستان دی اصل صورت اے۔

اسلام شاہ دے ہیرو ادہزی شاعری دے حوالے نال چار ترہے نیں سب توں پہلاں
ہادی اعظم، نور عجم حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم، پھیر علامہ اقبال "پھیر حضرت قائد اعظم" تے چھیکڑتے
ماؤزے تنگ، ایس فرست تے فور کیتیاں ایہہ گل سامنے آؤندی اے کہ اسلام دا پیغام
آگے دودھدا اک ایہیے ملک دے حاصل کرن تیکر اپڑیا جتھے ایس مضابطہ حیات نوں عملی طور تے
لاگو کیتا جاسکدا۔ شاعر دا چھیکڑتے ماؤزے تنگ دا ذکر کرنا ایس گل دی دس پانڈا اے کہ ملک
حاصل کرن سکدوں سانوں کوئی ماؤزے تنگ نہ مل سکيا جیہڑا ایس مضابطہ حیات نوں اپنی
بے لوث آگوائی نال لاگو کرواسکدا، ایس دے الٹ اسلام شاہ دا احساس ایہہ اے کہ ساڈے

وچ بے عملی تے خود غرضی ذاتی تے قومی بدھرتے، تے آگوداں وچ آگئی مہیں پاروں ساڈی منزل ہندا
 گئی ایس سلسلے وچ دیس دیاں بیڑیاں وچ دٹے پان والے لیڈراں نوں ہتھ ہتھ لیندا اے۔ "اصلی
 تے وڈا ہیرو" وچ ادھر فقرہ "میرا ایسج بناؤ" — میرا ایسج بناؤ "بار بار آکے خود غرض لیڈر دے
~~مہنتوں پر وہ چکدا اے جیڑا اپنے ایسج واسطے قوم نوں داؤتے لادیندا اے، اوہ کنہدا اے۔~~ روٹی
 کھڑا تے مکان۔" واعرہ دیں والے لیڈراں واکیں بے دل سات نہیں سی لوکاں مال اوہناں دا
 رشتہ منافقت وارشہ سی ایس کر کے ایہہ پس فقرہ ای رہیا۔

معاشرے وچ وی آپادھاپی وچ سب توں ودھ اوہ چھوٹیاں اتے وڈیاں دے دھرد
 تے دھربناں دے عمل دی نکھیدی کردا اے اپنی نظم "فتویٰ" وچ اوہ گل ایخ سمجھندا اے کہ
 جے مجھڑ انسان دا تھوڑا جتا خون چوسے تے اوہ دے مارن لئی کئی منصوبے بن دے نیں پر جدوں
 انسان، انسان دالہو چوسدا اے تے کجھ وی نہیں کیتا جاندا۔

جے ایہہ آکھیا ہا دے کہ کتاب "فتویٰ" وچ اسلام شاہ دی سوچ اک خالص پاکستانی تے
 مسلمان دی سوچ اے ایہہ گل بالکل حق پچ ہو دے گی اوہ کئی تھاں اپنے قومی کردار دیاں کئی
 کو جھیاں صورتاں دے منگھ توں پر دا چکدا اے کئی تھاں درد مندی دا اظہار کردا اے تے کئی
 تھاں خوشی دے اعتراف و گاندا اے پر کئی تھاں اک جبر آج و انگ نشتہ لاند اے کئی تھاں سانوں
 روں وئی باسی دا احساس وی ہوندا اے ہر تھاں اکو گل سامنے آؤندی اے تے اوہ اے
 غعر دے بیان وچوں خیر نیگرا کے اہدے دل پرینا!

• سود مارم • دا شروع دا حصہ دیکھو۔

جیڑی مٹالی دے وچ کھانا

چھیک اوہ دے وچ کرنا

کجھ لوکاں دی فطرت اے

ایہہ سمجھ لوک

اپنے دیس وچ رہ کے

اپنے دی ہر ریت توں نفرت کر دے نیں

ایس نظم و نوح شاعر داروئیہ بڑا سخت اسے تے ایس بھیر نون ختم کرن لئی اوہ اجیے انساناں
 نون انسان دا درجہ دین نون وی انکار کردا ہے ایہیے بندیاں نون توہی فصل نون اجاڑن دالے
 سور متھد اسے تے ایہناں نون کلیاں کلیاں نہیں اک سانجھی ہم پلا کے مکان دی پکی کردالے
 راگوہ کردا یہ نظم اچ دی کئی سبزی اسے تے ایہدے دوج دتا جان والا پیغام کناں سجاتے
 دیلے دی کئی وڈی لوڑ ول اشارہ پیا کردالے۔

معاشرے دچ شریکراں والے عنصر بائے اوہ داروئیہ کئی تھاں سخت اسے تے کئی
 تھاں بڑا گھنیز جیویں کہ اوہ دے ہیر وواں دے ضمن دوج آکھیا جا چکیا اسے کہ عمل دے سلسلے
 دوج ماؤنوں اوہ پسند کردالے ایسے لئی تخریب دے خلاف مددوں تعمیر دا پیغام دیندا اسے
 تے ایہدے دوج عمل دے حوالے نال۔ لانگ مارچ۔ دا ذکر کردالے اوہ اخیال اسے۔

— سو درھیاں دی محنت دا پھل

وڈیاں دی ہمت دا میوہ

نسلاں دی تحریک دا حاصل

ایہہ حاصل میں کچھ درھیاں دوج

غفلت، عیش تے بھلاں ہتھوں

ٹوٹے ٹوٹے آپ کرایا

اپنی عرت آپ گوائی

بجے دی مینوں سرت نہ آئی

خبرے آخر کھڑے ویلے

داع شکست دے دھوون لئی

باری مازی جتن لئی

اپنی ریفل دے ہتھے نون

پالش مار کے چمکاواں گا

ساراج دیاں جالال وچوں

اپنی جان چھڑا دی لئی
لاگ مار دے دی فکر کراں گا

شاعر اپنے اک ہو رگل دی دس وی پا گیا اے کہ ساڈی بد بختی دے عالمی پدھرتے ہو دھیا
ہا لیا دیاں داوی حصہ اے جس نوں اوس "سامراج دے جال" واناں دتا اے سب جان
دے نیں کہ ایس ویلے دنیا وقع چھوٹیاں قوماں اُتے دڑیاں قوماں کیوں اپنے جال سڈیاں
تے ایہناں دا استحصال کر دیاں نیں اسلام شاہ دے اک پاکستانی بول رہیا اے جس نے ایہ
عزم کر لیا اے کہ اوہ ہن ایہناں جالاں وچوں اپنی جان چھڑیے گا تے ایس داطر یقین تیں
کرنا نہیں "طاقت" اے تے ظاہر اے "طاقت" کم کرن نال محنت کرن نال عزم تے ہمت
نال آؤندی اے تے ایہ عزم تے ہمت اپنے ملک دے نظریئے نال سچا تے سچا پار
تے تار دیں والی اے۔

ممکدی گل ایہ اے کہ "فتویٰ" دے حوالے نال اسلام شاہ دی شاعری اک ایہی
محب وطن پاکستانی دی شاعری اے جیہذا ذہن نظریہ پاکستان بارے اکامات اے جیہڑا اسلام
نوں اک ترقی وند مضابطہ حیات خیال کردا اے جیہڑا انسان تے انسانیت بارے نیک جذبے
رکھدا اے درد مند دل داما ملک انسان اُتے انسان دے ظالم تے دھرتے پھتھاوی
پیندا اے طنز وی کردا اے انسان دے دے وچ اُبھرائی حیوانیت اُتے گڑھدا اے تے ایس
نتیجے اُتے اپڑدا اے کہ انسان نے بیٹری امانت رب و توں حاصل کیتی اے ایہ دے وچ
خیانت پیا کردا اے اوہ نادان ہو چکیا اے بھٹک چکیا اے ایس کر کے ایہ دنیا اوہ دے
نادان ہتھال وچ اک ایہی کھڈونے دا لگ اے جس نوں اوہ کسے گھڑی وی توڑ نہیں سکدا
اے ایس حوالے نوں ساری دنیا دے انساناں توں اپنے آل دوالے اپنے دیس ملک دے
انساناں اُتے لیا کے اوہناں دے ہرماں توں منافقت دے نقاب چکن اوہناں دے
کوچھ دس توں اڈ اوہناں تے طنز کر کے اوہناں دے موبو بنا کے اوہناں کو جھاں نوں دور
کرن دی پدیر نادیندا اے اوہ دے خیال وچ ہے انسان وچوں منافقت تے خود غرضی دور ہو

جان تے ہر پاسے شر دی تھاں خیر کھنڈ سکدی اے ایسے لئی اوہ جہناں شخصیتاں نوں ہیرو بنا
کے سامنے لیوندا اے اوہ ساریاں ای قول تے فعل بائے سچیاں وایاں شخصیتاں نیں۔ رب
اُتے اوہ ایمان پختہ اے اوہ کھنڈا اے کہ انسان ظالم اودوں ای ہوندا اے جدوں اوہدا
ایمان کمزور ہو جائے جدوں ایمان کمزور ہو جاوے تے پھیر مادی لوڑاں لئی ایہہ روک
وی سکدا اے تے جے روک سکدا اے تے خرید وی سکدا اے تے انج اوہ مادی قدراں
دے چکر وچ طاقت ور بن کے خدا بن بہندا اے، اوہ دے خدا بن داکارن صرت اوہ دے
ایمان دی کمزوری اے ہادی اعظم حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نال اوہ دی
وابستگی علامہ اقبال تے قائد اعظم نال نظریہ پاکستان دے حوالے نال تعلق تے ماڈل عزم
تے عمل دے حوالے نال عقیدت ایہہ دس پاندے نیں کہ اوہ ایس ملک فوج قرآنی نظام نوں
اپنی اصلی تے عملی شکل وچ لاگو دیکھنا چاہندا اے جیہدے طفیل اسحقصال دا خاتمہ ہووے
انسان تے خداداد ارشتہ تے خدا دے حوالے نال انسان نال انسان دارشتہ مضبوط ہووے ایہو اوہدا
آئینڈیل معاشرہ اے ایہو اوہدیاں سوچاں دا "اُچا پنڈ" اے ایہہ دکھری گل اے کہ اوہ ایہہ
سوچاں "نیویں پنڈ" بہہ کے پیا سوچدا اے پر اوہدا خیال اے کہ عزم تے عمل دی "لانگ مارچ"
نال نیویں پنڈ توں اُچے پنڈ دا ایہہ فاصلہ جیتی تک جاوے گا کیوں جے ایس ملک دے ننگے
بھکھے مرل لوک "جہناں نوں اوہ اپنی نظم وچ نیویں طبقے دی مخلوق کھنڈا اے خاموشی نال ایس
رستے اُتے ٹر رہی اے ایہہ خاموشی دس رہی اے کہ ایہہ پنڈ امار لئی گی ایہو آؤندی کل
ہارے ایس مخلوق دی پیس گل اے ایہو ساڈی تقدیر اے تے ایہو اسلام شاہ ولوں پرج
دا ہوکا اے۔

منظور وزیر آبادی دی ویلے ہتھ نیاں

منظور وزیر آبادی دیاں غزل لال وچوں میٹوں جس انگ نے سب توں دودھ ٹھیا اے اوہ
 اوہدا اجوکے دور بارے اک گیان بھریا نقطہ نظر تے اک مثبت رویہ اے، غزل دے
 بیان ڈھنگ دے حوالے نال گل کرینے تے اوہدی غزل وقح تغزل، خیال الخاری، بیان دھسن
 حسن و ابیان، معاملہ بندی، حدت طرازی رمز، سببت، اشارہ تے کنایہ سب چیزاں موجود
 نیں پر میری جاپے اوہدی غزل نوں جیہڑی چیز دویسے غزل اکھن وایاں توں دکھرا کر دی
 اے اوہ اوہدا حیاتی بارے نظریہ حیاتی دیاں کوڑیاں کیلیاں حقیقتاں دا گیان تے ایس
 گزرتن نوں انسانی حیاتی وچوں کڈھ باہر کرن دا عزم تے ایہدے بارے باقاعدہ اک منصوبہ
 اے۔

ایتھے سوال پیدا ہوندا اے کہ کیہ غزل جیہڑی کہ سوبل تے ملوک جذبیاں دے اظہار
 دا وسیلہ اکھواندی اے ایہناں کھرویاں گلاں دا سمجھار سمجھ سکدی اے کہ نہیں؟ ایس دا
 اک جواب تے منظور دی اپنی شاعری اے تے دوہا ایسے حوالے نال اجوکے پنجابی غزل
 اے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ غزل جدوں ادب وچ وارد ہوئی ایہدا مقصد صرف عورتاں
 دیاں گلاں یا عورتاں نال گلاں کرنا ہوندا اسی یاں دوجے لفظاں وچ عشق دیاں وارداتاں
 دا، یا ردے حسن دیاں زلفت تے بلدا بیان غزل دا کم سی پر غور نال دیکھیا جاوے تے
 غزل دے ایس بڑھلے دھڑنے وقح دی غزل اکھن وایاں ایہدی کوئی پاندی نہیں کہیتی
 فارسی غزل دے بڑھلے دودھ وچ ای تصوف تے فلسفے دیاں گلاں ایہدے وچ ہون دیر
 پیاں سن پنجابی وچ غزل باقاعدہ طور تے بہت بعد وچ آئی سگن جے ایہہ آکھن کر جری

سجری آئی اسے تے بھوٹا نہیں ہوئے کایوں ہے محل شاہ مراد (۱۶۰۲ء) توں شروع کریئے تے
 میاں محمد تے ایہ دوں سکڑوں گاموں خان تے پھیر سولا بخش کشتہ تے آکے کھلو عاے گی کہ ایہوں
 اگے ٹریئے تے فرید مزنگوی، فیروز دین شرف، درشن سنگھ آوارہ، ڈاکٹر فقیر، شریف
 کنجاہی تے عبدالمجید بھٹی تے پھیر حکیم نامرتے پیر فضل تے آجائے گی، اصل پر غزل پکستان
 دے قیام توں بعد ای ٹھکدی مکھی جانی شروع ہوئی تے خود حکیم نامردی غزل دی قیام
 پاکستان توں بعد ہوند وچ آئی حکیم نامرتوں بعد سلیم کاشر، حکیم تائب، غلام یعقوب انور، رشید
 انور، منظور احمد تے دؤن شیخ تیکر آن کے غزل ودھیری گنتی پر مکھی جان لگی تے
 ایس اک دم دھنگے مار کے سارا پنیڈا ہست چھیتی مکا لیا ایہدا اک کارن تے اردو دے
 بڑھے مکھے مکھاریاں دا پنجابی دل آؤناسی تے دو جاشاعری وچ مجموعی طور تے نویاں
 قدراں دی آمد ایس حوالے نال گل ٹوری مادے تے منظور وزیر آبادی نے جدوں
 غزل آکھنی شروع کیتی تے ایس ویلے پنجابی وچ چنگی غزل دی پرت پے چکی سی منظور آپ
 وی ادب نوں اعلیٰ سطح تے پڑھیا سی ایس کر کے ظاہر اے ایہدی غزل وچ شروع وچ
 اسی معیار دا آجانا اک قدرتی گل سی ایس لئی منظور نے اپنی گل نوں بڑے کامیاب ڈھنگ
 نال غزل راہیں ساڈے تیکر اٹھایا۔

میں شروع وچ ایہہ عرض کیتی سی کہ مینوں اوہ دیاں غزلاں دچوں اوہ حصہ چنگا لنگدا
 اے جیہدے وچ اوس ہڈورتی تے جگ بیتی دے حوالے نال حیاتی دیاں کوٹیاں
 کیلیاں حقیقتاں دے مکھ توں پردہ چکیا اے معاشرے دیاں اینناں کیاں تے کو جہاں
 باہرے منظور دا رویہ کئی تھاں بڑا گھمبیر اے تے کئی تھاں چوہمبھواں پر ہر تھاں اوہرے
 دچھے اک درد مند دل دھڑکا محسوس ہوندا اے اوہ بنیادی طور تے اک فنکار اے اک
 سانس فنکار، اد معاشرے وچ ظلم زیادتی، استحصال، دھوکھا، فریب، عیاری، خود غرضی
 نوں اک ذاتی تجربے وانگ محسوس کر کے اوہ سے آتے رد عمل دا اظہار کردا نظر آؤندالے
 تے اک تھاں اہڈے کے ایہہ تیکر آکھ دیندا اے کہ

جنگل دے وسینک بدل کے آگئے بھیس انساناں دے

آج توں بوہے بند ای رکھنا شہر دے سمجھ مکاں دے

اودھری جا پے انسان نے اک زمانے دچ جنگلاں دچوں لکل کے ایہناں شہراں نوں
آباد کیتا سی اوس ویلے ایس دی حالت حیواناں توں ودھ نہیں سی اج پھیرا یو انسان
واپس پرت رہیا اے تے جنگل والے حیوان دا بھیس وٹا کے شہراں نوں تباہ کرنا چاہندا اے
انسان اوہ کچھ تباہ کرنا چاہندا اے جیڑا اوہنے آپ لکھاں سالوں دی محنت نال حاصل کیتا اے
آساریا اے منظور اپنی گل نوں کئی تھاں ہو رنارن لئی حیاتی دے نال قبرستان دے استعارے
وی میوہ اے دوجے لفظاں دچ انسان دچ دی حیوانیت انسان دی اپنی جیلتی لئی موت داسنیہا
لے کے آگئی اے اوہ کہندا اے۔

جے کر ساڈے دور نے سائوں نوں حیاتی بخشی اے

فیر کیوں شہراں اُتے پندے جھولے قبرستاں دے

اودھرا کھنا ایس گلے بالکل ٹھیک اے کہ ترقی وند حیاتی دا مطلب صرف ایہہ نہیں
کہ انسان سوہنیاں سڑکاں اُتے لگے پھرن یاں دڈیاں عمارتاں بنالیں سگوں اصل ترقی
تے ایہہ اے کہ انسان اک دوجے دے پور نیڑے ہووے جیڑا اک معاشرے دا ڈھتے بنیاد
اے کیوں جے سماج یاں معاشرہ تے پیدا ای اودوں ہو یا سی جدوں اک توں ودھ آدمیاں
نے دل مل کے رہنا شروع کیتا سی ایہہ اجتماعیت ای کے معاشرے دا مول ہوندی اے
جیڑی اندرون پیر و پیر گھٹی چلی جا رہی اے جتا شہر پھیل رہیا اے ایہا انسان سنگڑ
رہیا اے ایس گل نوں منظور وزیر آبادی نے اپنی غزل دچ مختلف ڈھنگاں نال سامنے
لیا اے گل اوہ اپنے توں ای شروع کر دا اے اوہ کہندا اے کہ انسان خود اک اکائی
نہیں رہیا اوہ اپنے اندرون ٹوٹے ٹوٹے ہو چکیا اے وندیا جا چکیا اے ایس لئی اوہ اپنے

آپ نون دو بجے نال جوڑے تے کیوں جوڑے اوہ کندا اے
 اک وار عندا اندا اوہ شخص ملا مینوں
 جس شخص نے کیتا اے میرے توں جہا مینوں
 انسان نون انسان توں دکھ کرن دپج معاشرے دپج دیاں جہناں چیزاں نے حصہ
 بیا اے منظور اوہناں بارے گوہ کردا اے تے اک اک کر کے اوہناں دی نشان دہی کردا چلیا
 جاندا اے جیویں اک بھٹاں اوہ کندا اے کہ معاشرے دپج خلوص پیار دی گھاٹ دا اک
 کارن انساناں دا انساناں نال مروت کسے "لوڑ" پاروں ملتا اے ایہہ "لوڑ" جدوں انساناں
 نون اک دو بجے دے نیڑے لیوندا اے تے ایہہ رشتہ اکا عارضی ہوندا اے جدوں ایہہ لوڑ
 پوری ہوندا اے تے رشتہ ٹٹ جاتا اے تعلق ختم ہو جاتا اے ایس لئی معاشرے دپج
 دا ایہہ کوچہ انساناں انسان توں پرے پرے رکھن دا چارہ کردا اے ۔
 پیار خلوص دا ناں کیوں لینے پیار خلوص تے دھوکھے نیں
 اک دو بجے دے نیڑے ساون ساڈی لوڑ لیائی اے
 دو بجے لفظاں دپج منظور انساناں دے مادی پکتوں اک دو بجے دے ملن نون عارضی
 خیال کردا اے تے ایس پاروں جیڑا پیار یاں خلوص پنگہ دا اے اوس نون دھوکھا تے فریب سمجھا
 اے ظاہر اے کہ امیدے دپج خود غرضی کم کر رہی ہوندا اے جیڑی کسے دی چنگے معاشرے لئی
 بھیر اثر رکھدی اے ایسے لئی اوہ اپنی گل نون اک دوجی بھٹاں تے ہو رتا رہا اے اوہ کندا اے کہ
 جے معاشرے نون بے جان تے مردہ بنانا ہووے تے امیدے دپج خود غرضی نون عام کر دیوے۔
 خود غرضی دے منتر نون ارج پھوک کسے ہر پاسے
 ایس شہر دی ہر شے نون بے جان بنا دیئے

۱۔ منظور وزیر آبادی، ویلے ہفتہ نیاں، لاہور۔ ۱۹۵۸ء، ص ۶۳

۲۔ ادبی ۱ ص ۷۸

۳۔ ادبی ۱ ص ۹۵

ظاہر اے مردہ معاشرہ منظور دی چاہت نہیں اوہ تے اک اچھا مثالی جہان بعد اے جس
 دچ انسان نال انسان دابے نوں رشتہ ہووے گوہڑا ہووے تے نہ ٹٹن والا ہووے ایسا جہان
 جتھے استحصال نہ ہووے جتھے لوک اک دوجے نوں غرضال پاروں نہ ملن، جتھے فریب دھوکھا
 تے منافقت نہ ہووے تے انج ہر پاسے سکھ تے چین دا دور دورہ ہووے اوہ سمجھد اے
 کہ ایہہ کم آدکھا ضرور اے ناممکن نہیں پھیر اوہ دے کول جیہڑا جذبہ اے عزم اے اوہ دے
 صدقے اوہنوں کامیابی داوی پورا یقین اے اوہ کہند اے۔

۷ میں منزل نوں پالینا اے جذبہ میرا ساقی اے
 مینوں خوف دلا ندے کیوں اورا ہواں دی دشواری دا

جیویں کہ میں شروع دچ عرض کر آیاں اوہ دی سوتج مثبت اے ایس لئی اوہ
 ہنیریاں دے باوجود چائن تے نظر رکھن دا قائل اے کیوں جے اوہ آپ کہند اے کہ
 مینوں پگ یقین اے غمیرے مکنا نہیں
 ۸ فیروں نظراں میں منظور سویرے تے

ایس سویرے نوں پہلاں منظور دے لفظاں دچ میں منزل اکھ چکیاں ایسے
 منزل نوں اوہ "مثالی جہان" دی اکھدا اے جیہدے پاروں پروفیسر عارف عبدالمبین
 ہوراں اوہنوں "پنجابی دا آدرش پرست شاعر" متھیا اے، ہن سوال ایہہ اے کہ منظور
 دا آدرش یاں آئیڈیل کیڑا اے کہ اوہ نہ آئیڈیل ای اے یاں اسکا نی آئیڈیل اے
 ایس سلسلے دچ منظور دی شاعری پڑھن مگروں ایہہ اکھنا پیند اے کہ اوہدا آدرش اسکا نی
 آدرش اے کیوں جے اوہ اچھا، مثالی جہان، بعد اے جیہڑا خیالی جہان نہیں کیوں جے
 معاشرے دچ دیاں جنہاں کجیاں دا اوہ تارا کردا اے اوہ جے ختم ہو جان تے اوہدا آئیڈیل
 ایسے جہان دچ آموجد ہوندا اے اوہ جدوں کسے معاشرتی یاں سماجی کمزوری دا

ذکر کردا اے تے ایس طریقے نال کردا اے کہ گویا اوہ اکھ رہیا ہووے ایہہ ہونا نہیں چاہیدا
یاں ایس گل نول انج دی سمجھ سکے آں کہ اوہ معاشرے وچ دی کجی نول معاشرے دے
گل دے حساب نال جزدے ناظرے سامنے بیوند اے جیویں جیوں اوہ ایہہ کہندا اے کہ
خود غرضی دی مدد مکائی میرے دور دے لوکاں نے

اک نکلے جیسے فیدے پاروں رشتہ توڑن یاری دا
ہُن پنجابی معاشرے وچ "یاری" دا تصور سمجھناں تے واضح اے جتھے بعض ویلے ایہہ
درجہ بھرا دے رشتے کو لوں وی ودھ جاندا اے منظور نے دی گل ایسے ای حوالے نال
کہیتی اے ایسے لئی اوہ پہلے مصرعے وچ "مد مکائی" دے لفظ ورتدا اے ایہہ "خود
غرضی" دے لفظاں تے غور کریئے تاں ای پنجابی معاشرے وچ "یاری" دے تصور
نولی ٹھک سر سمجھیا جاسکدا اے کیوں جے ایہدے الٹ "بے غرضی" دا تعلق "یاری" نال
ہوند اے تاں ای "مد مکائی" دے معنی وی سمجھ آؤندے نیں تے انج ایہہ شعر غرض
پنجابی معاشرے تے رہتل دی سوتج دا نمائندہ بنن دا حقدار بن دا اے۔

منظور دا ایہہ ڈھنگ کئی تھاں اُبھر دا اے اوہ عام کر کے جیوں کسے معاشرتی
گھاٹ دا ذکر کردا اے آپ مہارے اوہا سپورن انگ اکھاں اگے پھر جاندا اے ایس
گل نول انج دی سمجھیا جاسکدا اے کہ خربوزہ ادھر اے ایہدے نال ای پورے خربوزے دا
تصور ابھر پیندا اے ایہدی کجھ کجھ مثال ایہہ شعر دیکھو۔

پتھراں نال اے رشتے داری ایتھوں دے دسینکاں دی
ساڈے دکھ نوں دندے جیڑا ایتھے نیں انسان کوئی مڑا

ایہہ کجھ جھکارے سن منظور دی غزل وچوں جیڑے اوس ایس معاشرے وچ رہ
کے ایں دے مستیاں، ایں دیاں الجھناں ایں دیاں فریباں تے ایں دیاں منافقتاں نول

ایک لاکے اپنے خیال مذبذبے، احساس تے تجربے دی بھٹھی دی آگ دے کے جیوندیاں جاگدیاں
 حقیقتاں دے رُوپ وچ ساڈے سامنے یاندے نیں ایہو جیہے ہور کئی جھلکارے اوہدی
 غزل وچوں تارے جاسکدے نیں پر کیوں جے گل میرا خیال اے اپنے نال ای بکھر چکی
 اے ایس لئی ہن ایس دے ہور پاسے دل گوہ کرنا چاہیدا اے ایہہ پاسہ ایہناں مسلیاں
 نوں مل کرن والا، ایہناں الجھناں نوں مکان والا تے ایہناں اڈو نیاں نوں راہ وچوں
 والا اے تال جے جس مثالی جہان دا اوہ تصور ساڈے سامنے پوندا اے اوہنوں مجسم
 رُوپ وچ وجود وچ یاند جاسکے۔

ایس سلسلے وچ سب توں پہلاں تے میں اوہدے ایس بارے غلوں، مذبذبے تے
 لگن دی نشان دہی کرنا چاہنا کیوں جے ایہدے بغیر کوئی آئیڈیل حاصل ہون دا سوال ای
 پیدا نہیں ہوندا ایس سلسلے وچ سب توں پہلاں اوہدی شعور دا ذکر کرنا ضروری اے جیہدے وچ
 اوہ اپنے آپ نوں کلیاں نہیں رکھنا چاہندا اسگوں اوہ چاہندا اے کہ اوہدی چاہت لوک
 دی اپنائین تے ایخ اوہ ابھار وںڈیا جادوے تال جے کامیابی حاصل ہو سکے۔

مل جادوے منظور کوئی تے بھار وںڈاون والا
 میں سدھراں دی لاش نوں کد تک چکی پھراں دھنکاڑے

اک گل تے اوہ اپنے آدرش دے حصول لئی ایہہ کرا اے تے دوجی اپنے دور دے
 دنیکیاں دی اصلاح دے سلسلے وچ تربیت دا وی آہر کردا اے۔ ایس سلسلے وچ اوہ
 معاشرتی بیماریاں دے کسے اوہدی ہلاکت خیزی دا تذکرہ کر کے اوہدے نقصانات دی
 دس پکے اوہ لوکاں نوں زمانے دے تقاضاں نوں سمجھن دی کچی کردا نظر آؤندا اے اوہ اکہنا اے کہ
 جنھاں نے زمانے دی ہر رمز و کھچانی ایس
 اوہ لوک زمانے نے اوتار بنائے میں

ایس سلسلے وچ گل نوں جوہر اکے ٹور دیاں اوہدا آکھنا ایہہ اے کہ ایس داطر لقاہ پنج ہونا چاہیدا
 اے کہ ہر فرد اپنی حیاتی تے غور کرے اوہنوں سنو اے تال جے ایس اکائی توں معاشرتی اکائی
 پنکرے کیوں جے اپنے اعتبار یاں محلبے توں پہلاں جے انسان دوجیاں دیاں حیاتیاں تے تبصرہ کرن
 لگ پئے تے گل کسے بنے نہیں لگے گی ایس لئی اصلاح نوں انسان نوں اپنے آپ دے محلبے توں
 شروع کرنا چاہیدا اے ایہدے بعد اوہ جدوں اک لحاظ نال مثالی بن جائے تے اس نوں
 معاشرے وچ اک نمونہ بن کے پیش ہونا چاہیدا اے۔ منظور دی پہلی سدھرتے ایہو اے کہ
 معاشرے وچ خود غرضی دا خاتمہ ہووے تے انسانی قدراں دا بول بالا ہووے ایس نوں دو جے
 لفظاں وچ ایچ دی سمجھایا جاسکدا اے کہ منظور انسان نال انسان دے رشتے نوں مضبوط کھنا
 چاہندا اے جیہڑا بے غرضی بنان مضبوط نہیں ہو سکدا جے گل ایچھے ای تک جاندی تے ہو
 سکد اسی ادھوری رہندی کیوں جے کیہڑی طاقت اے جیہڑی انسان نوں انسان نال
 بے غرضی رشتہ جوڑنا سکھاوے یاں اوہ کیہڑی مشترک، قدر اے جیہڑی دو انساناں نوں نہ
 ٹٹن والے رشتے وچ بنتے جدوں کہ بنھن نالوں توڑن والیاں طاقتاں تے قدراں ایس
 مادی دنیا وچ ودھیریاں نیں اک ایہہ ”لوڑ“ ای مان نہیں دنیا وچ جچھے ”تھوڑ“ ہوئے گی
 اوچھے ”لوڑ“ ابھر آئے گی تے ”لوڑ“ نوں پورا کرن لئی جائز نا جائز کئی طریقے نکل آئے نیں،
 ایس سلسلے وچ منظور دی سوچ ساڈی رہبری کردی دسدی اے اوہ سمجھدا اے کہ
 معاشرے وچ دی گراوٹ تے انسانی تباہی دا اک کارن ایہہ وی اے کہ انسان داتے
 رب دارشتہ بٹاپے گیا اے ایس سلسلے وچ اوہدے ایہہ دو شعر دیکھو۔

یادھرتی توں ہو ردی ددھ گئی دُوری اج اسکاناں دی
 یا فر پہچ نہیں پہلاں درگی تھوڑ دسے انساناں دی

یاں

علم و انام نشان نہیں مٹنا ایس دنیا توں او دوں تیک
اک نہیں ہونے جد تک واسی زمیاں تے اسمان دے

تے ایہ گل حق سچ دی اے کیوں جے ذرا گور کیتا جاوے تے سوال کیتا جاسکدا اے
کہ اک انسان دو جے انسان نال کیوں ہمدردی کرے کون اوہنوں ایس ہمدردی تے اکسائے؟
کوئی طاقت ایہی ہونی چاہیدی اے جیٹری انسان دے اندر بیٹھی خود غرضی .. توں وڈی
ہووے تے اوہ ویلے نال بدل نہ جان والی ہووے کیوں جے بدل جان والی چیز ہمیشگی توں
وانجی ہوندی اے ایس لئی اوہدے اُکے اعتبار نہیں کیتا جاسکدا انج نہ بدلن والی قدرتاں
رب تعالیٰ دی ذات پاک ای ہوسکدی اے جیٹری انسان توں وڈی دی اے تے جہدے
حوالے نال ہمدردی دی کیتی جاسکدی اے ایتار دی کیتا جاسکدا اے ایہ طاقت ایہی دی
اے جہد اک وڈی دی اے جہدے دتوں رحم تے ہمدردی دی آس دی کیتی جاسکدی اے
ایس لئی میں سمجھنا انسان نال انسان دے رشتے نوں مضبوط کرن دے سلسلے پرچ منظور دا
رب نال انسان دے رشتے نوں مضبوط کرن دا پیغام اک سچا تے سچا پیغام اے تے ایس
محافظ نال منظور دا آئیڈیل اسکا نی آئیڈیل اے تے اہلی ابدی سچائی دا آئیڈیل اے ساڈے
عقیدے تے نظریے دا آئیڈیل اے ایس حوالے نال منظور دی شاعری پاکستانی شخص دی
شاعری اے مثبت قدراں دی شاعری اے نویں تے جدید شاعری اے۔

آقدا رواجدی کچے کوٹھے

پنجابی دی نثری کہانی دی عمر پنجاہ سٹھ ورھے اے پر ایس عرصے وچ ایس نے اتناں دی ترقی کیتی اے پنجابی کہانی دی دو جے ویسی ادباں وانگ انگریزی دور وچ شروع ہوئی۔ ۱۸۷۵ء وچ مشر دھارام پھلوری نے انگریز افسراں دی پڑھائی واسطے ”پنجابی بات چیت“ لکھی تاں ایہدے وچ افسانے دا بھار مار دی نثر موجود سی ۱۹۱۱ء وچ کملا اکالی دی کہانی توں عام کر کے پنجابی کہانی نوں شروع کیتا جاندا اے ایس نے ویہویں صدی دے پہلے ادھ وچ اپنے سکھراں نوں چھوہ لیا سی۔ ایس دور وچ پنجابی کہانی انگریزی، فرانسیسی اردو تے کسے حد توڑی روسی ادب توں متاثر ہوئی۔

پاکستان بنن توں مگروں پنجابی کہانی نے بھارتی تے پاکستانی پنجاب وچ اپنے اپنے معاشرتی گھیرے تے اپنی اپنی منکری و لگن وچ اگے ودھنا شروع کیتا تے ایہناں (پہلیاں) درحیاں وچ ایہہ دنیا دے جدید ادباں دی کہانی نال موڈھا جوڑ کے اگے ودھ رہی اے پاکستانی پنجابی کہانی دی گل کرئیے تے ایس دی ٹور دے شروع دے زمانے وچ اردو دے گن و ننتے کھاریاں پاروں ایس نے اگے ودھنا شروع کیتا سی ایہناں وچ سجاد حیدر، اشفاق احمد، صوفی قاسم، عبدالسلام نور شید، عبدالمجید بھٹی، عبدالمجید سادک تے اکبر الہودی شامل نیں ایہناں توں پچھوں بیڑے لکھاری پنجابی دے حوالے نال ایس کھیتروں سامنے آئے۔ ایہناں وچ نواز، انور سجاد، رشید سلیم سمیں، مستنم محمود، غلام علی چودھری، ضیعت چودھری، ضیعت بادا، اکمل علیمی تے شہباز ملک شامل نیں۔ پنجابی کہانی دا ساندرا اصل وچ ۱۹۶۰ء دے نیڑے تیرے اک پتے پیدے رنگ

ڈھنگ نال نتر داسے ایس لئی پاکستانی دور نوں جے دہاکیاں دے حساب نال دلیہیا جائے
 سال ۱۹۶۸ء دے دہاکے وچ پنجابی کہانی دے کھیترو وچ اُنج تے ودھیرے نال سامنے
 آؤندے نیں۔ پنجابی ادب - لاہور داکہانی نمبر تے اُجوکی کہانی دے نال نال پنجابی کہانی دی
 چون وچ اُچ پدھر دیاں کہانیاں محفوظ ہونداں نیں پر ایس دہاکے وچ نواز دڈو نگیاں
 شاماں (آغا اثرن (دواور ولے) رفعت (راک اوپری کڑی) تے منیفت چودھری دچ دی
 گڈی) اچھے پکھوں ذکر دے قابل نیں۔ نواز داکہانی اکھن دا ڈھنگ رومانی لے پر کہانی وچ
 جذبے نگاری تے منظر نگاری توں اوڈر امانی عنصر نوں اوہ ودھیرا یوندا اے رفعت دیاں
 کہانیاں وچ ساڈے معاشرے وچ دی سوانی دے مسئلیاں نوں پیش کیتا گیا اے رفعت
 بنیادی طور تے خیر دیاں قدراں دی چاہوان اے اوہ مشرقی قدماں جیہڑیاں سوانی دی عزت
 تے عصمت دیاں رکھیاں نیں۔

پنجابی کہانی ۸۰-۶۹ء دے دہاکے وچ اپڑ دی اے تے افضل احسن زندھاوارن
 تلوار تے گھوڑا) انور علی (دکایاں اٹاں کالے بوڑا) نذر فاطمہ (دکاغذ دی زنجیر) تے خالدہ ملک
 (زلفاں چھلے چھلے) اُگھے کہانی کار پنجابی کہانی نوں اُچ پدھر اکرن وچ اپنا اچھا دھیان دیندے
 نظر آؤندے نیں اُنج سلیم خان لکھی، شفقت سلطان تے غلام مصطفیٰ بسمل دی ایس کھیترو
 وچ پیر پاندے تے کہانیاں لکھدے نظر آؤندے نیں۔ انور علی کیوں جے اک اُگھا کار نوٹسٹ
 اے ایس لئی اوہ دیاں انشائیہ ناسکہانیاں اک پکھوں ساڈے معاشرتی رد وچاں مے کارٹون
 نیں۔ توں عید کتے پڑھی۔ کہانی وچ اوہ نے اسلامی عبادات نال ساڈے رسمی جوڑ میل دا گڈا
 بنھیا اے افضل احسن زندھاوارن کہانی اکھن دی اٹکل ہے اے پر اوہ دیاں بوہتیاں کہانیاں
 داماحول تے کردار قیام پاکستان توں پہلاں دے سانجھے معاشرے مے ہوندے نیں ایس سواں
 نال جس دور وچ اوہ کہانی کنندایاں دوجیاں تیکر اپڑاند اے اوہ دے نال اوہا جوڑ میل نیں
 رہندا۔ نذر فاطمہ تے خالدہ ملک دیاں کہانیاں دی ساڈی رہتل وچ سوانی دے مسئلیاں دواں
 گھدییاں نیں ایس دہاکے وچ کہانی وچ دار ومانوی ڈھنگ لکھدے کہانی داسد حاصل
 تے علامتی انداز ابھر دانظر آؤند اے۔

چانوہ کے یعنی ۲۱۹۸۰ توں مگروں پنجابی دے کہانی کھیتروچ شاہین آراء (آہٹاتے اڈاری) بابو جادوید گر جاکھی (لوکاٹا، غنیف بادا دچرے دی موت)، ککشاں ملک (چڑیاں دی موت)، اپنیاں مجموعیاں دے حوالے نال تارویں کہانی کارنیں اپنیاں دچوں غنیف بادا تے ککشاں ملک پرانے کہانی کارنیں اپنیاں دیاں کہانیاں پکیاں پیڈیاں تے گن آنتیاں میں غنیف بادا معاشرے دے وچ دے اوچے پنچ تے منافقت دیاں کہانیاں اُیکدا اے جدوں کہ ککشاں ملک نے اپنیاں نویاں تے پرانیاں کہانیاں نوں اک تھان کمرے اپنی تے پنجابی کہانی دی ٹور دا پتہ دتا اے ککشاں ملک دیاں کہانیاں دے بنیادی سوچ ایہ اے کہ انساناں دچوں جنگیاں نوں بھننا چاہیدا اے معاشرے دے چنگے ماحول دا انسان منداتے مندے ماحول دا انسان چنگا ہو سکدا اے ککشاں ملک اپنے دیس دیاں تہذیبی تے دینی قدراں دی چاہن والی تے اپنیاں نوں اپنیاں کہانیاں دی بنیاد بنان والی اے اوہیاں کہانیاں دے سدھے پلاٹ وایاں کہانیاں دی موجودنیں تے علامتی کہانیاں دی اوس مکھیاں میں چہڑیاں بڑی سادہ تے عام فہم زبان وچ بیان ہوئیاں نہیں۔

چانوہ کے وچ کہانی اخباراں رسالیاں تے ابلاغ دے دوجیاں ذریعہ راہیں دی سامنے آ رہی اے بہت سارے کہانی کار کہانی کھیتروچ محنت نال کم کر رہے نیں محمد منشاہد، حسین شاد احمد شہباز خاور، کنول مشتاق، پروین ملک، نگار زریں شاہد، اقتدار واجد، ولی محمد انجم وغیرہ دے نال لے جاسکدے نیں اپنیاں لکھاریاں پاروں پنجابی کہانی اپنیاں سکھراں ول سفر کر رہی اے ایس گروہ دچوں اقتدار واجد اک اکھیر دا ہویا نوجوان کہانی کار اے۔

اقتدار واجد نوں کہانی لکھدیاں دوتن ورھے ای ہوئے نیں پر ایس تھوڑے عرصے وچ اوس کہانی کار پاروں اپنا اک تھان بنا لیا اے ایس دا کارن میری چاچے ایہ اے کہ اقتدار واجد نے افسانہ یعنی SHORT STORY دی جدید تکنیک نوں سمجھ لیا اے اوہی کہانی دچ جدید کہانی دی روح بولدہی نظر آؤندی اے میرا ایہ تاثر اودوں ای قائم ہو گیا سی جدوں میں اوہی پہلی کہانی "ڈزٹینگ کارڈ" سنی سی میں نہیں کنندا ایہ اوہی پہلی کہانی سی یاں ایدوں پہلاں اوس کنیاں پنجابی کہانیاں لکھ لکھ کے پاڑ دتیاں سن پر ایہ ضرور اکھاں گا،

ایہ میرے اسطے بھائیوں پہلی سی پڑاقتدار و اجہ دی ایہہ یقیناً پہلی کہانی نہیں سی۔

”وزینگ کارڈ“ وچ اقتدار و اجہ نے اولاد ہتھوں مجبور دو پیو داں نوں پیش کیتا ہے اک پو اپنے بھکے بالاں دی روٹی داسر بندھ کرن لئی اپنے جُستے دا خون وچن تے مجبور اسے بدول کر دیا پو زخمی تے موت حیات دی کچ دھرو وچ پھاتھے اپنے پتر لئی خون حاصل کرن لئی مجبور اسے اک کھال توں خون وچ ستاں منتقل ہو رہیا اسے خون دین والا دی اپنے بالاں دی حیات لئی ایہہ کم کر رہیا اسے تے خون لین والا دی پر بدول خون دین والے دی مجبوری توں خون لین والا فائدہ چک لیند اسے تے مر تے ”وزینگ کارڈ“ دے کے چلدا بن داسے تے معاشرے وچ اک دکھانت ہوا پر داسے جس توں اقتدار و اجہ نے اتناں دی استا کاری مال ایک دتا اسے، اقتدار و اجہ ایس دکھانت دا دیر واپاندیاں لکھدا اسے۔

”بستر تے پئے خون دین ولے دی حالت کمزور توں کمزور ہوئی بارہی سی پر اوہیاں اکھاں وچ اک نویکلی چمک سی۔ اولاد نوں رجا کے سوا کھ دے جذبے دی چمک۔ ایہہ اولاد دی کیہ شے اسے اک پاسے اک امیر آدمی اپنے پتر نوں بچان لئی سارے غرور تکبر تے امارت نوں بھل کے اک غریب دیاں قدمل ہیٹھاں دچھیا جا رہیا اسے تے دوجے پاسے اک غریب تے بھکھا بندہ اپنی اولاد نوں بھکھ دی موت نہ مرن دین لئی اپنا خون تک قربان کر دیند اسے۔“

اقتدار و اجہ دی اک ہو رکھانی ”نواں سال“ وچ معاشرے وچ مجبور مزدور دکھانت اکیلا گیا اسے ایہہ کہانی دیکھن نوں تاں ٹاکل جا پدی اسے پر اصل وچ ایہہ نامکمل پن ای ایہدی ہما گیری دی دلیل اسے اک پڑھیا لکھیا بندہ نویں سال دی پہلی تاریخ نوں نوکری واسطے انٹرویو دین نکلیا اسے اوہ ایہوں پہاں کئی انٹرویو دے چکیا اسے اوہرے گولی علم تے عقل موجود نیں، پر ویلہ موجود نیں، رقم موجود نیں، سفارش موجود نیں ایس کر کے اوہ ”بد نصیب“ اسے نویں ورہے دے شروع وچ جیٹرا انٹرویو اوہ بندہ دین جا رہیا اسے خبرے اوہ ای

اوتھنوں "ہانصیب" بناد یوے؟ کہانی کار نے کہانی دا خاتمہ ایس چاہت اُتے کیتا اے اک سحر
پنگردی اے کہ شاہلا ایس درے ای میرے آل دوالے دوج مجبور انساناں دیاں مجبوریاں تک
جان حقدار نوں حق مل جاوے اقتدار واجد لکھدا اے۔

"اج نوال سال چڑھ رہیا اے۔ رب جانے ایہہ سال میرے لمبی کیو جیہا
اے۔۔۔ جے ایس سال دی مینوں نوکری نہ ملی تے اوہ اذہن ویلے توں
ہٹ کے نوکری دل ہو گیا۔۔۔ تے میں ادور ایج (OVER AGE) ہو
جاواں گاتے فیر مینوں کدے وی نوکری نہیں ملے گی حالانکہ ایس ادور ایج
(OVER AGE) ہون دوج میرا کوئی قصور نہیں، میں تے کاغذال دا بھار
چک کے بوہے بوہے تے گیا ہر جے اوتے صاحبان دے بھلے بھتے یاں سفارشی
آجائے تے میں کیہ کر سکناں داں۔۔۔ ہر باں۔۔۔ نوکری نہ ملن دوج میرا وی قصور
اے میرے کول اپنے پیسے ای نہیں ہئی میں نوٹاں نال صاحب دی فلم
پیر دواں، میرا کوئی چاچا، ماماں ایس پوزیشن دوج نہیں ہئی میری سفارشی
کر سکے۔۔۔ مینوں کسے ڈاڈے چنگے خاندان دوج جتنا چاہیدا اسی پڑے۔

اقتدار واجد دا اُلکیا ایہہ دکھانت ساڈے معاشرے دی اک اٹل سچائی اے ایس
سچائی توں اوس علامت دے رُوپ دوج بڑے سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتا اے ساڈے معاشرے
دوج اک نوجوان نہیں جس نال ایہہ دکھانت وا پر رہیا اے سگن ایہہ اک گروہ اے ایسے کر کے
میں ایس نوں علامت اکھیا اے گروہ درگروہ ساڈے معاشرے دا مجبور نوجوان اپنی تعلیم دے
کاغذال دا بھار چک کے بوہے بوہے جا رہیا اے بے وسیلہ بے زر، کنیاں بہاراں تے پت
جھرمگن رہے نہیں نوں چڑھے سال دے پہلے دن دا نوال چڑھیا سورج بدوں اوہے اُتے
اپنی نذر روشنی سٹ والے تے اودوں وی اوہ مجبور ای اے اوہی ایہہ مجبوری خبرے
کہوں تیکر ملدی اے اصل دوج کہانی کار ایس دکھانت داسیشرہ دکھا کے معاشرے دچوں

ایس نوں ختم کرن وادھا ہولی اے۔

اقتدار واعدیاں کہانیاں وایہہ الگ بڑا اثر والا اے ایہہ دوج کہانی کار اپنی رہتل دی کوہی
ریتی وامتداد اے اوہا برش بڑے گوہڑے رنگ اپنیاں تصویریاں لئی ورتدا اے بڑے کُخت
رنگ جنہاں وچوں کلاٹ سنیدی اے نال ای ایہہ کہ ایہناں اُتے اتھرواں دے تریل جھکے دی
نظری آؤہرے عیس ایہہ جیکے کہانی کار نے عیس جنہاں توں محسوس ہوندا اے کہ کہانی کار رہتل دی
ایہناں گورتیاں نوں ایک کے مزہ نہیں لے رہیا سگوں آپ وی دکھی اے تے دوجیاں نوں
وی دکھی کر رہیا اے اوہا ایہہ عمل منفی رویے پاووں نہیں گنیا جاسکدا کیوں جے ایچ درد مندی
دے جذبے ابھر دے عیس تے ایہو درد مندی اے بیہڑی اصلاح دی وجہ بن دی اے۔

اک چنگا تے مکمل فنکار اپنے منصب نوں سمجھیاں ہویاں معاشرتی اصلاح دے عمل
نوں ایہہ اے ای نہیں چھڈ دیند اسگوں درد مندی دے جذبے چنگر ان مگر وں نیک عمل دل
پر بن لئی دی اوہ دے توں بہت کجھ ہوندا اے اوہ رہتل دیاں کورتیاں دے کارن بھالدا آ
تے پھر ایہناں کارناں نوں ختم کرن لئی لوکاں دی آگوائی کردا اے منزلاں دی نشان دہی کردا
اے اقتدار واعد دی کیوں جے اک فنکار اے اپنے منصب نوں سمجھدا اے ایس لئی اوہ وی
ساڈی ایس بارے آگوائی کردا اے اوہی کہانی "بھگتانی" ویکھن نوں اک خواب وایاں
اے پر اصل دوج ایہہ ساڈی کہہ آفاق رہتل دے رنگاں دی نشان دہی وی اے تے
صلاح لئی پریرنا دی ایس کہانی دوج کہانی کار نے حشر و امید ان پینٹ (PAINT) کینکے ایہہ
حشر سماجی رنگاں پاووں دنیا دوج ای انساناں اُتے برپا اے انسان انفرادی تے اجتماعی پھول
دکھی اے خود غرض اے اک دوجے دیاں بوٹیاں نوں دوج رہیا اے ایہوں تیکر کہ اپنی جن
والی ہستی ماں نوں قتل کر رہیا اے۔ عیسیٰ حوالے نال ماں نوں کہانی کار پہلے لوٹ محبت
تے پیار دی نمائندگی دے سلسلے دوج پیار رہیا اے اوہا خیال اے کہ دنیا دوج ایہہ جو کجھ
کٹھنایاں انسان اُتے آرہیاں نیں ایہہ اوہا سدا دل وچوں بے لوث محبت تے پیار دے
مرحمانہ دی وجہ نال آرہیاں نیں دنیا دوج جے بے لوث محبت تے پیار و جذبہ آج جی پوئے
تے ایہہ ساریاں اوکڑاں جیڑیاں انساناں نوں انفرادی تے اجتماعی طور تے پیش آرہیاں

نیں ٹمک جان۔

اقتدار واحدوں میں اودھیاں کہانیاں دے والے نال خالص پاکستانی سورج واکمانی کا اگیا
 سی ایس سلسلے دچ اودھیاں کہانیاں "ناشکرا" تے "کچے کوٹھے" پیش کیتیاں جاسکدیاں نیں۔
 کہانی "ناشکرا" خالص اسلامی تے پاکستانی سورج دی کہانی انج دی اے کہ ایہدی نیہہ
 کہانی کارنے قرآن پاک دچ اللہ تعالیٰ دے ارشاد اُتے رکھی اے ایس کہانی دچ کہانی کارنے سفیدی
 کرن والے دھڑوڑ کردار پیش کیتے نیں جنہاں وچوں اک رزق دے سلسلے دچ رب تعالیٰ اُتے
 بھروسہ کرن والا تے دوجا مادی وسیلیاں اُتے تکیہ کرن والا اے دونوں اپنیاں اپنیاں کوچیاں لے
 کے چونگ دچ منہ ہنیرے ای آہیتے نیں سورج دیاں کرناں رات دی سیاہی نوں مٹا دیاں نیں تے
 سبھا اثر و نمہ کرداراں اُتے اڈواڈ ہوندا اے اک کردار اپنے رزق دے سلسلے دچ اکا بے فکر
 آل دے رب تعالیٰ دی پیدا کیتی کائنات توں لطف لیندا اے جدوں کہ دوجا مادی وسیلیاں
 تے بھروسہ کردیاں رزق دے اندیشیاں دچ پھاٹھا اے اپنے آل دے مال دے ماحول دچ زہر
 گھلی محسوس کردار اے اچن چیت غیب توں آواز آؤندی اے "ایہ اودھ" ضمیر دی آواز اے
 کہ بیشک انسان اپنے رب دا بڑا ناشکرا اے بے شک اودھ ایس گل تے آپ گواہی دیندا
 اے تے بے شک اودھ مال دی محبت دچ بڑا سخت اے "سورۃ مدیت ۵-۷" اودھ دی
 دوجے بندے دا نگ اپنے آل دے مال دی کائنات دچ دلچسپی لین لگ چنیدا اے تے رب
 اوس نوں دی اطمینان دی دولت نال مالا مال کر چنیدا اے، کہانی کارسانوں دسا اے کہ انسانی
 داکم رزق دے سلسلے دچ میلہ کرنا اے جیویں میاں محمد بخش اکھدے نیں۔

مالی داکم پانی دینا بھر بھر مشکاں پاوے

مالک داکم پھل پھل لانا، لاوے یا زلاوے

کہانی کار نے اپنے کرداراں نوں گھر نہیں بٹھایا سکوں رزق دے سلسلے دچ میلہ کردیاں
 چونک دچ بٹھایا اے ایہہ کہانی فکر ی لاف نال اک اچ پدھر دی کہانی اے نال ای ایہہ کہ
 اپنے ایس سلکھے فکر نوں کہانی کار نے فنی استاکاری نال رہیا اے۔

اقتدار واحد دی کہانی "کچے کوٹھے" پڑھ کے ملکڑے اسی ایہہ خیال آؤندا اے ایہہ تے

ساڈی اپنی کہانی اے پاکستانی قوم دی کہانی اے ایس کہانی وچ علامتی حوالے نال پنڈ ساڈا وطن پاکستان اے کچھ کوٹھے ایہدا اوہ کچھ اے جو سانوں ملیا تے جیہڑا اگول ورثے پاروں اگے منتقل ہونا اے کہانی کار اک مسئلہ پیش کر دالے کہ پنڈ دے دسٹیک ہر سال ایہنا کچھ کوٹھیاں نوں لپیڈے نیں پر ہر ورے ای بارکشس ایہناں نوں نقصان اڑاندی اے پاکستان وچ جو کچھ سانوں ملیا اسی اوہنوں زمانے دے ظلمی ہتھاں توں بچان واسطے جیہڑا اوڑ توڑ کرنے آں کہانی کار دے نیڑے ایہہ ناکافی اے ایس اوڑ توڑ دی بنسیاد وچ ساڈا جو رویہ اے ایہہ وی ٹھیک نہیں ایہہ رویہ کہ جو کچھ سانوں ورثے وچ ملیا اسی اوہدی حق کرنی اے کہانی کار آکھدا اے کہ ورثے وچ سانوں ایہہ کچھ کوٹھے نہیں ملے سگن ایہناں دے ہیڈ دے زمین یاں نہیاں ملیاں نیں اوہ اک کردار دے مومنوں اکھواندا اے۔

”ساڈے دڈھیاں دی اصل نشانی تے ایس پنڈ دیاں نہیاں نیں

یاں فیر اوہ جذبے جہناں پاروں ایہہ پنڈ دسیا پلے

ایس کہانی وچ نوجواناں دا کردار وی اک علامت اے ساڈی اج دی نویں نسل دی جیہڑے ایس محل نوں پسند کردیاں پنڈ دے کوٹھیاں نوں پکیاں کرن دے عزم دا اظہار کر دے نیں، اسی ایس سارے علامتی ڈھانچے نوں ایس حوالے نال دی دیکھ سکے ہل کہ اسلام اک مضابطہ حیات اے جس وچ حمایتی گروہن دے بنیادی اصول اک بھجوریں روپ وچ دے دتے گئے نیں۔ بعض بندے کسے زمانے وچ دے لوکاں دی ہیتائی حیاتی نوں ای اصل اسلام سمجھن ڈیہہ پیندے نیں تے اوہ اسے دی لیپا پوچی کرن نوں ای اسلام سمجھدے نیں جیہڑوں کہ نویں زمانے دے حالات موجب نویاں ٹوڑاں دے تحت ایہیے ڈھانچے بنائے جاسکدے نیں کہانی کار دے علامتی لہارے نوں کھنڈ کھنڈ ایس تاویل دے حوالے نال دی ایس کہانی نوں دیکھیا جاسکدا اے پر میرے ذاتی خیال موجب پاکستانی حوالے نال ایہہ کہانی بوہتی نثر دی نظر آؤندی اے۔

اقتدار واحد نے بھانویں اپنے بوہتیاں کہانیاں نہیں مکھیاں پر جیناں مکھیاں نہیں ایہہ پنجابی
 دے کہانی کھیتروچ اوہدے عھاں بنالین لئی کافی میں اچے اوہدے سفر ماری لے ظاہر لے اوں
 مے اچے فکری مے فنی پکھوں ہو ترقی کرنی اے کہانیاں پڑھیاں ایس گل وا احساس وی ہوندا لے
 کہ اچے پلاٹ وی بنترتے کردار نگاری وچ گنجائش موجود اے اوہدی زبان سادہ مے عام فہم
 اے ایس نوں وی ہوڑ ٹھیسٹہ بیان دی گنجائش اے جس ترکھی ٹورنال اقتدار واحد نے پنجابی کہانی
 نوں لگے ٹورن دا آہر کیتا اے میری جاچے اوہ گنجائش چھیتی اسی پوریں کر لئے گا جس اٹکل نال
 اوہنے اپنا سفر شروع کیتا اے اوہ ایس گل دی شاہدی اے کہ اوہدے وچ اگے دھن دا ٹیل ہے
 اے رب تعالیٰ اوہنوں ایہدی توفیق دیوے۔ آمین۔

حوالے لے کر لے گئے ماخذ

BIBLIOGRAPHY

پنجابی

- ۱۔ اجمل وجیہہ، چلادر ترخاں دی، لاہور۔ صوفی اکیڈمی، ۱۹۷۹ء
- ۲۔ احسان شاہوی، کما فی اک، اجڑ دی، لاہور۔ مکتبہ شایین، ۱۹۷۸ء
- ۳۔ احمد سلیم، نال میرے کوئی چلے، کراچی۔ مکتبہ دانیال، ۱۹۷۷ء
- ۴۔ احمد سلیم، درتب، لوک داراں، اسلام آباد۔ نیشنل کونسل آف آرٹس، ۱۹۷۱ء
- ۵۔ احمد سلیم، قاسمی، درتب، گلاں خون غمیر دیاں، لاہور۔ مغربی پاکستان ریسٹرن لکچر، دسمبر ۱۹۷۵ء
- ۶۔ احمد یار، احسن القصص، لاہور۔ حاجی چراغ الدین، سراج الدین، ۱۳۳۶ھ
- ۷۔ احمد یار، حاتم نامہ پنجابی، لاہور۔ حاجی چراغ الدین، سراج الدین، ۱۳۴۴ھ
- ۸۔ احمد یار، رام چند (دیتا) قلمی نوشتہ احمد یار، اسلام گڑھیہ، ۱۲۰۷ھ، ملوکہ ڈاکٹر
احمد حسین قریشی قلعہ لری
- ۹۔ احمد یار، کسب نامہ ترکھاناں، لاہور، ڈکٹوریہ پریس، دستی نقل ملوکہ ڈاکٹر شہباز ملک
- ۱۰۔ احمد یار، ملازیاں، دھویاں، درزیاں، لاہور۔ ڈکٹوریہ پریس، دستی نقل ملوکہ ڈاکٹر
شہباز ملک
- ۱۱۔ احمد یار، کسب نامہ لہاراں قلمی دیتا دھٹی نے احمد دین لہاراں سے کسے لکھیا دستی
نقل ملوکہ ڈاکٹر شہباز ملک
- ۱۲۔ احمد یار، کدراں و نٹاں، قلمی نوشتہ احمد یار، اسلام گڑھیہ، ۱۲۰۷ھ، ملوکہ اقبال صلاح الدین

۱۳۔ احمد یار۔ مصری دہائی، قلعہ لکھنؤ احمد یار اسلام گڑھ، ۱۲۰۷ء ملوکہ ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعہ داری

- ۱۴۔ اختر جعفری، دیر سے، لاہور، عزیز بک پو، ۶۱۹۷۹
- ۱۵۔ اختر کاظمیری، امت، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی پریس، ۶۱۹۸۰
- ۱۶۔ اختر کاظمیری، بولد اپتھر، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی پریس، ۶۱۹۷۹
- ۱۷۔ ارشاد احمد پنجابی، پنج گیتے، لاہور۔ پنجابی ادبی لبر، ۶۱۹۸۲
- ۱۸۔ ارشاد احمد پنجابی، پنجابی لغات (حصہ اول) لاہور۔ ساڈی پنجابی اکیڈمی، ۶۱۹۷۱
- ۱۹۔ ارشد احمد پنجابی، پنجابی نامہ، لاہور۔ مرکزی اردو بورڈ، ۶۱۹۶۹
- ۲۰۔ ارشاد احمد پنجابی، سن پر چاڑے، لاہور۔ پنجابی ادبی لبر، ۶۱۹۸۲
- ۲۱۔ ارشد میر، بچہ میرا بچکا، لاہور۔ شیشی عمل کتاب گھر، ۶۱۹۷۲
- ۲۲۔ اسماعیل محمد، ققنس، لاہور، پنجابی ادبی مرکز، (۶۱۹۷۹)
- ۲۳۔ اسماعیل احمدانی، چھو لیاں، لاہور۔ سنگت پبلی کیشنز، ۶۱۹۸۳
- ۲۴۔ اسماعیل حبیبی، تاج سنگاں دی لو، گوجرانوالہ۔ خان پبلشرز، ۶۱۹۷۹
- ۲۵۔ اشرف آغا، بدلاں دی مچھاں، لاہور، مکتبہ علم و ادب، ۶۱۹۶۱
- ۲۶۔ اشرف آغا، دل اک دیوا، لاہور۔ پنجاب پریس، ۶۱۹۷۵
- ۲۷۔ اشرف آغا، دھرتی دیاں دیکھاں، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۶۱۹۶۳
- ۲۸۔ اشرف آغا، غل غل ناں دیوا بلے، لاہور۔ مکتبہ پنج دریا، ۶۱۹۶۳
- ۲۹۔ اصغر شاہی، بہت، بھلوال۔ صنعت خود، ۶۱۹۸۱
- ۳۰۔ اعجاز، اسے ڈی: کال بلیندی، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۶۱۹۸۳
- ۳۱۔ اعجاز الحق، سکے پانی، لاہور۔ صنعت خود، ۶۱۹۷۵
- ۳۲۔ افضل حسن رندھاوا، درآبہ، فیصل آباد۔ پنجابی کھاری جھوک، ۶۱۹۸۱
- ۳۳۔ افضل حسن رندھاوا، دیوا تے دریا، لاہور۔ مکتبہ پنجابی ادب، ۶۱۹۶۱
- ۳۴۔ افضل حسن رندھاوا، دن تلوار تے گھوڑا، لاہور۔ ادارہ اشاعت ادب، ۶۱۹۷۳

- ۳۵۔ اقدس امداد، کچے کوٹھے، لاہور۔ ساج بکڈپو، ۶۱۹۸۳
- ۳۶۔ اکبر لاہوری، اکبر کہانیاں، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۶۱۹۷۶
- ۳۷۔ اللہ دتہ صابر، نکھیاں سٹولاں، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۶۱۹۸۱
- ۳۸۔ انور علی، کامیاں اٹاں کلسے روڑے، لاہور۔ مکتبہ پنجابی ادب، ۶۱۹۷۲
- ۳۹۔ انیس ناگی (مرتب)، پنجاب رنگ، لاہور۔ پنجابی مجلس، ستمبر ۶۱۹۵۸
- ۴۰۔ امین خانم (مرتب)، پنجابی ادب و لغت (حصہ اول)، راولپنڈی۔ ۶۱۹۶۵
- ۴۱۔ بشیر منڈر، کلاڑکھ، لاہور۔ کتب مینار، ۶۱۹۶۹
- ۴۲۔ جیتھے شاہ: کلیات جیتھے شاہ مرتبہ ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۶۱۹۷۰
- ۴۳۔ تبسم صفوی، دو ناکم، لاہور۔ ایم جہانگیر اینڈ کمپنی
- ۴۴۔ تنویر بخاری، رہنا، کڑیال کلاں۔ پنجابی کچول سنٹر، ۶۱۹۸۳
- ۴۵۔ تنویر بخاری، شمشہ، کڑیال کلاں۔ پنجابی کچول سنٹر، ۶۱۹۷۷
- ۴۶۔ تنویر بخاری، نہی عن المنکر، کڑیال کلاں۔ پنجابی کچول سنٹر
- ۴۷۔ جوشوا افضل الدین: برکتے، لاہور۔ پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس، ۶۱۹۵۳
- ۴۸۔ حسین شاہ، پورنے، سیالکوٹ۔ زرین پبلی کیشنز، ۶۱۹۷۲
- ۴۹۔ حفیظ تائب: پکن جھان، لاہور۔ کتب مینار، ۶۱۹۷۸
- ۵۰۔ حفیظ تائب، سبک سترای دی، لاہور۔ کتب مینار، (۶۱۹۷۸)
- ۵۱۔ حفیظ تائب (مرتب)، پنجابی لغت (انتخاب)، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی پریسیا، ۶۱۹۸۱
- ۵۲۔ حمید اللہ ہاشمی، پنجابی بولیاں (گیت)، فیصل آباد مجلس پنجابی ادب، ۶۱۹۸۱
- ۵۳۔ حمید اللہ ہاشمی، سخن دا وارث، لاہور۔ ساج بکڈپو،
- ۵۴۔ خادم حسین قریشی، مولوی: مسلم لیگ دا ڈھنڈورا، لاہور۔ شیخ غلام حسین اینڈ سنز
- ۵۵۔ دلشاد کلانچوی، لغات دلشادیہ (پہلا حصہ)، بہاولپور۔ سرانگی لاہوری،
- ۵۶۔ دلشاد کلانچوی، لغات دلشادیہ (دو جہا حصہ)، بہاولپور۔ سرانگی لاہوری، ۶۱۹۸۱
- ۵۷۔ رضا ہمدانی (مرتب)، سائیں احمد علی پشاور، اسلام آباد، لوک ورثے کا قومی ادارہ، ۶۱۹۷۷

۵۸. رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور۔ مکتبہ معین الادب، ۱۹۷۱ء
۵۹. رفیق احمد، مرزا۔ پاکستانی پنجابی ناول نگاری، تنقیدی جائزہ، مقالہ ایم اے پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور۔ ۱۹۸۳ء
۶۰. رؤف شیخ، چپ دازہر، لاہور۔ ادارہ پنجاب رنگ (رجسٹرڈ)، ۱۹۸۳ء
۶۱. رؤف شیخ، وائیاں، لاہور۔ ادارہ پنجاب رنگ (رجسٹرڈ)، ۱۹۷۸ء
۶۲. سائیں احمد علی، جوہر کمال، لاہور۔ لالہ پٹیل انسٹیٹیوٹ، ۱۹۱۹ء
۶۳. سائیں احمد علی، سی حرفی سائیں، لاہور۔ سیٹھ آدم جی عبد اللہ
۶۴. سجاد حیدر، بول سٹی دیا بادیا، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ،
۶۵. سجاد حیدر، سورج مکھی، لاہور۔ پنجابی ادبی لیگ،
۶۶. سجاد حیدر، ہوا سے ہو سکے، لاہور۔ قومی کتب خانہ، ۱۹۵۸ء
۶۷. سردار محمد خان (مرتب)، پنجابی اُچارن ڈکشنری، راولپنڈی۔ مکتبہ دانش، ۱۹۸۲ء
۶۸. سر فراز قاضی، نویں نظم۔ شیخوپورہ۔ فکر جدید پبلی کیشنز، ۱۹۷۷ء
۶۹. سر فراز حسین، قاضی، وارث نزار وارث۔ گوہر الزوالہ الفریڈ پبلشرز، ۱۹۷۱ء
۷۰. سرمد مہبائی، قول کون، لاہور۔ مجلس شاہ حسین، ۱۹۷۱ء
۷۱. سلطان باہو، ابیات مرتبہ عبد الغفور اعظم، لاہور۔ شیخ بشیر،
۷۲. سلطان باہو، ابیات سلطان باہو مرتبہ ملک فضل دین، لاہور۔ اللہ والے کی قومی دکان، ۲۲ ویں پل
۷۳. سلیم خان گمی، سانجھ، لاہور۔ ادارہ پنجاب رنگ، ۱۹۷۹ء
۷۴. سلیم کاکشر، سرگ داتا را، لاہور۔ آئینہ ادب، ۱۹۷۸ء
۷۵. سلیم کاکشر، ہوادے سولی، لاہور۔ آئینہ ادب، ۱۹۸۲ء
۷۶. شاہ حسین، کافیاں، لاہور۔ مجلس شاہ حسین، ۱۹۷۷ء
۷۷. شاہ محمد، سکھاں دی وار مرتبہ ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی،
۷۸. شریف کنجاہی، مہبتاں، لاہور۔ المہدیہ
۷۹. شریف کنجاہی، مختصر پنجابی لغت، لاہور۔ شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۸۰ء

۸۰. شہباز ملک: آزادی سے مجاہد گھاری، لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۱ء
۸۱. شہباز ملک (مرتب): ہکی رولی (دُغرد)، لاہور۔ تاج بکڈلو، ۱۹۷۳ء
۸۲. شہباز ملک (مرتب): جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ، لاہور۔ تاج بکڈلو، ۱۹۷۳ء
۸۳. شہباز ملک: چائن، لاہور۔ تاج بکڈلو، ۱۹۶۲ء
۸۴. شہباز ملک: ذاتی ڈائری برائے سال ۱۹۶۰ء
۸۵. شہباز ملک: فارسی رسم الخط و معجم چھپیاں پنجابی کتاباں، مقالہ ایم۔ اے (پنجابی)، لاہور۔ پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۷۲ء
۸۶. شہباز ملک: منہ آئی گل۔ لاہور۔ اقدس پبلی کیشنز، ۱۹۷۶ء
۸۷. شہباز ملک: غار سے، لاہور۔ تلج بکڈلو، ۱۹۷۹ء
۸۸. شہباز ملک: ڈاکٹر، پاکستانی پنجابی ادب (بیلیو گرائی)، لاہور۔ عزیز بکڈلو، ۱۹۸۳ء
۸۹. شہباز ملک: ڈاکٹر: جنگنامہ پیر محمد کاسی، لاہور۔ تاج بکڈلو، ۱۹۸۲ء
۹۰. شہباز ملک: ڈاکٹر: راقب قصوری دنیاں نعتاں، برج کلاں (قصور) مرکزی مجلس
- امیر ملت، ۱۹۸۲ء
۹۱. شہباز ملک: ڈاکٹر: مولوی احمد یار: فکر تے فن، لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۳ء
- (مقالہ فی ایچ ڈی پنجابی)
۹۲. شہباز ملک: ڈاکٹر (مدیر): چھپماہی "کھوج" لاہور۔ پنجاب یونیورسٹی، دسمبر ۱۹۸۲ء قلمی نمبر
۹۳. شہباز ملک (مدیر): چھپماہی "کھوج"، لاہور پنجاب یونیورسٹی، جولائی۔ دسمبر ۱۹۷۸ء
۹۴. شہباز ملک (مدیر): چھپماہی "کھوج" لاہور، پنجاب یونیورسٹی، جولائی۔ دسمبر ۱۹۷۹ء
۹۵. شہباز ملک (مدیر): چھپماہی "کھوج" لاہور۔ پنجاب یونیورسٹی، جنوری۔ جون ۱۹۸۰ء
۹۶. شہباز ملک (مرتب مدیر): ادبی مہکلاں، لاہور۔ تاج بکڈلو، ۱۹۸۰ء
۹۷. ظفر لاشاری: نازو، ہما واپس سرائیکی ادبی مجلس، ۱۹۷۱ء
۹۸. ظفر لاشاری: پہاچ، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۳ء
۹۹. عارف عبدالمیتین: اکھپے داسافر، لاہور۔ ٹیکنیکل پبلشرز، ۱۹۷۲ء

- ۱۰۰۔ عارف عبدالمبین، پرکھ پڑھول، لاہور۔ جدید ناشرین، ۶۱۹۷۹
- ۱۰۱۔ عبدالعزیز، جنگ نامہ امام حسین، لاہور۔ بڑا کتب خانہ،
- ۱۰۲۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور۔ عزیز کتب پوز، ۶۱۹۷۲
- ۱۰۳۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان و ادب کے تاریخ، لاہور۔ تاج کتب پوز، ۶۱۹۵۶
- ۱۰۴۔ عبدالمجید صبیحی، ٹھنڈا، لاہور۔ ہونہار کتب پوز، ۶۱۹۶۰
- ۱۰۵۔ عبدالمجید صبیحی، لہو دیاں لشکاں، لاہور۔ مکتبہ عالیہ، ۶۱۹۷۱
- ۱۰۶۔ عظمت قادر (پبلشر)، رت لیکھا (کتاب لڑی ۲)، لاہور۔ پنجاب یونیورسٹی پریس نیو کمپس
- ۱۰۷۔ عشق لہر: عشق دی لہر (حصہ اول) مرتب: خالد بٹ، لاہور۔ دیس پنجاب محاذ، لاہور، ۶۱۹۷۳
- ۱۰۸۔ عشق لہر: نغمہ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں یگی نظماں، لاہور۔ اردو بک شال، (۱۹۳۶)
- ۱۰۹۔ غلام حسین سبیل: ٹا ہلیاں دی چھاں، گوجرانوالہ۔ پنجابی ادبی مرکز، ۶۱۹۷۸
- ۱۱۰۔ غلام حیدر فدا: ریاض الشہداء، ملتان۔ مولوی غلام اصغر، ۱۳۴۲ھ
- ۱۱۱۔ غلام رسول عالم پوری: چٹھی بزبان پنجابی، لاہور۔ ملک دین محمد اینڈ سنٹر
- ۱۱۲۔ غلام رسول، مولوی، پکی روٹی دکاں، لاہور۔ منشی گلاب سنگھ تاجر
- ۱۱۳۔ غلام سکندر، دوسرہ ماتم، ملتان۔ مولوی خیر الدین، ۱۳۱۷ھ
- ۱۱۴۔ غلام سکندر: روضہ ماتم، ملتان۔ مولوی خیر الدین، ۱۳۱۷ھ
- ۱۱۵۔ غلام فرید، دیوانی فرید مع دو ہڑہات، ملتان شہر۔ قدیمی اسلامی کتب خانہ
- ۱۱۶۔ غلام مصطفیٰ البسل، غزل پنجابی درسا ہنامہ، لہران۔ لاہور۔ جملائی، ۶۱۹۸۰
- ۱۱۷۔ غلام زمان، ہندی زبان، لاہور۔ پبلشرز پبلشنگ ہاؤس، ۶۱۹۸۳۔ دو ماہیٹین
- ۱۱۸۔ فضل حسین ملی شہبان نغمہ پاکستان المعروف یگ کی شان، ماہر وال درگراستہ مصنف خود
- ۱۱۹۔ فضل شاہ، سہ سونہی مہینوال، لاہور۔ ایس سنت سنگھ اینڈ سنٹر، ۶۱۹۱۹
- ۱۲۰۔ فقیر محمد فقیر، مسکے ٹھیل، لاہور۔ تاج کتب پوز، ۶۱۹۵۹
- ۱۲۱۔ فقیر، ڈاکٹر (مرتب و مترجم)، بول فریدی، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۶۱۹۶۵
- ۱۲۲۔ فقیر محمد فقیر (مرتب)، لہران، لاہور۔ قریشی بک اینڈ پریس، (۶۱۹۵۵)

- ۱۲۳۔ فیروز سائیں، ماڈرے، گوجرانوالہ۔ پنجابی ادارہ (۶۱۹۴)۔
- ۱۲۴۔ قادی بخش احمد آبادی، مٹھی روٹی، لاہور۔ ملک غلام محمد
- ۱۲۵۔ قریشی غلام حیدر شاہ، مصری خاں، ملتان۔ مولوی فیض بخش،
- ۱۲۶۔ قریشی غلام حیدر شاہ، مصری دیہاتی، ملتان۔ مولوی فیض بخش،
- ۱۲۷۔ قیوم نظر، تون تے میں، لاہور۔ عزیز پبلشرز، ۶۱۹۷۷
- ۱۲۸۔ کرم امرتسری، کرم پھلواری مرتبہ عبد الکرم، نوشہرہ۔ مرتبہ خود،
- ۱۲۹۔ کمال علی، مجموعہ مرثیہ بحرِ غم، ملتان۔ حافظ شمس الدین۔
- ۱۳۰۔ کنکشتاں ملک، پیکر رنگی مودتی، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۶۱۹۸۳
- ۱۳۱۔ محمد آصف خان... (مرتب)، مدحی لفظی، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۶۱۹۷۹
- ۱۳۲۔ محمد احمد، راجہ، کھیدہ مقدراں دی، لاہور۔ پنجابی ادبی لیگ، ۶۱۹۷۳
- ۱۳۳۔ محمد اسلم رسولپوری (مرتب)، سچل سرمست، ملتان۔ بزمِ ثقافت، ۶۱۹۷۷
- ۱۳۴۔ محمد اسلام شاہ، سید، فتویٰ، لاہور۔ مکتبہ اعظم، ۶۱۹۷۷
- ۱۳۵۔ محمد باقر، سمٹ، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۶۱۹۷۱
- ۱۳۶۔ محمد بشیر می (مرتب)، لغاتِ سراپگی، بہاولپور۔ سرنگی ادبی مجلس،
- ۱۳۷۔ محمد حسین احمد آبادی، گلزارِ حسین، لاہور۔ فقیر اللہ، ۱۳۱۴ھ
- ۱۳۸۔ محمد رفیع سودا، کلیاتِ سودا (جلد دوم)، لکھنؤ۔ منشی نوکشور، ۶۱۹۳۲
- ۱۳۹۔ محمد نواز شفیق صابر، حکیم، ویلے دی آواز، گجرات۔ مصنف خود، ۱۴۰۱ھ
- ۱۴۰۔ مراد بخش نابینا، نورنامہ، لاہور۔ سیٹھ آدم جی عبداللہ،
- ۱۴۱۔ مستنصر حسین تارڑ، پکھیرو، لاہور۔ مکتبہ التمسیر، ۶۱۹۷۶
- ۱۴۲۔ مقبول بیگ بہشتانی، مرزا، قواعد پنجابی، لاہور۔ پنجابی تحقیقاتی مرکز، ۶۱۹۷۳
- ۱۴۳۔ منظور انور قریشی، نویں سویر، لائیل پور۔ راست گفتار پریس، ۶۱۹۷۴
- ۱۴۴۔ منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، لاہور۔ ادارہ پنجاب رنگ (پمٹو)، ۶۱۹۷۸
- ۱۴۵۔ منیر نیازی، قصہ دو بھر لوں دا، لاہور۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۶۱۹۸۱

- ۱۴۶۔ مولابخش کشتہ، پنجابی شاعران داستانہ کر، لاہور۔ میاں مولابخش کشتہ اینڈ سنز، ۱۹۹۰ء
- ۱۴۷۔ موہن سنگھ دیوانہ، ڈاکٹر پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور۔ ماڈرن پبلی کیشنز،
- ۱۴۸۔ مرعبد الحق... (مرتب)، پھلواری، لاہور۔ ایس اے۔ علیم اینڈ سنز، ۱۹۸۰ء
- ۱۴۹۔ میر حسین سید، مہستی روٹی، لاہور۔ محمد شریعت عبد الغنی، ۱۳۵۱ھ
- ۱۵۰۔ تادم عصری، اک انگلی وحی پنجاب دی، لاہور۔ آند کس پبلیکیشنز، ۱۹۷۹ء
- ۱۵۱۔ ناصر حکیم، اپنی بولی اپنا اصلا، لاہور۔ پنجابی ادبی لیگ، ۱۹۷۰ء
- ۱۵۲۔ ناصر حکیم، حکیم ناصر دیاں غزلاں، لاہور۔ ۱۹۷۲ء
- ۱۵۳۔ ناصر لاہوری، حکیم: خوشی داساکی، لاہور۔ راوی کتاب گھر، (۱۹۵۵ء)
- ۱۵۴۔ ناصر، حکیم: سحر اسٹورج، لاہور۔ ادارہ پنجابی زبان، ۱۹۹۱ء
- ۱۵۵۔ ناصر شاہی قادری، مولانا حافظ شیر محمد، فخر موجودات، لاہور۔ کتب خانہ نور محمدی
- ۱۵۶۔ ناصر، حافظ شیر محمد المتخلص بہ، فراق بدینہ، لاہور۔ مصنف خود، (۱۹۲۸-۲۹ء)
- ۱۵۷۔ ناصر، حکیم: ہذا من فضل ربی، لاہور۔ راوی کتاب گھر۔
- ۱۵۸۔ نجم حسین سید: اک رات راوی دی، لاہور۔ ادارہ پنجابی ادب، ۱۹۸۳ء
- ۱۵۹۔ نجم حسین سید: تخت لہور، لاہور۔ مجلس شاہ حسین، ۱۹۷۳ء
- ۱۶۰۔ نذر فاطمہ: کاغذ دی زنجیر، لاہور۔ اولستان، ۱۹۷۲ء
- ۱۶۱۔ نسیم بھٹی، گنجمل، لاہور۔ فیروز سنز، ۱۹۸۲ء
- ۱۶۲۔ نواز، شام رنگی کڑی، لاہور۔ یک سٹیٹ، ۱۹۷۹ء
- ۱۶۳۔ وارث شاہ سید، ہیر وارث شاہ مرتبہ عبد العزیز، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۱۹۹۰ء
- ۱۶۴۔ وارث شاہ، سید، ہیر وارث شاہ مرتبہ ہدایت اللہ، لاہور۔ حافظ محمد دین، ۱۳۰۴ھ
- ۱۶۵۔ یونس احقر، سوچ و اسفر، لاہور۔ آند کس پبلی کیشنز، ۱۹۷۹ء

وسائلے۔ انجمن

۱۶۶. "پنج سر یا" ماہنامہ، لاہور فروری ۱۹۵۸ء، مارچ ۱۹۵۸ء، اگست ۱۹۵۹ء، دسمبر ۱۹۵۹ء
 ۱۶۸. "پنجابی" ماہنامہ، لاہور، اگست ۱۹۵۲ء
 ۱۶۹. "پاک پنجابی" ہفتہ وار، لاہور، ۲۸ نومبر ۱۹۵۲ء
 ۱۷۰. "مکھاری" ماہوار کتاب لڑی، لاہور، اپریل ۱۹۸۳ء

گودمکھی (پنجابی)

۱۷۱. بدھ سنگھ، دادا: بنیہا بول، لاہور، بادا تچا سنگھ اینڈ برادرز، ۱۹۳۷ء
 ۱۷۲. جیت سنگھ سیٹل (مدیر)، پنجابی ہیر سہیت، پٹیالہ (بھارت)، بھاشا و بھاگ پنجاب، ۱۹۷۰ء
 ۱۷۳. ڈاکٹر بھاشا و بھاگ (مدیر)، پنجابی گوکشی (جلد ۲)، پٹیالہ (بھارت)، بھاشا و بھاگ پنجاب، ۱۹۷۰ء
 ۱۷۴. سونم سنگھ ایل، ڈاکٹر پنجابی کہانی کار، نویں دلی (بھارت)، پشپ پر کاشن، ۱۹۷۰ء
 ۱۷۵. شمشیر سنگھ اشوک: پنجاب دیان لہراں، پٹیالہ (بھارت)، اشوک پستک مالا، ۱۹۷۴ء
 ۱۷۶. فخر زمان، ہندی دان، امرتسر (بھارت)، نیویا ج بک سنٹر، ۱۹۸۱ء پہلا ایڈیشن
 ۱۷۷. کاخ سنگھ بھائی: مہاں گوکشی، پٹیالہ (بھارت)، بھاشا و بھاگ پنجاب، ۱۹۷۴ء
 ۱۷۸. کوہال سنگھ کیل (مدیر)، پنجابی سہیت دا انتہاس، پٹیالہ، بھاشا و بھاگ پنجاب، بھاگ
 پہلا ۱۹۷۱ء، بھاگ دو ۱۹۷۲ء
 ۱۷۹. کرنیل سنگھ تھند (مدیر)، گد پر کاشن، ہندی گڑھ (بھارت)، پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۷۰ء
 ۱۸۰. گودمکھی سنگھ، پنجابی، لکھ کار، امرتسر، ہند پبلشر، ۱۹۵۱ء
 ۱۸۱. گوہر چرن سنگھ عرشی، ڈاکٹر، پنجاب بھاشا سہیت نوں عیسائی مشنریاں دی دین، پٹیالہ
 (بھارت)، بھاشا و بھاگ پنجاب، ۱۹۷۵ء
 ۱۸۲. گودمکھی جیت، سمکال پنجابی کہانی، نویں دلی (بھارت)، پنجابی پرکاشک، ۱۹۵۷ء
 ۱۸۳. ہرکیرت سنگھ، ڈاکٹر، بھاشا اپتے بھاشا و گیکان، ہندی گڑھ (بھارت)، بھاسری
 پبلیکیشنز، ۱۹۷۴ء

رسالے

- ۱۸۴۔ کھوج پتريکا، دھانی موہن سنگھ وید سمرتی انکس، پیٹالہ۔ ستمبر ۱۹۸۱ء
۱۸۵۔ کھوج ویدین، امرتسر (بھارت)، جنوری ۱۹۷۶ء

اردو

- ۱۸۶۔ ابوالاملا امرتسری، گورو گرنتھ صاحب اداسلام، لاہور۔ ادارہ ثقافت اسلامیہ، ۱۹۶۰ء
۱۸۷۔ ابوللیث صدیقی، ڈاکٹر، پنجابی ترجمہ بنیادی اردو، لاہور۔ مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۷۰ء
۱۸۸۔ احمد سعید، پروفیسر و حصول پاکستان، لاہور۔ ایجوکیشنل ایسوسی ایشن (پیپلا ایڈیشن ۱۹۷۳ء)
۱۸۹۔ ادارہ (مرتب): پاکستان کی علاقائی زبانوں پر فارسی کا اثر، کراچی۔ ادارہ مطبوعات پاکستان
۱۹۰۔ ارشاد احمد پنجابی (مرتب)، اردو پنجابی لغت، لاہور۔ مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۷۴ء
۱۹۱۔ ارشاد احمد پنجابی (مؤلف): پنجاب کی عورت، لاہور۔ ادارہ تحقیقات پاکستان و انگلستان، ۱۹۷۶ء
۱۹۲۔ اشفاق احمد (مرتب) اردو کے خوابیدہ الفاظ، لاہور۔ مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۷۶ء
۱۹۳۔ اشفاق احمد / اکرام چغتائی / فضل قادر / فضل (مرتب)، ہفت زبانی لغت، لاہور۔ مرکزی اردو بورڈ، ۱۹۷۴ء
۱۹۴۔ تارا چند، ڈاکٹر، تمدن ہند پر اسلامی اثرات، مترجم: محمد سعید احمد، لاہور مجلس ترقی ادب، ۱۹۷۳ء
۱۹۵۔ جمیل جالبی، ڈاکٹر، تاریخ ادب اردو (جلد اول)، لاہور مجلس ترقی ادب، ۱۹۷۵ء
۱۹۶۔ حافظ محمود شیرانی، پنجاب میں اردو مرتبہ ڈاکٹر وحید قریشی، لاہور کتاب نما، ۱۹۷۲ء
۱۹۷۔ حسن ریاض، سید، پاکستان ناگزیر تھا، کراچی۔ کراچی یونیورسٹی، ۱۹۷۶ء
۱۹۸۔ حفیظ نائب، ملو علیہ وآلہ، لاہور۔ سیرت مشن پاکستان، ۱۹۷۸ء
۱۹۹۔ رام بابو سکینہ، تاریخ ادب اردو مترجمہ مرزا محمد عسکری، لاہور۔ کتب خانہ ملیہ،
۲۰۰۔ سمیع اللہ قریشی، قیام پاکستان کا تاریخی اور تہذیبی پس منظر، لاہور۔ سنگ میل پبلیکیشنز، ۱۹۷۷ء
۲۰۱۔ شہباز ملک، ڈاکٹر، تحریک پاکستان اردو پنجابی ادب، لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۸۳ء
۲۰۲۔ عبداللہ، ڈاکٹر، سید / وحید قریشی / عبادت بدیلوی، ڈاکٹر (مرتب)، پاکستان کی قدیم اردو شاعری، لاہور۔ علی کتب خانہ، ۱۹۷۶ء

۲۰۳. عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، لاہور، اسلامی پبلیکیشنز، بارہم، ۱۹۷۹ء
۲۰۴. فیاض محمود، گروپ کیپشن (مدیر)، تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاک و ہند جلد ۱۳ (حصہ اول)، لاہور، پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۷۱ء
۲۰۵. فیاض محمود، گروپ کیپشن (مدیر)، تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاک و ہند جلد ۱۳ (حصہ دوم)، لاہور، پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۷۱ء
۲۰۶. کریم الدین، مولوی، کریم اللغات، لاہور، ملک دکن محمد ایڈمنسٹریٹر
۲۰۷. محمد اکرام، شیخ، آب کوثر، لاہور، فیروز سنٹر، (۱۹۵۲ء)
۲۰۸. محمد اکرام، شیخ، موج کوثر، لاہور، فیروز سنٹر
۲۰۹. محمد باقر، ڈاکٹر، اردو کے قدیم دکن اور پنجاب میں، لاہور، مجلس ترقی ادب، ۱۹۷۲ء
۲۱۰. مسعود حسن، خواجہ غلام فہید، ہما و لپور، اردو اکادمی، ۱۹۶۳ء
۲۱۱. محی الدین قادری زور، ڈاکٹر، ہندوستانی لسانیات، لاہور، معین الادب، ۱۹۶۱ء

رسالے

۲۱۲. اکادمی، خبرنامہ، ماہوار، اسلام آباد، اکتوبر ۱۹۸۳ء
۲۱۳. شام و سحر، ماہنامہ، لاہور، ستمبر ۱۹۷۸ء
۲۱۴. ماہ نو، ماہنامہ، لاہور، جنوری ۱۹۷۹ء

عربی

۲۱۵. القرآن ترجمہ و حاشیہ مولانا حاجی احمد علی صاحب، لاہور، انجمن خدام الدین، ۱۳۸۲ھ

ENGLISH

216. Marshman, John Clerk: The Life and Labours of Carey, Marshman and Ward, 1893.
217. Smith, George: The Life of William Carey, Delhi-The Cambridge Protherood, 1885.
218. Waheed Quraishi, Dr.: A Survey of Punjabi Language and Literature, Journal of the Pakistan Historical Society, Karachi-April, 1967.
219. Waheed Quraishi, Dr.: Oriental Studies, Lahore-Zarreem Book Agency, 1969.
-

سادیاں ہور کتاباں

○ چولواں پنجابی ادب ○ تنقیدی وچار ○ ادبی مہکاں
○ ادبی پھلواڑی ○ ادبی سوغات ○ ادبی گلہ سستہ

● گویڑ ● ستارے

● جنگ نامہ قبل تے پنجابی مرثیہ ● جونہڑاں

● ڈونگے دیہناں دا شاعر ● پنجاب دے لوک گیت

● پنجابی ادب دی مختصر تاریخ ● جنگ نامہ پیر محمد کاسبی

● ہیر وارث شاہ ● سخن دا وارث

● کافیاں شاہ حسین ● پھل کلیاں

● کچے کوٹھے ● کافیاں بلھے شاہ

● پکی روٹی ● ابیات سلطان باہو

● موعظہ نوشتہ پیر ● سورہ لقمان الحکمت الرحمن (نال پنجابی ترجمہ تے تشریح)

— چھاپن والے —

تاج پبلشرز ڈپو ○ اردو بازار ○ لاہور
فون: ۳۲۴۴۱۳